

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

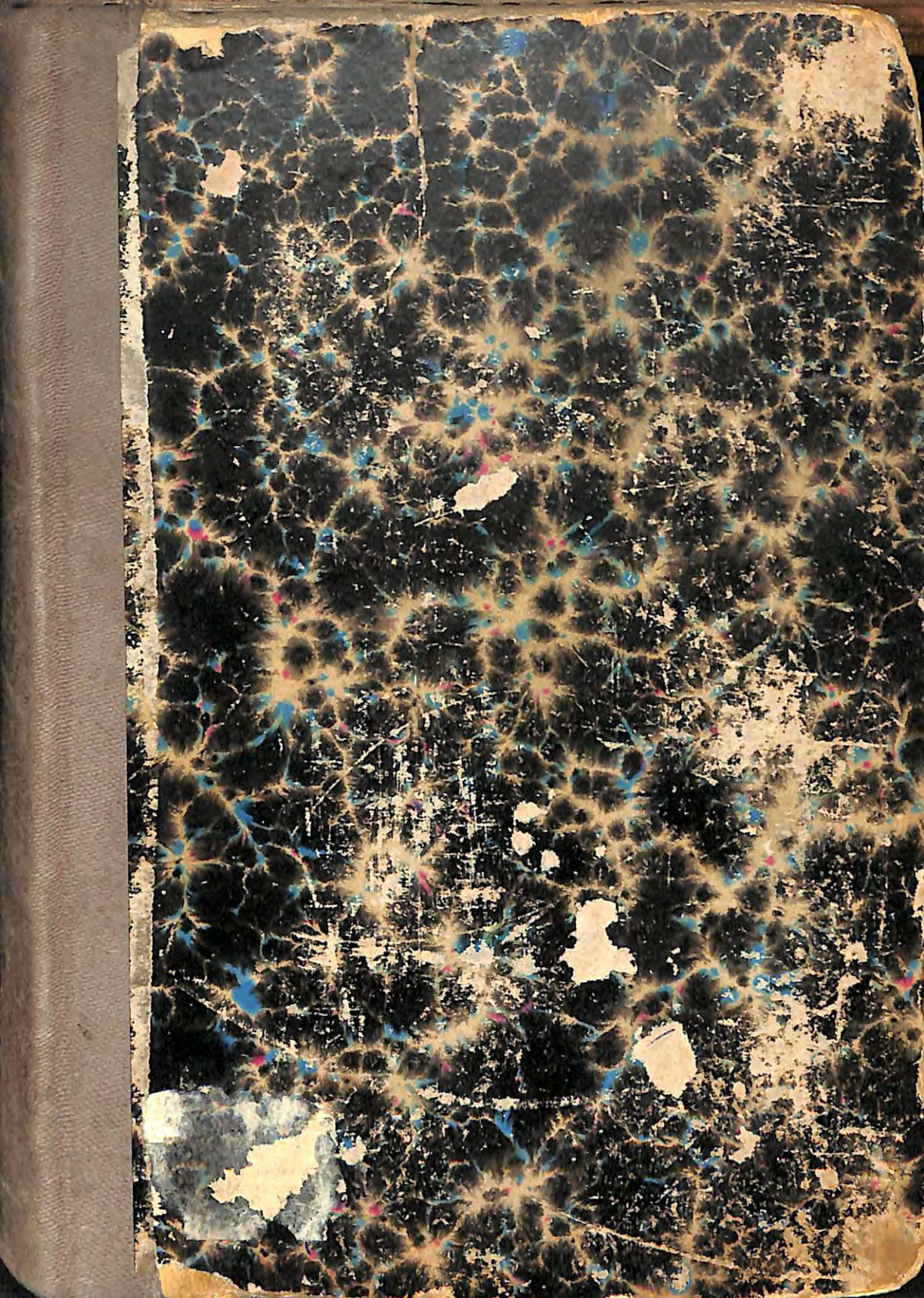
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

14082

9 (47.925)

2011-13

7-13

ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱԳԱՃԱԹԱՆՈՅԻ

ւժ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՍԿԶԲԻՑ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

1004
17341

Գ Ր Ե Ց
ՍՏԵՓԱՆԵՆՈՍ ՊԱԼԱՍՏԱՆԵԱՆ

ԵՐՐՈՐԳ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
Տպարան Տ. Մ. Ռոտինեանցի
1902

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ե ր և ո

Նախագիտելիք 9—13

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ

Մեր Ազգի ԵԱԳՈՒՄԻՑ ՄԻՆՁԵՒ ՊԱՐԹԵՒԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱԼՂ (2300—150
ՔՐԻՍՏՈՍԻՑ ԱՌԱՋ)

Ա. Առաջին նահապետները 14—21

Բ. Նահապետական միապետութիւն—Արամ և Արա
Դեղեցիկ 21—29

Դ. Հայաստանը Ասորեստանի դերիշխանութեան ժա-
մանակ 30—42

Դ. Թագաւորութիւն Հալկաղանց 43—53

Ե. Հայաստանը Մակեդոնական-սելեկեան իշխանու-
թեան ժամանակ 53—57

Չ. Հայաստանի ներքին կեանքի պայմանները հին
դարերում 57—69

ԵՐԿՐՈՐԳ ՇՐՋԱՆ

ՊԱՐԹԵՒԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱԼՈՒՑ ՄԻՆՁԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ
(150 ԳՐ. ԱՌԱՋ 300 ԳՐ. ՑԵՏՈՑ)

Ա. Արշակունեանց հաստատուիլը Հայոց երկրում . . . 70—80

Բ. Աշխարհակալ Արշակունիք 80—101

Դ. Արտաւազդ Ա.-ի լաջորդները ըստ արտաքին
պատմագրութեան 101—113

Դ. Միջագետքի Հայոց թագաւորները 114—123

Ե. Արտաշէս Բ. և իւր որդիքը, Վաղարշ, Խոսրով Ա,
Տրդատ՝ մինչև թագաւորութեան սկիզբը . . . 124—145

Չ. Ներքին կեանքի պայմանները հեթանոս Ար-
շակունեաց ժամանակ 146—156

Довв. цензурою. Типлпсъ, 19 Марта 1902 г.

ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՑ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐԱԲԱՅՈՑ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԸ
(300—640)

Ա. Քրիստոնէութեան հաստատութիւնը Հայոց մէջ—	
Տրդատ և Ա. Գրիգոր Լուսաորիչ	157—169
Բ. Տրդատի անմիջական յաջորդները	170—189
Գ. Վերջին Արշակունիք	189—198
Դ. Առաջին կրօնական պատերազմ	199—222
Ե. Երկրորդ կրօնական պատերազմ	223—238
Զ. Պարսկական իշխանութեան վերջը	238—247
Է. Քրիստոնէական գրականութեան սկիզբը և բար- դաւաճումը	247—262

ՉՈՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ԱՐԱԲԱՅՈՑ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐԵՑ ՄԻՆՁԵՒ ՔԱԼԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ
ԱՆԿՈՒՄԸ (640—1080)

Ա. Արաբացոց արշաւանքները և տիրապետութիւնը	263—274
Բ. Բաղրատունեաց թագաւորութեան սկզբնաւորու- թիւնը	274—281
Գ. Սմբատ Ա և Աշոտ Բ Երկաթ	282—293
Դ. Սրբատ, Աշոտ Գ, Սմբատ Բ, Գաղիկ Ա. — Անիի չինութիւնը	293—300
Ե. Յովհաննէս-Սմբատ և Գաղիկ Բ. — Սելջուկեանց արշաւանքները	301—317
Զ. Հայոց գրականութիւնը այս շրջանում	317—325

ՀԵՆՐԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻԼԻՍԻԱՅՈՒՄ (1080—1375)

Ա. Ռուբինեան իշխանապետներ	326—346
Բ. Լևոն Բ թագաւոր Կիլիկիայի	346—355
Գ. Զապէլ և Փիլիպպոս, Հեթում Ա, Լևոն Գ.	356—367
Դ. Հեթում Բ և իւր եղբայրները, Լևոն Դ, Օշին, Լևոն Ե	368—379

Ե. Լուսինեան թագաւորներ	380—391
Զ. Ներքին կեանքի պայմանները և գրականութիւ- նը Ռուբինեանց օրով	391—412

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՔԱԼԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ (1080—1885)

Ա. Հայաստանը թաթարաց արշաւանքներից առաջ	413—417
Բ. Թաթարաց արշաւանքները և տիրապետութիւնը	418—428
Գ. Օսմանցոց և Պարսից պատերազմները Հայաս- տանի տիրապետութեան համար	428—456
Դ. Հայոց գաղթականութիւնը	456—481
Ե. Հայոց յարաբերութիւնը Ռուսաց հետ—Ռուսաս- տանի Հայք	482—505
Զ. Թուրքիայի Հայք	505—548
Է. Տեսութիւն ժամանակակից անցքերի	548—564
Ժամանակակից ազիւսակ	565—579

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՍԿԶԲԻՑ ՄԻՆԶԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՅՈՐԴԱՆԻ ՄԱՐԿԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ԴՊԵՏԱՐԱՏԱՐ

ՀԱՅԿԱՆ ԴՊԵՏԱՐԱՏԱՐ

Ներկայ աշխատութիւնը յօրինուած է այն սկզբունք-
ների և ծրագրի համեմատ, որ ուրիշ տեղ երկարօրէն
բացատրած ենք *):

Բացի մեր հին պատմիչներից, որոնք իբրև հաս-
տատուն ուղեցոյցներ առաջնորդեցին մեզ մեր երկարատև
ուղևորութեան մէջ, աչքի առաջ ունեցանք նոյնպէս սոյն
նիւթի վրայ հրատարակուած գրուածները, և սեպհա-
կանեցիներ նոցանից այն՝ ինչ որ մեր հայեացքներին և
ուղղութեանը նպաստաւոր էր: Այս կողմից առանձին
ծառայութիւն մատուցին մեզ Հ. Յ. Գաթրճեանի Տիե-
ղերական Պատմութիւնը և Կ. Վ. Հասնազարեանի Հայոց
պատմութեան Ուրուագիծը: Օտարական աղբիւրներից
մեր հին պատմութեան նկատմամբ ոչ սակաւ նպաստե-
ցին մեզ Դիմէնի, Մասպրրոյի և Լընորմանի Արևելեան
աղբերի Հին Պատմութիւնները. իսկ նոր պատմութեան
համար, բացի զանազան զրքերից, բաւական տեղեկու-
թիւններ մատակարարեցին մեզ մեր պարբերական հրա-
տարակութիւնները:

Ամբողջ ուղկային պատմութիւնը մէկ հատորի մէջ
ամփոփելով և միանգամայն փոյթ տանելով, որ քիչ շատ

*) Տես «Փորձ» հանդէսի 1877/78-ի № III «Ազգային պատ-
մութեան նշանակութիւնը» վերնագրով լուծուածը:

կարևորութիւն ունեցող պատմական դէպքերը դուրս
չմնան, ստիպուած եղանք ընդհանրապէս համառօտախօս
լինել. մի հարեանցի յիշատակութիւն, երբեմն մի թեթե
ակնարկ բաւական համարեցինք այնտեղ՝ ուր անշուշտ
աւելի երկար կը կանգնէինք, եթէ չվախենայինք զիրքը
շատ ստուարացնել: Ուսուցչին մնում է այդպիսի տե-
ղերն ընդարձակել և իւր ունկնդիրների պատրաստու-
թեանը նայելով՝ հարկաւոր եղած բացատրութիւնները
տալ: Այս բաւական չէ: Պատմական անցքերը աշակերտ-
ների մէջ աւելի լաւ տպաւորելու համար, անհրաժեշտ է,
որ ուսուցիչը երբեմն ընտրութեամբ հատուածներ կար-
դայ նոցա ժամանակակից պատմիչներից, որոնք յաճախ
կենդանի գոյներով են նկարագրում իրանց օրով և իրանց
աչքերի առաջ կատարուած անցքերը: Այս ընթերցում-
ները այն օգուտն էլ կ'ունենան, որ աշակերտների հե-
տաքրքրութիւնը կը շարժեն և կը յորդորեն նոցա դասա-
րանից դուրս կարգաւ մեր պատմագիրները:

Մի վերջին նկատողութիւն էլ: Թէև այս գիրքը
խկապէս դպրոցական գործածութեան համար է նշա-
նակուած, բայց յօրինողը խոստովանում է, որ մի ուրիշ
կողմնակի նպատակ էլ աչքի առաջ ունեցած է: Մեզու-
նում կան շատ կրթեալ անձինք, որոնք իրանց ժամա-
նակին կամ բնաւ ազգային պատմութիւն չեն ուսել,
կամ գուցէ լոկ մի քանի տարրական տեղեկութիւններ
են ստացել և այժմ կը կամենային մասնաւոր ընթերց-
մամբ այդ պակասը լրացնել: Այդ եղած պատմութիւնե-
րից 2ամշեանը իւր ստուարութեամբ և լեզուով ամենին
մատչելի չէ, իսկ մնացած գրքերի մեծ մասը տարրա-
կան ձեռնարկներ լինելով՝ չեն կարող յիշեալ անձանց

հետաքրքրութիւնը յագեցնել: Քաղցր է մեզ յուսալ, որ
մեր աշխատութիւնը իւր ուղղութեամբ և ամբողջական
բովանդակութեամբ բանագէտ ընթերցողի հարցասիրու-
թիւնը կը գոհացնէ, որով և մենք միանգամայն երկու
նպատակների հասած կը լինինք:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՆԱԽԱԳԻՏՆԵԼԻՔ

Հայաստանի զիրքը և մակերևութը.— Նշանաւոր լեռները, լճերը և գետերը.— Քաղաքական բաժանմունք.— Նրկրի կազմութեան ազդեցութիւնը քաղաքական կեանքի վրայ.— Հայոց պատմութեան շրջանները:

Հայաստանը մի լեռնոտ երկիր է, որ հին աշխարհից զրեթէ միջավայրումն է գետեղուած: Գտնուելով Սև ծովի, Կասպիականի ու Միջերկրականի մէջ, նա կազմում է իբրև մի լեռնակղզի, որի բարձրաւանդակները 3—8000 ֆունտաւր բարձր են ծովի մակերևութից: Կենտրոնական մասից դէպի սահմանաձայրերը՝ երկրի բարձրութիւնը երթալով հակվում, իջնում է հիւսիսում Կուր գետի հովիտը, հարաւում Եփրատի հովիտը, արևելեան կողմը Կասպից ծովեզերեայ դաշտավայրերը, իսկ արևմտեան կողմը Փոքր Հայքի դաշտավայրերը:

Հայոց երկիրը կարելի է համարել մի լեռնահանգույց երեք աշխարհների՝ Փոքր Ասիայի, Մարաստանի և Ասորեստանի մէջ: Այս լեռների ամենաբարձր կէտն է հռչակաւոր Մասիսը, որ իւր ձիւնապատ գլուխը մօտ

17,000 ոտնաչափ վեր է բարձրացնում ծովի մակերե-
ւոյթից: Նորանից դէպի հիւսիս գտնվում է քառագա-
ղաթ Արագածը, որ 13,000 ոտնաչափից աւելի բարձ-
րութիւն ունի՝ հաւասար Փոքր Մասիսի: Մասիսի արե-
ւմտեան հարաւային կողմը աղեղնաձև ձգվում են Բարդոյ,
Սուկաւէտ, Սերմանց լեռները, որոնք ընդհանրապէս Տօ-
րոսի շղթայի հիւսիսային ճիւղի մասերն են կազմում:
Նոյն լեռնաշղթայի հարաւային ճիւղի մասերն են Սաս-
նոյ լեռները, Գրգուռ, Էնձաքիարս, Արտոս և այլն: Այս-
տեղից դէպի հարաւ՝ Հայաստանի սահմանաժայռերի
վրայ ձգվում են Կորդուաց բազմաճիւղ լեռները, որոնք
մէկ կողմից միանում են Տօրոսի և միւս կողմից Ասո-
րեստանի լեռների հետ: Նշանաւոր են նոյնպէս Հայաս-
տանի հիւսիսային արեւմտեան կողմը՝ Հայոց, Բարձր
Հայոց և Գուգարաց լեռները, և հիւսիսային արեւելեան
կողմը՝ Արցախու և Սիւնեաց լեռները:

Այսպիսի լեռնոտ երկիրը բնականապէս հարուստ
պիտի լինի մեծ ու փոքր լճերով և մանաւանդ գնայուն
ջրերով, այն է գետերով ու գետակներով, որոնք ցանցի
պէս ծածկում են բովանդակ Հայոց աշխարհը: Լճերի
մէջ երեւելի են երեքը, որոնք իրանց մեծութեան համար
ժող էլ են կոչվում. Սևանայ լիճ կամ Գեղամայ ծով,
Վանայ լիճ կամ Բզնունեաց ծով, և Որմիոյ լիճ կամ
Կապուտան ծով: Երեք մայր գետեր էլ կան, որոնց մէջ
թափվում են միւս գետերն ու վտակները. Եփրատ, Տիգ-
րիս և Երասխ: Եփրատը Կարնոյ բարձրաւանդակից
բղխելով՝ ոռոգում է Բարձր Հայքը և ապա ձեռնում է Մեծ
ու Փոքր Հայքի սահմանը, աջ կողմից ընդունելով Գայլ
գետը, իսկ ձախ կողմից Արածանի մեծ գետը կամ Հայ-

Պական Եփրատը, որ իւր սկիզբն առնում է Բագրևան-
դայ լեռներից և շատ գաւառներ է ոռոգում: Տիգրիսի
աղբերավայրերը կրկին են. մէկը գտնվում է Ծովք լճի
հարաւային ափերում (Խարբերդից ներքև), իսկ միւսը
Հաշտենից գաւառի Ոլոռ գիւղում: Երկու վտակները Ակ
գիւղի մօտ խառնվում և կազմում են Տիգրիսի հզօր
գետը, որ Աղձնեաց նահանգի վերնագաւառները ոռոգե-
լով՝ շուտով հեռանում է Հայաստանի սահմաններից:
Բուն հայկական գետ է Երասխը, որ իւր սկիզբն առ-
նում և հոսանքը աւարտում է Հայոց երկրում: Եփրատի
պէս Բարձր Հայքից բղխելով, Երասխը ընթանում է
դէպի արեւելք անվերջ դարձուածներով և աջ ու ձախ
կողմից բազմաթիւ գետակներ ընդունելով. Մուրց, Ախու-
րեան, Մեծամօր, Քասախ, Հրազդան, Աղատ, Տղմուտ,
Կարմիր գետ և այլն: Մուղանի անապատում Երասխը
միանում է Կուր գետի հետ և թափվում է Կասպից ծովը:

Հայաստանը երկու գլխաւոր մաս է բաժանվում.
Մեծ Հայք կամ բուն Հայոց աշխարհ և Փոքր Հայք: Մեծ
Հայք իւր ամենընդարձակ ժամանակը հետեւեալ ոահման-
ներն ունէր. հիւսիսից Եգերացոյ, Վրաց և Աղուանից
երկիրները, որոնցից բաժանվում էր Մոսքիեկեան լեռնե-
րով և Կուր գետով, արեւելքից Կասպից ծովը, Պարսկաս-
տանը և Մաքաստանը, հարաւից Ասորեստանն ու Միջա-
գետքը, արեւմուտքից Փոքր Ասիան, որից բաժանվում է
Եփրատ գետով: Հին բաժանմամբ Մեծ Հայքն ունէր 15
նահանգ 189 գաւառներով: Կենարոնում գտնվում է Արա-
քատը, Հայոց տէրութեան բնավայրը. նորա արեւելեան
կողմը՝ Սիւնիքը, Արցախը, Ուտին ու Փայտակաւանը,
հիւսիսային կողմը՝ Գուգարքն ու Տայքը, արեւմտեան

կողմը՝ Բարձր Հայրն ու Չորրորդ Հայրը կամ Ծովաց աշխարհը. հարաւային կողմը՝ Տուրուբերանը, Վասպուրականը, Մոկերը, Աղձնիքը, Կորճայրն ու Պարսկահայրը։ Իսկ Փոքր Հայրը ձգվում էր Եփրատից մինչև Ալիւս գետը, և բաժանվում էր 3 նահանգ. Առաջին Հայր, Երկրորդ Հայր, Երրորդ Հայր։

Եթէ ուշի ուշով հետազօտենք Հայոց երկրի ձևակերպութիւնը, կը տեսնենք, որ զօրաւոր ազդեցութիւն է ունեցել աղբի պատմական բազմի վրայ։ Ամբողջ երկիրը կտրտուած է մեծ ու փոքր լեռներով՝ որոնց հետևում են ձորեր ու հովիտներ, և բազմաթիւ գետերի ու վտակների հոսանքներով, որոնք իբրև մի մի բնական պատուար՝ բնակիչները միմեանցից անջատում և հազարգակցութիւնը գծուարացնում էին։ Այս հանգամանքը նպաստեց ցեղական կեանքի զարգացմանը Հայոց մէջ, և հէնց սկզբից երկրի զանազան կողմերում կազմուեցան բազմաթիւ մեծ ու փոքր իշխանութիւններ, որոնք առ հասարակ ձգտում էին թագաւորութիւնից անկախ լինել։ Արարատեան թագաւորները՝ որքան և աշխատեցան, չկարողացան կատարելապէս նուաճել այդ իշխանութիւնները։ Ստիպուած լինելով մէկ կողմից ներքին թշնամիների դէմ՝ մարտելու, և միւս կողմից Հայաստանի շուրջը հեռոջեաւ կազմուող գլխաւորական պետութիւնների դէմ, որպիսի էին ասորաբարեղական և մարապարսկական տէրութիւնները, — Հայոց թագաւորները չյաջողեցան մի կենտրոնական հզօր միապետութիւն կազմել, որ իւր իշխանութիւնը տարածէր բովանդակ երկրի վրայ։ Ընդհակառակն ներքին երկպառակութիւնները, որ Հայոց տէրութեան թերի կազմակերպութեան հետևանք էին, ընդ-

հատեցին պետութեան զարգացումը և նա թոյլ ու անպաշտպան մնաց արտաքին թշնամիների առաջ։ Այսպիսով Հայաստանը որս դարձաւ նախ Հռոմայեցոյ ու Պարթևաց և ապա Բիւզանդիայի կայսրների և Սասանեան թագաւորների ձեռքը, յետոյ դատապարտուեցաւ կրել Արաբացոյ լուծը և ոտնակոխ լինել Թուրքերից ու Մոնղոլներից, մինչև որ վերջապէս բաժանուեցաւ Օսմանցոյ ու Պարսից և վերջերը նաև Ռուսաց մէջ։

Ուշ դարձնելով այն գլխաւոր փոփոխութիւնների՝ որոնց ենթարկուեցաւ Հայ ազգը իւր երկարատև գոյութեան ընթացքում, Հայոց պատմութիւնը կարելի է վեց շրջան բաժանել.

Ա. Շրջան. Մեր ազգի ծագումից մինչև Պարթևաց Հայաստանի գալը (2300—150 Քրիստոսից առաջ)։

Բ. Շրջան. Պարթևաց Հայաստանի գալուց մինչև քրիստոնէութեան հաստատութիւնը (150 Քր. առաջ, 300 Քր. յետոյ)։

Գ. Շրջան. Քրիստոնէութեան հաստատութիւնից մինչև Արաբացոյ արշաւանքները (300—640)։

Դ. Շրջան. Արաբացոյ արշաւանքներից մինչև քաղաքական կեանքի անկումը (640—1080)։

Ե. Շրջան (միջանկեալ). Հայոց իշխանութիւնը Կիլիկիայում (1080—1375)։

Զ. Շրջան. Քաղաքական կեանքի անկումից մինչև մեր օրերը (1080—1885)։

ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԶԱՆ

ՄԵՐ ԱԶԳԻ ԾԱԳՈՒՄԻՅ ՄԻՆՁԵՒ ՊԱՐԹԵՒԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԳԱԼԸ (2300—150 ՔՐԻՍՏՈՍԻՅ ԱՌԱՋ)

Ա. ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐԸ

1.

Հայաստանը որրան մարդկութեան.—Նոյի որդիքը Սենաարի
երկրում.—Հալի. նորա գալուստը Հայաստան և Հայոց տէրու-
թեան սկզբնաւորութիւնը (2300 Քր. առաջ).—Պատերազմ
Բէլի հետ.—Հալք և Հայոց աշխարհ:

Հայոց ազգի հնագոյն աւանդութիւնները, Հայաս-
տանի դրացի ազգերի նախնական գրոյցները, եկեղեցա-
կան հայրերի վկայութիւնները և վերջապէս արդի գիտ-
նականների հետազոտութիւնները համաձայն Ս. Գրքի
պատկառելի աւանդութեանը—«Եւ նստաւ տապանն 'ի լե-
րինս Արարատայ», միաբերան վկայում են թէ Հայաս-
տանը մարդկային ազգի որորոցն է:

Բայց Նոյի սերունդը երկար ժամանակ չմնաց Արա-
րատեան երկրում: Հայաստանի հարաւային կողմերը,
Եփրատ և Տիգրիս գետերի մէջ կայ մի ընդարձակ եր-
կիր, որին շուտով վիճակուեցաւ իւր գիրկն ընդունելու
Նոյի որդոցը. այս երկիրն է Միջագետքը: Այստեղ՝ Սե-

նաար ասած դաշտավայրում մարդիկ մտածեցին մի-
բարձր աշտարակ շինել, որի մէջ կարողանային պառտ-
պարուիլ, եթէ միւս անգամ ջրհեղեղ լինէր: Այս ամ-
բարտաւան խորհուրդը լեզուների խառնակութեան պատ-
ճառով գլուխ չեկաւ. աշտարակը կիսակատար մնաց և
այս ձեռնարկութեան առաջնորդները սկսան այնուհետեւ
իրարու վրայ ձեռք բարձրացնել և միմեանց նուաճելու
հտէ լինել: Ամենից աւելի զօրացաւ Նեբրովթ կամ Բէլ
անունով քաջ որսորդը, Քուշի որդին ու Քամի թոռը,
որի բռնութիւնից ստիպուած՝ հեռացան Սենաարի երկ-
րից միւս ցեղերը և սկսան իրանց համար նոր հայրե-
նիք որոնել:

Սոցա մէջ նշանաւոր էր Յաբեթի թոռան Թորգոմի-
որդին՝ Հայկ, մեր ազգի տոհմապետը, որի Հայաստան
գալութիւն վրայ այսպէս է պատմում մեր ամենահին ազ-
գային յիշատակարանը: Հայկ տեսնելով Բէլի բռնանալը
միւս ցեղերի վրայ, չէ կամենում նորա լուծի տակ ընկ-
նել, հաւաքում է իր որդոցն ու թոռներին, թուով իբր
երեք հարիւր հոգի, և ուրիշ զօրաւոր մարդիկ, որոնք
եկան միաբանեցան նորա հետ, և դիմում է Արարատեան
երկիրը՝ իւր հայրերի ցանկալի հայրենիքը: Ճանապար-
հին պատահում է մի լեռնոտ դաշտավայրի (Նսորեստա-
նի սահմանագլուխը), ուր ազգային աւանդութիւններին
նայելով առաջուց բնակում էին մարդիկ Սեմի ցեղից,
հնազանդեցնում է նոցա, շինում է դաստակերտներ և
տալիս է իւր թոռանը Կադմոսին ժառանգութիւն. իսկ
ինքը ճանապարհը շարունակելով՝ գնում է հիւսիսային
արեւմտեան կողմերը և մի բարձր դաշտավայրի վերայ
հաստատում է իր բնակութիւնը: Այնտեղ՝ ուր առաջին

անգամ Հայկ իւր տնով տեղով ոտք դրեց, կոշեց Հարր, կամենալով ցոյց տալ թէ այդ տեղում բնակեցան այն ազգի հայրերը, որոնք իրանց սկիզբն առնում են Թորգոմից: Յետոյ ձեռք դարկեց մի գիւղ շինելու, որ իւր անունով Հայկաշէն անուանեց: Այս գաշտի հարաւային կողմերն էլ Հայկ գտաւ մի բուն ժողովուրդ, որ ինքնակամ հնազանդեցաւ նորան:

Սակայն Բէլ այդ միջոցում յաջողել էր իւր իշխանութիւնը տարածելու միւս ցեղերի վրայ: Երբ որ իմացաւ Հայկի ապստամբութիւնը և հիւսիսային կողմերը դադարեց, պատգամ ուղարկեց նորան առելով. «Պնայիր բնակեցար ցուրտ սառնամանիքի մէջ. լաւ կ'անես, որ քո սառն հալարտութիւնը մեղմայնես և գաւ հանգիստ ապրիս իմ բնագարձակ տէրութեան մէջ, ուր որ կամենաս»: Հայկ խիստ պատասխանով յետ դարձրեց պատգամաւորներին Բաբելոն: Չայրացաւ Բէլ Հայկի դիմադարձութեան վրայ, ժողովեց իւր խառնիճաղանձ զօրքը և գնաց դէնքով հնազանդեցնելու նորան: Երբ Կազմոսի սահմաններին մօտեցաւ, սա թողեց իւր կաշուածները և աճապարեց Հայկի մօտ՝ իրանից առաջ մարդիկ ուղարկելով նորան բռնաւորի գալը յայտնելու. «Բմացած լինիս, ասաց, ուր քաջ, որ Բէլը բարձրահասակ հսկաներով և քաջ պատերազմողներով քեզ վրայ է գալիս. ուստի ինչ որ անելու ես՝ շուտով արա՛»: Այս որ լսեց Հայկը, ժաղովեց իւր սակաւաւոր ցեղը և աներկիւղ թշնամու առաջ գնաց: Հասնելով մի ծովակի մօտ, որի ջուրը աղի է (Բզնունեաց ծով), քիչ կանգ առաւ, իւր գունդը կարդաւորեց և յորդորեց որ քաջութեամբ կռուին, որպէս զի կամ յաղթեն և ստրկութիւնից ազատ մնան,

կամ մեռնին և միայն այս կերպով բռնաւորը իրանց ստացուածքին ու երկրին տէր լինի: Երկու կողմը միմեանց պատահեցան մի դաշտում, որ չրջապատուած էր քարձր լեռներով, և կատաղաբար յարձակեցան միմեանց վրայ, բայց երկու կողմն էլ անաղարտելի մնացին: Այս անակնկալ դիպուածից զարհուրած՝ Բէլ մտածեց յետ քաշուիլ, մինչև որ իւր բոլոր բազմութիւնը հասնի և նորից պատերազմ սկսի: Այս միջոցին Հայկ, որ միայն իւր ցեղի ապստամբներն ունէր աչքի առաջ, մօտեցաւ Բաբելոնեան հսկային և իւր նետը հասցրեց նրա գլխահապատ կուրծքին. բռնաւորն ընկաւ անկենդան և նորա զօրքը ցիր ու ցան եղաւ:

Պատերազմի գաշտը Հայկ մի դաստակերտ շինեց և անուանեց Հայք, որից ժամանակ անցնելով բոլոր գաւառը կոշուեցաւ Հայոց Ձոր. Բէլի ընկած տեղն էլ կոշուեցաւ Գերեզմանք: Սորանից յետոյ Հայկ իրաններով վերագարձաւ Հարր, ուր Բէլի մարմինը մի քարձր տեղ թաղել տուաւ, որ ապագայ սերունդները միշտ աչքի առաջ ունենան իւր քաջութեան գործը:

Ահա այս կերպով սկիզբ առաւ այն ազգութիւնը, որ իւր տահմապետի անունով կոշուեցաւ Հայ, իսկ երկիրը Հայաստան կամ Հայոց աշխարհ:

2.

Հայկի լաջորդները և նոցա գաղթականութիւնները.—Արմենակ. Արամայիս. Ամասիա. Գեղամ. Հարամ:

Հայկից յետոյ մինչև Արամ որդոց որդի յաջորդեցին հինգ նահապետներ, որոնց միակ ջանքն ու հոգը պիտի լինէր իրանց փոքրիկ, բայց հետզհետէ աճող ժողովրդի նիւթական պիտոյքները լցնել, այսինքն բնակութեան տեղեր շինել ձմեռուան խստութիւնից պատըստարելու համար իրանց ժողովուրդը և կենդանիների երամակները, ինչպէս նաև նոր նոր արօտատեղիք և բարերեր գաշտեր ճարել: Հեռու էին նոցանից ամեն տեսակ աշխարհակալութեան մտքեր. սորա համար ոչ կարողութիւն ունէին և ոչ կարօտութիւն: Որովհետեւ իբրև հովիւ ու երկրագործ նահապետներ, նորա բացի նետից ուրիշ զէնք չէին ճանաչում: Բացի սորանից իրանց ընտրած հայրենիքը հարուստ էր ամեն տեսակ բարիքներով. հարկ էր միայն որոնել ու գտնել նոցա: Եւ աստ՝ Հայկի յաջորդները այս ներքին գաղթականութեամբ պարպեցան: Բայց այս տարածման ժամանակ էլ Հայկի սերունդը, իբրև արևնակից եղբայրներ, մէկ ընդհանուր նահապետի իրաւունքները ճանաչեցին, թէպէտ և իւրաքանչիւր տոհմ առանձին ցեղապետի անմիջական իշխանութեան տակ էր գտնվում:

Հայկազուն նահապետները իրանց ներքին գաղթականութիւնների մէջ հարաւից հիւսիս էին գնում: Գաղթականութեան տեղերը, ինչպէս բնական է, պիտի ընտրուէին բնութիւնից ամբողջած տեղերը՝ գետերի ու ծովափների ափում: Այս բնական աշխարհակալութեան մէջ նահապետների ազգահամարի ու ծննդեան կարգի

հետ ձեռք ձեռքի տուած գնում էր Հայաստանի հին երկրագրութիւնը: Գաղթականութեան մէջ հետեւալ կարգն էր պահպում, երբ մի ցեղ բազմանում էր, անդրանիկ որդուն էին անցնում հօր իրաւունքները և բնակութիւնը, իսկ միւս որդիքը, որոնց հետ շատ անգամ և հայրը, գաղթում էին ուրիշ տեղեր: Այսպէս անգլալի կերպով բաժանվում ու տարածվում էին:

Հայկի անդրանիկ որդին ու յաջորդն էր Արմենակ: Արմենակ թողեց Հորը գաւառում իւր Խոռ ու Մանաւազ եղբայրներին և Մանաւազի Բազ որդուն, որոնցից Մանաւազ մնաց Հարքում, նորա որդին Բազ գաղթեց աղի ծովի արևմտեան հիւսիսային կողմը և այնուհետև այն ծովը նորա անունով կոչուեցաւ Բզնունեաց ծով, գաւառն էլ Բզնունեաց գաւառ, իսկ Խոռ իւր ցեղի համար բնակութեան տեղ շինեց նոյն ծովի հիւսիսային կողմերը: Սոցանից ծագեցան երեք առանձին տոհմեր. Մանաւազեանք, Խոռխոռունիք և Բզնունիք: Իսկ Արմենակ առաջ գնալով արևելեան հիւսիսակողմը, մի բարձր լեռան ստորոտում շինեց բնակութեան տեղեր, որով այն լեռը իւր անունով կոչուեցաւ Արագած, կալուածն էլ Արագածոտն:

Արմենակի յաջորդը՝ Արամայիս, Գեհն գետի ափի վրայ շինեց մի նշանաւոր աւան, որ իւր անունից կոչուեցաւ Արմաւիր, գետն էլ Արաստ թոռանը անունով ասուեցաւ Երասխ (Արաքս): Իսկ իւր որդուն՝ բազմածին ու շատակեր Չարային տնով տեղով ուղարկեց Արագած լեռան հիւսիսային կողմերը Ախուրեան գետի մօտ մի պտղաբեր ու ընդարձակ դաշտ, որ յետոյ նորա անունով կոչուեցաւ Չիրակ: Չարայի որկրամոլութիւնը հին Հայոց

մէջ առակ էր դարձել և մինչև քրիստոնէութեան դարերում յիշվում էր. շատակեր մարդուն հայ դիւղացիք ասում էին՝ «Թէ քո Ջարայի որկորն է, մեր Ջիրակայ ամբարքն չեն»։ Այս առածից երևում է, որ Ջիրակայ գաւառը հին ժամանակ նոյնքան պտղաբեր էր՝ որքան և այսօրուան Ջօրագետը։

Արամայիսի անդրանիկ որդին Ամասիա բնակեցաւ Արմաւրում, որ այնուհետեւ քաղաքական կենտրոն դարձաւ բոլոր Հայկաղոսեաց նահապետների ու թագաւորների համար։ Ամասիա ունեցաւ երեք որդիք՝ Գեղամ, Փառսիս և Յուլակ, որոնցից անդրանիկին թողեց Արմաւրում, իսկ Փառսիսին ու Յուլակին տարաւ Արարատ լեռան ստորոտը և նոյն լեռան արևմտեան հիւսիսային կողմը նոցա համար երկու տւան շինեց մի օրուման ճանապարհով միմեանցից հեռու։ Այդ տւանները նոցա առնունով կոչուեցան Փառախոտ և Յուլակերտ. Արարատն էլ Ամասիայի յիշատակի համար անուանեցաւ Մասիս։

Գեղամ իւր հօր օրինակին հետեւելով՝ Արմաւիրը յանձնեց հարմա որդուն, որ այս քաղաքը աշտարակաւոր պարիսպներով ամրացրեց. իսկ Գեղամ զնաց մի ուրիշ լեռան ստորոտը արևելեան հիւսիսային կողմը, և այնտեղ մի ծովակի ափին աւան շինեց, որ իւր անունով Գեղամի կոչուեցաւ, կամ թոռանը անունով Գաւնի. ծովակն էլ կոչեցաւ Գեղամայ ծով, իսկ նորա հարաւային արևելեան ափերը՝ Գեղարքունի։ Այս տեղերը մինչև Երասխ գետը Գեղամ տուաւ իրրն ժառանգութիւն իւր երկրորդ որդուն՝ Սիսակին, որ հօր շինութիւնների վրայ նոր շէնքեր աւելացնելով՝ բոլոր երկիրը բնդունեց Սիսական կամ Սիւնիք անունը։ Ինչպէս Կաղմեանց՝ այս-

պէս և Սիսակեանց յեղից ժամանակ անցնելուց յետոյ կողմուեցան հայոց աշխարհի երկու զինուորական տոհմերը, որոնցից առաջինը պահպանում էր երկրի հարաւային սահմանները, իսկ երկրորդը հիւսիսային արևելեան կողմերը։

Բ. ՆԱՀԱՊԵՏԱԿԱՆ ՄԻԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ—ԱՐԱՄ ԵՒ
ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ

3.

Արամ նահապետ (1300).—Նորա չաղթական պատերազմները Մարաց Նիւքար և Ասորոց Բարշամ իշխանների դէմ.—Պաշապիսի վրայ սարած չաղթութիւնը և Հայաստանի արևմտեան կողմը տիրած երկրները.—Արամի բարաբերութիւնը Նիւսուի հետ.—Արամի նշանակութիւնը։

Հայկի յաջորդները իրանց նախահօր ընտրած կենտրոնից—Բյնունեաց ծովի ափերից հեռանալով՝ քանի զնացին աւելի ու աւելի տարածուեցան ու ցրուեցան. և այն ժողովուրդը՝ որ սկզբումը մէկ կլիմայի տակ բնակելով փակ ու միօրինակ կեանք էր վարում, երբ որ միմեանցից բաժանուեցան, դանազան կլիմաների ազդեցութեան տակ բնկան և կեանքի հանդամանքներն էլ փոխուեցան։ Հիւսիսային և առհասարակ լեռնոտ մասերում բնակող ցեղերի մէջ զարգացաւ անկախութեան ոգին, իսկ գաշտային տեղերում բնակողները աւելի հանդարտ ու խաղաղ կեանքի սովորեցան։ Սոքա բնականապէս վտանգի մէջ էին, երբ որ հետզհետէ տարածուելով՝ սկսան զրացի ժողովրդների հետ շփուիլ, որոնք

Հայոց պէս նորէին սկսում կազմուիլ: Հայաստանի արեւելեան սահմաններում Մարք, հարաւային կողմից Ասորեստանցիք և արևմտեան կողմից Գամիրք կամ Կապադովկացիք մէկ ժամանակից սկսան մեր երկիրը ոտնակոխ անել և մինչև մեր ժողովրդի վրայ հարկ դնել: Հայաստանը կարօտ էր այնպիսի անձի, որ երկրի ներքին զօրութիւնները կենտրոնացնելով՝ անպատակութիւնների առաջն առնէր: Այս բազմը վիճակուեցաւ Հաբմայի որդուն՝ Արամ նահապետին (1300), որ «աշխատասէր ու հայրենասէր մարդ լինելով, ասում է պատմութիւնը, աւելի լաւ էր համարում իւր հայրենիքի համար մեռնել, քան թէ Հայաստանը տեսնել օտարներից ոտնակոխ եղած և իւր հայրենակիցերին օտարի լծի տակ ընկած»:

Արամի առաջին գործն եղաւ Հայաստանի այլ և այլ ցեղապետներին հաւաքել իւր պաշտի ու իշխանութեան տակ: Այս ցեղապետների օկնութեամբ Հայաստանի դահապան կողմերից ժողովեց մինչև 50,000 քաջ երիտասարդներ, որոնք մինչև այն ժամանակ իրանց նեւ ու աղեղը միայն որսորդութեան մէջ էին զործ գրել, և նոյնանով հայրենիքը թշնամիներից ազատեց:

Առաջ ու առաջ Արամ իւր զօրութիւնը ուղղեց Նիւբար Մադէս մականունամբ հայարտ ու պատերազմասէր մար ասպատակի դէմ, որ Հայաստանի արևելեան սահմանները կոխել և ժողովրդի վրայ հարկ էր դրել: Արամ գիշերով յանկարծակի ընկաւ Նիւբարի վրայ, զօրքը ջարդեց, իրան էլ բռնեց Արմաւիր բերեց, և այն ժամանակների համար ներելի քաղաքականութեամբ՝ պարսպի բարձր աշտարակներից մէկի վրայ ողջ ողջ ճակատին երկաթի ցից զարկել տուաւ, որպէս զի Հայաստանի

թշնամիները տեսնեն ու խրատուին: Իսկ Նիւբարի կալուածների վրայ մինչև Զարասպ լեռը հարկ դրաւ և Միսակեանց պահպանութեանը յանձնեց:

Սորանից յետոյ Արամ իւր զօրքով դնաց հարաւային կողմերը, ուր Բարշամ անունով ասորի իշխանը բռնանալով՝ շատ էր նեղացնում Հայոց: Արամ ետևիցն ընկնելով զօրքը ցրուեց և Կորդուաց լեռներից մինչև Ասորեստանի դաշտերը փախցրեց, ուր Բարշամ Արամի դիակիրներին պատահելով սպանուեցաւ: Արամ նորա երկրներին մեծ մասի վրայ հարկ դրաւ ու Կազմեանց պահպանութեանը յանձնեց:

Երբ որ այսպէս արևելեան և հարաւային կողմերից իւր հայրենիքը ապահովեց, Արամ իւր ուշքն ու միտքը դարձրեց արևմտեան սահմանների վրայ և գեղեցիկ միտք յղացաւ. Հայաստանի սահմանները այս կողմից ընդարձակել, որով հայ ժողովուրդը երկու մեծ ծովերի պիտի մօտենար—Պոնտոսին (Սև ծով) և Միջերկրականին: Այս ծովերի մէջ եղած տարածութիւնը, որ յետոյ Փոքր Ասիա կոչուեցաւ, բռնուած էր զանազան ցեղերով, որոնց մէջ նշանաւոր էին Գամիրք կամ Կապադովկացիք՝ Պայապիս Բազիայ անունով զօրաւոր իշխանի առաջնորդութեան տակ: Պայապիս Արամի դիտաւորութիւնը զուշակելով՝ մեծ պատրաստութեամբ մօտեցաւ Հայոց սահմաններին: Արամ 40,000 հետեակի և 2,000 ձիաւոր զօրքով յարձակեցաւ նորա վրայ, յաղթեց ու մինչև Միջերկրականի ծովի կղզիներից մէկը փախցրեց, և բոլոր երկիրը Նիւբարից սկսած մինչև Ալիւս գետը Հայաստանի հետ միացնելով՝ երեք նահանգների բաժանեց, Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ Հայք, որ միասին առած Փոքր Հայք

կոչուեցաւ, բուն Հայաստանից որոշելու համար, որ այնուհետեւ Մեծ Հայք ասուեցաւ: Իսկ Մեծ Հայքի նահանգներից մէկը—Ծովագ աշխարհը Արամի աշխարհակալած երկրներին սահմանակից լինելով՝ կոչուեցաւ 2որդորդ Հայք: Այս նոր երկրի բնակիչներին իւր ազգի հետ ձուլելու համար՝ Արամ պարտաւորեց նոցա հայերէն լեզուն սովորել, և իւր ցեղից Մշակ անունով մէկին կուսակալ կարգեց նոցա վրայ, 10,000 զօրք յանձնելով նորան երկրի պահպանութեան համար: Մշակի աշխարհաշինութեան պտուղն եղաւ Մշակ քաղաքի շինութիւնը, որ տեղացիք չկարողանալով արտաբերել, Մաժար ասացին: Այս այն քաղաքն է, որ յետոյ Յուլիոս Կեսարի ժամանակ նորոգուելով Կեսարիա կոչուեցաւ:

Արամին ժամանակակից է համարվում Ասորեստանի Նինոս թագաւորը, որ, հին պատմիչների ասելովը, Բաբելոնը Ասորեստանի հետ միացնելուց յետոյ՝ իւր զէնքերը հիւսիսային կողմերը տարաւ: Մեր ամենահին պատմական յիշատակարանը այս երեւելի իշխանին Հայաստանի սահմանների վերայ բերում է Բէլի մահուան վրէժն առնելու համար: Բայց Ասորեստանի թագաւորը կասկածելով Արամի զօրութիւնից, իրաւունք է տալիս նորան արձակ համարձակ վարել իւր իշխանութիւնը և մարզարտէ վարսակալ կապել զլիսին՝ իրանից յետոյ երկրորդ համարուելով: Դիողորոս Սիկիլիացին Արամի (որին Բարդանէս թագաւոր է կոչում) և Նինոսի յարաբերութիւնները փոքր ինչ տարբեր է պատմում, համարելով նախ Արամին յաղթուած և յետոյ Նինոսի մարդասիրութեամբ իւր աթոռը հաստատուած:

Արամի անձնաւորութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի:

Հայոց նախնական պատմութեան մէջ: Այս երեւելի իշխանն եղաւ, որ առաջին անգամ ստիպեց Հայոց ցեղական կեանքից հրաժարուիլ, և երկրի ներքին զօրութիւնները կենտրոնացնելով մի պատկառելի տէրութիւն կազմեց, որով ոչ միայն իւր հայրենիքը օտարական ասպատակութիւններից ազատեց, այլ և նորա սահմանները ընդարձակեց: Իւր տիրապետած երկրների անբնակ ու ամայի տեղերը մինչև իւր բնիկ սահմանները զաղթական ժողովրդներով լցրեց, կարգաւորեց ու շէնացրեց, իսկ իւր ազգը շրջակայ թշնամիների յարձակումներից ապահովելով, Հայերը սկսան յարաբերութիւններ ունենալ արեւելից Մարաց հետ, հարաւից Ասորեստանցոց ու Բաբելոնացոց հետ, իսկ արեւմտեան կողմից Փոքր Ասիայի ժողովրդների հետ: Սորանից բնականաբար պէտք է առաջանար գործունէութիւն երկրի մշակութեան մէջ և վաճառականական հաղորդակցութիւններ դրացի ազգերի հետ, այնպէս որ Ասիայի ազգերը Արամի օրերում սկսան ճանաչել Հայոց և այս նահապետի անունով մեր երկիրը Արմենիա կոչեցին և մեր ազգը Արմէն *):

*) Ոմանք այս անունները աւելի հին են համարում Հայկի Արմենակ որդուցն առաջ եկած, որ ըստ Աբիւգլինոսի եղաւ Բէլի հակառակորդն ու սպանողը:

Արա Գեղեցիկ, նորա պատերազմը Շամիրամի հետ և մահը.—

Արայի աւանդութեան նշանակութիւնը.— Շամիրամակերտի շինութիւնը:

Արամին յաջորդեց իւր որդին Արա Գեղեցիկ, որի հետ Նինոս Արամի հետ կապուած բարեկամութիւնը հաստատուն պահեց. բայց շուտով Նինոս մեռաւ և նորա իշխանութիւնը անցաւ Չամիրամի ձեռքը: Այս աշխարհակալ թագուհին իւր ամուսնու նուաճած երկրների վրայ աւելացրեց Մարաստանը, Պարսկաստանը և ուրիշ երկրներ. մնացել էր Հայաստանը և այս գեղեցիկ երկրին տիրապետելու առիթը այսպէս է պատմում ազգային հին աւանդութիւնը: Չամիրամ վաղուց լսած լինելով Արայի գեղեցիկութիւնը, Նինոսի մահից յետոյ կամեցաւ նորա հետ ամուսնանալ. մարդիկ ուզարկեց նորան մեծամեծ ընծաներով, և խոստացաւ որ եթէ իւր կամքը կատարէ, Հայաստանի հետ Ասորեստանի վրայ էլ կը թագաւորեցնէ նորան: Արա Գեղեցիկ՝ որ արդէն ամուսնական սիրով կապուած էր Նուարդ իշխանուհու հետ, մերժեց Ասորեստանի գլխոյի առաջարկութիւնը: Չամիրամ զայրացած՝ մեծ զօրքով եկաւ Հայաստան, որպէսզի բռնի ստիպէ Արային իւր առաջարկութիւնն ընդունելու: Պատերազմից առաջ թագուհին հրամայեց իւր զօրավարներին, որ աշխատեն Հայոց իշխանին չսպանել, այլ ողջ բռնեն և իւր մօտ բերեն: Բայց Արան իւր զօրքի յալթուիլը տեսնելով, դիւցազնաբար ընկաւ խառնուրդի մէջ և իւր ողջախոհութեան զոհ գնաց: Այն դաշտը, որ ներկուցաւ առաքինի նահապետի անունով, կոչուեցաւ

Աւար

Արարատեան դաշտ, որ յետոյ ամբողջ նահանգի վրայ փոխուեցաւ:

Պատերազմից յետոյ Չամիրամ մարդիկ ուզարկեց, որ գիւղների միջից Արայի մարմինը գտնեն, և մի բարձր տեղ դնել տուեց, յուսալով, որ կախարգութեամբ կարողանայ կենդանացնել նորան. բայց երբ գիւղը սկսաւ հոտիլ, հրամայեց մի ծածուկ փոսի մէջ թաղել: Հայերը իրանց սիրելի իշխանի մահուան վրայ գրգռուած՝ նորից գէնք առին և կամեցան պատերազմի առաջ տանել: Թագուհին հետեւալ հեռքը գործ դրեց նոցա հանդարտեցնելու համար. իւր սիրելիներից մէկին Արայի զգեստները հաղցրեց և հեռուից Հայոց ցոյց տալով՝ հաւատացրեց նոցա, թէ աստուածները Արայի վերքերը լիզելով կենդանութիւն տուին նորան:

Արա Գեղեցիկի վրայ հիւսուած զրոյցը, ինչպէս ամենայն ազգային աւանդութիւն, անտարակոյս իւր պատմական հիմն ունի, որ այսօր մեզ համար մուծ է, բայց և այնպէս գեղեցիկ կերպով փայլեցնում է Հայոց նախնական կեանքի մի բարոյական կողմը: Արայի զգաստութիւնը, որով նա անդրդուելի մնաց Ասորեստանի թագուհու բոլոր հրապոյրների առաջ, ցոյց է տալիս հին Հայոց ընտանեկան կեանքի մաքրութիւնը, առաքինութիւն՝ որ նոյն իսկ օտարների վիպագութեամբ մեր ազգի յատկանիշներից մէկը համարուած է: Պարծեալ, այս աւանդութիւնը ապացուցանում է, թէ հին Հայերը այնչափ գնահատում էին անձնական քաջութիւնը, որ նոցա կարծիքով պատերազմի դաշտում մեռնող քաջերը, կարող էին յարութիւն առնել. ուրիշ խօսքով հայրենիքի պաշտպանութեան համար արիւն թափող դիւցազունները

անմահ էին համարվում: Այս կրօնական համոզումը այն-
քան խոր արմատ գրած էր հեթանոս հայոց մէջ, որ
մինչև քրիստոնէական դարերում կենդանի մնացած էր:

Պատմվում է թէ Չամիրամ ուրիշ երկրների պէս՝
հայոց աշխարհումն էլ կամեցաւ իւր մեծագործութեան
հետքը թողնել, Բզնունեաց ծովի արեւելեան ափի վրայ
մի հոյակապ քաղաք և ամառանոց շինելով, որ իւր ա-
նունով կոչուեցաւ Չամիրամակերտ (Վան քաղաք): Յայտ-
նի է որ հայկազանց առաջին բնակութեան տեղերը,
ինչպէս հայկաշէն, Փառախոտ, Յուլակերտ, Գառնի և
այլն, ոչ այլ ինչ էին՝ եթէ ոչ պարզ խրճիթներից բաղ-
կացած գիւղեր, որոնց մէջ հայկի սերունդը ձմեռ ժա-
մանակ պատսպարվում էր ցրտի դէմ իւր կենդանիների
երամակներովը և ամառուան պաշարը վաճելում: Արմա-
ւիրը սոցա մէջ ամենից նշանաւոր աւանն էր, որ հետզ-
հետէ մեծանալով ու զարգարուելով՝ հայաստանի նշա-
նաւոր քաղաքներից մէկը դարձաւ: Իսկ կանոնաւոր ճար-
տարապետութեան առաջին ճաշակը մեր պատմութեան
և բեռնագիր արձանագրութիւնների միտքան վկայու-
թեամբ՝ Ասորեստանցիք մտցրին հայոց մէջ: Չամիրամ,
ասում է պատմութիւնը, իւր համանուն Չամիրամակերտ
քաղաքը շինելու համար հարկաւոր ճարտարապետներ
չգտնելով հայոց երկրում, 6,000 ճարտարապետ ու երե-
ւելի արուեստագէտ և 12,000 գործաւոր բերել տուաւ
Ասորեստանից և ուրիշ հպատակ երկրներից, որոնք մի
քանի տարի գործ գրին այն հրաշակերտ քաղաքը շինելու:
Քաղաքը զարգարուած էր կրկնապարկ և եռապարկ պա-
լատներով և չքնաղ բաղանիքներով՝ տեսակ տեսակ և
գոյնզգոյն քարերից շինած: Փողովրդեան պիտոյքի, ինչ-

Architekt

պէս նաեւ բուրաստանների ու ծառատունկերի պահապա-
նութեան համար՝ գետի մէկ մասը մեծ աշխատութեամբ
քաղաքը բերուած և լայնարձակ փողոցներով անց էր
կացրած: Նշանաւոր էին մանաւանդ ապառաժի մէջ փո-
րուած ահագին սենեակներն ու սրահները, որ Մովսէս
Խորենացին «տաճարս և սենեակս օթից և տունս դան-
ձուց» է անուանում. իսկ նոր ճանապարհորդների կար-
ծիքով, այս ընդարձակ սրահները թաղաւորների ու իշ-
խանների համար զերեզմանատեղի են եղել, ինչպէս ե-
զրպատական բուրգերը՝ հովիւ Թաղաւորների ժամանակ:
Եմբողջ քաղաքը, որի վրայ գեռ կանգուն մնացած է
Վանայ հոշակաւոր բերդը, ծածկուած է սեպածե ար-
ձանագրութիւններով, որոնց ընթերցումը խոստանում է
մեծ լոյս սփռել նախնական դարերի հայոց պատմու-
թեան վրայ:

Tells
Halle

et nupha
mend

Գ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՍՈՐԵՍՏԱՆԻ ԳԵՐԻՉԻԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿ

5.

Հայաստանը Արա Գեղեցիկից լեռն էր և մեր պատմութեան.—
Ասորեստանի տէրութեան պատմութիւնը բնեռագիր արձա-
նագրութիւններից հանած.— Նոյն արձանագրութիւնները Հա-
յաստանի քաղաքական կազմակերպութեան վրայ Ուրարդի,
Մաննա, Մուսասիր, Կամ Արսիսա, Նալիրի, Միլիդ և Միլ-
դիս.— Նալիրի նուաճումը Թուղլաթ-հարաւ-ասար Ա.-ի ձեռ-
քով (1130).— Ասուր-նաղիր-համարլի արշաւանքները Նալիրի,
Կարքի և Մաննալի վրայ (882—857).— Նորա լաջուրդների
պատերազմները Ուրարդի թագաւորների հետ Մաննալի տի-
րապետութեան համար (841—726).— Ասորեստանի կրթու-
թեան ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ:

Արայի մահով Հայաստանը Ասորեստանի իշխանու-
թեան տակ ընկաւ, և կառավարուեցաւ բնիկ կուսակալ-
ների ձեռքով, որոնք իրաւունք ունէին հայ զօրք պահել
և ազատօրէն վարել երկրի ներքին գործերը, տարէց-
տարի նշանակեալ հարկը վճարելով Նինուէի թագաւոր-
ներին: Պատմութիւնը գծադարար գրի չէ անցրել այս
իշխանների գործերը, որոնց թիւը Արայի որդուց՝ Կար-
դուից մինչև Պարոյր թագաւորը քսան և ութի է հա-
նում, և զրեթէ լոկ նոցա անունների ցանկն է պահպա-
նել *): Կարդուս, որին Չամիրամ հօր յիշատակի համար

*) Ահաւասիկ նոցա անունները.— Կարդուս (Արաիւն
Արա), Անուշաւան, Պարէտ, Արբակ, Զաւան, Փառնաս, Սուր,
Հաւանակ, Վաշտակ, Հալիակ, Ամպակ, Աւնակ, Շաւարշ, Նո-
րայր, Վաստակար, Գոռակ, Հրանտ, Ընձաք, Գղակ, Հօրույ:

Արա անուանեց, Ասորեստանի ղշխոյի հետ միաբանելով՝
պատերազմեցաւ Նինուասի դէմ ու մեռաւ: Նորա որդին
Անուշաւան զերի տարուեցաւ Նինուէ. Բայց հայկի այս
շառաւիղը իւր խելացի վարմունքով պալատականների
սիրտը շահելով՝ յաջողեցաւ նախ հայաստանի մի մասի
և ապա բովանդակ երկրի իշխանութիւնը ձեռք բերել
հարկատուութեամբ Ասորեստանցոյ:

Այսպէս է մեր պատմութիւնը: Սակայն արդի հնա-
բանները, հիմնուելով Ասորեստանի յիշատակների և նոցա
արձանագրութիւնների վրայ, մի բոլորովին նոր պատ-
մութիւն են ներկայացնում Ասորեստանի տէրութեան
սկզբնաւորութեան և բարգաւաճման վրայ՝ տարբեր այն
պատմական անուններից ու անցքերից, որ յոյն պատ-
միչները բերել հասցրել են մինչև մեր օրերը: Եւ նախ
Նինուս և Չամիրամ, որոնց վրայ հները այնքան բաներ
են պատմում, ոչ միայն իրանց աշխարհակալութիւննե-
րից ու մեծագործութիւններից են զրկվում, այլ և կա-
տարեալ առասպելական անձինք են համարվում, որոնց
ժողովրդական զրոյցները այնպիսի աշխարհակալութիւն-
ներ են ընծայում, որ Ասորեստանի շատ թագաւորներ
զանազան ժամանակներում կատարել են, ինչպէս նաև
այնպիսի շինութիւններ՝ որոնցով այլ և այլ ասիական
իշխաններ իրանց երկրները զարգարել են: Նորագոյն
հետազօտութիւնները հաստատում են, որ Ասորեստանի
առաջին իշխանները քուրմեր էին, որոնք թագաւորե-

Զարմայր (որ Ասորեստանի Տետամոս թագաւորի առաջնոր-
դութեամբ հայ ու եթովպացի զօրքով Պրիամոսին օգնութիւն
դնաց Յունաց դէմ և Տրոյեայի պարսպների տակ մեռաւ),
Պերճ, Արբուս, Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Ապպակ, Արալորդի:

F. May

ցին 1800-ից մինչև 1500-ը Քրիստոսից առաջ: Նոցա-
նից շատերը հարկ էին տալիս Եզրիպտոսի փարաւոննե-
րին, որոնց իշխանութիւնը տարածվում էր այն ժամա-
նակները մինչև Տիգրիս գետը: Այնուհետև գալիս են
Ասորեստանի բուն թագաւորները, որոնք Եզրիպտոսի
հարկատուութիւնից ազատուելուց և Բաբելոնը իրանց
ազդեցութեանը ենթարկելուց յետոյ, ԺՖ դարու կէսից
սկսում են աշխարհակալութեան գրաւիլ՝ շրջակայ եր-
կրները իրանց իշխանութեան տակ առնելով և հեռա-
ւորների վրայ հարկ դնելով: Ահա այդ ժամանակներից
արձանագրութիւնները սկսում են տեղեկութիւններ հա-
զորել այն երկրների վրայ, որոնց հետ Ասորեստանի
թագաւորները յարաբերութիւն ու գործ են ունեցել. այս
երկրների թիւումն է և Հայաստանը:

Արձանագրութիւններին նայելով, Հայաստանը հին
ժամանակ մի գաղնակցական պետութիւն էր կազմում,
որ բաղկացած էր այլ և այլ մեծ ու փոքր իշխանու-
թիւններից: Սոցա մէջ առաջին տեղն ունէր՝

Ա. Ուրարդիի (Արարատեան) թագաւորութիւնը,
որ համարեա երկրի կենտրոնում էր գտնվում և իւր գո-
րութեան ու սահմանների ընդարձակութեան շնորհով իւր
ազդեցութիւնը տարածվում էր շրջակայ իշխանութիւն-
ների վրայ, որոնց անունները յայտնի են, բայց ոահ-
մանները դժուար է ճշտութեամբ որոշել: Սորա են՝

Բ. Մաննա (Վան), որ գտնվում էր Վանայ ծովի
հարաւային արևելեան կողմը:

Գ. Մուսասիր (Մուշ) կամ Արսիսա (Արճէշ),
նոյն ծովի հիւսիսային արևմտեան կողմը, Արճէշից մին-
չև Մուշ:

Դ. Նայիրի, որ ձգվում էր Եփրատ ու Տիգրիս
գետերի վերին կողմերում, բովանդակելով Հայաստանի
հարաւային արևմտեան երկու նահանգները—Աղձնեաց և
Ծովայ աշխարհները:

Ե. Միլիդ, որ գտնվում էր Նայիրիի արևմտեան
կողմը՝ Մելիտինէ մայրաքաղաքով:

Զ. Միլդիս, որ կարծվում է թէ բռնում էր այժ-
մեան Կարնոյ գաւառը:

Սոցանից Մուսասիր և Միլդիս աւելի սերտ կա-
պուած էին Ուրարդիի հետ, որի թագաւորների առաջ-
նորդութեամբ երկար պատերազմներ մղեցին Ասորեստա-
նի աշխարհակալների դէմ: Այս պատերազմների նպա-
տակն էր Ասորեստանի ազդեցութիւնից ազատել Հայաս-
տանի հարաւային մասը, ուր գտնվում էին Մաննայի և
Նայիրիի թագաւորութիւնները:

Նայիրիի մի մասը արդէն վաղուց հարկատու էր
Ասորեստանին: Թուգլաթ-հաբալ-ասար Ա. (1130), Ս.
Գըրի Թագաւորութիւնաւորը, կամեցաւ այս երկիրը ամ-
բողջապէս նուաճել. «Ես անցայ անմատչելի ճահիճներով
և ջերմոտ երկրներով, ասում է այս աշխարհակալը, ուր
առաջուան թագաւորներից ոչ ոք երբէք ոտը կոխած չէ.
գնացի դժուարանցանելի ճանապարհներով և խիտ ան-
տառներով»: Վերին Եփրատի արևելեան ափերի վրայ
բնակող ցեղերը մեծ ընդդիմութիւն ցոյց չտուին և զրեթէ
առանց պատերազմի հպատակեցան: Դժուարութիւններն
սկսան երբ Թուգլաթ Եփրատն անցնելով Նայիրիի եր-
կիրը մտաւ: Նայիրիի 23 թագաւորները ժողովեցին
իրանց զօրքերը և քաջութեամբ ճակատեցան Ասորես-
տանի զօրքերը:

տանցոց դէմ, բայց և այնպէս յաղթուեցան. նոցա որդիքը պատանդ տարուեցան:

Տիգրիսի ափերի մօտ կանգնած կոթողի վրայ՝ Թուղլաթ մի արձանագրութիւն փորագրել տուեց, որի մէջ պարծենում է թէ երեք անգամ նուաճեց Նայիրիի երկիրը: Այս ցոյց է տալիս թէ Հայերը որպիսի յամառութեամբ կռուեցան իրանց ազատութեան համար, և թէ յարմար առթի պիտի սպասէին օտարական լուծը թօթափելու: Եւ յիրաւի, Թուղլաթի թոյլ յաջորդների ժամանակ Նայիրին իւր անկախութիւնը ձեռք բերեց և երկար ժամանակ Ասորեստանցոց յարձակումներից ազատ մնաց:

Մակայն Թ դարում Ասորեստանի թագաւորները զօրանալով՝ դարձեալ սկսում են աշխարհակալութեան զբաղիլ և հետամուտ են լինում իրանց տէրութեան սահմանները ամեն կողմից ընդարձակել: Այդ ժամանակներից Նինուէի թագաւորները շարունակ յարձակում են Հայաստանի վրայ, բայց երկրի լեռնոտ դիրքը և բնակիչների քաջութիւնը թոյլ չեն տալիս նոցա այդ կողմերը շատ առաջ գնալու: Նոքա յաջողում են իրանց իշխանութեան ներքոյ պահել միայն Տիգրիսի հովտի վերնագաւառը և Վանայ ծովի հարաւային ափերը, և եթէ երբեմն սահմանները անցնում էին, այդ լոկ Սև ծովի և Վանայի ափերը անպատակելու նպատակով էր: Ասուր-նազիր-հաբալ (882—857) առաջինն եղաւ, որ յարձակուեցաւ արեւմտեան Հայաստանի վրայ՝ Նայիրիի վերնագաւառում: Տեղացիք անկարող լինելով բաց տեղ պատերազմել, ակնարկում է արձանագրութիւնը, «քաջուեցան անմատչելի լեռների վրայ, և ապաւինեցան նոցա կատարների վրայ, որպէս զի ես չկարողանամ

անշն

ետևներից հասնել, որովհետեւ այն մեծափառ կատարները սրածայր սուտերի պէս բարձրանում են, և միայն երկնքի թռչունները ճախրելով կարող են հասնել այնտեղ... Երեք օրում լեռան գլուխը բարձրացայ, սարսափ տարածեցի նոցա ապաւինած տեղերում... նոցա դիակները ծառերի տերևների նման ծածկեցին զաւրկայրերը, իսկ մնացածները փախան ապաւինեցան ժայռերի մէջ»: Սոցա գիւղերը այրելուց յետոյ, Ասուր-նազիր-հաբալ յարձակուեցաւ Կարքի կամ Կուրքիէ գաւառի վրայ, ուր «սուր քաշեցի, ասում է նա, երկու հարիւր վաթսուն պատերազմող, գլուխները կտրեցի և նոցանից բուրգեր կազմեցի»: Այս արշաւանքը կրկնվում է 880—879-ին: Նայիրին ասպատակելուց և մեծամեծ անդթութիւններ գործելուց յետոյ, Ասուր-նազիր-հաբալ երկրորդ անգամ մտաւ Կարքիի երկիրը, որի բնակիչները «թողին իրանց ամբոցներն ու գդեակները, և իրանց կեանքն ազատելու համար՝ փախան գէպի Մատնի գօրաւոր երկիրը: Ընկայ նոցա ետևից, նոցա պատերազմողների հազարաւոր դիակներ ցանեցի լեռան վրայ, լեռը ծածկեցի և խոռոչները լցրի նոցա դիակներով: Երկու հարիւր գերի կենդանի ձեռքս ընկել էին. նոցա դաստակները կտրեցի»:

Այնուհետեւ Ասուր-նազիր-հաբալ իւր ընթացքը ուղղում է գէպի արևելք՝ Մաննայի թագաւորութեան վրայ: Ճանապարհին հեղեղների և դժուարանցանքի տեղերի հանդիպելով, թողնում է իւր կառքերն ու ձիաները և ոտքով առաջ է գնում: Մաննայի մի մասը նուաճելուց յետոյ, լուր է առնում, որ արեւմտեան կողմերը դարձեալ ասպատամբութիւն է ծագել, ուստի յետ է քաշվում և

ուղում է կրկին Նայիրիի վրայ գնալ. բայց մի անգամ փտանգաւոր ապստամբութիւն ստիպում է նորան դառնալ իւր տէրութեան հարաւային կողմերը:

Նորան յաջորդեց Սաղմանասար Գ (857—822), որ Նայիրիի երկիրը նուաճեց և մինչև մահը իւր իշխանութեան ներքոյ պահեց: Սաղմանասար Գ հօր օրինակին հետևելով՝ կամեցաւ Մաննան նուաճել: Այս առիթով մի մեծ պատերազմ բացուեցաւ Ասորեստանոց և Ուրարդիի թագաւորների մէջ, պատերազմ՝ որ երկար տևեց և շատ արիւնհեղութիւնների պատճառ եղաւ. և թէպէտ արձանագրութիւններին նայելով՝ Նինուէի թագաւորները փառաւոր յաղթութիւններ տարան, բայց և այնպէս չկարողացան Ուրարդին նուաճել:

Ասորեստանցիք առաջին անգամ ոտը կոխեցին Ուրարդիի երկիրը 841-ին: Այդ ժամանակները Ուրարդիում թագաւորում էր Արամ, որ իւր գաղնակիցների հետ միաբանած՝ ճակատեցաւ Սաղմանասարի գէմ, բայց յաղթուեցաւ: Նոյն բազմ ունեցաւ և նորա յաջորդը Սաղաւրի. Սաղմանասար Գ երկու անգամ յաղթեց նորան՝ 832-ին և 829-ին: Այս յաջողութիւնների հետևանքն եղաւ քաղաքների ու ամրոցների առումն ու կործանումը և ժողովրդի ծանր հարկերի ենթարկուիլը. նոյն իսկ երկրի մայրաքաղաքը Արնիէ առնուեցաւ և կրակի մատնուեցաւ: Բայց այս բոլորը մեծ արդիւնք չունեցաւ. հայերը անընկճելի մնացին և ոչ միայն Ուրարդին, այլ և Մաննայի ու Նայիրիի թագաւորութիւնները շարունակեցին կռուել Ասորեստանոց գէմ: Սաղմանասար Գ.ի որդին՝ Սամսի-Բին Գ. (822—810) մի քանի անգամ ատղատակեց Նայիրին, իսկ նորա թուր Բին-Նիրարի Գ (810—780) եր-

կու արշաւանք յանձն առաւ Մաննայի վրայ: Սաղմանասար Գ (780—770) իւր թագաւորութեան տարիները գործ դրեց Ուրարդիի գէմ պատերազմելով. վեց անգամ արշաւեց Հայաստանի այս հօր թագաւորութեան վրայ, բայց ոչինչ յաջողութիւն չունեցաւ: Այնուհետև Հայաստանը ազատ մնաց Ասորեստանոց արշաւանքներից մինչև Թուգլաթ-հաբար-ասար Բ (745—726): Այս աշխարհակալը երկու անգամ գնաց Ուրարդիի վրայ, Սարգա թագաւորին յաղթեց և ստիպեց նորան հաշտութիւն խնդրել:

Այս սերտ յարաբերութիւնները Ասորեստանոց պէս քաղաքակիրթ ազգի հետ ապարդիւն չեղան Հայաստանի համար. հայերը սեպհականեցին նոցա կրթութիւնը, արուեստները և մինչև իսկ գրութեան եղանակը: Ուրարդիի թագաւորներից մէկը Բէլիդուրիս Ա, Նինուէից բերել տուեց գալիւններ, որոնք իրանց լեզուով ու բևեռագրերով արձանագրեցին նորա գործերը: Ասորեստանի թագաւորներին յատուկ գովեստներ ու տիտղոսներ շնայելով նորան: Այսպիսով Նինուէի լեզուն մի քանի ժամանակ Ուրարդիի ուսումնական լեզուն եղաւ, մինչև որ Բէլիդուրիսի որդու՝ Իսրուինիս Ա-ի օրով Ասորեստանի բևեռագրութիւնը փոփոխութիւնների ենթարկուեցաւ և տեղական բարբառների յարմարուեցաւ, որով այնուհետև թագաւորական արձանագրութիւնները սկսան հայերէն լեզուով խմբագրուիլ:

6.

Սարուքինի պատերազմները Ուրարդիի Ուրսա թագաւորի և նորա դաշնակիցների դէմ (719—714).—Խորսապատի արձա-
նագրութիւնը.—Արգիստիսի յաջողութիւնները.—Հայաստանի
վիճակը և դարում:

Ասորեստանի տէրութեան ահեղ թշնամիներից և իւր երկրի մեծութեան նախանձորդներից մէկն եղաւ Ուրարդիի Ուրսա (ըստ ոմանց Հրաշեայ կամ Հրշէ) թա-
գաւորը: Ուրսան իւր հաւատարիմ դաշնակիցների հետ
միաբանած՝ միտքը դրեց հարաւային Հայաստանը Ասո-
րեստանցոց ազդեցութիւնից ազատելու, և այս նպատա-
կին հասնելու համար ամեն տեսակ միջոցներ գործ դրեց:
Նա փորձեց նախ Ասորեստանի դաշնակցութիւնից ան-
ջատել Մաննայի Իրանդու թագաւորին, և երբ սա մեր-
ժեց, Ուրսան ձեռքի տակից Մաննայի ժողովրդին նորա
դէմ ապստամբեցրեց: Ասորեստանի Սուրաբին թագաւորը
(721—704) շտապեց իւր դաշնակցին օգնութիւն հաս-
նելու. յարձակմամբ առաւ Մաննայի Սուանդարու և
Գուրդուքա քաղաքները, որոնք թշնամիների կողմն էին
անցել, կրակի մատնեց նոցա և բնակիչներին Ասորոց
երկիրը փոխադրեց (719): Այնուհետև նա կամենում էր
պատերազմն առաջ տանել Ուրսայի և նորա դաշնակից-
ների դէմ. բայց իւր տէրութեան զանազան նահանգնե-
րում ծագած ապստամբութիւնները ստիպեցին Սարու-
քինին յետ դառնալ: Երկու տարի գործ դրեց նա այդ
ապստամբութիւնները զսպելու, և երբ կրկին Հայաստան
եկաւ, Մաննայի թագաւորը Իրանդու մեռած, նորա Ազա-
որդին մի խռովութեան մէջ սպանուած և նորան յա-

ջորդած էր Ուլլուսուն, որ ի նշան հաւատարմութեան
քսաներկու բերդաքաղաք տուել էր Ուրսային: Սարուքին
վրայ հասաւ, Ուլլուսունին փախցրեց և Ուրմիոյ ու Վա-
նայ լճերի մէջ եղած երկիրը ասպատակեց: Բազադատտի
(Աստուածատուր?), Միլդիս լեռան թագաւորը, ընկաւ
նորա ձեռքը և ողջ ողջ մորթեղերձ եղաւ աշնտեղ, ուր
Ազան սպանուել էր: Ուլլուսուն փախենալով, որ իւր
գլխին էլ նոյն դժբաղդութիւնը չգայ, «փախաւ իբրև մի
թռչուն», բայց յետոյ եկաւ յաղթողի ոտքն ընկաւ: Սա-
րուքին ներեց նորան և կրկին իւր թագաւորութեան մէջ
հաստատեց: Ուրսան էլ ձեռք ընկնելու վրայ էր, երբ
մի նոր ապստամբութիւն ստիպեց Սարուքինին իւր գէն-
քերը հարաւային կողմը դարձնել (716): Այդ միջոցին
Ուլլուսուն Ուրսայից յորդորուած՝ դարձեալ գլուխ բարձ-
րացրեց, բայց Սարուքինի երկիրը միայն բաւական եղաւ
ապստամբութիւնը հանդարտեցնելու (715): Մարաստանի
հիւսիսային կողմերը նուաճելուց յետոյ, Սարուքին մտաւ
վերջապէս Ուրսայի երկիրը (714): Ուրսան ճակատեցաւ
նորա դէմ և չարաչար յաղթուելով փախաւ լեռները,
ուր հինգ ամսի չափ թափառեցաւ առանց մի ապահով
ապաստան գտնելու: Նորա երկիրը աւարի մատնուեցաւ,
քաղաքներից շատը տրուեցաւ Ուլլուսունին: Յաղթուե-
ցաւ նոյնպէս Մուսասիրի թագաւորը՝ Ուրգանա, Ուրսայի
վերջին դաշնակիցը: Այս ձախորդութիւնների գոյժն առ-
նելով, Ուրսան յուսահատութիւնից ինքն իրան սպանեց:
Այս անցքերը հանած են Խորսապատի *) մի արձա-

*) Խորսապատ փոքրիկ գիւղ է Մուսուլի հիւսիսային
արևելեան կողմը, մի քանի մղոն հեռու հին Նինուէի տեղից:
Այստեղ Բոտտա Փրանսիացի հիւպատոսը գտաւ մի հին պա-

նադրութիւնից, որ հետաքրքրական մանրամասեր պարունակելուն համար՝ աւելորդ չենք համարում մէջ բերել այստեղ:

«Քանի որ Իրանցու Վանեցին ապրում էր, նա հնազանդ ու հաւատարիմ էր իմ տէրութեանը. բայց ճակատագիրը տարաւ նորան: Նորա հպատակները գահի վրայ նստեցրին Ազա որդուն: Ուրսա Ուրարդեցին Միլղիս, Զիկարտուի և Միսիանդի լեռների ժողովրդների ու Վանի մեծամեծների հետ միաբանած՝ հպատակներին յորդորեց ապստամբելու: Սորա իրանց տիրոջ մարմինը թողին լեռների կատարների վրայ: Ուլլուսուն Վանեցին, Ազայի եղբայրը, որին գահի վրայ էին նստեցրել, հակեցաւ Ուրսայի կողմը և տուաւ նորան 22 ամուր քաղաքներ իրանց պահապան զօրքերով: Սրախ բարկութեան մէջ հաշուեցի Ասուր ասածու բոլոր զօրքերը և առաջ գնացի այն երկրի վրայ յարձակելու: Ուլլուսուն Վանեցին իմ մօտենալը տեսնելով՝ դուրս եկաւ իւր զօրքով և մի ապահով տեղ կացաւ բարձր լեռների խուռչներում: Գրաւեցի և մոխիր դարձրի նորա թագաւորանիստ քաղաքը և Իզիրիա ու Արմիտ ահագին ամրոցները: Բոլոր Ուրսա Ուրարդեցուն պատկանողներին սպանեցի իրանց բարձր լեռներում. իմ ձեռքով բռնեցի 250 հոգի նորա գերդաստանից. զբաւեցի 55 պարսպապատ քաղաք, որոնցից ութը հասարակ քաղաքներ էին, և տանեմէկը անմատչելի բերդեր: Ուլլուսունի 22 ամուր քաղաքները, որ Ուրսան առել էր, միացրի Ասորեստանի հետ: Այն

չափի աւերակները Քրիստոսից 700 տարի առաջ չինուած Սուրուքին թագաւորի ձեռքով, որի գործերը արձանագրուած են եղել նոյն պալատում:

Ժամանակ Ուլլուսուն թռչունի արագութեամբ իջաւ իւր բարձր լեռներից, և եկաւ ինձ պաղատելու: Ներեցի նորան իւր անթիւ յանցանքները. յետ տուի իւր երկրը՝ ները և վերստին հաստատեցի իւր թագաւորութեան գահի վրայ: Ուրսայի առած 2 ամրոցները և 22 մեծ քաղաքները տուի Ուլլուսունին, և շատ աշխատեցայ նորա երկրի խաղաղութեան համար: Ուրգանա, Մուսասիր քաղաքի թագաւորը, Ուրսա Ուրարդեցուն ապաւինելով մերժեւ էր ինձ հպատակելու: Իմ զօրութեամբ և խորագիտութեամբ տիրեցի Մուսասիր քաղաքին. և նա (Ուրգանան) փախաւ ապաւինեցաւ լեռները: Տիրաբար վաւերեցայ Մուսասիրի դէմ. Ուրգանայի կինը, որդիքն ու աղջիկները, անասունները և պալատում եղած բոլոր գանձերն առի, և 2,000 մարդ զերի տարայ: Առի Ուրսայի Հալդիա և Բագարարտու աստուածները, նոյնպէս և Ուրգանայի աստուածները և նոցա նուիրական անօթները: Մուսասիրի առումը և Հալդիա ասածու յափշտակուիլը լսելով, Ուրսան գաշոյնով ինքն իրան խփեց, և մեռաւ իւր մեծամեծների գրկում»:

Ուրսայի մահով Ուրարդին հնուաճուեցաւ. նորան յաջորդեց իւր եղբայրը Արգիստիս (Սկայորգի?), որ պատերազմը քաջութեամբ առաջ տարաւ Ասորեստանցոց դէմ և եղբօր կորցրած գաւառները յետ խլեց նոցանից: Ասորեստանցիք չկարողացան իրանց ձեռքը պահել նոյն իսկ Մաննայի երկիրը, որի համար պատերազմը սկսուեւ էր. Արգիստիս դուրս քշեց նոցա այդ նահանգից և իւր տէրութեան հետ միացնելով՝ Վանայ ծովի ափում մի նոր քաղաք շինեց իւր բնակութեան համար: Այս նպատակով Նինուէից շատ ճարտարապետներ բերել տուեց»

որոնք քաղաքը զարդարեցին փառաւոր շինութիւններով: Վանայ արձանագրութիւնների մէջ յիշուած Արգիստիսի անունն ու գործերը կարծել է տալիս ոմանց, թէ հէնց Վանն է եղել այս թագաւորի կառուցած քաղաքը:

Այնուհետեւ արձանագրութիւնները ոչինչ յիշատակութիւն չեն անում Հայաստանի մասին մինչև Ասորեստանի պետութեան կործանումը (708—606): Կամ այն է որ այդ հարիւր տարուան ընթացքում Հայերը բոլորովին անկախ են եղել և Հայաստանը ազատ է մնացել Ասորեստանի թագաւորների ազդեցութիւնից, կամ գուցէ պատերազմներ եղել են, բայց անյաջող ելք են ունեցել Ասորեստանցոյ համար և այս պատճառով չեն արձանագրուել: Հայոց պատմութիւնը մի վկայութիւն ունի, որով հաստատուում է թէ Հայաստանը Ասորեստանցոյ իշխանութիւնից ազատ էր և զարում: Սենեքերիմ թագաւորի որդիքը, Ադրամելէր և Սանասար, իրանց հօրը սպանելով՝ ապաւինեցան Հայաստան և սիրալիր ընդունելութիւն գտան Պարոյրի հօր՝ Սկայորդու կողմից (680): Եթէ Ասորեստանցիք մի ազդեցութիւն ունեցած լինէին այդ ժամանակ Հայաստանի վրայ, ոչ հայրասպան իշխանները կը համարձակէին փախչել այնտեղ, և ոչ Սկայորդին կ'ընդունէր և բնակութեան տեղեր կը տար նոցա իւր երկրում:

Գ. ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ

7.

naðemid

Ասորեստանի տէրութեան անկումը և Պարոյրի թագաւորելը (606).—Հրաչեայի արշաւանքը Պաղեստին (600—588).—Նորա յաջորդները:

Ութերորդ դարու վերջերից Ասորեստանի հզօր տէրութիւնը կամաց կամաց դէպի իւր անկումն է դիմում: Հարկատու ազգերը այս թուրութիւնից օգուտ քաղելով՝ աշխատում են օտարական լուծը թօթափել: Հայերը, ինչպէս տեսանք, դուրս քշեցին Ասորեստանցոյ իրանց երկրից. նոյնն արին և ուրիշ ազգեր, և ոչ միայն հեռաւոր նահանգները իրանց ազատութիւնը գտան, այլ և Նինուէի անմիջական իշխանութեան տակ գտնուած երկրները, ինչպէս էր Բաբելոնը, յաջողեցան անկախութիւնը ձեռք բերել: Բայց ամենից աւելի յառաջադէմ գտնուեցան Հայոց արեւելեան հարաւային դրացիները՝ Մարք, որոնց ազատիչն եղաւ Գիովկիս. իսկ սորա որդին Փրաւորդէս այնչափ զօրացաւ՝ որ Պարսկաստանը նուաճեց, և սկսաւ մինչև Նինուէի վրայ արշաւանքներ գործել: Վերջապէս Կիարսար Ա դաշն կապեց Հայոց Պարոյր իշխանի հետ, որ միասին գնան Ասորեստանի թագաւորութիւնը կործանելու, խոստանալով որ այս օգնութեան փոխարէն թագաւորական թագ ստանայ: Դաշնակիցների հետ միաբանեցաւ և Բաբելոնցոյ Նաբուլազդասար իշխանը, և երեքն էլ գնացին Նինուէի վրայ: Քաղաքը պաշարմամբ առնուեցաւ ու կործանուեցաւ, և Ասորեստանի վերջին թագաւորը Սարակոս թշնամիների

ձեռքը չընկնելու համար՝ իւր պալատի մէջ այրուեցաւ իւր կանանց ու գանձերի հետ (606):

Այսպիսով Պարոյր, ըստ մեր պատմութեան, եղաւ Հայոց առաջին պսակակիր թագաւորը, և այնուհետեւ Հայաստանը իւր գաշակցութիւնն անխախտ պահեց Մարաց և Բաբելոնացոյ հետ մինչև Տիգրան Երուանդեան:

Պարոյրին յաջորդեց իւր որդին Հրաշեայ, որ Բաբելոնացոյ Նաբոլոգոնոսոր թագաւորին օգնութիւն գնաց Յուդայի թագաւորութիւնը կործանելու (600—588): Այս արշաւանքը լայն դռներ բաց արեց Հայոց վաճառականական գործունէութեան առաջ. Ասորոց, Հրէից, Փիւնիկեցոց, Եգիպտացոց երկիրները, որ տեղերից անցաւ բաբելոնեան-հայկական բանակը, առատ հունձեր էին առաջարկում Հայոց: Հրաշեան Պաղեստինից մի փոքրիկ գաղթականութիւն բերեց, որի մէջ նշանաւոր էր Զամբաթ անունով իշխանը. սորա տոհմից առաջ եկաւ Բաղբատունեաց երեւի նախարարութիւնը:

Հրաշեայի անմիջական յաջորդներ եղան՝ Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս, Հայկակ և Երուանդ Սակաւեաց՝ Տիգրան Ա-ի հայրը, որոնց վրայ պատմութիւնը ոչինչ յիշատակութիւն չէ անում:

Տիգրան Ա.—Նորա արշաւանքը Փոքր Ասիա.—Տիգրանի պատերազմը Աթգահակի հետ և Մարաց թագաւորութեան կործանումը (558).—Տիգրանի գաշակցութիւնը Կիւրոսին Լիւդիայի (550) և Բաբելոնի (540—538) արշաւանքների մէջ:

Տիգրան Ա Երուանդեան Հայկական թագաւորների մէջ ամենից նշանաւորն էր իւր իմաստութեամբ, քաջութեամբ և աշխարհաշինութեամբը: Ազգային երգիչները այս մեծ թագաւորի սիրազործութիւններով ոգևորւած խօսք չեն գտնում նորա բաբելոնականութիւնները գովելու. «Մարմնով յաղթանգամ էր նա, դուարութեան ու քաղցրահայեաց, կերութեամբ մէջ պարկեշտ և ցանկութիւնների մէջ շափաւոր. մեծիմաստ և պերճաբան, և ամեն մարդկութեան հարկաւոր բաների մէջ պիտանի: Արդաքաղատ ու հաւասարասէր լինելով՝ ոչ լաւերի վրայ նախանձում, և ոչ նուաստների նարհամարհում էր, այլ ամենի վրայ անխտիր տարածում էր իւր խնամքը»:

Իւր երկրի պայծառութեան վրայ հոգ տանելով, Տիգրան առանձին ուշադրութիւն դարձրեց զօրքի բարեկարգութեան վրայ: Հեծելազօրը, որի թիւը մինչև այն ժամանակ աննշան էր, բազմացրեց ու կարգաւորեց, իսկ հեռակա զօրքը կրթեց և ամենի ձեռքը սուր, տէգ ու նիզակ տուեց. և այն զօրքը՝ որ մինչև այն ժամանակ աղեղ ու պարսաքար բանեցնելով էր պատերազմում, այժմ վաճանով ու երկաթի զրահներով էր պատսպարվում: Այսպիսի կարգաւորեալ բանակի գլուխն անցնելով՝ Տիգրան Արամի ճանապարհովը գնաց դէպի արեւմուտք, և նորանից էլ հեռու անցաւ մինչև Յունաց գաղթական-

ների երկիրները՝ Եւոդիա և Յոնիա, որոնց հարկի տալը դնելով վերադարձաւ իւր երկիրը։ Այս գինական յաջողութիւններն արդիւնքն եղաւ երկրի քաղաքային կարգերի յառաջադիմութիւնը և վաճառականութեան բարգաւաճումը. այնպէս որ այնուհետև հայերը ոչ միայն ամենօրեայ կեանքի հարկաւոր եղած նիւթերը բերում էին օտար երկրներից, այլ և չրեղութեան ու զարդարանքի իրեղէններ. ոսկին, արծաթը և պատուական քարերը, գոյնզգոյն և թանկագին կտակեղէնները դիզուեցան հայաստանի երևելի շահաստաններում։

Տիգրանի ժամանակակից էր Մարաց Աթդահակ թագաւորի թոռը Կիւրոս, որ իւր պապից թագաւորութիւնը խլելու գաղտնի միտքն ունենալով՝ բարեկամական դաշն կապեց Տիգրանի հետ։ Երկու իշխանների մտերմութիւնը կասկածի մէջ ձգեց ծերունի թագաւորին, այնպէս որ ցերեկը հանգիստ և գիշերը քուն չունէր։ Այս տագնապի մէջ եղած ժամանակ Աթդահակ մի զարհուրելի երազ էլ տեսաւ, որ նորա խռովութիւնը աւելի ևս սաստկացրեց։ Իբրև թէ հայոց ձիւնապատ լեռներից մէկի գագաթին մի բարձրահասակ ու գեղեցիկ կին էր նստած, որ ծննդականութեան ցաւով բըռնուելով՝ յանկարծ երեք չափահաս կտրիճներ ծնաւ։ Առաջինը աւելւծի վրայ հեծաւ և արևմտեան կողմը դիմեց. երկրորդը ընձի վրայ նստած՝ դէպի հիւսիս վագեց. իսկ երրորդը մի վիթխարի վիշապ սանձելով՝ Մարաց տէրութեան վրայ արշաւեց։ Այս վերջինը հասնելով արքունի պալատի մօտ, որի վրայ Աթդահակ իւր աստուածներին զոհ էր մատուցանում, թռաւ տանիքի վրայ և կամոնում էր կուռքերը կործանել։ Թագաւորը մէջ մտաւ և կռուի բռնուեցաւ այն կտրիճի

հետ՝ բայց յաղթուեցաւ ու սպանուեցաւ։— Աթդահակ սարսափած զարթեցաւ, գիշերով կանչեց իւր խորհրդականներին և տեսած երազը պատմելով՝ համոզուեցաւ, որ Տիգրան հայոց թագաւորի կողմից մեծ վտանգ է սպառնում իւր տէրութեանը։ Խորհրդի որոշման համեմատ՝ Աթդահակ դեսպան ուղարկեց ընծաներով հայոց թագաւորին և խնդրեց, որ Տիգրանուհի քրոջը իրան կնութեան տայ, յուսալով որ քրոջ ձեռքով հեշտութեամբ կը կարողանայ եղբորը կործանել։ Տիգրան համաձայնեցաւ և մեծ փառքով ուղարկեց Տիգրանուհուն Մարաց թագաւորութեան մայրաքաղաքը Եկրատան։ Աթդահակ իւր քաղցր վարմունքով Տիգրանուհու հաւատարմութիւնը գրաւելուց յետոյ, սկսաւ փառասիրութեան փափուկ լարերը շարժել նորա սրտում, որպէս թէ Տիգրան իւր Զարուհի կնոջ իշխանութիւնից գրգռուելով՝ կամենում է յափշտակել Մարաց թագաւորութիւնը. ուրեմն այս երկուսից մէկը պէտք է ընտրել, կամ Տիգրանին կորցնել ու վտանգից ազատուիլ և կամ Արեաց առաջ խայտառակ մահ ընդունել։ Խորազէտ Տիգրանուհին խմացաւ Աթդահակի՝ գաւաճանութիւնը, երեսանց հաւանութիւն ցոյց տուեց, բայց ծածուկ հաւատարիմ մարդու ձեռքով ամեն բան յայտնեց եղբորը։ Ուստի երբ Աթդահակ հայոց թագաւորին հրաւիրեց որ երկու տէրութիւնների սահմանադրուիսը գայ՝ իբրև թէ մի հարկաւոր գործի վրայ խորհրդակցելու համար, Տիգրան իր զօրքն առաւ և գնաց Մարաց վրայ։ Տիգրանուհին յարմար միջոց գտաւ իւր եղբոր մօտ փախչելու և թշնամական յարաբերութիւններն սկսան։ Բայց հէնց պատերազմի սկզբում Մարաց հրամանատարը Վարբակէս իւր տիրոջը դաւա-

Ճանեց, և Ածգահակ անձամբ դուրս եկաւ իւր թագը պաշտպանելու: Կռուի տաքացած ժամանակը Տիգրան իւր նիզակի հարուածով Ածգահակին սպանեց, որով և պատերազմը վերջացաւ (558): Մարաց թագաւորութիւնն ընկաւ Կիւրոսին, որ այսպիսով պարսկական հզօր պետութեան հիմը դրեց: Իսկ Տիգրան 10,000-ից աւելի զերիններ հանեց Մարաստանից, որոնց մէջ էին Ածգահակի առաջին կինը Անոյշ, շատ արքայորդիք և թագաւորադն օրիորդներ, և բերեց Մասիս լեռան արեւելեան կողմը բնակեցրեց: Սոցանից առաջ եկաւ Մուրացան (այսինքն Մարացոց) նախարարութիւնը կամ ինչպէս Գողթան երգերն ասում են՝ Վիշապագունք, Ածգահակի անունից անուանելով, որ նշանակում է վիշապ: Տիգրան իւր քրոջ հաւատարմութիւնը արժանապէս վարձատրեց, պարգևելով նորան իւր նորաշէն Տիգրանակերտ քաղաքը, և նոյն պաւստի եկամուտները յատկացրեց նորան, որպէս զի արքայավայել կեանք վարէ:

Մարաց թագաւորութեան կործանումը միակ գործը չէ, որի մէջ Տիգրան Կիւրոսին գործակից ու դաշնակից գտնուեցաւ: Հայոց թագաւորի բանակը միացաւ Պարսից հետ նախ Լիւգացոց Կրեսոս թագաւորի (550) և ապա Բաբելոնացոց դէմ (540—538): Երեմիա մարգարէն յայտնի հրաւիրում է հայոց այս վերջին արշաւանքին մասնակից լինելու. «Առէ՛ք նշան ՚ի վերայ երկրիդ (Բաբելոնացոց), փող հարէ՛ք ընդ ազգս ամենայն, հրաւիրեցէ՛ք ՚ի վերայ դորա գունդս. սլատուէ՛ր տուք յինէն Այրարատեան թագաւորութեանցն և Ասորանագեան գնդին. ելէ՛ք ՚ի վերայ»:

9.

Տիգրանի յաջորդները (520—330).—Հայաստանի հարաւային արեւմտեան մասը Պարսից տէրութեան նահանգ.—Բիսութունի արձանագրութիւնը.—Տերբազ կուսակալ.—Վահէ և Հալկահանց թագաւորութեան անկումը (330):

Տիգրանին որդոց որդի յաջորդեցին Վահագն, Առաւան, Ներսէհ, Զարեհ, Արմոզ, Բագամ, Վան և Վահէ: Վահագն, Տիգրան Ա-ի կրտսեր որդին, իւր քաջագործութիւնների համար երգուեցաւ հայ վիպասաններից, որոնք Հերակլէսի հետ համեմատեցին նորան և վիշապների (գուցէ Մարաց գաղթականութեան) հետ կռուած ու յաղթած համարեցին, որով Վիշապաքաղ անունը ստացաւ: Հայերը այս դիւցազնի մարկային ծնունդը մոռանալով՝ զերբնական ծագում տուին նորան, երկինքն ու երկիրը և ծիրանի ծովը մէկ տեղ եկած և կրակից ու բոցից ծնուած երեւակայելով Վահագնին. ուստի և աստուածների կարգը դասեցին նորան և Վրացոց հետ հաւատարապէս պաշտեցին: Տիգրանի միւս յաջորդների վրայ պատմութիւնը ոչինչ տեղեկութիւն չէ տալիս մինչև Վահէ՝ Հայկազանց վերջին թագաւորը:

Սակայն Յունաց պատմիչների խօսքերից երևում է, որ այս թագաւորները միայն Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան մասի վրայ իշխեցին, Կուր և Երասխ գետերի հովտի մէջ. իսկ հարաւային արեւմտեան մասը հպատակում էր Պարսից և նոյն տէրութեան 20 նահանգներից 11-րդն էր կազմում: Այս նահանգը բացի դրամական հարկից, տալիս էր Պարսից թագաւորներին 20,000 ձի, որոնք թէև մարմնով փոքր՝ բայց շաւիազանց կրակոտ էին:

Յոյն պատմիչների խօսքերը ստուգվում են Բիսուլ-
[թուն *) ժայռի վերջին ժամանակներումս կարդացուած
սեպածն արձանագրութիւններով, որ Վշտասպեան Դա-
րեհի հրամանով փորագրուած և նորա գործերն են պա-
րունակում (521—486): Այս արձանագրութիւնների մի
հատուածը Հայաստանին է վերաբերում, և ցոյց է տա-
լիս թէ Հայերը որպիսի յամառութեամբ կռուել են
Պարսից դէմ իրանց երկրի ազատութեան համար, որի
մէկ մասի վրայ իշխում էր Դարեհ:

Ահա այն հատուածը՝ այնպէս ինչպէս որ արձանա-
գրուած է Պարսից թագաւորի բերանից.

«...Յետոյ ուղարկեցի Հայաստան Դադարսէս հային,
որ իմ ծառան է, և ասացի նորան. «Գնա և խորտակէ
այն ապստամբ բանակը, որ ինձ չէ հնազանդում»: Դա-
դարսէս գնաց Հայաստանը նուաճելու: Ապստամբները

*) Քրիմանշահից գրեթէ մէկ մղոն հեռու՝ հիւսիսում՝
գտնվում է Բիսուլթուն ժայռը, որ 456 մէտր բարձրութիւն
ունի: Նորա կողերի վրայ փորագրուած են հսկայածե պատ-
կերներ սեպածն արձանագրութիւններով շրջապատած, որոնք
այնքան բազմաթիւ են, որ երկու ամիս ժամանակ է հարկա-
ւոր, ասում էր Կէր Պորտըր անգլիացին, միայն օրինակելու
համար այդ արձանագրութիւնները և պատկերները: Այս քան-
դակներից մէկը պատկերացնում է մի թագաւոր խաղաղ դու-
թեան մէջ, որի առաջ շարուած են թշնամիները շղթայակապ:
Նա ոտնակոխ է անում չաղթուած թշնամիներից մէկին: Այս
թագաւորը Վշտասպեան Դարեհն է, իսկ զերիները այն իշ-
խաններն են, որոնք օգուտ քաղելով Շմերդ մոզի պատճառով
դուրս եկած խռովութիւններից, ապստամբել էին դրեթէ բո-
վանդակ նահանգներում: Արձանագրութիւնը պատմում է Դա-
րեհի թագաւոր նստելը և թվում է նորա տէրութեան նա-
հանգները:

պատերազմեցան նորա դէմ, բայց Որմիզդ օգնութիւն
հասաւ ինձ, իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թշնամու
բանակից:

«Ապստամբները երկրորդ անգամ յարձակեցան Դա-
դարսէսի վրայ: Որմիզդ օգնեց ինձ և իմ բանակը շա-
րաշար յաղթեց ապստամբների բանակին:

«Երրորդ անգամ ապստամբներն ընկան Դադարսէսի
վրայ: Որմիզդ շնորհեց ինձ օգնութիւն, իմ բանակը
դարձեալ շատ մարդ սպանեց թշնամիների բանակից:
Յետոյ Դադարսէս սպասեց Հայաստան մինչև իմ Մա-
րտտան դալը»:

Այս երեք պատերազմներով Պարսիկները (Հնայելով
Դարեհի չափազանց խօսքերին) չկարողացան զսպել Հա-
յոց արիւթիւնը: Ընդհակառակն սորա, ինչպէս երևում
է, քչեցին Պարսից մինչև Ասորեստան, և Դարեհ ստի-
պուեցաւ նոր զօրավար և նոր բանակ ուղարկել Հայոց
վրայ:

«Ոմիսէս իմ ծառան է: Ես ուղարկեցի նորան Հա-
յաստան և ասացի. «Գնա, ոչնչացրու այն ապստամբ
բանակը, որ ինձ չէ հնազանդում»: Ոմիսէս գնաց Հայաս-
տանին տիրելու: Ապստամբները Ոմիսէսի առաջն եկան
պատերազմելու համար: Ասորեստանում մի երկիր կայ...
անունով, այնտեղ պատերազմեցան: Որմիզդ օգնութիւն
հասաւ ինձ. իմ բանակը շատ մարդ սպանեց ապստամբ-
ների բանակից»:

«Երկրորդ անգամ թշնամիք ճանապարհ ընկան Ոմի-
սէսի դէմ պատերազմելու համար: Հայաստանում մի եր-
կիր կայ Անթիգարա (?) անունով, այնտեղ կռուեցան:
Որմիզդ շնորհեց ինձ իւր օգնութիւնը, իմ բանակը շատ

մարդ կոտորեց թշնամիներէր: Յետոյ Ոմիւէս սպասեց Հայաստան մինչև իմ Մարաց երկիր հասնելը»:

Դժբաղդաբար Դարեն լուծւում է այդ պատերազմների հետևանքի վրայ, մինչդեռ միւս ապստամբող ազգերի նուաճուիլը յայտնի յիշվում է արձանադրութեան մէջ, որոնց առաջնորդներին Դարեն սաստիկ տանջանքներով սպանեց:

Ինչպէս և իցէ, Դարենի յաջորդները մինչև հոմանուն Դարեն Կողոմանոս շարունակեցին իշխել Հայաստանի հարաւային արևմտեան մասի վրայ, որ կառավարում էին պարսիկ կուսակալների ձեռքով: Արտաշէս Բ-ի թագաւորութեան ժամանակ (404—358) արևմտեան Հայաստանը կառավարում էր Պարսից երեւելի իշխաններից մէկը՝ Տերիբադ: Նորա պալատը, որ գտնվում էր Եփրատի ափերի վրայ, իւր ճոխութեամբ թագաւորական արքունիքից չէր դանդաղանում: Այս կուսակալները իրանց զօրքը հաւաքում էին Հայաստանի լեռնոտ մասերից՝ Խաղտեաց, Տայոց, Կորդուաց աշխարհներից և Արարատեան նահանգի Բասեան գաւառից: Սորա թէպէտ Պարսիկներից ապստամբ էին, ասում է Քսենոփոն, և իրանց կանանց ու որդոց հետ սարերն ապաւինելով մօտ չէին թողնում Պարսից, մեծամեծ քարեր զլորելով նոցա վրայ, բայց իրեն վարձկան զօրք ծառայում էին արքայից արքային. որովհետև ունէին իրանց յատուկ երկաթի գէնքերը, նետ, աղեղ, սաղաւարտ և վահան:

Ահա այսպէս Բիսութունի սեպածն արձանադրութիւնները և Յունաց պատմիչների խօսքերը փոքր ի շատէ լուսարանում են Հայաստանի պատմութեան այն շրջանը, որ գրաւում է Տիգրանի յաջորդների ժամանակ մինչև

Վահէ, Հայկազանց վերջին շառաւիղը, որ 50,000 հետեակ և 7,000 ձիաւոր զօրքով Դարեն Կողոմանոսին օգնութիւն գնաց Պարսկաստանի և իւր երկրի անկախութիւնը պաշտպանելու համար: Արքեւայի ճակատամարտը Ասիայի բաղդը վճռեց, և Հայաստանը Վահէի մահով ընկաւ Մակեդոնացի աշխարհակալի ձեռքը (330):

Ե. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ-ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ԻՃԽԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

10.

Հայաստանի վիճակը Արքեւայի պատերազմից յետոյ. — Մինրան կուսակալ (325). — Փրատափերնէս և Նէոպոլիտէոս. — Արդուարդ Հայկազն. — Արտաւադ. — Արտաշիաս և Ջատրիադէս. — Արտաւադ:

Վահէի մահից յետոյ Հայոց աշխարհին վիճակուեցաւ մակեդոնական-սելեւեան իշխանութեանը ենթարկուելու մինչև զրեթէ Պարթեաց Հայաստանը գալը (330—150): Թէ ինչ վիճակի մէջ էր Հայոց երկիրը այս հարիւր ութսուն տարուան ընթացքում, երբ Ասիայի մի մասը մակեդոնական զօրավարների փառասիրութեան ասպարէզ էր դարձել, — որոշ յայտնի չէ, որովհետև ազգային պատմութիւնը այս միջոցի վրայ ոչինչ յիշատակութիւն չէ անում. ուստի հարկ է օտարական աղբիւրներին դիմել, որոնք թէև շատ մութ, երբեմն էլ միմեանց անհամաձայն են, բայց և այնպէս փոքր ի շատէ լոյս են տալիս Հայաստանի վիճակի վրայ այն խառն ու մրրկալի միջոցում, երբ Խորենացու լակոնական վկայութեանը նայելով «այր դարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս»:

Օտար պատմիչների խօսքերից երևում է, որ Հայաստանը ամբողջապէս Հնուաճեցաւ Յոյներից, այլ միայն երկրի այն նահանգները, որ առաջուց էլ Պարսից իշխանութեան տակ էին գտնվում: Որովհետեւ այս փոփոխական ժամանակների պատմութիւնն անելիս՝ նորա միայն Հայաստանի հարաւային և արեւմտեան մասերի վրայ են ակնարկում, իսկ հիւսիսային կողմերի վրայ այն ժամանակ են յիշատակութիւն անում, երբ Արտաշիս հայ իշխանը Սելևկացիներից ապահով մնալու համար՝ իւր աթոռը հաստատեց վերին Հայաստանում: Բայց սրանից, յիշեալ պատմիչները որոշ ասում են, թէ Աղէքսանդրի մահից յետոյ, երբ նորա զօրավարները Ասիայի ամենագեղեցիկ երկրները իրանց մէջ բաժանեցին, հիւսիսային նահանգները, որոնց թվումն է և Հայոց երկրի մի մասը, բնիկ իշխանների ձեռքով կառավարուեցաւ: Դժբաղդաբար պատմութիւնը չէ պահպանել այս աղբային իշխանների ոչ գործերը և ոչ նոյն իսկ անունները, որոնք իշխեցին Պուր և Յրասիս գետերով պատըսպարուած լեռնոտ հովտում, ուր, ինչպէս տեսանք, Հայոց անկախութեան ոգին շարունակ պահպանուեցաւ Ասիայի աշխարհակալներից:

Հարաւային արեւմտեան Հայաստանում Աղէքսանդր իւր կենդանութեան ժամանակ կուտակալ նշանակեց Միհրան անունով պարսից իշխանին (325), որ Սարգայի ամբողջ յանձնել էր նորան: Բայց մտկեդոնացի աշխարհակալի կանխահաս մահից յետոյ, երբ նորա տիրապետած երկրները բաժանուեցան իւր զօրավարների մէջ, հարաւային Հայաստանը բաժին ընկաւ Փրատափերնէսին: Միևնոյն ժամանակ Պերտիկկաս, Աղէքսանդրի ժա-

նանգների ինամակալը, արեւմտեան Հայաստանը Նէոպտոլմէոս յոյն իշխանին յանձնեց: Այս երկու իշխանները իշխեցին Հայաստանի այս մասի վրայ թագաւոր անունով: Նէոպտոլմէոս իւր հարաբարոյ բնաւորութեամբ այնպէս նեղացնում էր Հայոց, որ Արդուարդ հայկազն իշխանը խրախուսուելով Կապադովկիայի Արիարաթ արքայորդուց (որին Պերտիկկաս իւր հայրենի աթոռից զրկելով երկիրը Նւմէնէսին էր տուել), հաւաքեց իւր դրօշակի տակ հայ զօրք, Նէոպտոլմէոսին փախցրեց Հայաստանից և երկրի իշխանութիւնը ձեռք բերեց: Նւմենէս Պերտիկկասի յանձնարարութեամբ զօրքով եկաւ Հայաստան և Նէոպտոլմէոսին միւս չանգամ իւր տեղը հաստատեց. բայց անհանգիստ Նէոպտոլմէոսը չուտով միացաւ Նւմենէսի թշնամիների հետ ու պատերազմի մէջ սպանուեցաւ նորանից: Այսպիսով Հայաստանի իշխանութիւնը դարձեալ Արդուարդի ձեռքն անցաւ: Չուտով Նւմենէս էլ մեռաւ և Արդուարդ զօրք տուեց Կապադովկիայի արքայորդուն, որ երթայ իւր երկրին տիրէ: Արիարաթ Հայոց օգնութեամբ Մակեդոնացոց չքեղ և հայրենի գահը բաղմեցաւ:

Այս միջոցին տեղի ունեցաւ Իսպոսի հռչակաւոր ճակատամարտը Փրիւգիայում, որի հետեանքն եղաւ մակեդոնական երկրների երկրորդ բաժանումը: Հայաստանը այս բաժանմամբ ուրիշ երկրների հետ ընկաւ Սելևկեան թագաւորների իշխանութեան տակ (301), որոնք իրանց աթոռը հաստատեցին Ասորոց երկրում, իսկ միւս երկրները կառավարեցին իրանց զօրավարների կամ բնիկ իշխանների ձեռքով: Այս ժամանակի առաջին հայ իշխանն եղաւ Արտաւազ, ըստ Պոլլիւքի Ատրպատականի

Թագաւոր: Արտաւազ օգուտ քաղելով Անտիոքոս Գ-ի պատերազմներից, փորձ փորձեց Սելևկացոց լուծը թօթափելու, բայց առանց պատերազմի ստիպուեցաւ հնազանդել նորան: Արտաւազի մահից յետոյ, Անտիոքոս Հայոց զսպելու համար՝ Հայաստանը երկու կուսակալութիւն բաժանեց. Մեծ Հայոց վրայ կարգեց Արտաշիաս կամ Արտաշէս հայ իշխանին, իսկ Փոքր Հայոց և Ծովաց նահանգի վրայ Ջատրիադէսին կամ Ջարեհին: Արտաշիաս այս շրջանի իշխանների մէջ ամենից նշանաւոր անձն էր: Արուեստների, երկրագործութեան և վաճառականութեան պաշտպան լինելով, Արտաշիաս իւր իմաստուն կառավարութեամբ Հայոց սէրը գրաւեց և շահուելով Անտիոքոս Գ-ի Մազնէսիայի մօտ Հռոմայեցիներից կրած պարտութիւնից, Սելևկացոց հպատակութիւնից դուրս եկաւ և ինքնիշխան տիրեց իւր երկրի վրայ թագաւոր անունով: Այս միջոցումն էր որ Հռոմայեցոց ոխերիմ թշնամին ու Կարգեդոնացոց երևելի զօրավար Աննիրադը Անտիոքոսի պալատից փախչելով ապաւինեցաւ Հայաստան: Արտաշիաս սիրով ընդունեց Աննիրադին և նորա խորհրդով շինեց Արտաշատ քաղաքը Երասխի ձախեղերքի վրայ (189): Բայց երբ հայ իշխանը իւր երկիրը Սելևկացիներից ապահովելու համար Հռոմայեցոց հետ դաշն կապեց, Աննիրադ կասկածելով նորա բարեկամութեան վրայ փախաւ Բիւթանիա: Մի գաշինքով՝ որ 180-ին կապուեցաւ Փոքր Ասիայի իշխանների մէջ, Արտաշիաս Հայաստանի մեծ մասին տէր դարձաւ: Իսկ երբ Ջատրիադէս մեռաւ, Արտաշիաս կամեցաւ սպանել նորա Միհրոբարդան որդուն և երկրները գրաւել. բայց Կա-

պադովկիայի Արիաթար թագաւորը յետ պահեց նորան այս գիտաւորութիւնից:

Արտաշիաս երկար ժամանակ իշխանութիւն վարելուց յետոյ՝ խաղաղութեամբ մեռաւ, իւր տէրութիւնը թողնով անարժան Արտաւազ որդուն, որի ժամանակ Հայերը իրանց տարտամ դրութիւնից ձանձրանալով՝ ստիպեցան զիմել Պարթևաց, որ գան ու իրանց երկրին տէրութիւն անեն (150):

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

11.

Հին Հայոց կրօնը.— Կառավարութիւն.— Տնտեսական կեանք.— Երկրագործութիւն և անասնաբուծութիւն.— Վաճառականութիւն:

Որքան խոր թափանցենք ժողովրդական կեանքի հանգամանքների մէջ, այնքան աւելի պիտի համոզուինք, որ իւրաքանչիւր ժողովուրդ գոյութեան ամենահին ժամանակներում հարկաւորութիւն է գգում մի կրօն ունենալու, առանց որի մարդ չէ կարող ապրել, ինչպէս որ անհնար է նորան ապրել առանց հացի ու ջրի: Հայերը անյիշատակ ժամանակներից հետեւել են բնութեան կրօնին, որի մէջ գլխաւոր տեղը բռնում են երկնքի երկու մեծ լուսաւորները— արեգակն ու լուսինը: Բնութեան այս և ուրիշ երևոյթները, որոնց ասպարէզը երկինքն է, երկրիս վրայ պատահած ամենօրեայ դէպքերի սկզբնապատճառն են համարուել: Արեգակի և լուս-

Թագաւոր: Արտաւազ օգուտ քաղելով Անտիոքոս Գ-ի պատերազմներից, փորձ փորձեց Սելեկացոց լուծը թօթափելու, բայց առանց պատերազմի ստիպուեցաւ հնազանդել նորան: Արտաւազի մահից յետոյ, Անտիոքոս Հայոց զսպելու համար՝ Հայաստանը երկու կուսակալութիւն բաժանեց. Մեծ Հայոց վրայ կարգեց Արտաշիաս կամ Արտաշէս հայ իշխանին, իսկ Փոքր Հայոց և Ծովաց նահանգի վրայ Ջատրիադէսին կամ Ջարեհին: Արտաշիաս այս շրջանի իշխանների մէջ ամենից նշանաւոր անձն էր: Արուեստների, երկրագործութեան և վաճառականութեան պաշտպան լինելով, Արտաշիաս իւր իմաստուն կառավարութեամբ Հայոց սէրը գրաւեց և շահուելով Անտիոքոս Գ-ի Մազնէսիայի մօտ հռոմայեցիներից կրած պարտութիւնից, Սելեկացոց հպատակութիւնից դուրս եկաւ և ինքնիշխան տիրեց իւր երկրի վրայ թագաւոր անունով: Այս միջոցումն էր որ հռոմայեցոց ոխերիմ թշնամին ու Կարգեղոնացոց երկելի զօրավար Աննիբալը Անտիոքոսի պալատից փախչելով ապաւինեցաւ Հայաստան: Արտաշիաս սիրով ընդունեց Աննիբալին և նորա խորհրդով շինեց Արտաշատ քաղաքը Երասխի ձախեղերքի վրայ (189): Բայց երբ հայ իշխանը իւր երկիրը Սելեկացիներից ապահովելու համար հռոմայեցոց հետ դաշն կապեց, Աննիբալ կասկածելով նորա բարեկամութեան վրայ փախաւ Բիւթանիա: Մի գաշինքով՝ որ 180-ին կապուեցաւ Փոքր Ասիայի իշխանների մէջ, Արտաշիաս Հայաստանի մեծ մասին տէր դարձաւ: Իսկ երբ Ջատրիադէս մեռաւ, Արտաշիաս կամեցաւ սպանել նորա Միհրորբարդան որդուն և երկրները գրաւել. բայց Կա-

պադովկիայի Արիաթար թագաւորը յետ պահեց նորան այս գիտաւորութիւնից:

Արտաշիաս երկար ժամանակ իշխանութիւն վարելուց յետոյ՝ խաղաղութեամբ մեռաւ, իւր տէրութիւնը թողնելով անարժան Արտաւազ որդուն, որի ժամանակ Հայերը իրանց տարտամ դրութիւնից ձանձրանալով՝ ստիպեցան դիմել Պարթևաց, որ գան ու իրանց երկրին տէրութիւն անեն (150):

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ՀԻՆ ԴԱՐՆԵՐՈՒՄ

11.

Հին Հայոց կրօնը.— Կառավարութիւն.— Տնտեսական կեանք.— Երկրագործութիւն և անասնաբուծութիւն.— Վաճառականութիւն.

Որքան խոր թափանցենք ժողովրդական կեանքի հանգամանքների մէջ, այնքան աւելի պիտի համոզուինք, որ իւրաքանչիւր ժողովուրդ գոյութեան ամենահին ժամանակներում հարկաւորութիւն է գգում մի կրօն ունենալու, առանց որի մարդ չէ կարող ապրել, ինչպէս որ անհնար է նորան ապրել առանց հացի ու ջրի: Հայերը անյիշատակ ժամանակներից հետեւել են բնութեան կրօնին, որի մէջ զլխաւոր տեղը բռնում են երկնքի երկու մեծ լուսաւորները— արեգակն ու լուսինը: Բնութեան այս և ուրիշ երևոյթները, որոնց ասպարէզը երկնքն է, երկրիս վրայ պատահած ամենօրեայ դէպքերի սկզբնապատճառն են համարուել: Արեգակի և լուս-

նի ընթացքը, աստղերի ծագիլն ու մայր մտնելը սովորեցրել էին մարդոց օրերի, ամիսների, եղանակների, տարիների փոփոխութիւնները, երկրագործական աշխատանքների և քաղաքական կեանքի պարապմունքների կարգ ու կանոնը: Աստղերի շարժման, նոցա միմեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնների մէջ մարդիկ սկսան կարգաւ իրանց ճակատագրի գաղտնիքը: Այսպէս սկսաւ Հայոց շրջապատող ազգերի կրօնը, այսպէս և Հայոց:

Արեգակը՝ իբրեւ արական սեռի աստուած, լուսինը՝ իբրեւ իգական աստուածութիւն—«կրակ քոյր» և աստղերը անյիշատակ ժամանակներից պաշտօնւմ էին Հայերից: Սոցանից առաջինը՝ Արեգակն, որ ուրիշ երկու ձևով էլ է երևում—Արեգ, Արե, այնպիսի խոր արմատ էր դրել Հայոց մէջ, որ Հնայելով նոցա հետեւողների դէմ յարուցուած հալածանքներին, «Արեորդիքը» քրիստոնէական դարերումն էլ երկար ժամանակ շարունակեցին իրանց պաշտօնը: Նոյն իսկ մեր եկեղեցական գրականութեան մէջ արեգակի անունը շատ անգամ է յիշվում, իբրեւ բարի Աստուծոյ և Փրկչի փոխանակ (Արեգակն արդարութեան): Հին Հայոց ամիսներից մէկը այս աստուածութեան անունով կոչվում էր Արեգ. նոյնպէս Հայաստանի գաւառներից մէկը՝ Երասխի հիւսիսակողմում ստացաւ Արեւինք անունը, այսինքն Արեւի կոչուակիցներ: Ոմանք մինչև անգամ կարծում են թէ Վանի սկզբնական անունը պէտք է կարդալ Զահ-Միհր-կերտ, իբր Արեգակ աստծու նուիրուած քաղաք (որովհետեւ Զահ-Միհր-զենդ լեզուով նշանակում է թագաւոր կամ աստուած Արեգակն), ինչպէս որ մի ուրիշ քաղաք Վանի հարաւակողմում—Ոստան Լուսնին էր նուիրուած:

Այսպէս ուրեմն երկնային լուսաւորները, որոնց հետ միանում էր և ջրի պաշտօնը—«աղբիւր եղբայր», Հայոց նախնական բնութեան կրօնի շրջանն են կազմում: Բայց սորանով չէ վերջանում Հայոց կրօնը: Ուշ դարձնելով բուն հայկական երկրորդական աստուածութիւնների ընաւորութեանը (Յարլէզը, Քաջը, Պարիկ, Յուշկապարիկ, Համբարու և այլն), որ քրիստոնէական գրականութիւնը պատահամբ պահպանել է մեզ, կարելի է ենթադրել թէ Հայերը սնեցել են մի առանձին կրօնական գրութիւն, որի գլխաւոր աստուածները ժամանակ անցնելուց յետոյ տեղի են տուել ասորա-բաբելական և արիական ցեղերի աստուածներին, թէև սոցա էլ Հայերը առանձին բնաւորութիւն են տուել: Անահիտ (ըստ Ասորեաստանցոց Բելտիս կամ Բիլատ—տիլին), որ միևնոյն անունով երևում է և Պարսից մէջ, Աստղիկ (ըստ Ասոր. Իշտար, ըստ Փիւն. Աստարտա), Նանէ (ըստ Ասոր. Նանա) և Բարշամ (ըստ Ասոր. Բար-Չէմ) Ասորեաստանի աշխարհակալները մտցրին Հայաստան: Սոցանից Անահիտ տիկինը ժամանակ անցնելով մեծ նշանակութիւն ստացաւ Հայոց մէջ, իբրեւ «մայր ամենայն զգաստութեանց, փառք և կեցուցիչ ազգին, շունչ և կենդանութիւն աշխարհին Հայոց». իսկ Աստղիկ այնքան ժողովրդականութիւն գտաւ, որ Հայերը արժանի համարեցին նորան իրանց երեւիլի զիւցազնի՝ Վահագնի կին գառնալ: Տարօն գաւառում Արշակունեաց ժամանակ մի մեհեան՝ կար Աստղիկին ընծայուած, որ կոչվում էր «Սենեակ Վահագնի»:

Աւելի յայտնի երևում է արիական ցեղերի կրօնական ազդեցութիւնը Հայոց վրայ՝ ոչ առանձին աստուածութիւններով, այլ ամբողջ վարդապետութեամբ: Մեր

հին լեզուի մէջ մի քանի կրօնական անուններ ենք գրտնում, որոնք Պարսից ու Հայոց յատուկ են և գրեթէ բոլոր զրադաշտական վարդապետութեան բովանդակութիւնը բացատրում են: Բարձրագոյն էակը կոչվում էր Հայոց մէջ Արամազդ (ըստ Զենդ-Աւեստայի Ահուրա-Մազդա), որ Զրադաշտի վարդապետութեան համաձայն համարվում էր «երկնի և երկրի տրարիչ», և թէպէտ բարութեան սկզբի հակառակորդ չար էակը՝ Արհմն (Ահրիման) չէ երևում Հայոց հին կրօնի մէջ, բայց նորան ծառայող ոգիները շատ անգամ յիշատակվում են: Այսպէս և Հրեշտակ ու Դև (Փէրուէր կամ նոր ձևով Փէրիշտէ և Դևա, ըստ Զենդ-Աւեստայի բարի և չար ոգիներ) և Դժոխք (Դուգախ—Դևերի բնակարան) իրանց նախնական նշանակութեամբ Պարսկաստանից Հայաստան անցած և քրիստոնէական գաղափարների հետ միաւորուած են:

Կրակի պաշտօնը զրադաշտական վարդապետութեան մէջ մեծ տեղ էր բռնում: Հայերն էլ պաշտում էին նորան միևնոյն Միհր անունով, իբրև որդի Արամազդի և ընդհանուր հրոյ նշանակ: Միայն Հայոց կրակը մի անտեսանելի «հուր» էր, որ տարին մի անգամ ներկայացնում էին խարոյկի ձևով, իսկ Պարսիկները միշտ անշէջ էին պահում նրաթական «կրակը»:

Մի ուրիշ աստուածութիւն, որ Պարսկաստանից եկած է համարվում, էր Տիւր (պարս. Տիր), որի պատաւորութիւնն էր հսկել մարդկանց վրայ և նոցա բարի ու չար գործերը արձանագրել «Կենաց գրքի մէջ»: Ժողովուրդը Գրոզ աստուած էր կոչում նորան, իսկ քուրմերը—Գրիշ Արամազդայ և ուսուցիչ ճարտարութեան»

(արուեստների), և հաւատացնում էին թէ մարդկանց մեռնելուց յետոյ՝ նոցա հոգիքը տանում է Արամազդի առաջ, որոնց դատաստանը կատարվում է Կենաց գրքի մէջ գրուածքների համաձայն: «Գրողը տանի քեզ, ճակատիս էս էր գրած» ասացուածները մինչև այսօր պահել են մեր ժողովրդի մէջ այս աստծու յիշատակը:

Հայկազանց ժամանակ աստուածներին երկրպագութիւն ու զոհ մատուցանելու տեղերը անտառներն ու լեռներն էին: Զատ տարածուած չէր Հայոց մէջ աստուածներին արձաններ, բազմիններ ու մեհաններ կանգնելու սովորութիւնը. այդ սովորութիւնը մտած էր միայն մի քանի հարաւային և արևմտեան գաւառներում, իբրև հետևանք Ասորեստանի և Փոքր Ասիայի ազգերի ազդեցութեանը*): Արեւին երկար ժամանակ լեռների գլխին էին երկրպագութիւն ու զոհ մատուցանում Հայերը, իսկ Լուսնին Սեպուհ լեռան գլխին: Առ հառարակ ժողովրդական կեանքի սկզբնական ժամանակներում քաղաքական իշխանները միևնոյն ժամանակ և կրօնական պաշտօնեաներ են: Պատմութեան մէկ երկու ակնարկութիւններից երևում է, թէ և մեզանում առաջին նահապետները միանգամայն քրմապետներ էլ են եղել: Սօսեաց որբադան անտառը, որի տերկների հանգարտ կամ սատիկ խշխշոցից զանազան դուշակութիւններ էին անում, Արմենակն էր տնկել: Արայեան Արայի որդին՝ հանճարեղ

*) Վանի և Ասորեստանի արձանագրութիւնները ցիւում են մի աստուածութիւն Հաղբիա անունով, որի գլխաւոր տաճարը Մուսասիրի մէջ էր, և Նրկնքի (Պարնիս) ու Արեի (Տիասպաս) հետ կազմում էր մի աստուածային երրորդութիւն. ուրեմն Հաղբիա Լուսնի աստուածութիւնն էր:

Անուշաւանը Սօսեաց անտառի պաշտամանը նուիրուեցաւ և այս պատճառով «Սօսանուէր» կոչուեցաւ: Վերջապէս Վահագնի սերունդը իրանց հօր աստուածանալուց յետոյ, Տիգրանի յաջորդների ժամանակ ստացան քրմապետութեան պաշտօնը, և այսպիսով քաղաքական և կրօնական իշխանութիւնը միմեանցից բաժանուեցան:

Կրօնի պէս կառավարութեան սկիզբն էլ խոր հնութեան մէջ ծածկուած է: Իւրաքանչիւր ցեղ, իւրաքանչիւր ժողովուրդ, երբ միասին խմբուում է ընկերութեամբ կեանք վարելու համար, պէտք է կարգաւորեալ կառավարութիւն ունենայ որոշ օրէնքներով:

Բայց կառավարութեան մէկ կամ միւս ձեւը կախուած է երկրի դիրքից, ժողովրդական կեանքի պայմաններից և շրջակայ ազգերի բնաւորութիւնից: Պատմութիւնից տեսնում ենք, որ քարքրոտ ու աւազոտ տեղերում և ծովային ափերի մօտ բնակող ժողովրդները, իրանց չոր ու ցամաք երկրի պատճառով, շուտով ստիպւում են դաշտային երկիրները ասպատակել կողոպուտ անելու գիտաւորութեամբ: Այսպիսի ժողովուրդների մէջ բնականապէս գերազոյն իշխանութիւնը հէնց սկզբից այն գերգաստանի ձեռքն է անցնում, որից գուրս են գալիս քաջասիրտ և յաջողակ առաջնորդներ. կազմվում է մի ժառանգական հարստութիւն և միապետական իշխանութիւնը անզգալի կերպով հաստատութիւն է առնում: Ուրիշ բան է պատահում հովուական ու երկրագործական խաղաղ ժողովրդների մէջ: Այստեղ առանձին գերգաստաններ միանում և ցեղական ընկերութիւններ են կազմում առանձին ցեղապետների պաշտպանութեան տակ, որոնց պարտքն է հովուի իրանց ցեղը և պաշտ-

պանել նորա սեպհականութիւնն ու աշխատանքի պտուղը անիրաւութեան դէմ: Այստեղ արիւնակից գերգաստաններ կամաց-կամաց ցեղական ընկերութիւններ կազմելով՝ գերգաստանի հօր իրաւունքներն էլ անցնում են ցեղապետին, և այսպիսով կազմվում է կալուածական կամ տանուտիրական կառավարութիւնը, որ հայոց էլ՝ իբրև հովուական ու երկրագործական ժողովրդի, սեպհական էր սկզբնական ժամանակներումը: Մեր առաջին նահապետները մինչև Արամ, ժողովրդի համար ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ հայրեր, որոնք խնամում էին իրանց ցեղը այնպէս՝ ինչպէս որ գերգաստանի հայրը հոգում է իւր որդոց պիտոյքը, կամ ինչպէս այժմեան գիւղական կեանքում «տանուէրը» կամ «ծերը» կառավարում է իւր գիւղը: Ջանադանութիւնը միայն նորանում էր, որ մեր նահապետների մէջ կար մէկը, որ ժառանգութեամբ ստանում էր ազգի ընդհանուր կառավարութիւնը և որի հովանաւորութեան տակ գտնվում էին միւս ցեղապետները: Այս առաւելութիւնն ունէին հայկից յետոյ ուղիղ գծով յաջորդող նահապետները, որոնց տանուտիրական իրաւունքների ընդհանրութիւնը հիմնվում էր ժառանգական սեպհականութեան վրայ, որով մէկը իբրև գլխաւոր նահապետ՝ իւր ուղածին պէս կամ հին սովորութեան համեմատ բաժանում էր կալուածները արիւնակից ցեղերին: Բայց այս գլխաւորութիւնը այնպէս անզգալի էր, որ երբեմն գլխաւոր տանուէր նահապետը իւր հայրերից իրան ժառանգութեամբ ընկած երկիրը թողնում և ուրիշ տեղեր էր գաղթում: Սորանից երեւում է, որ գլխաւոր նահապետի իրաւունքը շատ չէր

զանազանութեամբ երկրորդական նահապետների կամ ցեղապետների իրաւունքից:

Այս տանուտիրական խաղաղ ու պարզ կառավարութիւնը տեղեց չայոց մէջ մինչև Արամ, որ բոլոր ցեղերը միացնելով՝ միապետական իշխանութեան սկիզբը դրեց չայոց երկրում: Արամի հաստատած միապետութիւնը արդիւնաւոր հետեանքներ կունենար չայաստանի համար, եթէ քաղաքական կեանքի այս բնական զարգացումը ընդհատուած չլինէր Ասորեստանի տիրապետութեամբ, որի շնորհիւ հայերը դարձեալ առաջուան ցեղերին բաժանուեցան: Նինուէի թագաւորները, ուրիշ նահանգների նման, չայաստանի հարաւային և արեւմտեան մասերը կառավարեցին բնիկ իշխանների ձեռքով, որոնց գլխաւոր պարտքն էր հարկը հաւաքել, մէկ մասը թագաւորի և միւսը տեղական պէտքերի համար: Նորա իրանց ձեռքի տակ ունէին բազմաթիւ գաւառներ, որոնք ցրուած էին երկրի գաւառներում: Այս վերջինները ունէին իրանց տեղական կառավարիչները, որոնք առանձին խորհրդի միջնորդութեամբ հոգում էին ժողովրդի պէտքերը: Տարալոյս չկայ, որ այս վարչական ձևը առանց ազդեցութեան չմնաց չայոց կառավարութեան վրայ չայկազանց թագաւորների ժամանակ, որոնց կառավարութեան եզանակի մասին թէև ոչինչ չենք իմանում, բայց յայտնի է որ Տիգրան Արուսեանի օրերից հաստատուն քաղաքային կարգեր սահմանուեցան չայոց մէջ, և Պարսից ու Յունաց գրերի գործածութիւնը մտաւ:

Առ հասարակ Տիգրանի տուած զարկը ոչ միայն երկրի կառավարութեան, վաճառականութեան ու արուեստների վրայ ազդեցութիւն ունեցաւ, այլ և ընտա-

նեկան կեանքի պայմանների վրայ: Առաջին փարթամութեան նշանները այս թագաւորի ժամանակ երևում են չայոց մէջ, որով այնուհետև քաղաքացոց ու զիւղացոց կեանքի մէջ զգալի զանազանութիւն պիտի լինէր: Այս վերջինները, այսինքն զիւղացիք, որոնք միշտ ու ամեն տեղ ժողովրդի մեծամասնութիւնն են կազմում, շարունակեցին այնուհետև էլ նահապետական պարզ կեանքով ապրել, որ չայոց մի առանձին յատկութիւնն է եղած: Հետաքրքրական են Քսենոֆոնի տուած տեղեկութիւնները չայոց տնտեսական կեանքի և հիւրասիրութեան վրայ, երբ Պարսկաստանից յետ դառնալով՝ չայոց երկրից անցնելու առիթն ունեցաւ: Իւրաքանչիւր զիւղ կամ աւան ունէր իւր աւանապետը, որ կառավարում էր ժողովրդին հին նահապետական օրէնքներով: Նոցա բնակարանները գետնափոր էին, որոնց դռները ջրհորի բերանների նման նեղ ու խոր էին, իսկ ներքին կողմը ընդարձակ. դռները միայն անասունների համար էին բաց անում, իսկ իրանք մարդիկը սանդղներով երդիքից դուրս ու տուն էին անում: Տներին մէջ մի կողմը ախոռներում կապուած կերակրվում էին այծ, ոչխար, կով, հաւ. իսկ միւս կողմը շինած էին շտեմարաններ՝ լի ցորենով, գարով և տեսակ տեսակ բանջարներով, նոյնպէս և գարուց հանած մի տեսակ թունդ զինով, որ սովորույններին շատ ախորժեղի էր թվում: Այս ըմպելիքը կարամների մէջ էր պահվում, և տանեցիք ծարաւած ժամանակները մէջը եղէզ էին դնում և ծծելով խմում էին: Մի քանի զիւղերում կային նոյնպէս հին և անուշահոտ զինիններ, և տեսակ տեսակ իւղեր, որոնցով հայ զիւղացիքը յունական սովորութեամբ քսվում էին, ինչ-

պէս նորա իրանց ատտիկեան ձէթովը. այսինքն խողթնաբալ և դառն նշից ու բեկնից հանած իւր, որոնցից նոյնպէս անուշահոտ իւրեր էին պատրաստում: Քսենոֆոն, որ այս տեղեկութիւնները տալիս է, պատմում է թէ ինչ գեղեցիկ հիւրասիրութեամբ ընդունեցին Յունաց հայ զիւղացիքը: Սեղանի ժամանակ նոցա առաջ բերին ամեն տեսակ մսեղէն կերակուրներ. դառն, ուլ, հորթ, խոզենի և հաւ, ցորենի և գարու հաց ու զինի:

Հայերը ի բնէ ժիր և աշխատասէր ժողովուրդ լինելով՝ շատ վաղ ժամանակներից իրանց տուին երկրագործութեան և անասնապահութեան: Հայաստանի բերրի դաշտերը և ճոխ արօտատեղիքը այս բնական ձգտման զօրաւոր պատճառներն են: Հայաստանի արգաւանդ դաշտերը տարեցտարի առատութեամբ տալիս էին ցորեն, գարի, բրինձ. հովիտներն էլ, որոնք լի էին արօտներով, սնուցանում էին անհամար ընտանի կենդանիներ՝ ձի, ջորի, գոմէշ, ուշխար, այծ, էշ և կով: Բացի սորանից, իւրաքանչիւր նահանգ կամ գաւառ իւր կլիմայի և գիւրքի համեմատ՝ տեսակ տեսակ բերքեր ու հանքեր էր տալիս: հիւսիսային արևմտեան կողմերը տալիս էին աղ և բրնձ, Աղձնիք և Տուրուբերան ունէին պղնձի, երկաթի ու կապարի հանքեր, Այրարատ և Սպեր՝ ոսկի, Փայտակարանի կողմերը՝ բամբակ, Տուրուբերան՝ գազալէն ու մեղր, Գողթն գաւառը՝ անուշահոտ ու առատ զինի, Տաքը՝ թուզ, նուռն, սերկիւիլ ու նուշ, Ուտի նահանգը՝ ձիթենի, Այրարատը՝ որդան կարմիր ներկը: Երասխի ավերի և Սիւնեաց ու Փայտակարանի անտառները տալիս էին ամեն տեսակ ագնիւ վայտեր, որ գործ էին անում պալատների շինութեան համար:

Այս բնական ու արուեստական բերքերով լի երկիրը, ժողովրդի պէտքերը լցնելուց յետոյ, բնականաբար ընդարձակ վաճառականութեան ասպարէզ պիտի բանալ հայոց համար: Եւ յիշաւի հայերը նշանաւոր էին իրանց վաճառականութեամբ ամենահին ժամանակներում: Հայաստանը թէև ցամաք երկիր է, բայց իւր շուրջը երեք ծով ունի և մէջը շորս երեկելի գետեր, որոնց միջնորդութեամբ միանում է այն ծովերի հետ: Ճորոխի գետով կապվում է Սև ծովի հետ, Երասխ գետով միանում է Կասպից ծովի հետ: Եփրատ ու Տիգրիս գետերով միանում է մէկ կողմից Ուկրաինոսի հետ, իսկ Եփրատը Սամոսատի և Մարաշի կողմից մօտենում է Միջերկրական ծովին: Այսպիսի դիրք ունենալով՝ Հայաստանը զիւրութեամբ կարող էր առևտրական յարաբերութիւններ ունենալ հին ժամանակի բոլոր ծանօթ ազգերի հետ:

Բայց ծովային վաճառականութիւնից առաջ սկսաւ Հայոց մէջ ցամաքայինը. այս վերջինն էլ սկսւումը դրացի ազգերի հետ էր լինում, որոնց հետ հայերը փոխանակում էին իրանց բերքերը: Յետոյ կամաց կամաց սկսան հեռաւոր երկրներ զնալ և աւագակների յարձակումներից ազատ մնալու համար՝ կարաւաններով այսինքն բազմութեամբ էին ճանապարհորդում արևելեան սովորութեամբ, մինչև որ սկսան գետերի ու ծովերի վրայ զնալ: Այնուհետև ցամաքային վաճառականութիւնը, որ մեծ նեղութիւններով էր լինում, երկրորդական տեղը սկսաւ բռնել, և ծովայինը ընդարձակութիւն ստացաւ: Արևելքում հայ վաճառականները Երասխ և Կուր գետերով զնում էին Կասպից ծովը, այնտեղից էլ Եաքսարտէս և Որսոս գետերով Բագտրիացոց, Սոգտիացոց, Պարթևաց և Հնդ-

կայ աշխարհներն էին գնում և այնտեղից իրանց ապրանքները բերելով՝ Սև ծովով Յունաստան և մինչև Իտալիա էին ուղարկում։ Արևմտեան հարաւում կարաւաններով Կապադովկիայից Փիւնիկէ էին հասցնում հայ երկրի բերքերը։ Տիւրսի և Տարսի վաճառանոցներում վաճառվում էին հայոց երկրի ձիաներն ու ջորիները, որոնց վրայ Ս. Գիրքն էլ յիշատակութիւն է անում, և յետոյ տարածվում էին զրացի երկրները, մանաւանդ Պաղեստին։ Նոցա տեղ բերվում էին Հայաստանի վաճառանոցները կամ «չահաստան քաղաքները» ոսկի, արծաթ, գոհարեղէն, ազնիւ կտակեղէններ ու դոյներ, իւր ու մեզը։

Աւելի յաճախ երթևեկութիւն ունէին հայերը Նիւուէ և Բաբելոն, ուր Յփրատ ու Տիգրիս գետերի միջնորդութեամբ նորա տանում էին Հայաստանի գինին, մրգեղէնները, փայտը, տախտակը և ուրիշ վաճառքներ, և նոցա տեղ բերում էին Բաբելոնի գոյնդգոյն կերպասները և գորգերը։ Հերոդոտոս այսպէս է նկարագրում Բաբելոն գնացող հայ նաւերի կազմութիւնը. Հայաստանում, ասում է նա, նաւերի կողերը ուռենիներից են շինում և յետոյ դրոյց մօրթով պատում են. նաւի ոչ առաջին կողմը յայտնի է և ոչ յետինը, սուր այլ վահանի նման բոլորակ ձև ունի։ Այսպիսի նաւերի մէջ ապրանք բարձելով, մանաւանդ գինի, երկու մարդ թի քաշելով տանում են գետի վրայ։ Այս նաւերի մէջ մեծեր էլ կան, փոքրեր էլ. ամենից մեծերը մինչև 1000 տաղանդի բռն են տանում։ Իւրաքանչիւր նաւ ունի իւր մէջը մէկ էշ, մեծերը շատ աւելի։ Երբ որ նաւավարները Բաբելոն են հասնում և բեռը թափում, փայտն ու յարկը ծախում

են, իսկ մօրթերը էշերի վրայ բարձելով՝ Հայաստան են քշում, որովհետեւ անկարելի է գետի ընթացքին հակառակ գնալ, այնքան սրընթաց է. հէնց այս պատճառով նաւերը փայտից չեն շինվում, այլ մօրթից։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՐԶԱՆ

ՊԱՐԹԵՒԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳԱՆՈՒՅ ՄԻՆՁԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ (150 ՔՐ. ԱՌԱՋ 300 ՔՐ. ՅԵՏՈՅ)

Ա. ԱՐՉԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ ՀԱՅՈՅ ԵՐԿՐՈՒՄ

12.

Պարթևաց ծագումը և հետզհետե՝ զօրանալը.—Արշակ Մեծ.—
Վաղարշակ հիմնադիր Հայ-Արշակունեաց հարստութեան (149).
—Հայոց նոր տէրութեան սահմանները և նշանակութիւնը.—
Պատերազմ Մորփիւղիկէսի դէմ:

Մեր պատմութեան հայր Մովսէս Խորենացին Պար-
թևաց առաջ եկած է համարում Արքահամի երկրորդ
կնոջից՝ Քեառաբայից: Իսկ օտարական պատմիչների վկա-
յութեանը նայելով՝ Պարթևները իրանց ծագումն առնում
են այն բարբարոս ցեղերից, որոնց շատ հին ժամանակ
Սկիւթացիք արսորեցին միջին Ասիայից: Նոցա անունը
սկիւթական լեզուով նշանակում է հզօր արքայի տէր: Իրանց
բնակութիւնը հաստատելով Կասպից ծովի արե-
ւելեան և հարաւային լեռնոտ երկրներում, պարթևները
երկար ժամանակ Արևելքի ամենամեծ ու ամենօթ
ազգին եղան: Նորա հպատակեցան հետզհետե՝ Ասորես-
տանցոց, Մարաց ու Պարսից, ապա նուաճուեցան Աղէք-
սանդր Մակեդոնացոց և վերջապէս Սելևկեանց իշխա-
նութեան տակ ընկան: Պարթևաց երկիրը այն ժամանակ

Սելևկացոց ամենախեղճ նահանգներից մէկն էր, բնակիչ-
ները դեռ ևս թափառական կեանք էին վարում, բայց
ձի նստելում և աղեղ բանեցնելում շատ ճարտար էին:
Չանձրանալով Սելևկեան իշխանութիւնից, պարթևները
255-ին գլուխ բարձրացրին և սելևկացի կուսակալներին
իրանց հայրենիքից քշեցին: Անտիոքոս Բ Թէոս այս ապս-
տամբութիւնը զսպեց, բայց նորա յաջորդ Սելևկոս Բ-ի
ժամանակ, մի քաջ ու ճարտար Պարթև Արշակ անու-
նով, լսելով թէ Ասորոց թագաւորը յաղթուեցաւ Գալլիա-
ցիներից, յանկարծակի ընկաւ Ազաթոկէս կուսակալի
վրայ, որ իրան անպատուել էր, սպանեց նորան և իւր
երկրի անկախութիւնը ձեռք բերեց: Այս յաջողութիւնից
յետոյ Արշակ առանց ժամանակ կորցնելու գրաւեց Հիւր-
կանիան և մի զօրաւոր բանակ կազմելով՝ պատրաստուե-
ցաւ թէ Սելևկացոց և թէ Բագտրիացոց դէմ պատերազ-
մելու, որոնք սպառնում էին նորան: Բայց Բագտրիացոց
թագաւորի մահը միացրեց այս երկու ազգերին իրանց
հասարակաց թշնամու դէմ: Արշակ Բագտրիացոց օգնու-
թեամբ յաղթեց Սելևկոսին, և այնուհետեւ պարթևները
իւրաքանչիւր տարի իրանց ազատութեան օրը տօնեցին
(238): Արշակ էլ համարուեցաւ հիմնադիր Պարթևաց
իշխանութեանը, որոնք կամեցան, որ իրանց բոլոր թա-
գաւորները նորա անունը կրեն:

Արշակի յաջորդները կէս դարու ընթացքում իրանց
լեռնոտ երկրում փակուած՝ Սելևկացոց դէմ պատերազ-
մեցան երկրի անկախութիւնը պահելու համար, մինչև որ
վերջապէս եկաւ Միհրդատ Ա կամ Արշակ Զ Մեծ, որի
ժամանակ պարթևները սկսան աշխարհակալութեան հե-
ռամուտ լինել: Սելևկացոց տկարութիւնը մէկ կողմից և

միւս կողմից Բագարիացոց ներքին երկպառակութիւնները թոյլ տուին նորան իւր տէրութիւնը ընդարձակելու արեւելքում և արեւմտքում մինչև Խնդոս և Նփրատ գետերը: «Այս թագաւորը, ասում է Գիողորոս Սիկիլիացին, գլխութիւնը և բարութիւնը ամեն բանից բարձր էր համարում. այս պատճառով մեծ յաջողութիւն գտաւ ամեն տեղ: Նա մտաւ Հնդկաստան մինչև այն երկրները, ուր թագաւորել էր Պորոս, և ամենի վրայ տարածեց իւր իշխանութիւնը առանց մի արգելքի հանդիպելու: Իսկ հպատակների հետ մարդասիրութեամբ էր վարվում և հակառակորդների դէմ քաջութեամբ կռւում. իւր նուաճած բազմաթիւ ազգերից ամենալաւ օրէնքներն ընտրեց ու տուեց պարթևներին»: Արշակ իւր բնական թշնամիների՝ Սելեկացոց վրայ յարձակելու ամենայաջող առիթը գտաւ. այն միջոցին երբ Անտիոքոս Նաբիտանի յաջորդը՝ Դեմետրիոս Սոտեր իւր պալատում փակուած գեղիս ու անառակ կեանք էր վարում, Պարթևաց թագաւորը Մարաց երկրին տէր դարձաւ (160): Հիւրկանիայի բնակիչները ապստամբեցան նորանից և վերստին նուաճուեցան. նոյն բազմիկ վիճակուեցան և Նդիմայիսի (բուն Պարսկաստանի) բնակիչները, մինչև անգամ Սելեկեան ընկաւ նորա իշխանութեան տակ և Ասորեստանն ու Միջագետքը իրանց տէր ճանաչեցին նորան:

Ահա այս ժամանակներս էր, որ հայերը իրանց խառնակ ու անհաստատ վիճակից ձանձրացած՝ ապաւինեցան Պարթևաց պաշտպանութեանը և նոցա հովանաւորութեան տակ մտան: 149 թուին Արշակ ուղարկեց Հայաստան իւր եղբօրը՝ Վաղարշակին, որ Արշակունեաց

երկրորդ ճիւղի և Հայաստանի ամենափառաւոր հաստատութեան հիմնադիրն եղաւ:

Արշակ կամենալով այս երկրորդ պարթևական իշխանութիւնից մի հզօր պատուաշ կազմել բուն Պարթևաց և Սելեկացոց տէրութեան մէջ, որ գեռ կենդանութեան նշաններ էր ցոյց տալիս, Մեծ և Փոքր Հայաստանի հետ միացրեց հարաւային և արեւելեան կողմից Ատրպատականի, Ասորեստանի և Միջագետքի մի մասը, արեւմտեան կողմից երկրորդ Կապադովկիան, իսկ հիւսիսում Սև ու Կասպից ծովերի միջոցում գտնուած երկրները, այն է Նգերացոց, Վրաց, Աղուանից, Սիկիլացոց և Կասպից երկրները, մինչև Կովկասեան սահմանները: Սոցանից մեր ցեղակից Վրաց ազգի վրայ Հայաստանի ազգեցութիւնը զօրացաւ մանաւանդ այն ժամանակ, երբ յիսուն տարի յետոյ մի Արշակունի իշխան հայ զօրքերի օգնութեամբ քչեց Վրաստանից Փառնաւազեան հարստութեան վերջին թագաւոր Փառնաւազին և մի նոր Արշակունի հարստութեան հիմնադիր եղաւ Արշակ Ա անունով:

Այս մեծամարմին երկրից կազմուեցաւ մի առանձին հայ-պարթևական տէրութիւն, անկախ բուն պարթևական թագաւորութիւնից: Այս բանը հաստատուում է ազգային և օտար մատենագրների խօսքերով, որոնք վկայում են թէ հայը շնուածուեցան Պարթևներից. այլ հրաւիրեցին նոցա իրանց երկրին տէրութիւն անելու: Արշակ էլ իւր եղբօր գլխին Հայաստանի թագը գնելով՝ իրաւունք տուեց նորան բոլորովին ազատ ու անկախ ներգործելու իւր տէրութեան մէջ, «որչափ միտք քո և քաջութիւն հասանեն, զի սահմանք քաջաց զէնն իւրեանց, որքան հատանն՝ այնքան ունի»: Միայն որպէս զի երկու

տէրութիւնները սերտ կապակցութիւն ունենան միմեանց հետ, Արշակ դրամ կտրելու իրաւունքը Պարթևաց թագաւորներին վերապահեց, և Հայոց թագաւորութիւնը Պարթևաց թագաւորութեան երկրորդն անուանեց:

Թէև Վաղարշակ խաղաղութեամբ մտաւ Հայաստան և երկրի գահը բազմեցաւ, բայց այսպիսի մի յեղափոխութիւն չէր կարող առանց արիւնհեղութեան զլուխ դալ: Փոքր Ասիայի այլ և այլ ժողովրդները՝ Խաղտիք, Լազիկիացիք, Պոնտացիք, Կապադովկացիք և Փոլիդացիք, որոնք դեռ մակեդոնական իշխանութեանը հաւատարիմ էին մնացած, Կապադովկիայի Մորփիլղիկէս իշխանի առաջնորդութեամբ դէնք առին Հայոց նոր թագաւորի դէմ: Վաղարշակ Հայաստանի զանազան նահանգներից զօրք ժողովեց և Երասխի ափին Արմաւիրի բլրի մօտ մի քանի օր կանգ առնելով՝ իւր բանակը կարգաւորեց ու կրթեց, և ապա դիմեց թշնամիների վրայ: Պատերազմը խմբուեցաւ Կոլոնիայի մօտ՝ Փոքր Հայքում: Մորփիլղիկէս, որ յաղթանդամ ու քաջ մարդ էր մի խումբ զրահաւորւած կտրիճներով առաջ եկաւ և ճանապարհին կոտորած գործելով՝ հասաւ մինչև Վաղարշակի ամրացած տեղը: Հայ իշխանները իրանց թագաւորին սպառնացած վտանգը տեսնելով՝ ընկան Մորփիլղիկէսի վրայ ու սպանեցին նորան, զօրքն էլ մեծ կոտորածով յետ մղեցին ու փախցրին: Այդ յաղթութեամբ Հայաստանի ազդեցութիւնը տարածուեցաւ զրացի ազգերի վրայ. բայց այս ազխարհին հաստատուն կարգեր ու օրէնքներ տալ, որոնք պիտի պատրաստէին Հայաստանի Արշակունեաց մեծութիւնը:

13.

Հայոց պատմութեան գիւտը. — Վաղարշակի հաստատած կարգերը. նախարարութիւնները և նոցա պաշտօնները. — Զինուորական և քաղաքային կարգեր. — Փառանգութեան օրէնք. — Վաղարշակի մահը (127). — Արշակ Ա (127—114). — Նորա արշաւանքը Պոնտացոց դէմ:

Իւր աթոռը Մծբին հաստատելուց յետոյ, որ այսպիսով եղբօր թագաւորութեան և միանգամայն Սելևկեանց մօտիկ լինի, Վաղարշակի առաջին զործն եղաւ իմանալ, թէ ո՞րք են այն ազգի նախնիքը, որի վրայ հրաւիրուեցաւ թագաւորելու, և ո՞վ այն նախարարները՝ որոնք Հայաստանի նահանգների վրայ իշխում էին: Եւ որովհետև Հայոց երկրում այս մասին ոչինչ տեղեկութիւն չգտաւ, թուղթ գրեց իւր եղբօրը՝ Արշակին և Մար-Աբաս Կատինա ասորի ուսումնականին յանձնեց, որ երթայ Նինուէի հին գիւտնատունը և Հայոց ծագման վրայ ճիշդ տեղեկութիւններ գտնէ: Հետաքրքրական են Վաղարշակի թղթի այն խօսքերը, որով գանգատում է եղբօրը Հայաստանի վիճակի վրայ. «Ոչ կարգը ինչ լեալ աստ յայտնի և ոչ մեհենից պաշտամունք, և ոչ գլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է և ոչ վերջինն, և ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խուռն ամենայն և վայրենի»:

Արշակ սիրով ընդունեց Հայոց թագաւորի ուսումնական գետնանիւն և հրամայեց, որ թոյլ տան նորան Նինուէի գիւտնատան ձեռագրերը քննելու: Մար-Աբաս գտաւ մի հին ձեռագիր, որի քաղդէական բնագիրը Աղէքսանդրի ժամանակ և նորա հրամանով յունարէն

Թարգմանուած էր, և բովանդակում էր հին ազգերի պատմութիւնը: Այս ձեռագրից քաղեց հանեց Մար-Աբաս չափաց ազգի պատմութիւնը իւր ծաղումից մինչև հայկազանց վերջին թագաւորը Վահէ, և ասորի թարգմանութեան հետ բերեց Վաղարշակին յանձնեց, որ այսպիսի թանկագին յիշատակարանի յարպը ճանաչելով՝ առաւ Մծբինի գանձատան մէջ դրեց, իսկ նորա գլխաւոր հատուածները արձանների վրայ փորագրել տուեց, որպէս զի ամենայն հայ մարդ կարողանայ իւր ազգի պատմութեանը տեղեկանալ:

Այնուհետև Վաղարշակ սխաւ իւր թագաւորութիւնը կարգաւորել, հիմնուելով հին հայկական սովորութիւնների վրայ, բայց շատ բան սեպհականելով իւր եզրօրից, որ իւր տէրութեան մէջ սահմանած կարգերը մեծ մասամբ ասիական հին թագաւորութիւններից էր փոխ առել: Ամենից առաջ Վաղարշակ իւր ուշադրութիւնը դարձրեց երկրի բնակիչների վրայ, որոնք միմեանցից անջատուած՝ մի մի իշխանի կամ նախարարի իշխանութեան տակ էին գտնուում: Խորապէս թագաւորը այս անտեղութեան առաջն առնելու համար՝ այլ և այլ պալատական պաշտօններ սահմանեց ու բաժանեց գլխաւոր նախարարութիւններին, որով երկրի իշխաններին իւր արքունիքի հետ կապելով՝ նոյա անմիջական իշխանութեան տակ գտնուած ժողովրդներին էլ իւր գահի շուրջը խմբում էր: Բազարատ իշխանին, որ ամենից առաջ և ամեն բանում ձեռնառու էր եղել իրան, Արշակունի թագաւորին թագադրելու իշխանութիւնը և հեծեկազորի սպարապետութիւնը շնորհեց ժառանգաբար՝ «թագադիր» ու «սպետ» անուանելով և արքունի պալատում գլխին

երեքտակէն վարսակալ զնելու արտօնութիւն տալով նորան. ցեղին էլ նորա անունով Բազարատունի անուանեց: Մարայց զազթականութեան նախարարին, որ Աթահակի ցեղիցն էր, թագաւորից յետոյ երկրորդական գահ ունենալու պատիւը շնորհեց: Գեթունեայ ցեղին նշանակեց արքունի հանդերձապահ և զգեցնող, Գնունեայ՝ տակաւապետ և թագաւորի սեղանի համար ըմպելիք պատրաստող, Գարեղենից՝ արքունի մատակարար, Արեղենից՝ սպասարար, Վարաժնունեայ՝ որսերի վերակացու, Արծրունեայ՝ թագաւորի առաջ արժուէնշան դրօշակներ տանող, և մինչև արքունի զինարանների, հաւանոցների ու ամառանոցների վրայ առանձին իշխաններ կարգեց, որոնցից իւրաքանչիւրին նախարարական պատիւ և «ազատ», այսինքն ազնուական կոչուելու իրաւունք շնորհեց:

Այս և սոյա նման ուրիշ պաշտօններ ըստ մեծի մասին օտարայեղ իշխանների յանձնեց Վաղարշակ, և այս հանգամանքը ցոյց է տալիս թէ ինչ մեծ ազդեցութեան էին հասել հայոց երկրում գաղթական ժողովրդները Արշակունեայ գաւուց առաջ: Սակայն Վաղարշակ կամենալով իւր վստահութիւնը ցոյց տալ հայ ազգին, իւր կիսնքի պահպանութեան համար թիկնապահներ նշանակեց Խոռ հայկազն նահապետի ցեղից— Խորխոռունեայ, ինչպէս նաեւ արքունի դրան պահպանութեան համար չորս գունդ կազմեց նոյնպէս հայկազուն թագաւորների ցեղից: Դարձեալ իւր պալատի կանանց պահպանութիւնը յանձնեց ներքինիների, որոնց գլուխ նշանակեց Հայր իշխանին, նոյնպէս հին հայկազանց ցեղից: Սա կոչվում էր Հայր Մարգարէտ և պաշտօնը մարգարէտութիւն, որ բացի կանանց պահպանութիւնից, հա-

մարմնում էր թագաւորի հայր և նորա պալատի հաղա-
բապետ: Ամենապատուաւոր պաշտօններից մէկն էլ քըր-
մութիւնն էր, որ Վաղարշակ յանձնեց Վահագն ազգային
գիւցազնի տոհմին՝ Վահուենաց, և հայոց հին մայրաքա-
ղաքը Արմաւիր սրբազան քաղաքի փոխեց, մեհեան շի-
նելով այնտեղ և արձաններ կանգնելով Արեգական ու
Լուսնի պատուի համար՝ խառն իւր նախնեաց արձան-
ների հետ:

Ոչ պակաս նշանաւոր էին Վաղարշակի սահմանած
օրէնքները երկրի քաղաքական և գլխուորական կառա-
վարութեան համար: Հայաստանի նահանգներն ու գա-
ւառները որոշ սահմանների բաժանելով, Վաղարշակ մե-
քանի գլխուորական կուսակալութիւններ սահմանեց,
որոնց պարտքը պիտի լինէր երկրի սահմանները պահ-
պանել արտաքին թշնամիների արշաւանքներից: Հիւսի-
սային կողմից կարգեց Գուգարաց բլեշխին, հիւսիսային
արեւելեան կողմից՝ Սիսակեանց, արեւելեան հարաւային
կողմը՝ Վաղմեանց, հարաւում՝ Աղձնեաց բլեշխին և ա-
րեւմտեան կողմը՝ Անգեղ տոհմին: Այս կարգադրութեամբ,
որ իւր սկիզբն առնում էր հայկազուն նահապետների
ժամանակից, Վաղարշակ ցոյց տուեց թէ ոչ միայն աշ-
խարհաշէն ու կենցաղազէտ անձ էր, այլ և գլխուորական
արուեստին հմուտ, որովհետեւ հայաստանի բուն սահման-
ները ծովից ու լեռներից անպատասպար լինելով, հարկ
էր երկրի չորս կողմը հաստատուն զօրք պահել որ զրացի
ժողովրդների և մանաւանդ հիւսիսային արեւելեան կող-
մերը բնակող Սարմատացոյց առպատակութիւնների առաջն-
առնեն: Իսկ քաղաքական օրէնքների գործադրութեան
համար՝ ամեն քաղաքներում և գիւղերում դատաւորներ

նշանակեց. և որպէս զի ցոյց տայ թէ որքան յարգում
է արդարութիւնը և անիրաւութեան վրէժխնդիր է, իւր
պալատում երկու մարդ նշանակեց, որոնցից մէկը թա-
գաւորի անիրաւութիւն գործած ժամանակը՝ իրաւունքը
և արդարութիւնը պիտի յիշեցնէր նորան, իսկ միւսը
միտքը ձգէր յանցաւորից վրէժ առնել: Նոյնպէս կամե-
նալով ամեն բանի անձամբ վերահասու լինել, միանգա-
մայն և կարգապահութեան օրինակ տալ երկրի կառա-
վարիչներին, իմաստուն թագաւորը առանձին ժամեր
որոշեց ընդունելութեան, խորհրդի և զրօսանքի համար:

Վերջապէս Վաղարշակ յաջորդութեան իրաւունքն
էլ օրէնքի տակ դրեց, սահմանելով որ անդրանիկ որդին
համարուի օրինաւոր ժառանգ թագաւորութեան, իսկ
միւսները, իբրեւ արքայազն իշխաններ, թագաւորութիւ-
նից ստանան ուժիկ և բնակութեան տեղը: Այս կարգա-
դրութեան հիման վրայ իւր մօտ պահեց անդրանիկ Ար-
շակ որդուն և Արտաշէս թոռանը, իսկ միւս որդոցը հաշ-
տէնից գաւառը ուղարկեց: Այս օրէնքը երկար ժամանակ
պահեցին Վաղարշակի յաջորդները. միայն երբ որ հաշ-
տէնից գաւառը արքայորդիներով լցուեցաւ, Վասպուրա-
կան նահանգի երկու գաւառները՝ Աղիովիտը և Առքե-
րանին ժառանգութիւն տրուեցաւ նոցա:

Այսպիսի բարեկարգութիւններից յետոյ՝ առաջին
Արշակունի թագաւորը խաղաղութեամբ մեռաւ Մծբին
մայրաքաղաքում, 22 տարի թագաւորելուց յետոյ (127):
Վաղարշակի թագաւորութիւնը մի նոր և մինչև այն ժա-
մանակ անձանօթ գործունէութեան ասպարէզ բաց արեց
հայաստանի համար: Այս պատճառով նորա յիշատակը
անմոռանելի մնաց ազգի մէջ և նորա սահմանադրու-

Թիւնները միշտ իբրեւ հիմն ընդունուեցան Հայաստանի քաղաքական և զինուորական կառավարութեան մէջ, և այն ոչ միայն Արշակունեաց, այլ և Բագրատունեաց և մասամբ նաև Ռուբինեանց ժամանակ:

Վաղարշակ իւր նորահաստատ աթոռը թողեց Արշակ Առաջինին (127—114), որ իւր տառներէր տարուան խաղաղ թագաւորութիւնը գործ դրեց հօր հաստատած կարգերը դարգացնելու իւր տէրութեան մէջ, և միայն մի բնագամ գէնքը ձեռքին Հայաստանի հիւսիսային արևմտեան սահմանների վրայ երևեցաւ ապստամբ Պոնտացոյ հնազանդեցնելու համար: Իւր յաղթութեան յիշատակի համար՝ Արշակ Սև ծովի եզերքը մի կոթող կանգնեց և իւր նիզակը ուժով մէջը խրեց: Պոնտացիք այս արձանը երկար ժամանակ սլաշտեցին, իբրեւ աստուածների գործ. բայց երբ Արտաշէս կրկին նոցա վրայ պատերազմ գնաց, բարկանալով ծովը ձգեցին:

Բ. ԱՂԽԱՐՀԱԿԱԼ ԱՐՁԱԿՈՒՆԵՐ

14.

Արշակի յաջորդների ձգտումները.—Արտաշէս Ա. (114).—Նորա արշաւանքները և մահը (89):

Երկու առաջին Արշակունի թագաւորները իրանց իշխանութեան տարիները գործ դրին Հայաստանը նոր կարգերով օժտելու, և թէպէտ Վաղարշակի անմիջական յաջորդի վրայ պատմութիւնը լռութեամբ է անցնում, բայց նոյն իսկ այդ լռութիւնը ցոյց է տալիս, թէ Արշակ Ա-ի բոլոր մտադրութիւնը դարձած էր երկրի ներ-

քին բարեկարգութիւնների վրայ, որ այն ժամանակների պատմիչների աչքում նշանակութիւն չունենալով՝ անյիշատակ մնացին: Այնուհետև եկող թագաւորների գործը պիտի լինէր նոյն կարգերը արմատացնել երկրի մէջ, որով միայն կարելի էր ցանկացած արգիւնքը սպասել նոցանից: Սակայն Արշակ Ա-ի յաջորդները չեղուեցան իրանց հայրերի գծած ճանապարհից և աշխարհակալութեան հետամուտ լինելով՝ ժամանակ չթողին որ յիշեալ կարգադրութիւնները ամրանան ու ազգի կեանքի մէջ հաստատուին: Եւ թէպէտ նոցա փառաւոր աշխարհակալութիւնները մեծ փայլ տուին Հայոց աշխարհին, բայց այդ փայլը շրջուցիչ ու ժամանակաւոր եղաւ, նման այն գիտաւոր աստղերին, որոնք մի րոպէ երևում են երկնքի երեսին և շուտով անյայտանում՝ ոչինչ հետք չթողնելով իրանցից յետոյ. ըստ որում Հայաստանը տակաւին շուտէր այն հաստատուն միութիւնը, որ հարկաւոր էր նորան իւր սահմաններից դուրս գրաւած երկրները պահելու:

Արտաշէս Ա ընութեամբ հպարտ ու պատերազմասէր լինելով՝ հօր գահը նստելուն պէս սկսաւ աշխարհակալութեան մտքերով զբաղիլ և իւր տէրութեան արդէն շատ ընդարձակ սահմանները աւելի ևս տարածելու հետամուտ լինել (114): Այս դիտաւորութեամբ Արտաշէս իւր բոլոր ուշքն ու միտքը դարձրեց զինուորութեան վրայ, և իւր հպատակներից պատերազմական բանակներ կազմեց, որոնց բազմութեան վրայ մի գաղափար տալու համար՝ հները պատմում են, որ եթէ իւրաքանչիւր զինուոր մի մի քար ձգէր մի տեղ, ահագին բլուր էր ձևանում, և եթէ մի մի նետ արձակէին՝ արեգակի լոյսը

խաւարում էր. այնպէս որ նոցա թիւը ոչ թէ համարե-
լով՝ այլ չափելով կարելի եղաւ որոշել: Արտաշէսի մեծ
պատրաստութիւնները ցոյց են տալիս թէ ինչ յանդուգն
նպատակներ ունէր այս նոր Քսերքսէսը,—Յունաց աշ-
խարհին տիրապետել: Սորա համար հարկաւոր էր նորան
մի զօրաւոր դաշնակից գտնել ասիական թագաւորներէ
մէջ. այդ դաշնակիցն եղաւ Պոնտոսի թագաւորը Միհրը-
դատ Ե Եւպատոր, որին իւր Արտաշէսայ աղջիկը կնու-
թեան տուաւ և Կովկասեան ու Սև ծովի երկրների կառա-
վարութիւնը յանձնեց: Իւր որդուն՝ Տիգրանին ղինուորա-
կան արուեստի մէջ կրթելու յանձնեց Վարաժ անունով
քաջ զինաշարժին, և յետոյ Արարատեան թագաւոր նշա-
նակեց իւր թագաւորութեան ժամանակ:

Այսպիսով իւր երկիրը ապահովեցնելուց յետոյ՝ Ար-
տաշէս ամենից առաջ ղէները դարձրեց իւր աղգական:
Արշական կամ Միհրդատ Բ Պարթևաց թագաւորի ղէմ,
որից ղէների զօրութեամբ խլեց առաջնութեան պառիւր:
Արտաշէս թագաւորների թագաւոր անուան հետ՝ փող
կտրելու իրաւունքն էլ յափշտակեց Արշականից և մինչև
առանձին պալատ շինեց իւր համար Պարսից երկրում:
Այս կերպով Պարթևաց թագաւորին ստորացնելուց յե-
տոյ՝ Արտաշէս Միհրդատի դաշնակցութեամբ անցաւ
Փոքր Ասիա, Պոնտոսի ու Միջերկրականի մէջ եղած
փոքր թագաւորութիւնները նուաճեց, և այս ծովերը իւր
պատերազմական նաւատորմովը ծածկելով՝ Թրակիայից
անցաւ Բէստրիա և բոլոր Եւպատայի վրայ այնպիսի ահ-
ու սարսափ տարածեց, որ մինչև Հռոմայեցոց ականջը
հասաւ: Սակայն Հռոմայեցիք այդ միջոցին դաշնաւոր-
ների վտանգաւոր պատերազմովը զբաղած լինելով՝ ժա-

մանակ չունէին այս ահաւոր թշնամու ղէմ պատերազմ
բանալու, ուրիշ միջոցի գիմեցին նորան կործանելու
համար: Հռոմէական ոսկին կուրացրեց Արտաշէսի զօրա-
վարների աշըր, որոնք դաւաճանութեամբ սպանեցին նո-
րան իւր երկրի սահմաններից դուրս: Հպարտ ու փա-
ռասէր թագաւորը միայն վերջին շունչը տալիս իմացաւ
իւր 25 տարուան թագաւորութեան վաղանցուկ փառքը
և արտառուելով զոչեց: «Աւա՛ղ փառացս անցաւորի»
(89):

15.

Տիգրան Բ (89):—Պատերազմ Պարթևաց հետ.—Տիգրան Ասո-
րոց թագաւոր (85—63).—Նորա արշաւանքը Պաղեստին.—
Տիգրան արքայից արքայ.—Միհրդատի առաջին պատերազմը
Հռոմայեցոց հետ Հայոց դաշնակցութեամբ (88—86).—Ներկորդ
Միհրդատեան պատերազմ (75).—Միհրդատի փախուստը Հա-
լատան (70).—Լուկուլլոս Հայոց երկրում. Տիգրանակերտի և
Արտաշատի ճակատամարտերը (69—68).—Տիգրանի և Միհրդ-
դատի լաջոզութիւնները.—Պոմպէոս.—Միհրդատի պատմու-
թիւնը և մահը.—Տիգրանի հաշտութիւնը Պոմպէոսի հետ (64):

Տիգրան Բ հօր գահի հետ ժառանգեց և նորա գո-
ռոզութիւնն ու փառասէր նպատակները (89): Հայաս-
տանը այս թագաւորի ժամանակ իւր զօրութեան, մե-
ծութեան ու փառքի վերջին ծայրը հասաւ: Սորա հա-
մար Տիգրանին ոչ միջոց էր պակաս և ոչ հոգեկան ա-
րիւթիւն. պատանեկութեան հասակից նա իւր կեանքը
զինուորների մէջ էր անց կացրել. հօր կենդանութեան
ժամանակ արդէն սովորել էր իւր կողմից հրամայել և
ուրիշների կողմից հնազանդութիւն տեսնել:

Նոր մահուան և զօրքի ցրուելու լուրն առաւ թէ
չէ, Տիգրան անմիջապէս զօրք հաւաքեց և զնաց Յունաց
վրայ, որոնք Հայաստանի հողի վրայ ոտք էին դրել ար-
գէն: Տիգրան հեշտութեամբ ցրուեց նոցա և որպէս զի
կրկին չապստամբին, Կապադովկիան և բոլոր Փոքր
Ասիան իւր քեռայր ու նիդակակից Միհրդատին յանձ-
նեց, և շատ զօրք թողնելով նորա մօտ՝ դարձաւ Հա-
յաստան: Այս միջոցին Արշական Պարթևաց թագաւորը
զէնքը ձեռքին գալիս էր իւր զէմ եղած անպատուութեան
վրէժն առնելու, Տիգրանից նախադհուկութեան
պատիւը յետ պահանջելով: Երկու թագաւորները ճակա-
տեցան Երասխի ափերի վրայ. դժբաղդ Արշականը այս
պատերազմում սպանուեցաւ մի թրակիացի զինուորից և
Ասիայի գերիշխանութիւնը՝ մնաց Տիգրանի ձեռքը:

Անուհետեւ Տիգրան իւր բազմի վրայ վստահացած՝
օգուտ քաղեց Սելևկեանց թուլութիւնից և սկսաւ խառ-
նուիլ Ասորոց երկրի գործերում: Երկու եղբայր, Անտիո-
քոս Եւսեբոս և Փիլիպպոս, աշխատում էին միմեանց
ձեռքից իշխանութիւնը յափշտակել: Ժողովուրդը ձանձ-
բանալով անվերջ քաղաքական պատերազմներից և ըն-
տանեկան կռիւներից, Հայոց թագաւորի միջամտութեանը
գիմեց և Սելևկացոց թագը նորան առաջարկեց: Տիգրան
զնաց Ասորոց երկիրը և առանց մի կաթիլ արիւն թա-
փելու՝ քչեց այնտեղից Անտիոքոսին և իւր տեղապահ-
ների ձեռքով կառավարեց Սելևկեանց երկրները 22 տա-
րի շարունակ (85—63):

Տիգրան այս չափով չբաւականացաւ: Ասորոց եր-
կիրը նոր աշխարհակալութեան դռներ բաց էր արել
նորա առաջ: Սելևկեան թագաւորութեան և Փիւնիկէին

տէր դառնալուց յետոյ, ինչպէս որ նորանից առաջ Փոքր
Ասիայի նշանաւոր մասը նուաճել էր, Տիգրան իւր ար-
շաւանքը առաջ տարաւ, հասաւ մինչև Պաղեստին, Պա-
ղեստին քաղաքը մէկ յարձակմամբ առաւ ու Կղէոպատ-
րա թագուհուն գլխատեց որովհետեւ Կղէոպատրան Աս-
որոց ու Փիւնիկեցոց մի քանի քաղաքները նորանից ապս-
տամբեցրել էր: Երուսաղէմի Աղէքսանդրա թագուհին
Հայոց զէնքերի յաջողութիւնից զարհուրած՝ մեծ ընծա-
ներով զնաց Տիգրանի առաջ ու նորա սիրտը շահեց:
Տիգրան դարձաւ Հայաստան բազմաթիւ Խորայեղացի գե-
րիներ հետը բերելով, որոնց Արմաւրի և Վարդգէսի ա-
ւանի մէջ տեղաւորեց:

Այս ժամանակները Տիգրան իւր յաջողութեան վեր-
ջին ծայրն էր հասել. Ասիայի մեծ մասը ձանաչում էր
նորան իրրի թագաւորների թագաւոր: Մարք, Արաբա-
ցիք, Ագարեանցիք, Ատրպատականցիք, Վիրք, Աղուանք,
Բարեկացիք և ուրիշ ազգեր հպատակութեան հարկ էին
տալիս այս զօրաւոր թագաւորին: Կիլիկիայի և Կապա-
դովկիայի Յոյները նորա կամքովը տեղափոխուեցան Մի-
ջագետքի ընդարձակ դաշտերը: Վրանաբնակ Արաբացոց
էլ իրանց սովորութիւնները փոխել տուեց և վրաններից
հանելով՝ իւր մօտ բնակեցրեց ու նոցա ձեռքով սկսաւ
վաճառականութիւն անել: Սակայն Տիգրան իւր գեղեցիկ
փառքովը հպարտացած, ասում է Պլուտարքոս, այն աս-
տիճան զոռոգացել էր, որ թագապուրկ իշխաններ ծա-
ռայում էին նորան. չորս թագաւոր թիկնապահի պաշ-
տօն էին վարում, և երբ հայ Սեսոստրը ձի էր նստում՝
երկու կողմից ոտքով զնում էին, իսկ գահը նստած կամ
մի հրաման տուած ժամանակը՝ առաջը կանգնում էին:

Միհրդատի դաշնակցութիւնը աւելի վստահութիւն ու զօրութիւն էր տալիս Ասիայի վեհապետին. կարծես ոչինչ արդէր չալիտի հանդիպէր իւր ճանապարհի վրայ, երբ Հռոմայեցոց հետ կաշեկու դժբաղդութիւնն ունեցաւ, որոնք նորան էլ, նորա ահաւոր դաշնակցի զօրութիւնն էլ խորտակեցին:

Այս երկարատեւ պատերազմների սկզբնապատճառն եղաւ Պոնտոսի թագաւորը Միհրդատ: Միհրդատ արդէն իւր թագաւորութեան առաջին տարիներում Արտաշէս Ա-ի դաշնակցութեամբ մեծ յաջողութիւններ էր գտել Պոնտոսի հիւսիսային երկրներում, և սկսել էր խառնուել Փոքր Ասիայի թագաւորների գործերում: Արդէն Պափղագոնիային, Բիւթանիային և Կապադովկիային տիրել էր, երբ Արտաշէսի յանկարծական մահը իւր ձեռնարկութիւնները առժամանակ ընդհատեց, և Միհրդատ Հռոմայեցոց ստիպմամբ Բիւթանիան ու Կապադովկիան յետ դարձրեց իրանց ընկի թագաւորներին՝ Նիկոմիդէսին և Արիոբարզանին, որոնք Հռոմայեցոց կուսակիցներ էին: Բայց Պոնտոսի թագաւորը Տիգրան Բ-ի օգնութեամբ շուտով հալածեց Արիոբարզանին ու Նիկոմիդէսին և նոցա երկրները գրաւելով՝ Հռոմայեցոց պատերազմ հրատարակեց (88): Թշնամական յարաբերութիւնները շուտով սկսան: Նիկոմիդէս բոլորովին ջարդուեցաւ Ամնիասի ափերի վրայ: Կասսիոս հիւպատոսը և նորա զօրավարները աւելի յաջողութիւն չգտան: Նոցանից մէկը Ակուիլիոս ստիպուեցաւ մինչև Պերգամ փախչել. Ուպարիոս քշուեցաւ Պամփիլիայի սարերը և հռոմէական նաւատորմիղը, որ Պոնտոսի մուտքն էր պահպանում, բոլորովին խորտակուեցաւ: Միհրդատ ամեն տեղ յաղթող

հանդիսանալով՝ անցաւ Նիքսոս, այնտեղից էլ Պերգամ, որպէս զի պատերազմական գործողութիւնների վրայ աւելի վաւ հսկէ: Իւր հրամանով 150,000 մարդ Արքեդայոս զօրավարի առաջնորդութեամբ անցան Յունաստան, որի բնակիչները ապստամբեցան Հռոմայեցիներից. բոլոր Պելոպոնէսը, ինչպէս նաև միջին Յունաստանը հնազանդեցան Միհրդատին:

Հռոմայեցիք առանց ժամանակ կորցնելու յանձնեցին Սիլլային հինգ լեգէոն Միհրդատի դէմ պատերազմելու համար: Սիլլան արագութեամբ հասաւ Յունաստան, ուր բազմա ամեն տեղ հետեց նորան: Աթէնքը պաշարուեցաւ և առնուեցաւ: Արքեդայոս այս անյաջողութիւնից յետոյ 120,000 զօրքով անցաւ Բէոտիա և վարձակեցաւ Սիլլայի վրայ. բայց այստեղ էլ մեծ անյաջողութեան հանդիպելով՝ յետ քաշուեցաւ: Միհրդատ Յունաստանից քշուեցաւ և ստիպուեցաւ Սիլլայի հետ մի ամօթալի դաշն կապել, որի զօրութեամբ նա տալիս էր Հռոմայեցոց 80 նաւ և պատերազմի ծախքերը, և պարտաւորում էր Բիւթանիան և Կապադովկիան յետ դարձնել իրանց օրինաւոր թագաւորներին (86):

Այս անպատուութիւնից յետոյ Միհրդատ մի քանի տարի պատերազմի պատրաստութիւններ տեսաւ: Կովկասի, Սիլիւթիայի և Գանուբի եզերքում բնակող վայրենի ժողովրդների հետ դաշն կապեց, և Տիգրանին յորդորեց Կապադովկիայի վրայ արշաւելու: Նա էլ գնաց, բոլոր նահանգին տիրեց և 20,000 մարդ գերի բերեց Հայաստան: Այս եղաւ նշան երկրորդ և աւելի ահաւոր պատերազմի (75): Երկու հիւպատոս ուղարկուեցան Ասիա Տիգրանի ու Միհրդատի դէմ, Կոտտան Բիւթանիան կա-

աւարելու, իսկ Լուկուլլոսը Կիլիկիան պաշտպանելու համար: Միհրդատ յանձնեց Դիոփանէս զօրավարին, որ Լուկուլլոսին Կիլիկիայում փակուած պահէ, իսկ ինքը քնաց անձամբ Բիւթանիան նուաճելու. Կոտտային փախցրեց մինչև Քաղկեդոն, ուր 60 հռոմէական նաւ այրեց և մէջի զօրքը ջարդեց: Յետոյ դարձաւ Բիւթանիա Կիլիկոն քաղաքը պաշարելու, որ հռոմայեցոց հաւատարիմ էր մնացել: Այդ միջոցին խորամանկ Լուկուլլոսը Կիլիկիայից ազատուելու հնարքը գտնելով՝ 32,000 զօրքով Կիլիկոնին օգնութեան եկաւ, բայց չհամարձակելով Միհրդատի բազմաթիւ զօրքի հետ պատերազմելու, մտածեց լեռների կրճերը բռնելով՝ նորա բանակի կերակուրը կտրել, և Միհրդատ սովից ստիպուեցաւ պաշարումը վերցնել և իւր երկիրը քաշուիլ: Այն ժամանակ Լուկուլլոս ընկաւ յանկարծակի Միհրդատի վրայ, բանակը ճեղքեց ու նորանից առաջ Պոնտոս հասնելով՝ սկսաւ այս ու այն տեղ առաքատակութիւններ անել առանց մի երեւելի պատերազմ տալու: Երբ հռոմէական լեզէոնները սկսան տրտնջել այս նոր Փաբիոս Կունկտատորի դանդաղութեան վրայ, Լուկուլլոսն ասաց նոցա. «Պատերազմը այսպէս ուշացնելուս պատճառն այն է, որ Միհրդատ նորից զօրք ժողովէ ու գայ մեզ վրայ, և ոչ թէ փախչի և Կովկասի սարերն ապաւինի: Դարձեալ Միհրդատի երկրից շատ հեռու չէ հայաստանը, ուր խաղաղ կացած է Տիգրանն արքայից արքան, որի զօրութիւնը շատ մեծ է...: Այս Տիգրանը անտարակոյս մեր դէմ պատերազմ կը քանայ, եթէ Միհրդատ նորան դիմելու լինի. այն ժամանակ մենք մեծ վտանգի մէջ կ'ընկնինք... վասն զի մեզ շատ հեշտ է Կողքիսացոց ու Կա-

պաղովկացոց հետ կռուիլ, որոնց շատ անգամ յաղթած ենք, քան թէ հայոց ու Մարաց հետ»: Բայց իւր զօրքը զբաղեցնելու համար՝ Պոնտոսի Ամիսոս բերդաքաղաքը պաշարեց: Միհրդատ այդ միջոցին անգործ էր մնացել. 40,000 զօրք հաւաքելով՝ նա սպասում էր Լուկուլլոսին Կարիքէի դաշտերում: Լուկուլլոս երկու անգամ յարձակեցաւ Միհրդատի զօրքի վրայ և երկու անգամ յաղթուելով յետ քաշուեցաւ. բայց երրորդ պատերազմում, Ամիսոսի մօտ, Միհրդատ շարաշար յաղթուեցաւ, այնպէս որ ինքն էլ հռոմայեցոց ձեռքը կ'ընկնէր, եթէ խորամանկութեամբ հռոմայեցոց մէջ չփոթութիւն ձգած չլինէր՝ իւր գանձերը տանող ջորիները նոցա առաջը թողնելով:

Միհրդատ փախաւ անպաւինեցաւ Տիգրանի մօտ. բայց հայոց թագաւորը զայրանալով վրան իւր անյաջողութիւնների համար, և ոչ երեսը տեսնել կամեցաւ, այլ մի հեռաւոր տեղ պատսպարեց նորան հռոմայեցոց ձեռքից (70): Երբ Լուկուլլոսի դեսպաններն եկան ու պահանջեցին Միհրդատին, Տիգրան մերժեց, յայտնելով թէ պատրաստ է գէնքով պատասխանելու հռոմայեցոց:

Լուկուլլոս այն լուրն առնելուն պէս՝ շտապեց Միջագետքից Ծովաց գաւառը մտնել, և մի քանի աննշան կռիւներից յետոյ եկաւ Տիգրանակերտը պաշարեց, ուր գտնվում էին հայոց թագաւորի գանձերը: Այդ միջոցին Տիգրան Միհրդատին 10,000 ձիաւոր տալով՝ Պոնտոս ուղարկեց, իսկ ինքը կարծելով թէ Լուկուլլոս դեռ Եփեսոսումն է, գլխատել տուեց մի հայ զօրավար, որ հռոմայեցոց հայաստան մտնելու համբաւը բերել էր: Բայց երբ այդ մասին էլ ոչինչ կասկած չմնաց, իւր զօրավարներից մէկին ուղարկեց Լուկուլլոսի առաջը կտրելու:

հրամայելով նորան, որ հռոմայեցոց հիւպատոսին մեռած կամ կենդանի իւր մօտ բերէ: Բայց լինը Նայ զօրավարը յաղթուեցաւ ու սպանուեցաւ: Այն ժամանակ Տիգրան եկաւ անձամբ Լուկուլլոսի դէմ պատերազմելու, ախանջ չգնելով Միհրդատի խորհրդին, որ յորդորում էր նորան հեծելազօրով հռոմայեցոց բանակի կերակուրը կտրել: 6,000 ձիաւոր հռոմայեցոց բանակը ձեղքեցին և Տիգրանակերտ մտնելով՝ գանձերի մէկ մասն ազատեցին և իրանց թագաւորին բերին:

Հասաւ և Տիգրան իւր զանազան ազգութիւններից կազմած անեղ բանակովը, որ 260,000-ի էր հասնում, և հռոմայեցոց սակաւութիւնը տեսնելով՝ «Ո՞րք են սօքա, կանչեց հեզնութեամբ, եթէ դեսպանութեամբ եկած են, խիստ շատ են, իսկ եթէ պատերազմելու համար՝ քիչ են», և իւր մեծամարմին բանակը կարգաւորելու անհոգ եղաւ:

Այս անտեղի վստահութիւնից օգուտ քաղելով, Լուկուլլոս յանկարծ ընկաւ հայոց վրայ և իւր յարձակմամբը այնպիսի մեծ չփոթութիւն ձգեց նոցա մէջ, որ Տիգրան ժամանակ չունեցաւ իւր ցրուած բանակը հաւաքելու (69): Յետոյ առանց ժամանակ կորցնելու գնաց Տիգրանակերտը պաշարեց, ուր Մուրենաս զօրավարը սպասում էր նորան: Քաղաքն առնուեցաւ մէջի Յունաց մատնութեամբ, և Լուկուլլոս 8,000 տաղանդ և ուրիշ աւար առնելով՝ մտաւ Հայաստանի խորերը: Տիգրան նախընթաց փորձից խրատուած՝ չտապեց մի նոր բանակ կազմելու, առաջինից աւելի կիրթ ու կարգաւորեալ, և եկաւ քնակեցաւ Արածանիի ափերի վրայ իւր միւս մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը պաշտպանելու համար (68): Այս նոր

ապտերազմում երկու կողմն էլ մեծ յամառութեամբ կռուեցան ու շատ մարդ կորցրին, բայց Լուկուլլոսի բազմն էլ փոխուեցաւ. նորա զօրքը այնչափ կոտորածներից, երկարատև պաշարումներից և մանաւանդ ձիանապատ անտառների միջով ման գալուց շատ թուլացաւ, այնպէս որ նա ստիպուեցաւ յետ քաշուիլ, և գնաց Միջագետքի Մծբին քաղաքը պաշարեց, որի քաղաքապետն էր Տիգրանի եղբայրը Գոռ: Ամբողջ ամառը զուր աշխատելուց յետոյ, ձմեռուայ սկզբին, մի մութ ու անձրևային գիշեր, մինչդեռ պարսպի պահապանները քաղաքի երկկարգ ամրութիւնների վրայ վստահ անհոգ կացած էին, հռոմայեցիք սանդուղներով բարձրացան և առաջին պարսպին տիրեցին: Գոռ ստիպուեցաւ անձնատուր լինել, նախապէս երդում առնելով Լուկուլլոսից, որ քաղաքացոյց մի վնաս չհասցնէ:

Մինչդեռ Լուկուլլոս Մծբինի պաշարմամբն էր զբաղած, Տիգրան ժամանակ ունեցաւ յետ դարձնելու այն տեղերը, որ հռոմայեցիք գրաւել էին Հայաստանի արևմտեան սահմանների վրայ: Յետոյ յարձակեցաւ Կապադովկիայի վրայ և Փաննիոս զօրաւեցին քչեց այնտեղից: Միհրդատին էլ զօրք յանձնեց և ուղարկեց Պոնտոս Լուկուլլոսի թողած զօրավարների դէմ: Իւր բանակը դրացի իշխանների ուղարկած գնդերով ստուարացնելով, Միհրդատ ընկաւ նախ Փաբիոսի վրայ և նորա զօրքը ջարդեց ու փախցրեց: Աւելի յաջող չգտնուեցան Սոռնատ և Տրիարիոս զօրավարները, որոնց վրայ Միհրդատ մի փառաւոր յաղթութիւն տարաւ. 7,000 հռոմայեցի ընկան պատերազմի դաշտում, որոնցից 24 հազարապետ և 150 հարիւրապետ, և գուցէ ամբողջ հռոմէական բա-

նակը ջնջուէր, եթէ Միհրդատի ստացած վերքի պատ-
ճառով նորա զօրավարները կոտորածը դադարեցրած
չլինէին: Այս միջոցին Լուկուլլոս անգործ մնացած էր
իւր ձմեռոցում, որովհետեւ զօրքերը ապստամբած էին և
չէին կամենում Միհրդատի ու Տիգրանի դէմ պատերազմ
գնալ: Այսպիսով Տիգրան վերստին հաստատուեցաւ Կի-
լիկիայում, Միհրդատ էլ իւր ընկերներին տիրեց և սկսաւ
նորից մեծանալ:

Հռոմայեցիք շուարեցան այս ձախորդութիւնների
լուրն առնելով: Կիլիկոն ծերակոյտի մէջ մի ազգու ճառ-
խօսեցաւ, որով համոզում էր Հռոմայեցոց Լուկուլլոսի
տեղ երիտասարդ Պոմպէոսին նշանակել, «որպէս զի այս
ծանր ու վտանգալի պատերազմը առաջ տանի երկու
զօրաւոր թագաւորների՝ Միհրդատի ու Տիգրանի դէմ.
որովհետեւ մինչև այն ժամանակ նշանակուած զօրավար-
ները միայն յաղթութեան նշաններ էին տարել նոցանից
և ոչ կատարեալ յաղթութիւն» (67): Արդարեւ Պոմպէոս
իւր նախորդներից յաջող գտնուեցաւ և այնպէս ջարդ
տուեց Միհրդատին Եփրատի ափերի վրայ, որ նա հա-
զիւ հազ կարողացաւ 800 ձիաւորով փախչել Հայաստան.
բայց Տիգրան շընդունեց նորան: Դժբաղդ Միհրդատը
առանց յուսահատելու գլոմեց Կովկասեան ազգերին. այն-
տեղ Սկիւթացիներից զօրք կազմելով մտածում էր Ան-
նիքաղի նմանութեամբ Ալպեան լեռներն անցնիլ և Հռո-
մայեցոց հետ իրանց երկրումը պատերազմել. բայց այս
յանդուգն ձեռնարկութիւնը զարհուրեցրեց իւր զօրքին:
Միւս կողմից էլ հարազատ սրդին Փառնակ ասպտամ-
բեցաւ նորանից, և Միհրդատ մի բերդում պաշարուած՝

ստիպուեցաւ սուրը կրծքումը ցցել, որ Հռոմայեցոց
ձեռքը շընկնի (64):

Իսկ Պոմպէոս Միհրդատի վրայ տարած փառաւոր
յաղթութիւնից յետոյ՝ աւելորդ համարեց նորա ետեից
ընկնել, այլ շտապեց գնալ Տիգրանի հետ զարնուելու:
Երբ Հայաստան մտաւ, Տիգրանի որդին՝ Փոքր Տիգրանը,
որ առաջուց արդէն իւր հօրից ապստամբել և Պարթևաց
Որոդէս թագաւորի հետ միաբանել էր, եկաւ Պոմպէոսի
մօտ և հրապարակաւ միացաւ նորա հետ: Տիգրան տես-
նելով իրան պաշարուած արտաքին և ներքին թշնամի-
ներով, խոհմուծիւն համարեց առանց պատերազմի
հաշտութիւն խօսել Պոմպէոսի հետ. անձամբ գնաց Հռո-
մայեցոց բանակը, ուր արժանաւոր պատիւներով ընդու-
նուեցաւ, և խաղաղութեան դաշը կնքեց: Այս դաշնա-
դրութեամբ Տիգրան հրաժարուեցաւ Դադատիայից, Կա-
պադովկիայից, Կիլիկիայից, Ասորոց երկրից և Փիւնի-
կիից, որոնք Հռոմայեցոց նահանգներ դարձան. Փոքր
Հայոց մի քանի գուլառները առանձին տէրութիւններ
կազմեցին բնիկ թագաւորների իշխանութեան և Հռո-
մայեցոց պաշտպանութեան ներքոյ: Տիգրանին մնաց ամ-
բողջ Մեծ Հայքը և Հայոց Միջագետքը. միայն Կորդուաց
և Ծովաց նահանգները Պոմպէոս Տիգրանի հաճութեամբ
կամեցաւ Փոքր Տիգրանին տալ: Դաւաճան որդին, որ
իւր հօր գահը ստանալու յոյսն ունէր, տժգոհ մնաց.
Պոմպէոս էլ իմանալով նորա գաղտնի յարաբերութիւն-
ները Պարթևաց թագաւորի հետ, չզթայտկապ արաւ
նորան և պահեց իբրեւ զարդ իւր յաղթանակի համար (64):

16.

Հայոց և Պարթևաց դաշնակցութիւնը Հռոմայեցոց դէմ. Խառանի լաղթութիւնը (53).—Նոր արշաւանք Բարդափրան Ռըշտունեաց նախարարի սպարապետութեամբ (51).—Նրուսաղէմի անցքերը և հրէական գերութիւնը (39)—Վենդիգիոսի և Բակուրի կռիւը.—Տիգրանի մահը (36).

Տիգրանի ու Պոմպէոսի մէջ կայացած հաշտութիւնը լոկ մի զինադադար էր Հայոց թագաւորի համար, որ յարմար ժամանակի էր սպասում Հռոմայեցիներին վրէժ առնելու: Հէնց որ Պոմպէոս հեռացաւ Ասիայից, Տիգրանը դարձեալ իւր ուշքը դարձրեց Ասորոց երկրի վրայ: Պոմպէոսի փոխանորդը Գաբիանոս առանց Տիգրանին պատահելու Եգիպտոսի կողմերը քաշուեցաւ, և նորա հետ ծածուկ հաշտութիւն անելով՝ Միհրդատի համանուն որդուն, որ Հռոմայեցոց մօտ պատանդ էր, նորա ձեռքը տուաւ:

Հռոմ չէր կարող ապահով լինել նորա դրաւած երկրների տիրապետութեան վրայ, քանի որ Հայոց և Պարթևաց զօրութիւնը կանգուն էր: Ուստի երբ եռապետները՝ հռոմէական տէրութեան նահանգները իրանց մէջ բաժանեցին, ընչաքաղց Վրաստանը ընտրեց Ասորոց երկրի կուսակալութիւնը, որ Հայոց ու Պարթևաց վրայ արշաւէ և նոցա հարուստ աւարներով յղփանայ: Տիգրանը շտապեց Որոդէս Գ Պարթևաց թագաւորի հետ բարեկամութեան դաշն կապել, նախագահութեան պատիւը յետ դարձնելով նորան և իւր աղջիկը Բակուր արքայորդուն կնութեան տալով: Պարսից և Հայոց բանակին հրամանատար նշանակուեցաւ Պարթևաց թագաւորութեան թա-

գաղիր Սուրէն ասպետը, որ Վրաստանի 40,000 զօրքը ամայի ու աւագուտ տեղերով ման ածելուց յետոյ՝ Խառանի մօտ մեծ ջարդ տուաւ նոցա: Այս առաջին պատերազմում Վրաստանի որդին համանուն Վրաստանը թշնամիների ձեռքը չընկնելու համար ինքն իրան սպանեց: Պարթևները նորա գլուխը կտրեցին ու Հռոմայեցոց ցոյց տուին: Սորա վհատեցան, բայց որդեկորոյս հօր խօսքերից սիրտ առած՝ պատերազմը նորոգեցին: Հայոց և Պարթևաց հեծելազօրը իրանց ճարտար նետաձգութեամբ այս անգամ էլ յաղթեցին և ստիպեցին թշնամիներին պատերազմի դաշտից քաշուիլ: Այնուհետև խորամանկ Սուրէնը մտածեց մի կերպ Վրաստանին ձեռք ձգել: Երբ եռապետը Խառանում նստած՝ նոր պատերազմի վրայ էր մտածում, Պարթևաց զօրապետը հրաւիրեց նորան իւր բանակը՝ հաշտութեան վրայ խօսելու պատրուակով: Արդէն Վրաստան Սուրէնի ուղարկած ձին հեծած նորա բանակը երթալու վրայ էր, երբ Հռոմայեցի զօրավարները Պարթևաց դաւաճանութեան վրայ կասկածելով՝ ուղեցին յետ դարձնել նորան: Սորա վրայ կռիւ բացուեցաւ Հռոմայեցոց և Սուրէնի մարդկանց մէջ. Պարթևներն ընկան Վրաստանի վրայ և սպանեցին նորան իւր զօրավարների հետ: Հռոմայեցիք առանց առաջնորդի մնալով՝ ցիր ու ցան եղան. Պարթևները ընկան նոցա վրայ և սրին էլ կոտորեցին, սրին էլ գերի բռնեցին: Այս արշաւանքի ժամանակ Հռոմայեցիք մեծ կորուստ ունեցան. 20,000 հոգի սպանուեցան և 10,000 գերուեցան. պատերազմական հարուստ աւարի հետ շատ արծուէնշան զրօշակներ էլ ընկան յաղթողների ձեռքը: Սուրէն Վրաստանի գլուխն ու ձեռքը և Երուսաղէմի տաճարից ու այլ և այլ մեհեան-

ներից ժողոված գանձերը Տիգրանի արքունիքը ուղարկեց, ուր եկել էր և Որոգէս Բակուր արքայորդու հարսանեկան հանդիսին ներկայ լինելու (53):

Կրասոսի տեղ շուտով նշանակուեցաւ Կասիոս Տիգրանի առաջն առնելու համար, որ կամենում էր նորից ձեռք բերել Ասորոց երկիրը: Սակայն Հայոց թագաւորը արդէն ծերացած ու հիւանդ լինելով՝ չէր կարող անձամբ առաջնորդել իւր բանակին. ուստի Որոգէսից օգնական զօրք խնդրեց և ստացաւ Բակուրի զօրավարութեամբ, և մի զօրաւոր բանակ կազմելով՝ Բարգաւիրան Ռշտունեաց նախարարի սպարապետութեամբ Ասորոց ու Պաղեստինացոց կողմերն ուղարկեց, պատուիրելով նորան, որ տեղական ժողովրդների հետ քաղցրութեամբ վարուի (51): Բարգաւիրան անարգել առաջ գնալով՝ Եփրատ ու Որոնդ գետերի մէջ եղած երկիրը գրաւեց և Անտիոքի մէջ պաշարեց Կասիոսին, որ անշուշտ հայ զօրապետի ձեռքը կ'ընկնէր, եթէ օգնութեան հասած չլինէր նորան հռչակաւոր Կիկերոնը, որ նոյն տարին Կիլիկիայի հիւպատոս էր կարգուել: Այնուհետեւ երկար կռիւներ տեղի ունեցան, ուր երբեմն մէկ և երբեմն միւս կողմն էր յաղթում, մինչև որ վերջապէս Հայոց սպարապետը մեծ ջարդ տուեց հռոմէական լեգէոններին և մի մասը ծովը փախցրեց, մինչդեռ միւս մասը ամուր քաղաքներն ապաւինեցաւ (40):

Այս յաղթութիւնից յետոյ Ասորիքն ու Փիւնիկէն Տիգրանի իշխանութիւնը ճանաչեցին, և Բարգաւիրան Պաղեստինի վրայ դիմեց: Հիւրկանոս քահանայապետի եղբօրորդին՝ Անտիգոնոս գլմաւորեց Հայոց սպարապետին և 1,000 քանդար ոսկի խոստանալով, խօսք առաւ

նորանից որ իրան թագաւորեցնէ Հրէից վրայ: Հասան և Հիւրկանոսի հաշտութեան դեսպանները, և Բարգաւիրան Պնէլ Պնունի նախարարին մի գունտ հեծեալզօրով ուղարկեց Երուսաղէմ, որպէս թէ Հիւրկանոսի հետ բարեկամական տեսակցութիւն անելու, բայց իրօք Անտիգոնոսին նորա տեղը նստեցնելու համար: Հիւրկանոս Պնէլին միայն 500 մարդով քաղաքն ընդունեց. բայց յետոյ Բարգաւիրանի տուած երդման վրայ վստահացած՝ յանձն առաւ անձամբ սպարապետի մօտ գնալու Երախոն գիւղը, ուր և շղթայակապ եղաւ: Պնէլ բոլոր զօրքովը մտաւ Երուսաղէմ, Անտիգոնոսի թագաւորեցրեց և Հիւրկանոսի ստացուածքից 300 քանդար առնելով յետ դարձաւ, ճանապարհին ասպատակելով այն քաղաքները, որ Հիւրկանոսին հաւատարիմ էին մնացել: Այնուհետեւ Բարգաւիրան զօրքի հրամանատարութիւնը յանձնեց Բակուրին, և ինքը վերադարձաւ Հայաստան Հիւրկանոսի հետ բաղմաթիւ Հրէաներ գերի տանելով, որոնց Տիգրան հրամայեց բնակեցնել Վան քաղաքի մէջ (39):

Հռոմայեցիք զրգռուելով Հիւրկանոսի փոխանորդ Հերովդէսից, որ Բարգաւիրանի ձեռքից փախել էր Հռոմ, նոր զօրք ուղարկեցին Ասորիք Վենդիգիոսի առաջնորդութեամբ: Սա երկու յաջող կռիւ ունեցաւ Բակուրի հետ, սպանեց նորան և քչեց Հայոց Ասորիքից. ապա Սիդոն զօրավարին յանձնեց Եփրատի անցքը պահելու, և ինքը գնաց Երուսաղէմ Անտիգոնոսի վրայ (37): Հայքն ու Պարթևները նոր ուժով յարձակեցան Սիդոնի վրայ և փախցրին նորան Վենդիգիոսի մօտ, մինչև որ վերջապէս Անտոնիոս եռապետը անձամբ եկաւ Հայոց ու Պարթևաց միաբան զօրութեան դէմ պատերազմելու:

Նոյն ժամանակները Տիգրան, որ այս բոլոր պատերազմների շունչն ու կեանքն էր, մեռաւ խորին ծերութեան մէջ 53 տարի փոփոխակի բաղդով թագաւորելուց յետոյ (36):

17.

Արտաւազդ Ա. (36).—Նորա յարաբերութիւնը Անտոնիոսի հետ. Գերութիւնը և մահը (33—31):

Արտաւազդ Ա իւր հօրից ժառանգեց մի տէրութիւն, որ անընդհատ պատերազմներից տկարացած ու աղքատացած էր (36): Այս վերքերը բուժելու համար Հայոց երկիրը կարօտ էր երկարատե խաղաղութեան և խոհեմ թագաւորների կառավարութեան, որոնք հրաժարուէին ամենին աշխարհակալութեան ձգտումներից և ամփոփուէին իրանց բնիկ սահմանների մէջ. որովհետեւ Հայաստանը հանգամանքների բերմամբ յանկարծ գտնուեցաւ երկու հզօր և իբարու ոսոխ տէրութիւնների՝ այն է Հռոմայեցոց ու Պարթևաց մէջ: Այս փափուկ դրութեան մէջ դժուար էր առաջնորդել հայ ազգի բաղդին, և Արտաւազդ թէև հօր կենդանութեան ժամանակ երկար տարիներ գահակից էր եղած նորան, բայց ի բնէ զբոսասէր լինելով՝ աւելի որսերի ու կերուխումի ետևիցն էր ընկած քան տէրութեան գործերով զբաղած էր:

Անտոնիոս երևեցաւ թէ չէ, Արտաւազդ շտապեց հաշտութիւն խօսել նորա հետ, և խոստացաւ նաև օգնութիւն տալ նորան Պարթևաց դէմ յանձն առած արշաւանքի մէջ: Բայց ծածուկ խօսք կապեց Պարթևաց Հրահատ Դ թագաւորի հետ, զրդուելով մանաւանդ Ան-

տոնիոսի իշխանակից Ոկտաւիանոսից, որ յորդորում էր նորան չօգնել իւր ոսոխին: Արտաւազդ Հռոմայեցոց լեզէսներին երկար ժամանակ անծանօթ ճանապարհներով ման ածելուց յետոյ՝ ինքը մի պատրուակով յետքաշուեցաւ: Չնայելով որ տարուան ամենայարմար ժամանակն անցել էր, Անտոնիոս ուղեց արշաւանքը Հարունակել և զնաց Ատրպատականի Պրասպ քաղաքը պաշարեց. մի զօրաբաժին էլ Մարաց կողմերն ուղարկեց: Բայց շուտով պաշարի պակասութիւն զգացուեցաւ, Մարաստան ուղարկուած զօրքն էլ անյաջողութիւնների հանդիպեցաւ, Անտոնիոս Կրասոսների զլխին եկած դրժբաղդութիւնը մտաբերելով՝ հաշտութիւն առաջարկեց Պարթևաց թագաւորին, այն պայմանով որ Խառանի պատերազմում զերուած Հռոմայեցիք և արծուէնչան դրօշակները յետ տրուին: Հրահատ խոստացաւ միայն թոյլ տալ Հռոմայեցոց, որ անմիապ յետ դառնան: Բայց երբ սոքա վհատելով սկսան յետ քաշուիլ, Պարթևներն ընկան նոցա ետևից. սովը մէկ կողմից և թշնամիների սուրը միւսից այնպիսի կոտորած գործեցին Հռոմայեցոց մէջ, որ երբ Երասխն անցան, 24,000 մարդ էին կորցրել: Անտոնիոս առանց Հայոց երկրում ձմեռելու՝ իւր բանակի մնացորդով անցաւ Միջագետք, այնտեղից էլ զնաց Եգիպտոս, թողնելով որ յետոյ վրէժ առնէ Հայոց թագաւորից այս արշաւանքի համար (34):

Սակայն Հռոմայեցիք Միջագետքը գրաւել էին, և Արտաւազդ իւր զօրքից ստիպուած՝ մի մեծ բանակ կազմեց Ատրպատականի, Կովկասեան լեռների, Աղուանից ու վրաց բնակիչներից, և Միջագետք մտնելով դուրս բռնեց այնտեղից Հռոմայեցոց: Այս բանի վրայ դայրացած՝

Անտոնիոս մեծ զօրութեամբ եկաւ Արտաւազդի վրայ, աւելի ևս գրգռուելով Կղէոպատրա թագուհուց, որ Հայոց դէմ ռիսացած էր իւր անուանակից ազգականի Տիգրանի ձեռքից կրած աղէտների համար: Հայերը յաղթուեցան ու յետ քաշուեցան: Անտոնիոս ամեն տեսակ նենգաւոր հնարներ գործ դրեց Արտաւազդին բռնելու. մարդ ուղարկեց նորան և առաջարկեց իւր աղջիկներէից մէկին Հայոց արքայորդուն կնութեան տալ, կամ իւր Աղէքսանդր որդուն Արտաւազդի դստեր հետ ամուսնացնել: Երբ այս խարդախութիւնը չյաջողուեցաւ, Անտոնիոս զօրքով մտաւ Հայաստան և մասամբ քաղցրութեամբ, մասամբ էլ սպառնալիքներով համոզեց Հայոց թագաւորին իւր բանակը գալու: Անտոնիոս իւր հետ ման ածեց նորան Հայաստանի բոլոր բերդերը, որպէս զի նոցա մէջ եղած գանձերն էլ ձեռք ձգէ, ամեն տեղ հաւատացնելով թէ այդ հարստութիւնները Հայոց երկրի պէտքերի համար պիտի գործ դրուին: Բայց տեսնելով որ բերդապահները չեն խաբւում, Արտաւազդին ոսկի շղթաներով կապեց և բոլոր տնով տարաւ Աղէքսանդրիա Կղէոպատրա թագուհուն պարգևեց (33):

Անտոնիոս իւր յաղթութեան յիշատակի համար ոսկի և արծաթի դրամներ կտրել տուեց, որոնց մէկ կողմը իւր գլուխը կայ առաջը Հայոց արքայական թագը դրած և շուրջը այսպիսի արձանադրութիւն. Անտոնիոս, Հայաստան յաղթուած. իսկ միւս կողմը Կղէոպատրայի պատկերը այս ընծայաբերութեամբ՝ Թագաւորն երի թագուհի Կղէոպատրային:

Արտաւազդ մի քանի ժամանակ բանտի կապանք-

ների մէջ մնալուց յետոյ Կղէոպատրայի ձեռքով գլխատուեցաւ, և գլուխը ուղարկուեցաւ Մարաց Արտաւազդ թագաւորին, որ Արտաւազդի յետնորդ թշնամին էր (31):

Գ. ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱՌԱՋԻՆԻ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ ԸՍՏ ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԼՏՄԱՆԻՐՈՒԹԵԱՆ

18.

Արտաքին և տոհմային պատմիչների անմիաբանութիւնը Արտաւազդի ջաջորդների վրայ. — Արտաշէս (Բ) (33). — Նորա մահը (21). — Տիգրան (Բ) (20). — Տիգրան Փոքր և Նրատու (5). — Արիտարդան (2 Քրիստոսից յետոյ). — Տիգրան (Գ). — Նրատու թագուհի երկրորդ անգամ (15). — Ուոն Պարթևաց թագաւորը Հայոց երկրում (16). — Արտաշէս (Գ) (18). — Արշակ (Բ) Պարթև թագաւոր Հայոց. — Մհրդատ Արաց իշխանը Արշակի տեղ. Նորա կալանաւորուիլը և վերստին զահի վրայ հաստատուիլը (35):

Արտաւազդից յետոյ Հայաստանի քաղաքական պատմութեան մէջ այնպիսի խառնակութիւն է տիրապետում, որ մեր այժմեան ունեցած տեղեկութիւններով անհնարին է պարզաբանել: Լատին և յոյն պատմիչները Հայաստանի վրայ իշխող թագաւորների պատմութիւն են տնում Արտաշատ մայրաքաղաքում նստող, որոնց ոչ գործերը և ոչ անուններն անգամ յիշատակուած են մեր տոհմային պատմութեան մէջ: Միւս կողմից ազգային պատմիչները, առաջիններից բոլորովին անկախ, պատմում են Մծրին և լիտոյ Եղեսիա նստող թագաւորների գործերը, որոնք արտաքին պատմագրութեան յիշած

Թագաւորների գործերի հետ ոչինչ նմանութիւն չունին։ Առաջինները իրանց պատմածների ստուղութեան վկաներ ունին հայ թագաւորների անունով կտրած և մինչև մեր օրերը հասած դրամները, որոնք իրանց վրայի պատկերներով պատմուած անցքերն են ներկայացնում։ Իսկ ազգային պատմութիւնը իւր ճշմարտութեան համար նոյնպէս հաստատուն վկաներ ունի. նախ՝ ազգային պատմիչների համաձայն խօսքերը և մանաւանդ ազգի մէջ պահուած աւանդութիւնները և այս շրջանի թագաւորների անունով մնացած քաղաքները, ինչպէս են՝ Երուանդակերտ, Երուանդաւան, Վաղարշապատ և այլն։

Այս դժուար խնդիրը լուծելու դիւրին ու բնական միջոցը կը լինէր միևնոյն ժամանակ երկու թագաւորութիւն գնել հայոց երկրում, հիւսիսային՝ մինչև Կորդուաց լեռները, և հարաւային՝ յիշեալ լեռներից մինչև Ասորեստան, առաջինը տալով առանձին թագաւորների հռոմայեցոց իշխանութեան տակ, իսկ երկրորդը օրինաւոր թագաւորների գայիսոնի տակ, որոնք Մծբինից կամ Եգեսիայից իշխում լինէին ստորին Հայաստանի վրայ, մինչև որ այս թագաւորութեան հինգերորդ յաջորդը, Երուանդ Արշակունին, Հայոց միջագետքը հռոմայեցոց տալով՝ նորա տեղը ստացել է բուն Հայաստանը և այսպիսով Հայոց թագաւորութեանը միութիւն տուել։ Բայց օտարազգի պատմիչները Երուանդի ժամանակից յետոյ էլ մեր պատմիչներից անկախ՝ շատ հայ թագաւորների յաջողութեան վրայ խօսում են մինչև քրիստոնէութեան երրորդ դարու վերջերը, որոնց գոյութիւնը ուրանալ անհնարին է։ Ուր թողնենք որ Հայոց երկրի այս բաժանման մասին մի փոքր նշմարանք անգամ չէ

ձերեւմ ոչ ազգային և ոչ արտաքին պատմագրութեան մէջ։ Ընդհակառակն Մովսէս Խորենացին բովանդակ երկիրը միայնակ Արշակունի թագաւորի տակ է դնում, որին թէպէտ նստեցնում է հարիւր տարուան միջոցում Մծբին կամ Եգեսիա, բայց բուն Հայաստանը կառավարւում էր վերակայուի ձեռքով, հարկը տրվում էր հռոմայեցոց ամբողջ Հայաստանից և հիւսիսային ամուր բերդերը՝ Անի, Սպեր, Բաբերդ նորա իշխանութեան ներքոյ էին գտնվում։ Դարձեալ արտաքին պատմիչները Արտաշատ նստող թագաւորներին տալիս են նոյնպէս բովանդակ Հայաստանը, որի հարաւային ամուր բերդը՝ Տիգրանակերտ յանուանէ յիշվում է Տակիտոսից, իբրև պատերազմների ասպարէզ այս թագաւորների և հռոմայեցոց ու Պարթեաց մէջ։

Այսպէս ուրեմն այս երկու պատմութիւնները թէպէտ առանձին առած՝ վաւերական ու ստույգ են, բայց անկարելի է իրարու հետ միաբանեցնել նոցա, որ թէ մէկի և թէ միւսի պարզութիւնը չխանգարուի։ Ուստի այս խնդրի լուծումը ապագային թողնելով, առաջ բերենք նախ արտաքին պատմութեան աւանդածները Արտաւազդի յաջորդների վրայ, և ապա մեր պատմութեան թեքը շարունակենք ազգային պատմագրութեան համաձայն։

Անտոնիոս Արտաւազդին իւր բոլոր տնով գերի վարելուց յետոյ, Հայաստանի վրայ թագաւորեցրեց Կղէոպատայից ունեցած որդուն՝ Աղէքսանդրին, Մարաց թագաւորի խնամակալութեան ներքոյ, որի ազդկան հետ ամուսնացաւ Աղէքսանդր։ Բայց Հայոց զօրքը այս օտարազգի իշխանին չընդունեց և Արտաւազդի անդրանիկ որդուն Ար-

տաշէսին (Բ), որ Հռոմայեցոց ձեռքից ազատուել էր, թագաւոր նստեցրեց (33): Արտաշէս Անտոնիոսից քշուելով ապաւինեցաւ Պարթևաց հրահատ թագաւորի մօտ և նորա հետ միաբանած եկաւ Մարաց թագաւորի վրայ, և թէպէտ սկզբում ձախորդութիւնների հանդիպեցաւ, բայց յետոյ թշնամիներին յաղթեց և վերստին հաստատուեցաւ իւր գահի վրայ. որովհետեւ Անտոնիոս Ոկտաւիանոսի հետ սպառեալով ընտուած լինելով՝ չկարողացաւ օգնութիւն հասնել Մարաց: Քիչ յետոյ երբ Անտոնիոս իւր հակառակորդից յաղթուելով անձնասպանութեամբ կնքեց իւր կեանքը, Ոկտաւիանոս Արտաւազդի որդոց Աղէքսանդրիայից Հռոմ փոխադրեց. իսկ Արտաշէսին ամենեւին անհանգիստ չարեց: Բայց և այնպէս Արտաշէս երկար չվայելեց իւր թագաւորութիւնը. նա զոհ գնաց Հռոմայեցոց զէմ ունեցած ատելութեանը, որոնք այնպիսի անարգական մահով սպանել էին իւր հօրը, ինքն էլ դաւաճանութեամբ սպանուեցաւ նոցա կուսակալներից (21):

Անմիջապէս նախարարները մարդ ուղարկեցին Հռոմ և Օգոստոս Ոկտաւիանոս կայսրից խնդրեցին որ Արտաւազդի միւս որդուն՝ Տիգրանին իրանց թագաւոր տայ: Կայսրը Հայոց մեծամեծների խնդիրքին զիջանելով, իւր Տիգրերիոս որդեգրին լեզէսներով Հայաստան ուղարկեց, որ եկաւ երկիրը նուաճեց և Տիգրանին (Բ) հրապարակաւ թագաւոր ստակեց (20): Բայց գահը երկար ժամանակ չմնաց այս թագաւորի, ինչպէս նաև նորա որդու՝ Փոքր Տիգրանի ձեռքը իւր Երատոյ քրոջ հետ (5): Սոցա տեղ Հռոմից եկաւ Արտաւազդ իշխանը, որին Տիգրան Փոքր Պարթևաց օգնութեամբ յաջողեցաւ քշել և միւս անգամ իշխանութիւնը ձեռք առնել: Այս բոլոր յեղա-

փոխութիւնները անհրաժեշտ հետեանք էին այլ և այլ կուսակցութիւնների, որոնք անդադար աղմկում էին երկիրը: Հայ իշխաններից ոմանք Հռոմայեցոց կողմն էին հակում, այլք Պարթևաց կողմը, ուրիշները վերջապէս հայրենասիրական ոգով վառուած՝ ոչ Հռոմայեցոց և ոչ Պարթևաց միջամտութիւնն էին կամենում:

Քրիստոսի թուականութեան 2-րդ տարին Օգոստոսի միւս որդեգիրը Գայիոս՝ կայսեր հրամանով եկաւ Հայաստանը խաղաղացնելու: Պարթևները յետ էին քաշուել, Տիգրան սպանուել էր զրացի ազգերի զէմ մղած սպառնալով, որ Հռոմայեցիք յարուցել էին նորա վրայ, իսկ Երատոն առ ժամանակ հրաժարուած էր: Գայիոս նախարարների հաւանութեամբ Հայոց գահի վրայ նստեցրեց Մարաց թագաւորի Արիոբարդան որդուն, որ իւր բարեմասնութիւններով սիրելի էր եղել ժողովրդին: Սակայն ազգի մի մասը այս ընտրութիւնից տոգոհ մնալով՝ զէնքի դիմեց, և մինչ Գայիոս Արտազերս ամրոցին մօտեցել էր բերդականների հետ խօսելու համար, ամրոցի հրամանատարը՝ Աղգոն եկաւ և սրով վիրաւորեց նորան: Հռոմայեցիք բերդը պաշարմամբ առին ու այրեցին, և Աղգոն թշնամիների վրէժխնդրութիւնից ազատուելու համար՝ ընկաւ կրակի մէջ ու այրուեցաւ:

Այսպիսով երկիրը առ ժամանակ խաղաղացաւ: Բայց շատ չանցաւ Արիոբարդան մեռաւ և նորա որդին գահից մերժուեցաւ: Այն ժամանակ Օգոստոս Հայոց թագաւորների տոհմից Տիգրան (Գ) իշխանին ուղարկեց, որից յետոյ Երատոյ թագուհին երկրորդ անգամ կառավարութեան սանձը ձեռքն առաւ (15): Հայերը կին թագաւորի սովորած չլինելով՝ չուտով քշեցին նորան, և փոքր

ինչ ժամանակ անխնայութեան մէջ մնալուց յետոյ՝ երկրի թագը առաջարկեցին Պարթևաց Ռոմն թագաւորին, որին իւր հպատակները աթոռից քշել էին (16): Բայց Արտաւան Գ նորա յաջորդը պատերազմ սպառնաց նորան՝ եթէ ընդունի: Հայերը այնքան զօրութիւն չունէին որ կարողանային պահպանել Ռոմնին, հռոմայեցիք էլ այդ ժամանակ չէին համարձակուիմ օգնել նորան. ուստի Ասորոց կուսակալը Սիլանոս Ռոմնին իւր մօտ հրաւիրեց և պատուով պահեց մինչև որ կայսրը Գերմանիկոսին ուղարկեց Հայաստանը բարեկարգելու, որ առանց թագաւորի էր մնացել: Այն ժամանակ ազգը յայտնեց իւր կամքը, խնդրելով որ իրան թագաւոր տան Պոնտոսի Պոլեմոն թագաւորի որդուն՝ Զենոնին, որ փոքր հասակից Հայոց վարքով ու սովորութիւններով մեծացած և նոցա որսերին ու զուարճութիւններին ընտելացած լինելով՝ նախարարների և ժողովրդի սիրտը գրաւել էր: Գերմանիկոս եկաւ Արտաշատ և Զենոնին թագաւոր պսակեց: Ժողովուրդը ողջունեց իւր նոր թագաւորին Արտաշէս (Գ) անուն տալով նորան (18):

Արտաշէսի մահից յետոյ Արտաւան արհամարհելով Տիրերիոսի ծերութիւնը, մտաւ Հայաստան և իւր Արշակ (Բ) որդուն բռնի թագաւորեցրեց այնտեղ, կամենալով այս կերպով երկիրը իւր իշխանութեան տակ առնել: Տիրերիոս հետզհետէ երկու հակառակորդ վեր կացրեց նորա դէմ, Հրահատ և Տրդատ, երկուսն էլ Արշակունի իշխաններ, և Վրաց Փարսման թագաւորի եղբօրը՝ Միհրդատին յանձնեց Հայաստանը նուաճել և նոյն երկրում թագաւորել: Միհրդատ Փարսմանից օգնութեան խոստում առնելով՝ Արշակի մերձաւորներին կաշառեց և

ապանել տուեց նորան: Վրացիք մտան Հայաստան և Արտաշատ մայրաքաղաքն առին. յետոյ Պարթևաց զօրութեան դէմ դնելու համար՝ Սարմատացի վարձկան զօրքերին Հայաստան և Կասպից կամ Ալանաց դռները զգուշութեամբ պահեցին, որ Պարթևներն էլ նոցանից օգնութիւն չառնեն, որովհետև Սարմատացոց իշխանները սովորութիւն ունէին փոփոխ երկու պատերազմող կողմերին ևս ծառայել: Պարթևաց տրքայորդին Որոդէս, որ ուղարկուել էր իւր եղբօր մահուան վրէժն առնելու, Հարաշար յաղթուեցաւ. նոյն բաղդն ունեցաւ և Արտաւան, որ անձամբ եկաւ Վրացոց Հայաստանից քշելու: Մինչդեռ Պարթևաց թագաւորը մտածում էր պատերազմն առաջ տանել, հռոմայեցոց զօրապետը Վիտելլիոս սպառնաց նորա սահմանները կոխել: Արտաւան ստիպուեցաւ յետ դառնալ և պաշտպանուիլ իւր հակառակորդ Տրդատի դէմ, որ Պարթևաց մեծամեծներին իւր կողմը գրաւելով՝ երկրի գլխաւոր քաղաքներին տիրեց և հասաւ մինչև Տիգրոն մայրաքաղաքը, ուր և թագաւոր պսակուեցաւ: Արտաւան ապաւինեցաւ Սկիւթացոց սահմանները և այնտեղից զօրք ժողովելով՝ եկաւ Տրդատին քշեց. ապա շտապեց Կալիգուլա կայսեր հետ հաշտութիւն անել իւր Վաղարշ որդուն հռոմ պատանդ ուղարկելով:

Այս հաշտութեան հետևանքն այն եղաւ, որ Միհրդատ Հայաստանից կանչուեցաւ ու արգելուեցաւ հռոմում, և Պարթևները դարձեալ գրաւեցին Հայոց երկիրը: Սակայն Կալիգուլայի յաջորդը Կլոդիոս Միհրդատին բանտից հանեց և զօրք յանձնելով նորան՝ Հայաստան ուղարկեց: Մինչդեռ հռոմէական լեգէոնները ամրոցների ու քաղաքների առմանն էին զբաղուած, Վրացիք դաշ-

տային տեղերը գրաւեցին, և Պարթևները ստիպուեցան իրանց երկիրը քաշուիլ: Այսպիսով Միհրդատ վերստին հաստատուեցաւ իւր թագաւորութեան մէջ (35):

19.

Հռադամիզդ Հայոց երկրում. — Վաղարշ Ա Պարթևաց թագաւորի արշաւանքը Հայաստան. — Հռադամիզդի փախուստը. Ջեհուբա թագուհի. — Արտաշատի աւերումը և Տիգրանակերտի առումը. Տիգրան (Գ). — Վաղարշի յաղթութիւնը Հռոմայեցոց վրայ. — Տրդատի ուղեւորութիւնը Հռոմ և Ներսէս կայսրից Հայոց թագաւոր պսակուիլը (66). — Ալանաց պատերազմը (75):

Տասնևկէց տարի թագաւորել էր արդէն Միհրդատ, երբ փառասէր ու քաջ Հռադամիզդ եղբորորդին (Փարսմանի որդին) եկաւ Հայոց արքունիքը, պատճառելով թէ իւր հօր և մանաւանդ խորթ մօր ատելութիւնից է փախչում: Միհրդատ սիրով ընդունեց նորան և մեծամեծ պառիւնների հասցրեց: Այս ընդունելութիւնից շահուելով՝ Հռադամիզդ հայ նախարարների միաբանութեամբ դաւաճանութիւն նիւթեց հօրեղբոր դէմ, յետոյ վերադարձաւ իւր հօր մօտ, որի հետ առաջուց խօսքը մէկ էր արել, և վրացի զօրքով եկաւ Հայոց թագաւորի վրայ: Այս անակնկալ գործը տեսնելով, Միհրդատ ապաւինեցաւ Գառնի բերդը, որի պահպանութիւնը Հռոմայեցոց էր յանձնուած: Հռադամիզդ Գառնին պաշարեց, բայց չկարողացաւ առնել. ուստի բերդի հրամանատարին կաշառեց և յորդորեց, որ Միհրդատին համոզէ իւր մօտ գալու և հաշտութիւն անելու: Թագաւորը յանձն առաւ

բերդից դուրս գալու, և զնաց Հռադամիզդի հետ տեսնուելու մի անտառում, ուր իբրեւ թէ աստուածների ներկայութեանը խաղաղութեան դաշինքը պիտի հաստատուէր: Բայց նշանակեալ տեղը հասաւ թէ չէ, ամեն կողմից ընկան վրան, ոտքերը չլթայեցին և ծանր զգեստների տակ խեղդեցին որդոցն էլ սպանեցին, և Հռադամիզդ յափշտակեց Հայաստանի թագը:

Այս գարշելի դաւաճանութիւնը Հռոմայեցոց աչքերի առաջ էր կատարուել: Սոցանից ոմանք կամենում էին որ դաւաճանը անպատիժ չմնայ, բայց շատերը Հռադամիզդի արարմունքին հաւանութիւն էին տալիս: «Օտարականների կատարած բոլոր շարութեան գործերը, ասում է Տակիտոս, պէտք է ուրախութեամբ ընդունուէին. հարկ էր ատելութիւնները զրգուել, հետեւելով կայսրների օրինակին, որոնք Հայաստանը ըստ երևութին իբրեւ պարզե՝ իսկ արդեամբ լոկ իբրեւ երկպառակութեան առարկայ էին տուել: Հռադամիզդն էլ այնքան չէր ծառայիլ Հռոմի շահերին, եթէ իւր թագը փառաւոր գործերի պարտական լինէր»: Այս կարծիքը յաղթող հանգիստացաւ:

Սակայն Վաղարշ Ա (Վուրգէս) Պարթևաց թագաւորը յարմար առիթ համարեց Հայաստանը նուաճելու, որ իւր նախորդների իշխանութեան տակ էր գտնվում, և դաւաճանութեամբ օտարականների ձեռքն էր ընկել: Այս գիտաւորութեամբ նա զօրք հաւաքեց և պատրաստուեցաւ Հայոց գահի վրայ նստեցնելու իւր Տրդատ եղբորը: Պարթևները Հայաստանի հողի վրայ ոտք կոխեցին թէ չէ, Վրացիք առանց պատերազմելու յետ քաշուեցան, և երկրի նշանաւոր քաղաքները՝ Արտաշատ ու Տիգրանակերտ անձնատուր եղան: Բայց ձմեռուայ խըս-

տութիւնը և պաշարի պակասութիւնը ստիպեցին Վաղարշին շուտով յետ դառնալ։ Այս որ լսեց Հռադամիզդ, նորից եկաւ Հայաստան ու թագաւորութիւնը ձեռք առաւ, և սկսաւ առաջուանից աւելի խստութեամբ վարուիլ Հայոց հետ, որոնք իրանից ապստամբել և Պարթևաց կողմն էին անցել։ Չայրացաւ ժողովուրդն ու զէնք առաւ բռնաւորի դէմ, և Հռադամիզդ պաշարուելով իւր պալատում՝ հազիւ կարողացաւ փախչիլ իւր Զենոբիա կնոջ հետ։ Դժբաղդ թագուհին յղի լինելով՝ դժուարանում էր հետևել իւր ամուսնուն, և թախանձում էր որ պատուաւոր մահով ազատէ իրան ամօթալի գերութիւնից։ Հռադամիզդ երկար ընդդիմանալուց յետոյ՝ դաշոյնով հարուածեց նորան, քաշէքաշ տարաւ մինչև Երասխի ափը և գետը ձգեց, որպէս զի նորա գիւղը չնախատուի, և ինքը փախչելով ապաւինեցաւ Վրաստան։ Բայց ալիքները ափը քշեցին Զենոբիային գեռ ևս կենդանի. անծանօթ հովիւներ պատահելով նորան, վէրքերը պատեցին և տարան Արտաշատ, ուր քիչ յետոյ Տրդատ Պարթևաց զօրքով եկաւ բնակութիւն հաստատեց, և թագուհուն տրբայական պատուով պահեց իւր պալատում (42)։

Այս բոլոր անցքերը Հռոմայեցոց ականջը հասնելով, ներոն կայսրը յանձնեց Կորբուզոն զօրապետին երթալ Հայաստան և Հռոմէական ազդեցութիւնը վերահաստատել։ Այս յաջողակ զօրավարը շահուելով Վրկանաց ապստամբութիւնից, որոնց հնազանդելու էր գնացել Վաղարշ, Տրդատին քշեց և Արտաշատն առնելով՝ այրեց ու կործանեց, որովհետև քաղաքի պահպանութեան համար շատ զօրք էր հարկաւոր, և ինքը չէր կամենում իւր զօ-

րութիւնը բաժանել։ Յետոյ գնաց Տիգրանակերտի վրայ, ճանապարհին պատահած ամրոցներին տիրելով և խըստութեամբ վարուելով ժողովրդի այն մասի հետ, որ իւր ստացուածքն առած՝ անտառներում ու ձորերում ապաւինած էր։ Տիգրանակերտցիք առանց ընդդիմութեան անձնատուր եղան և Կորբուզոնի առաջ ոսկի պսակ բերին ի նշան հաշտութեան։ Հռոմայեցիք ոչինչ վնաս չհասցրին քաղաքին, միայն միջնաբերդը, ուր մի խումբ քաջ երիտասարդներ ամրացած էին, երկար դիմադրութիւնից յետոյ յարձակմամբ առնուեցաւ։ Այնուհետև Կորբուզոն Հայոց վրայ թագաւորեցրեց Կապադովկիայի Արքեղայոս թագաւորի թոռանը՝ Տիգրանին (Դ), որին ներոն կայսրը Հռոմից ուղարկել էր Հայաստան, և նորոն տիր թագաւորը պաշտպանութեան համար զօրք թողնելով՝ ինքը անցաւ Ասորիք (60)։

Վաղարշ Վրկանաց արշաւանքից վերադառնալով, երբ իւր եղբօր Հայաստանի թագաւորութիւնից մերժուիլը և նորա տեղ մի օտարականի կարգուիլը իմացաւ, սաստիկ դայրացաւ, մանաւանդ որ Տիգրան յոյսը Հռոմայեցոց վրայ դնելով՝ սկսել էր Ատրպատականը ասպատակել. ուստի կանչեց Տրդատին և իւր մեծամեծներին երկայութեանը գլխին թագ դնելով՝ զօրքով Հայաստան ուղարկեց։ Պարթևներն եկան պաշարեցին Տիգրանակերտը, ուր ամրացած էր Տիգրան, բայց չկարողացան առնել։ Կորբուզոն մարդ ուղարկեց Վաղարշին, որ ուրիշ բանակի գլուխն անցած՝ Մծբինի առաջ հասած էր, և առաջարկեց որ գործը խաղաղութեամբ վերջացնեն։ Բայց բանակցութիւնները անյաջող ելք ունեցան, և Պետոս զօրապետը ուղարկուեցաւ Հայաստանը Պար-

Թեպէս պաշտպանելու, մինչդեռ Կորբուզոն Եփրատի ե-
զերքը բռնեց, որ Պարթևները չկարողայան Ասորիք անց-
նիլ: Վաղարշ սորան թողեց և բոլոր զօրութեամբ Պե-
տոսի վրայ գնաց, որ մի քանի ամբողջներ առնելուց յե-
տոյ՝ զօրքը ցրուել և Հռոմ լուր էր ուղարկել թէ պա-
տերազմը յաջողութեամբ վերջացրեց: Պարթևներն ընկան
ցիր ու քան եղած Հռոմայեցոց վրայ և այնպիսի ջարդ
տուին նոցա, որ Պետոս հարկադրուեցաւ հաշտութիւն
խնդրել և բոլոր զօրքովը Հայաստանի սահմաններից
գլուխ գալ:

Մինչդեռ Հռոմում Պետոսի տուած յաղթութեան
աւետիսն էր տօնուում, հասան Վաղարշի դեռ պանները,
որոնք վերջին դէպքերը ծանուցին կայսեր և խնդրեցին
որ Տրդատի թագաւորելուն հաւանութիւն տայ, բաւա-
կան համարելով որ արքայորդին հռոմայական բանակը
երթայ և կտոյտեական պատկերի առաջ թագաւոր պսա-
կուի: Խռովեցաւ Ներոն և ծերակոյտի հետ խորհուրդ
անելով՝ վճռեց պատերազմը շարունակել քան ամօթալի
հաշտութիւն յանձն առնել: Կորբուզոն, որ Պետոսի հետ
կարգուեցաւ Պարթևաց դէմ, զօրքով մտաւ Հայաստան.
բայց գործը առանց արիւնհեղութեան վերջացաւ, որով-
հետ Վաղարշ համաձայնեցաւ Հռոմայեցոց պահանջը կա-
տարել և թոյլ տայ, որ Տրդատ անձամբ Հռոմ գնայ ու
կայսրից ստանայ Հայաստանի թագը, «այն պայմանով
միայն՝ որ նա ազատ մնայ ամեն բաներից, որ ծառա-
յութեան նշան են համարվում. սուրը ձեռքից չառնեն,
զաւառների կառավարիչները չմերժեն համբուրելու նո-
քան և սպասել շտան իրանց դրան առաջ, և վերջապէս
Հռոմում հիւպատոսական պատուով ընդունուի: Վաղարշ,

աւելացնում է Տակիտոս, չէր հասկանում Հռոմայեցոց
քաղաքականութիւնը, որ իշխանութեան զօրութիւնն է
կամենում և նորա սնտրի կողմերն անարգում է»: Տրդատ
մեծ բազմութեամբ ուղևորուեցաւ Հռոմ, ուր Ներոն փա-
ռաւոր հանդիսով թագաւոր պսակեց նորան և Հայաս-
տան ուղարկեց (66):

Տրդատի առաջին բանն եղաւ Արտաշատը նորոգել
ու զարդարել, որի համար Հռոմից բազմաթիւ արուես-
տագէտներ էր բերել: Մի քանի տարուց յետոյ նա գնաց
Ալանաց դէմ, որոնք Մարաց երկիրը ասպատակելով
Հայաստան էին մտել: Այս արշաւանքի ժամանակ Տրդա-
տի կեանքը վտանգի մէջ ընկաւ. Ալանք պարան ձգելով
բռնել էին նորան, բայց Հայոց թագաւորը պարանը
կտրեց ու ազատուեցաւ (75): Հռոմայեցիք պատրաստ-
վում էին օգնութիւն գալ Հայոց, բայց էլ հարկաւոր չե-
ղաւ, որովհետև լեռնականները չուտով քաշուեցան իրանց
երկիրը *):

*) Սորանից յետոյ արտաքին պատմիչները ուրիշ շատ
հալ թագաւորների անուններ են տալիս, բայց նոցա վրայ
այնպիսի կցկոտուր ու անկապ տեղեկութիւններ են հաղոր-
դում, որ անհնարին է նրանց ասածներից մի ամբողջ բան
կազմել: Ահաւասիկ աղ թագաւորների անունները. — Աշխա-
դար (81), Պարթամասիր (107), Պարթամասպատ (117) Աքե-
մենիդ (140), Սոյեմոս (160), Սանատրուկ, Վաղարշ (195),
Տրդատ (Բ) (284), Արտաւազդ (Գ), Տրդատ (Գ) (297):

Դ. ՄԻՋԱՄԵՏԻ ՀԱՅՈՅ ԹԱԿԱՌՆԵՐԸ

20.

Արշամ (33—3 Քր. առաջ).—Հիւրկանոսի փախուստը Պաղեստին. Բագրատունեաց հաւատափոխութիւնը.—Արշամի զօտութիւնը Հրէից Հերովդէս թագաւորի հետ.—Արգար (3 Քր. առաջ).—Փշնամութիւն և պատերազմ Հերովդէսի հետ.—Արգարի ապստամբութեան խորհուրդը.—Արգարի բարբերութիւնը Փրկչի հետ և նորա մկրտութիւնը.—Արգարի վերջին գործերը և մահը (35—Քր. չետու):

Մինչդեռ երկու եռապետները Ոկտաւիանոս և Անտոնիոս միմեանց հետ կռւում էին իշխանութեան համար, Հայաստանը առ ժամանակ Հռոմի արթուն հսկողութիւնից ազատ մնալով՝ շտապեց իւր վիճակը ապահովել: Մէկ կողմից Արտաւազդի անդրանիկ որդին Արտաշէս Պարթեաց օգնութեամբ հիւսիսային Հայաստանի իշխանութիւնը ձեռք բերեց, և միւս կողմից Միջագետքում գտնուած զօրքերն ու նախարարները Մծբինում թագաւոր նստեցրին Արտաւազդի հօրեղբօրորդուն՝ Արշամին, որին Ասորիք իրանց թագաւորների անուան համեմատ Մանուկ անուն տուին (33—3 Քր. առաջ): Արշամ իւր իշխանութիւնը և երկրի հանգստութիւնը շատ թանգ գնով գնեց, ստիպուելով դաշնակից և հարկատու լինել Հռոմայեցոց, որոնց միահեծան տէրը դարձել էր Օգոստոս կայսրը:

Արշամի օրով Յնանոս Բագրատունի նախարարը Հրէից Հիւրկանոս բահանայապետին ծածուկ Պաղեստին փախցրեց: Այս բանից առիթ առնելով՝ Արշամ ուղեց զլուխ տանել այն մտադրութիւնը՝ որին ի սկզբանէ ան-

տի հետամուտ էին եղել Արշակունի թագաւորները, այն է Բագրատունեաց տոհմին հրէութիւնը թողնել տալ և Հայոց կրօնին դարձնել, որպէս զի այսպիսով աւելի սերտութեամբ կապեն նոցա Հայոց արքունիքի շահերի հետ: Արգէն Վաղարշակ յորդորել էր Բագարատ իշխանին Մովսիսական կրօնից հրաժարուիլ և հեթանոսութիւնն ընդունել. բայց երբ նա յանձն շառաւ, իւր կամքին թողեց: Վաղարշակի յաջորդը Արշակ Ա Բագարատի երկու որդոց, որ շուղեցին կռուքերին պաշտօն մատուցանել, նահատակեց. միւսները թագաւորի բարկութիւնից ազատուելու համար՝ յանձն առին շաբաթ օրը որսի ու պատերազմի երթալ, և իրանց որդոց չթլփատել: Տիգրան Բ Ասուդ Բագրատունու լեզուն կտրեց կռուքերը անարգելուն համար. միւս Բագրատունիք յանձն առին զոհած միւս և խոզենի ուտել՝ առանց սակայն անձամբ զոհ մատուցանելու աստուածներին, ուստի թագաւորը զօրքի ու պարտադրութիւնը խեց նոցանից, և միայն թագադրութիւնը թողեց: Այժմ Արշամ աւելի հեռու գնաց: Երբ Յնանոս Բագրատունին չկարողացաւ Հիւրկանոսի խոստացած 100 քանքար փրկանքը թագաւորական գանձարանին տալ (որովհետեւ Հիւրկանոսը Հերովդէսից սպանուել էր), Արշամ Յնանոսին պատուից զրկեց և բանտարկել տուեց: Թագաւորի դայրոյթը մեծ եղաւ մանաւանդ՝ երբ Զօրա Գնթունեաց նախարարը Յնանոսին ամբաստանեց, իբրեւ թէ Յնանոսի միտքը թագաւորից ապստամբելն էր ու տնով տեղով Հրէաստան վաղթել, և թէ սոյն դիտաւորութեամբ Հիւրկանոսին արձակել էր, որպէս զի Հերովդէսից բնակութեան տեղ խնդրէ իւր ցեղի համար: Այս բանի վրայ Յնանոս դառն տանջանք-

ների մատնուեցաւ. մի եւր էր մնում նորան, կամ իտալառ հրաժարուիլ հրէութիւնից, և կամ բոլոր ցեղովը բնաջինջ լինել: Արդէն իւր ազգականներից մէկը սպանուել էր, և մինչ որդիքն էլ բերվում էին տանջանքի տեղը, Մնանոս իւր կանանց թախանձանքին զիջանելով՝ յանձն առաւ թագաւորի կամքը կատարել և բոլոր ազգատոհմի հետ կուռքերին երկրպագութիւն տալ: Արշամ վերստին հաստատեց նորան իւր պատիւների մէջ, բայց զգուշութեան համար Միջագետքից հեռացրեց և վերակացութեան պաշտօնով հայաստան ուղարկեց:

Քիչ յետոյ Արշամի և հրէաստանի հերովդէս թագաւորի մէջ գծութիւն ընկաւ: Հերովդէս շատ շինութիւններ անելուց յետոյ, կամեցաւ սալայատակել Ասորոց Անտիոք քաղաքը, որի փողոցները տգմով ու աղտեղութեամբ լի էին, և այս բանի համար Արշամից դործաւորներ խնդրեց: Արշամ յանձն չառաւ այս անտեղի պահանջը կատարելու, և պատրաստուեցաւ դէնքով դէմ դնել հերովդէսին. միւսնոյն ժամանակ հռոմ դեսպաններ ուղարկեց Օգոստոսին զանգատելու: Բայց կայսրը ոչ միայն չարդարացրեց նորան, այլ և բոլոր Միջագետքի վերահայեցողութիւնը հերովդէսին յանձնեց, և Արշամ պարտաւորուեցաւ հերովդէսի կամքը կատարելու:

Այս վիճակի մէջ թողեց Արշամ զահը իւր որդուն, որի հայ անունը տնծանօթ է և միայն ասորական Արգար անունով յայտնի է պատմութեան մէջ (Յ Քր. առաջ): Արգարի թագաւորութեան առաջին տարիներում Օգոստոս կայսեր հրամանով աշխարհագիր եղաւ հռոմայեցոց հարկատու նահանգներում: Հայաստանն էլ այս աշխարհագրով կանոնաւոր հարկատուութեան տակ ընկաւ.

բայց նորա թագաւորները, ինչպէս վերին՝ այսպէս և ստորին հայաստանում, այնքան ազատութիւն ունէին որ կարող էին իրանց մասնաւոր թշնամիների դէմ պատերազմել առանց կայսեր միջամտութեան: Այս տեսակ կառավարութիւնը հետեանք էր կայսրների քաղաքականութեան, որոնք հարկատու ազգերի մէջ առեւտրութիւնն ու թշնամութիւնը գրգռելով՝ մէկ կողմից տկարացնում էին նոցա և միւս կողմից աւելի իրաւունք էին ստանում նոցա ներքին գործերի մէջ խառնուելու: Արտաշատի թագաւորութեան պատմութիւնը ամեն մի քայլափոխում երևան է հանում այս կորստական քաղաքականութեան հեռանկարները: Նոյն քաղաքականութիւնը գործ են դնում հռոմայեցիք Միջագետքի հայոց թագաւորների վերաբերմամբ, որոնց իրանց ազգակից Պարթևներից հեռու պահելու համար՝ բաւական չհամարեցին Ասորոց երկրում առանձին հռոմայեցի վերակացու պահելով, այլ անդադար աշխատում էին նոցա դէմ յարուցանել Երուսաղէմի փոքրիկ թագաւորութիւնը, ինչպէս որ վերին հայաստանում Վրաց թագաւորութիւնը նոյն նպատակին էր ծառայում:

Ինչ որ պատահեցաւ Արշամի ժամանակ, նոյնը կրկնուեցաւ և Արգարի օրով: Երբ հռոմայեցի դործակալները Օգոստոս կայսեր պատկերը բերին և հայաստանի մեհաններում դրին, հերովդէս պահանջեց որ իւր պատկերն էլ կայսեր կենդանագրի մօտ դրուի: Արգար մերժեց: Այն ժամանակ հերովդէս թշնամացաւ նորա հետ և Պարթևաց վրայ գնացող թրակացի ու գերմանացի վարձկան զօրքերին հրամայեց, որ փոխանակ Արաբիայի անապատից անցնելու՝ Արգարի երկրովն անցնին: Արգար

ընդդիմացաւ, և Հերովդէս մի բանակ ուղարկեց նորա վրայ իւր եղբօրորդու զօրավարութեամբ, որ չարաչար յաղթուեցաւ ու սպանուեցաւ Բուգնան պաւառում: Սուրանով թշնամութիւնը աւելի ևս կը սաստկանար երկու թագաւորների մէջ, եթէ յանկարծ Հերովդէս չմեռնէր: Հռոմայեցիք էլ առ ժամանակ լռեցին, բայց յետոյ վրէժ առին Արգարից, անպատուելով նորա դեսպաններին, որոնք Պարթևաց դեսպանների հետ գնացել էին Հռոմ Տիբերիոսի գահակալութիւնը շնորհաւորելու:

Այս նախատիւնքը չկարողանալով տանել, Արգար միտքը դրեց Հռոմայեցիներից ապստամբել: Այս դիտաւորութեամբ իւր աթոռը Մծբինից փոխադրեց Եգիսիա, և այս քաղաքը ամենայն կերպով ամրացնելուց յետոյ՝ մտածեց Պարթևաց հետ դաշն կապել: Բայց որովհետև այն ժամանակները Արշալիր թագաւորը մեռել էր և նորա երեք որդիքը գահակալութեան համար կռւում էին, ստիպուեցաւ անձամբ Պարսկաստան երթալ և խաղաղացնել նոցա: Իմաստուն թագաւորը գահակալութեան խնդիրը յաջողութեամբ կարգադրեց, բայց գաշնակցութիւնը, հետևապէս և ապստամբութեան պորձը պլուխ չեկաւ. Արգար ծանր ախտով (ըստ Ասորոց բորոտութեամբ) հիւանդացաւ և դարձաւ իւր երկիրը:

Սակայն Արգարի ճանապարհորդութիւնը կասկածների մէջ էր ձգել Հռոմայեցոյ, որոնց աւելի էլ պրպռեցին Հայոց թագաւորի թշնամիները, մանաւանդ Հերովդէս 2որրորդապետը, որովհետև Արգար օդնական զօրք էր ուղարկել Հերովդէսի դէմ Արաբացոյ Արեւ թագաւորին Խոսրան Արծրունու զօրավարութեամբ: Արգար իւր թշնամիների բերանը կարկեղու համար՝ Հռոմայեցոյ

Մարինոս վերակացուն ուղարկեց Պարթևաց արքայորդոց մէջ հաստատած դաշինքի պատճէնը: Մարինոս մեծ պատուով ընդունեց Արգարի դեսպաններին Երևթերոպօլ քաղաքում, և այսպիսով ամեն կասկածանք փարատուեցաւ:

Բայց այս բանադնացութիւնը մի ուրիշ անակնկալ հետևանք էլ ունեցաւ: Արգարի դեսպանները Երուսաղէմ հանդիպելով, ախանատես եղան Յիսուսի հրաշագործութիւններին և եկան իրանց տիրոջը պատմեցին: Թագաւորը, որ իւր հիւանդութիւնից բժշկուած չէր, շտապեց իւր հաւատարիմ Անանէ սուրհանդակի ձեռքով թուղթ ուղարկել Փրկչին, Աստուած կամ Աստուծոյ Որդի դաւանելով նորան, և խնդրելով որ գայ իրան բժշկէ և Հրէից հալածանքներից ազատուելու համար իւր պալատում բնակի: Փրկիչը յանձնեց Թոմաս առաքեալին պատասխանել թէ՛ Ինքը պէտք է կատարէ այն ամենը՝ ինչի համար եկել է, իսկ համբաւնալուց յետոյ աշակերտներից մէկը կը գայ և կը բժշկէ նորան: Թագէտս առաքեալին վիճակուեցաւ դալ Եգիսիա, որ բժշկեց Արգարին, մկրտեց նորան իւր պալատականների և բոլոր Եգիսացոց հետ, և Աղբէ անուհով պալատական խոյրարարին եպիսկոպոս ձեռնադրելով՝ իւր տեղը թողեց և ինքը Արգարի հրովարտակով անցաւ Հայաստան քարոզելու:

Այնուհետև Արգար քրիստոնէական լուսով լուսաւորուած՝ սկսաւ առաքելական պաշտօն վարել: Առանձին թղթեր պրեց Տիբերիոս կայսեր, Արտաշէս Պարսից թագաւորին և Ներսէհ Ասորեստանի թագաւորին և յորդորեց նոցա, որ քրիստոնէութիւնն ընդունեն. կայսրից ատկապէս խնդրում էր, որ Քրիստոսին խաշող Հրէից

պատժէ և Պիղատոսին իշխանութիւնից ձգէ: Բայց այս թղթերի պատասխանը չստացած՝ մեռաւ առաջին քրիստոնեայ թագաւորը (35 Քր. յետոյ):

21.

Անանուն (35). հալածանք քրիստոնէութեան դէմ.—Սանատրուկ (35—65).—Երուանդ Արշակունի (65—85 .— Սանատրուկի տոհմի կոտորածը և Արտաշէս արքայորդու փախուստը Պարսկաստան.—Երուանդի զգուշութիւնները Արտաշէսի դէմ:

Արգարի յաջորդը Անանուն (35) իւր հօր հակառակ ընթացք բռնելով՝ աշխատեց նորաբողբոջ քրիստոնէութեան սերմերը չորացնել Նդեսիայում. նա բաց արեց մեհեանները և հեթանոսութիւնը վերահաստատեց: Միևնոյն ժամանակ մարդ ուղարկեց Ադգէին, պատուիրելով որ քրիստոնէութիւնը թողնէ և իւր առաջուան պաշտօնը ձեռք առնէ: Բայց Ադգէն յանձն չառաւ թագ շինել «այն անարժան գլխի համար, որ Քրիստոսին երկրպագութիւն չէ տալիս», և թագաւորը դայրանալով՝ հրամայեց նահատակել նորան: Մինչդեռ սուրբ եպիսկոպոսը աթոռի վրայ նստած քարոզում էր ժողովուրդին, թագաւորական զինակիրներից մէկն եկաւ և նորա սրունքները կտրելով սպանեց:

Արշամից ոչ պակաս զինուեցաւ քրիստոնէութեան դէմ նորա հօրաքեռորդին Սանատրուկ, որ զօրքի հրամանատարութիւնը իւր ձեռքին ունէր և Հայաստանի վերակացու էր կարգուած Զաւարչան գաւառում: Արգարի մահուան լուրն առնելուն պէս, Սանատրուկ Բագրատունեայ և Արծրունեայ նախարարների ձեռնադրութեամբ

թագ կապեց և Արշամից անկախ թագաւորեց Հայոց երկրում (35—65): Սանատրուկ նախարարներից ակնածելով՝ ոչ միայն քրիստոնէութիւնը թողեց, այլ և Թագէոս առաքեալին և իւր հարազատ դստեր՝ Սանդուխտ կոյսին նահատակեց: Քիչ յետոյ զօրք ժողովեց, որ երթայ Անանունին Միջագետքից հալածէ: Մինչդեռ նա այս պատրաստութեան մէջ էր, Անանուն իւր պալատի վերնատունը նորոգելու էր զբաղած. մի մարմարեայ սիւն ընկաւ թագաւորի չվերայ և նորա ոտքերը ջախջախեց: Նդեսացիք պատգամաւոր ուղարկեցին Սանատրուկին և խոստացան քաղաքն ու թագաւորական գանձերը յանձնել նորան, այն պայմանով որ ազատութիւն ունենան իրանց նոր կրօնը պաշտելու: Սանատրուկ յանձն առաւ, բայց երբ Նդեսիա մտաւ, իւր խոստումը զրժեց. Արգարի ցեղն էլ կոտորեց, բացի աղջկանից, որոնց ուղարկեց Հաշտենից գաւառը: Իսկ Արգարի կնոջ Հեղինէին, որից մեծամեծ բարիքներ էր տեսել, պատուով ուղարկեց իւր ծննդեան քաղաքը Խառան. բայց բարեպաշտ թագուհին հեթանոսների մէջ բնակել չկամենալով՝ վնաց Երուսաղէմ, ուր իւր գանձերը սպառեց սովի ժամանակ կարօտեալներին օգնութիւն հասնելու համար, և թագուեցաւ քաղաքի դրան առաջ:

Սանատրուկի ժամանակ երևելի էր հայ նախարարների մէջ Երուանդ քաջասիրտ և յաղթանդամ իշխանը, մօր կողմից Արշակունի, որին Սանատրուկ իւր տէրութեան վերին կողմերը վերակացու էր նշանակել: Երուանդ իւր խոնարհութեամբ և առատաձեռնութեամբ այնպէս զբաւել էր ամենի սիրտը, որ երբ Սանատրուկ որսի մէջ պատահամբ սպանուեցաւ, յաջորդեցաւ թագաւորական

դահր բարձրանալ. բայց Բագրատունի նախարարներից ոչ ոք յանձն չառաւ գլխին թագ գնել (65):

Այս բանից կասկած տանելով, Երուանդ իւր ազահովութեան համար Սանատրուկի բոլոր ցեղը ջնջեց: Միայն մի մանուկ, Արտաշէս անունով, իւր ստնտուի ձեռքով ազատուեցաւ և տարուեցաւ չեր գաւառը ուր նորա գայեալը՝ Սմբատ Բիւրատեան Բագրատունին հասաւ Սպեր գաւառից, և Երուանդի ուղարկած խնդրակների ձեռքը չընկնելու համար՝ երկար ժամանակ արքայորդու հետ ծպտեալ սար ու ձոր ման եկաւ հովիւների մէջ, մինչև որ յարմար միջոց գտաւ Պարսից սահմանն անցնելու: Պարթևաց Դարեհ թագաւորը սիրով ընդունեց թագազուրկ իշխանին և պատուով պահեց իւր պալատում պարթև արքայորդիների հետ. Սմբատին էլ բնակութեան տեղ չնորհեց Մարաստանի Բատ և Ողոմն գաւառները:

Երուանդ շատ փորձեր փորձեց Արտաշէսին ձեռք ձգելու: Մէկ կողմից Դարեհին գեսպաններ ուղարկելով՝ աշխատում էր հաւատացնել, թէ Արտաշէս ոչ թէ Սանատրուկի, այլ մար հովուի որդի է. միւս կողմից Սմբատին անդադար մարդիկ էր ուղարկում, ասելով թէ ստնտուից խաբուելով՝ հովուի որդուն իւր գէմ մնուցանում է: Երբ այս հնարները չյաջողեցան, Երուանդ Սմբատի կծու պատասխաններից զայրացած՝ զօրք ուղարկեց Բաբերդի վրայ, ուր Սմբատ թողել էր իւր Սմբատանոյշ և Սմբատունհի աղջիկներին, պահապաններին կոտորել տուեց, իսկ օրիորդներին գերելով փակեց Անի ամրոցում: Ապա իւր իշխանութիւնը Պարթևաց զօրութիւնեց ապահովելու համար՝ հռոմայեցոց հետ բարեկամութեան կա-

պերը ամրասնդեց, տալով նոցա Միջագետքը, և իւր աթոռը հայոց նախնական մայրաքաղաքը Արմաւիրը փոխադրեց: Բայց տեսնելով Արմաւրի անպատասպար դրութիւնը, մանաւանդ որ Երասխ գետն էլ քաղաքից հեռացած էր և բնակիչները ջրի նեղութիւն էին կրում, ուստի Արմաւրի արևմտեան կողմը Երասխի ափին մի բարձրադիր տեղ ընտրեց և այնտեղ շինեց Երուանդաշատ քաղաքը, որ և պարսպով պատեց: Միջնաբերդը ամրացած էր բարձր պարսպով և պղնձի դռներով: Երկու տեսակ երկաթէ սանդուղներ կային միջնաբերդը բարձրանալու համար. մէկը ցերեկուան՝ արքունի սպասաւորների և սովորական անցուղարձ անողների համար, իսկ միւսը գիշերային՝ որոգայթաւոր, որպէս զի դաւաճանները մէջը բռնուին: Այստեղ փոխեց Երուանդ իւր արքունիքը և Արմաւրի բոլոր հարստութիւնները, բացի կուռքերից, վախենալով որ մի գուցէ կրօնական տօնի առթով հաւաքուող խառնիճազանձ բաղմութեան մէջ մի գաւառըրութիւն լինի իւր անձի դէմ. այլ Երուանդաշատից 40 մղոն դէպի հիւսիս՝ Ախուրեան գետի վրայ շինեց Բագարան քաղաքը, և աստուածների արձանները այնտեղ տարաւ. քրմական դասն էլ իրան կուսակից ունենալու համար՝ հարազատ եղբօրը Երուազին ջրմապիտ կարգեց:

Ե. ԱՐՏԱՀԷՍ Բ ԵՒ ԻՒՐ ՈՐԴԻՔԸ, ՎԱՀԱՐՁ, ԽՈՍՐՈՎ Ա,
ՏՐԴԱՏ՝ ՄԻՆՉԵՒ ԹԱԿԱՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻՋԲԸ

22.

Արտաշէսի դարձը Հայաստան.—Նրուանդի պարտութիւնը և մահը.—Արտաշէսի թագաւորելը և իւր երախտաւորներին վարձատրելը (85).—Վաշնակցութիւն Հռոմայեցոց հետ.—Ալանաց արշաւանքը. Արտաշէսի խնամութիւնը նոցա թագաւորի հետ.—Արտաշէսի բարեկարգութիւնները. Նորա ընտանեկան անլաջողութիւնները.—Պատերազմ և հաշտութիւն Հռոմայեցոց հետ.—Արտաշէսի մահը (131):

Մինչդեռ Երուանդ իւր գահը ամրացնելու միջոցների վրայ էր աշխատում, Արտաշէս արքայորդին խաղաղ մեծանում էր Պարթևաց արքունիքում, իսկ նորա գայեակը՝ Սմբատ Բագրատունին հաւատարմութեամբ ծառայում էր Գարեհ թագաւորին, քաջութեամբ կռուելով նորա թշնամիների դէմ։ Վերջապէս թագաւորը իւր մեծամեծների միջնորդութեանը ղիջանելով, հաւանեցաւ Սմբատի վաղեմի իղձը կատարել, և զօրք տուաւ նորան որ երթայ Արտաշէսին հայրենի աթոռը նստեցնէ։ Երուանդ Ուտի գաւառումն էր՝ որ Սմբատի գալու լուրն առաւ. ուստի նախարարների մի մասը այնտեղ թողեց սահմանները պահպանելու, իսկ ինքը շտապով վերադարձաւ Երուանդաշատ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնելու համար։ Եւ որովհետեւ գարնան ժամանակ էր, յաջողեցաւ շուտով մի գունդ կազմել հայերից և Վրացիներից, որոնց հետ Կապադովկիայի և Միջագետքի վարձկան զօրք խառնեց։ Նախարարներին էլ իւր կողմը պահելու համար՝ առատ առատ պարզկներ բաշխեց, մանաւանդ Արգամ

Մուրացան (Մարաց գաղթականութեան) հզօր նախարարին, որին առաջուց արդէն շնորհել էր երկրորդական գահը, որ Տիգրան (Բ) նոցանից խել էր։ Բայց այս բոլորը զուր եղաւ։ Հէնց որ Արտաշէս ու Սմբատ երկեցան Ուտէացոց սահմանների վրայ, այնտեղի զօրքն ու նախարարները, նոցա կողմն անցան։ Այս որ լսեցին միւս նախարարները վհատեցան և մտածում էին Երուանդից բաժանուիլ, մանաւանդ որ Հռոմայեցոց լեզէոններն էլ ուշանում էին իրանց վաշնակից թագաւորին օգնութիւն հասնելու։

Երկու բանակները ճակատեցան Երուանդաշատից յէպի հիւսիս՝ Ախուրեան գետի մօտ։ Զրնայելով Երուանդի զօրքի բազմութեանը, Սմբատ վստահ էր յաղթութեան վրայ. միայն Մուրացան նախարարի զօրութիւնից կասկածում էր. Արտաշէս պատգամաւորի բերանով խոստացաւ երկրորդական գահի հետ ուրիշ պատիւներ էլ շնորհել նորան, եթէ Երուանդից հեռանայ։ Արտաշէսի զրօշակները երկալուն պէս՝ Արգամ իւր զօրքով մի կողմ քաշուեցաւ. իսկ երբ Սմբատ հրամայեց պատերազմական փողերը հնչեցնել, Երուանդի բանակի աջ ու ձախ թևերի վրայ եղած նախարարները Արտաշէսի կողմն անցան. Երուանդ մնաց միայն վրացի և վարձկան զօրքերով, բայց և այնպէս կռիւը արիւնհանգ եղաւ։ Վրացիք իրանց Փարսման թագաւորի առաջնորդութեամբ բռն յարձակում գործեցին, բայց շուտով յաղթուեցան ու փախան, թողնելով վարձկաններին Սմբատի առաջ, որ մեծ կոտորած գործեց նոցա մէջ։ Այս խառնուրդի ժամանակ մի քանի Տաւրացի քաջեր, որոնք խօսք էին տուել Երուանդին որ Արտաշէսին սպանեն, զիմեցին արքայորդու վրայ։ Արտաշէսի ստնտուի որդին՝ Գիսակ մէջ

մտաւ ու աղատեց նորան, բայց իւր դէմքի կէսը սրով կտրուելով՝ մեռաւ:

Երուանդ իւր զօրքի յաղթուիլը տեսնելով՝ փախաւ Երուանդաշատ, ճանապարհին անդադար ձին փոխելով՝ որ թշնամու ձեռքը չընկնի, որովհետեւ Սմբատ մի թեթեւ գումարտակով ետեիցն ընկած՝ հալածում էր նորան, մինչև որ զիշերով հասաւ քաղաքը դռների առաջ: Իսկ Արտաշէս գլխաւոր բանակովը զիշերը անցկացրեց պատերազմի դաշտում, որ ի յիշատակ նոյն օրուան յաղթութեան՝ Երուանդավան կոչուեցաւ: Հետեւեալ առաւօտ մեռելները թաղել տալուց յետոյ՝ Երուանդաշատի վրայ գնաց, ուր կէսօրից առաջ հասաւ և հրամայեց զօրքին միաբերան կանչել՝ Մար ամատ, որ նշանակում է Մարն եկաւ, կամենալով յիշեցնել այն նախատիւրը, որ Երուանդ հասցրել էր իրան: Անմիջապէս պատերազմը սկսաւ քաղաքի հետ. բերդականները թեթեւ զինավորութիւնից յետոյ անձնատուր եղան, Արտաշէսի զօրքը մտաւ քաղաքը, ուր զինուորներից մէկը Երուանդին պատահելով՝ գլուխը ջախջախեց և ուղեղը յատակի վրայ ցրուեց: Արտաշէս, որ Երուանդի յիշատակը ջնջելու համար Երուանդաշատի անունը Մարմէտ փոխեց, վեհանձնութեամբ վարուեցաւ նորա զիակի հետ, հրամայելով որ իբրեւ Արշակունի արեան խառնուրդ՝ մահարձան կանգնեն նորա վրայ:

Մտաւ Արտաշէս Երուանդի արքունիքը, և Սմբատ գանձատան մէջ գտնելով Սանատրուկի թագը՝ իւր սանի գլխին դրեց և թագաւորեցրեց Հայոց վրայ (85): Նորապսակ թագաւորի առաջին զործն եղաւ իւր երախտաւորներին արժանաւոր հատուցում անել, և նախ Պար-

թեաց զօրքին առատ պարգևներ բաշխեց և իրանց երկիրը ուղարկեց: Արգամին՝ երկրորդական գահի հետ շնորհուեցաւ յակնթաղապ պսակ, երկու ականջին օղեր և մի ոտքին կարմիր կօշիկ, նոյնպէս և ոսկի գդալ, պատառաքաղ ու բաժակ գործածելու իրաւունք: Սմբատին՝ թագադրութեան և արեւմտեան զօրքի իշխանութեան հետ յանձնուեցաւ բոլոր զօրքերի սպարապետութիւնը, ինչպէս նաև երկրի գործակալների և արքունի վերակացութիւնը: Գիսակի որդին Ներսէս նախարարների կարգը դասուեցաւ, ցեղի անունն էլ Գիսակի անձնութիւնը յաւերժացնելու համար՝ Գիմաքսեան կոչուեցաւ: Առանձին նախարարութիւն կազմեցին նոյնպէս Տրունիք, Տուր անունով մէկից, որին Երուանդ սպանել էր իւր գաղտնիքները Սմբատին ծածուկ հաղորդելուն համար: Թագաւորի հրամանով Սմբատ գնաց Բագարան, Երուաղլին բռնեց և վզին քար կապելով Ախուրեան գետը ձգեց, իսկ նորա տեղը քրմապետ կարգեց Մոգպաշտէ անունով մէկին, որ Արտաշէսի մտերիմն էր, և Երուաղլի գանձերը, նորա 500 ծառաները, և մեհենական հարստութիւնները բերաւ յանձնեց Արտաշէսին: Թագաւորը Երուաղլի ծառաները Սմբատին պարգևեց, իսկ գանձերի վրայ ուրիշ թանկագին ընծաներ աւելացնելով Սմբատի ձեռքով ուղարկեց Պարթևաց Գարեհ թագաւորին: Իւր աթոռը հաստատելով Արտաշատում, որ Երասխի անտառների փայտերով նորոգեց ու հոյակապ շինութիւններով զարդարեց, Արտաշէս Բագարանից այնտեղ փոխադրեց աստուածների արձանները, նոյնպէս և այն բոլոր զարդերը և հրէից գերիները, որ Երուանդ Արմաւրից Երուանդաշատ էր տարել:

Արտաշէս Բ-ի նշանակութիւնը կայանում է գլխաւորապէս այն գործունէութեան մէջ, որ այս մեծ թագաւորը ցոյց տուեց խաղաղութեան տարիներում՝ իւր բոլոր խնամքը դարձնելով երկրի ներքին բարեկարգութեան և ժողովրդի բարօրութեան վրայ: Օտար երկրներից բաղմաթիւ գաղթականութիւններ բերելով՝ հայաստանի ամայի տեղերը բնակեցրեց ու շէնացրեց, և բոլոր գիւղերն ու ագարակները որոշ սահմաններով բաժանեց՝ սահմանագլխների վրայ քառակուսի քարեր հաստատելով: Բացի Ամատունեաց նախարարութիւնից, որ Ամատանի կողմերից եկած էր, և Առաւելեան նախարարութիւնից, որ Սաթինիկի ազգականներն էին և նորա հետ եկել էին, Ալանաց երկրից մի մեծ գաղթականութիւն բերուեցաւ Արտաշէսի աներոջ մահից յետոյ, երբ մի բռնաւոր իշխան երկիրը խռովելով՝ արքայորդու ձեռքից դահը խլել էր. Սմբատ զօրքով ուղարկուեցաւ Ալանաց երկիրը, ուր Սաթինիկի եղբօրը թագաւորեցրեց և հակառակորդների երկրից շատ գերիներ բերաւ հայաստան: Արտաշէս հրամայեց բնակեցնել նոյա Չաւարշան գաւառում, որ այնուհետեւ գաղթականների ծննդեան տեղի անունով՝ Արտաղ կոչուեցաւ: Արտաղեան

հին ազատելու. նոքա հասան մինչև Թրիալէթ և առանց պատերազմելու հաշտութեան դաշն կնքեցին: Այս դաշնադրութեան զօրութեամբ Վրացիք պարտաւորուեցան Զարեհին արձակել, Հայոց դաշնակից լինել, և Արտաշէսի պատկերով ու անունով դրամ կտրել: Հայերն էլ չեա դարձրին Վրաստանում գրաւած բերդերն ու երկրները: (Համեմատել Զարեհի բռնուելու անցքը Խորենացու պատմածների հետ. Գր. Բ. ԳԼԾԳ.):

գաղթականութիւնից աւելի մեծ բաղմութիւն բերեց Սմբատ Կառախական երկրներից, երբ այդ ծովեզերեայ ժողովուրդները Պարսկաստանի խռովութիւններից գրգռուելով՝ ապստամբել էին Արտաշէսից: Այս բոլոր գաղթականներին հայաստանի այլևայլ կողմերը տեղաւորելով, թագաւորը առանձին փոյթ տարաւ երկրի մշակութեան և արուեստների բարգաւաճման վրայ, կամուրջներ շինեց, ծովակներն ու գետերը նաւերով լցրեց, և ընդհանրապէս այնպիսի գործունէութիւն մտցրեց հայոց մէջ, որ պատմութիւնն ասում է թէ Արտաշէսի ժամանակ երկիր չէր մնացել որ անմշակ լինի, մարդ չէր մնացել որ դատարկ ու անգործ չըլլի: Բացի սորանից՝ Արտաշէսի օրով շինուեցան մեհեաններ, հաստատուեցան մարգարաններ, գրի գործածութեան հետ մտաւ շաբաթների, ամիսների և տարիների սեպհական հաշիւը պահելու սովորութիւնը, այն որ մինչև այն ժամանակ օտարների հաշուով էր լինում: Այս բոլորը այնպիսի տալուարութիւն գործեց ժողովրդի վրայ, որ ազգային երգիչները այս երեւելի թագաւորի կեանքի մանրամասն դէպքերը անմահացրին իրանց երգերի մէջ:

Այս երգերին նայելով, Արտաշէս, յաջող իւր բոլոր ձեռնարկութիւնների մէջ, շատ ձախորդութիւնների հանդիպեցաւ ընտանեկան շրջանում: Եւ նախ Սաթինիկ տիկինը, որ այնքան փառքով բերուել էր հայոց արքունիքը, ամուսնական հաւատարմութեան մէջ կասկածուեցաւ: Նոյնպէս արքայորդիքը այն չափ խռովութիւններ հանեցին, որ երկրի անդորրութիւնը վրդովեցին և հօր սիրտը վշտացրին: Սոցանից անդրանիկը, փառասէր ու նախանձոտ Արտաւազդը, Արգամի երկրոր-

դական զահի վրայ աչք ունենալով՝ հօր բարկութիւնը շարժեց նորա վրայ, որպէս թէ Արգամի միտքը թագաւորական իշխանութեան հասնելն է. և մի անգամ երբ Արտաշէս Արգամի մօտ ճաշի էր հրաւիրուած, արքայորդիքը ազմուկ հանեցին, իբր թէ Արգամ ուզում է դաւով թագաւորին սպանել, և հէնց այնտեղ սեղանի վրայ ընկան ծերունի նախարարի վրայ ու մազերը փետեցին: Արտաշէս սաստիկ խռովեցաւ, դարձաւ Արտաշատ և իւր Մաթան որդուն մի դունդ յանձնեց որ երթայ Արգամի ցեղը կոտորէ, պալատն այրէ և ստացուածքն արքունիք վրաւէ: Թէև երկու տարի յետոյ թագաւորը Արգամի ծերութեանը խնայելով ստացուածքը յետ դարձրեց, բայց մի նոր դժբաղդութիւն էր սպասում նորան: Արտաւազդ երկրորդութեան պատուով չբաւականանալով, յափշտակեց Արգամից նախնիքան քաղաքը և Երասխի հիւսիսային կողմն ունեցած բոլոր կալուածները. և երբ Արգամի որդին ուզեց զէնքով ընդդիմանալ, Արտաւազդ թէ հօրը և թէ որդուն բոլոր ցեղովը ջնջեց. միայն մի քանի հոգի Արտաշէսի պալատն ապաւինելով ազատուեցան:

Արտաւազդի նախանձից ազատ չմնաց և Արտաշէսի տան բարերարը՝ բաղմարդիւն Սմբատ Բագրատունին, որին ապերախտ արքայորդին միտքը գրեց սպանել: Վրդովեցաւ թագաւորը, բայց վեհանձն ասպետը առանց տրտնջելու քաջութեամբ Տմորիս՝ Ասորեստանի սահմանների վրայ, և Արտաւազդ զօրքի սպարապետութիւնը իւր վրայ առաւ: Արտաւազդի միւս եղբայրները իրանց կանանցից զրգուելով՝ նախանձեցան իրանց անդրանիկ եղբօր վրայ, որ այսպիսով ամեն պատիւ իրան էր սեղ-

հականել: Արտաշէս իւր որդոց խաղաղացնելու համար՝ ամենին մի մի պաշտօն տուեց. Վրդրին արքունի տան հազարապետ և Մաթանին քրմապետ կարգելուց յետոյ, բոլոր զօրքը հին սովորութեամբ չորս մաս բաժանեց. արեւելեան բանակը Արտաւազդին յանձնեց, արեւմտեանը Տիրանին, հիւսիսայինը Զարեհին և հարաւայինը Սմբատին: Զարեհ որ որսի մէջ ճարտար՝ բայց պատերազմում դանդաղ էր, Վրաց Բարձամ թագաւորից բռնուեցաւ և Պովկասի սարերում բանտարկուեցաւ: Արտաւազդ ու Տիրան Սմբատի հետ գնացին և պատերազմով իրանց եղբօր բանակից ազատեցին:

Սորանից յետոյ Արտաշէս օգուտ քաղելով Հռոմայեցոց մէջ ծագած շփոթութիւններից, ապստամբեցաւ նոցանից և պայմանած հարկը չտուաւ: Հռոմայեցիք մտան արեւմտեան Հայաստան և Տիրանի հետ պատերազմելով՝ մինչև Բասենի հովիտը հալածեցին: Այստեղ վրայ հասան Արտաւազդ և միւս եղբայրները արեւելեան և հիւսիսային զօրքերով, և կռիւը նորոգեցին: Հայոց կողմը թուլանալու վրայ էր, երբ փորձառու Սմբատ Բագրատունին թարմ ոյժերով հասաւ, արքայորդոց ազատեց և թշնամիների ջարդելով՝ մինչև Պապագովկիայի սահմանները քչեց: Այս յաջողութիւններից խրախուսուած՝ Հայերն ու Պարթիւները ասպատակ սփռեցին հռոմէական երկրների վրայ. նոցա օրինակին հետեւելով՝ ուրիշ հարկատու ազգեր էլ ապստամբեցան: Վերջապէս Տրայիանոս կայսրը մեծ բանակի զլուխն անցած՝ եկաւ Ասիա, Եգիպտացոց ու Պաղեստինացոց նուաճեց, և ապա իւր զէնքերը Պարթևաց զէմ դարձրեց: Արտաշէս աճապարեց կայսեր առաջ մեծամեծ ընծաներով, և առաջին տա-

ընկերի հարկն էլ հատուցանելով՝ հաշտեցրեց նորան։ Պարթևական արշաւանքը յաջողութեամբ վերջացնելուց յետոյ՝ Տրայիանոս դարձաւ Ասորիք, ուր նորա առաջ եկաւ Մաթան և Արտաւազդի ու Տիրանի վրայ ամբաստանութիւններ արաւ, կամենալով այսպիսով Սմբատի նախատինքի վրէժը լուծել և արևմտեան զօրքի սպարապետութիւնը իւր ձեռքը ձգել. բայց կայսրը աւանջ չդրեց նորան։ Եղբայրները Մաթանի արարմունքը իմանալով՝ որսի ժամանակ սպանեցին նորան։

Իսկ Արտաշէս այնուհետեւ իւր դաշնակցութիւնը հաստատ պահեց Հռոմայեցոց հետ։ Մինչ Ադրիանոս կայսեր առաջարկութեամբ գնում էր Պարթևաց երկիրը դաշն կապելու համար, ճանապարհին Մարանդ գաւառի Բակուրակերտ աւանում հիւանդացաւ. Արեղեան տոհմի Արեղոյ նախարարը, որ մի շողորորթ մարդ էր, հրաման առաւ որ երթայ Երիզա Անահիտ դիցուհուց առողջութիւն և երկայն կեանք խնդրելու թագաւորի համար. բայց դեռ չվերադարձած՝ Արտաշէս մեռաւ և փառաւոր յուզարկաւորութեամբ թաղուեցաւ։ Ամբողջ երկիրը ողբաց այս նշանաւոր թագաւորի կորուստը. սմանք էլ նորա փերեզմանի վրայ կամաւոր մահով մեռան (131)։

23.

Արտաւազդ Բ (131).— Տիրան Ա. (131 - 151).— Տիգրան Գ. (151—193). արշաւանք Փոքր Ասիա.— Վաղարշ (193—213). իւր աշխարհաշինութիւնը.— Խաղրաց ու Բաւլաց արշաւանքը. Խոսրով Ա (213). Վաղարշի մահուան վրէժխնդրութիւնը.— Պարսկաստանի քաղաքական զեղափոխութիւնը (226).— Արտաշիւր Սասանեան.— Խոսրովի պատերազմները Արտաշիւի դէմ.— Իւր մահը (261).

Արտաշէսին հետզհետէ յաջորդեցին իւր երեք որդիքը։ Արտաւազդ Բ հաղիւ մի քանի օր թագաւորեց, տրոփհետեւ երբ մի անգամ ձի նստած Արտաշատի կամբըջովն անցնում էր որսի գնալու, յանկարծ խելացնորուեցաւ և ձիովը միասին մի խոր վհի մէջ ընկաւ աներևութացաւ։ Նորա տեղ անցաւ եղբայրը Տիրան Ա (131—151), որին Արտաւազդ անորդի լինելով՝ իւր մօտ պահել էր իբրեւ ժառանգ, իսկ միւս եղբայրներին ու քոյրերին ուղարկել էր Ադիովիտ և Առբերանի գաւառները բնակելու։ Տիրան երկրորդական գահի պատիւը և արևելեան գնդի զօրավարութիւնը շնորհեց Անձեպեաց Երախնաւու անունով քաջ ու համեստ իշխանին, որ Արտաւազդի վերջին կնոջ հետ ամուսնացել էր. իւր Երանեակ աղջկանն էլ Տրդատ Բազրատունի իշխանին փնութեան տուաւ։ Իսկ ինքը թագաւորը արքունիքը Եկեղեաց գաւառի Զրմէս աւանում հաստատելով՝ որսով ու զբօսանքով էր անցկացնում իւր օրերը, և մեռաւ ճանապարհին ձիւնի տակ թաղուելով։

Տիրանի եղբայրը Տիգրան Գ. (151—193) Հռոմայեցոց հարկատուութիւնից ազատուելով, միաբանեցաւ Պարթևաց Պերոդ թագաւորի հետ և միասին արշաւե-

ցին հռոմէական նահանգների վրայ: Պերող անցաւ Ասորոց երկիրը և մինչդեռ Տիգրան էլ պատրաստվում էր արևմտեան կողմը գնալ, Սևերիանոս Կապադովկիայի իշխանը նորա դէմն եկաւ, բայց չարաչար յաղթուեցաւ ու սպանուեցաւ: Այս յաղթութիւնից յետոյ Տիգրան գիմեց Փոքր Ասիայ, ուր մի յոյն իշխանուհի խարդախութեամբ բռնեց նորան ու բանտարկեց: Լուկիոս Վերոս կայսրը մեծ զօրութեամբ եկաւ Արևելք, հայաստանը նուաճեց, Տիգրանին բանտից արձակեց և իւր ազգականներից Ռոփի անունով կոյսին կնութեան տալով նորան՝ իւր աթոռի վրայ հաստատեց: Ժամանակ անցնելուց յետոյ Տիգրան Ռոփիին թողեց և նորանից ունեցած որդոց Արշակունեաց տոհմի հետ չխառնելու համար՝ առանձին նախարարութիւն կարգեց Ռոփսեան անունով:

Վաղարշ, Տիգրան Գ-ի որդին ու յաջորդը, իւր թագաւորութիւնը շինութիւններով սկսաւ և պատերազմով վերջացրեց (192—213): Իւր ծննդավայրում, Բասեն գաւառի մէջ, այնտեղ ուր Մուրց և Նրատիս գետերը խառնվում են, մի քաղաք շինեց և իւր անունով Վաղարշաւան անուանեց: Նոյնպէս Վարդգէսի աւանը ամուր պարսպով պատեց և աթոռը այնտեղ փոխելով՝ Վաղարշապատ անուանեց: Վաղարշ հայոց տարեմաին՝ նաւաւարդ ամսի առաջին օրը մի ազգային տօն հաստատեց, որ ամեն տարի մեծ հանդէսով էր կատարվում Բագաւանում՝ իւր հօրեղբօր Մաթան քրմապետի գերեզմանի վրայ, ուր Տիգրան Գ մի բազին էր շինել տուել՝ անցաւորներին այնտեղի զոհերից կերակրելու և գիշերը պատսպարելու համար:

Վաղարշի թագաւորութեան վերջերում Խաղրաց և

Բասլաց սարմատական ցեղերը, որոնք Կովկասի հիւսիսային մասումն էին բնակում, Կուր գետն անցնելով՝ ասպատակեցին հայոց երկիրը: Վաղարշ մեծ ջարդ տուեց նոցա և մինչև ձորայ կապանի (Գարբանդի կիրճ) այն կողմը հալածեց, ուր լեռնականները նորից ճակատելով՝ յաղթուեցան ու ցրուեցան. բայց և Վաղարշ նորից հարուածով մեռաւ:

Նորա որդին Խոսրով Ա (213) անմիջապէս ժողովեց հայոց զօրքերը և գնաց հօր մահուան վրէժն առնելու. անցաւ Կովկասը, յարձակեցաւ թշնամիների վրայ իրանց երկրում, խորտակեց նոցա զօրութիւնը և յոյն զրով արձան կանգնելով ի յիշատակ իւր յաղթութեան՝ հարիւրից մէկին պատանդ առաւ և դարձաւ իւր երկիրը: Այնուհետև Խոսրով խաղաղութեամբ վարեց իւր իշխանութիւնը Պարթևաց և հռոմայեցոց հետ բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանելով, և բոլորովին չէզոք մնաց յիշեալ տէրութիւնների միմեանց հետ ունեցած կռիւների մէջ. մինչև որ մի մեծ յեղափոխութիւն, որ տեղի ունեցաւ Պարսից երկրում, ստիպեց նորան մեծամեծ պատերազմների մէջ խառնուելու:

Պարսկաստանի Պարթևական իշխանութիւնը վաղուց արդէն մօտենում էր իւր անկմանը: Ներքին խռովութիւնները, որ մասամբ ժողովրդի անհանգիստ բնաւորութիւնից և մասամբ քաղաքական կարգերի թերութիւնից էին առաջ գալիս, հետզհետէ թուլացրել էին երկիրը: Թէև կառավարութիւնը միասնեական էր և ժառանգական, բայց ժառանգութեան իրաւունքը որոշ օրէնքներով սահմանուած չէր. ուստի միշտ կարելի էր թագաւորող տանից դուրս մէկին գահը բարձրացնել,

բաւական էր միայն որ Արշակունեաց ցեղից լինէր: Եթէ նախարարները տօգոհ լինէին թագաւորից, մի հակառակորդ էին յարուցանում նորա դէմ, որ ղէնքով աշխատում էր իշխանութեան հասնել: Սորանից ծագում էին անընդհատ երկպառակութիւններ և ներքին պատերազմներ, որոնք առիթ էին տալիս հռոմայեցոց անդադար Պարթևաց գործերի մէջ խառնուելու: Այս օտարական միջամտութիւնը, Պարթևաց գոռոզութիւնն ու անգլթութիւնները, նոցա հելլենամոլութիւնը, նոցա ապականեալ վարք ու բարքը,—այս բոլորը այնքան զոռեցրեց Պարսից, որ նորա վաղ թէ ուշ պէտք է զլուս բարձրացնէին Պարթևաց դէմ և աշխատէին պարսկական տէրութիւնը վերականգնել: Ապստամբութեան գլուխը կանգնեցաւ Արտաշիր Ստահրացին, Սասան պարսկի որդին, որ մի հզօր կուսակցութիւն կազմելով՝ ոտքի կանգնեցրեց նախ Միջագետքը, Մարաստանը և ապա բովանդակ Պարսկաստանը: Ապստամբութեան մէջ պարսիկ իշխանների հետ խառն էին և Պարթևական տոհմի երկու ճիւղերը, այն է Սուրենեան և Ասպահապետեան Պահլաւունիք, որոնք թշնամական աչքով էին նայում թագաւորող Պարսեան տան վրայ: Զուր Արտաւան Դ թագաւոր սպառնաց սոսկալի տանջանքներով սպանել իւր ասլըստամբ հպատակին. Արտաշիր շարունակեց իւր երկրի ազատութեան գործը, և շուտով այն աստիճանի զօրութեան հասաւ, որ կարողացաւ Արտաւանի դէմ կռուել: Պարթևները երեք մեծ ճակատամարտի մէջ յաղթուեցան. վերջին կռուում Արտաւան սպանուեցաւ և Արտաշիր նոր հարստութեան հիմնադիր դարձաւ, որ իւր հօր առնունով Սասանեան կոշուեցաւ (226):

Պարսկաստանի յեղափոխութիւնը բնականաբար մեծ վտանգ էր սպառնում հայոց երկրին, ուր թագաւորում էին նոյնպէս Արշակունիք: Խոսքով Ա Արտաւանի ձախորդութիւնները լսելով՝ շտապեց իւր ազգակցին օգնութիւն հասնելու: Արդէն Ասորեստանի խորերն էր հասել, երբ Արտաւանի մահուան գոյժն առնելով՝ տրտմութեամբ յետ դարձաւ և սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնել: Մինչ մէկ կողմից Խոսքով Ազէքսանդր Սևերոսի օգնութեանն էր դիմում, միւս կողմից հասան Արտաշիրի դեսպանները, որ պահանջում էին կայսրից հռոմէական զօրքերը Ասիայից հանել: Ազէքսանդր ոչ այնքան Արտաշիրի սպառնալիքներից վախեցաւ, որքան հայաստանի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը կորցնելու, ուստի շտապեց հայոց թագաւորին օգնութիւն հասնելու: Որովհետև յայտնի է թէ հռոմայեցոց կայսրները Օդոստոսի քաղաքականութեանը հաւատարիմ մնալով՝ աշխատում էին միշտ հայաստանի անկախութիւնը անխախտ պահել: Ծերակոյտը այս երկիրը հռոմէական նահանգների համար իբրև մի պատուար էր համարում՝ արևելեան կողմից Պարսից դէմ, իսկ հիւսիսային կողմից Գովկասեան լեռնականների դէմ: Արտաշիրն պատմիչների խօսքով՝ Ազէքսանդր Սևերոս անձամբ եկաւ Արևելք, և հայ-հռոմէական բանակը երեք կողմից յարձակեցաւ Արտաշիրի 120,000 զօրքից բաղկացած բանակի վրայ: Իսկ տոհմային պատմութիւնը համարում է թէ Խոսքով առանց կայսեր անձնական մասնակցութեան յարձակեցաւ Արտաշիրի վրայ, Ասորեստանն ասպատակեց և հասաւ մինչև Տիգրոն հռոմայեցոց օգնութեամբ, որ իբրև թէ Փիլիպպոս կայսրը և Ա. Սևերոս ուղարկել էր նորան:

Ինչպէս և իցէ, Խոսրով նախ հռոմայեցոց օժանդակութեամբ և ապա մենակ շարունակեց կռուել Արտաշէրի դէմ, մինչև որ փախցրեց նորան Հնդկաստան:

Այս մեծ վտանգից յանձն առաւ ազատել Արտաշէրին Սուրենեան տոհմի իշխաններից մէկը, երևելի իւր դաւաճանութեամբ և որդու փառքովը, Անակ Պահլաւունին, որ Քուշանաց թագաւորութեան խոստմամբը հրապարուած՝ բոլոր ընտանիքովը ապաւինեցաւ Հայաստան, կեղծաւորելով որ իբր թէ Արտաշէրի ձեռքից փախչում է. Պարսից զօրքն էլ ետեից ընկած՝ հալածեց նորան մինչև Ատրպատականի սահմանագլուխը: Խոսրով սիրով ընդունեց Անակին իւր ձմեռոցը՝ Ուտի գաւառի Խաղխաղ քաղաքում: Գարունը բացուելուն պէս արքունիքը տեղափոխուեցաւ Վաղարշապատ, և մի օր երբ Խոսրով որսի գնացած էր, Անակ խաբէութեամբ թագաւորին նախարարներից հեռացրեց, իբրև թէ մի ծածուկ բան ասելու համար, և մահացու հարուած տալով նորան՝ փախաւ: Նախարարները հասան դաւաճանի ետեից Արտաշատի կամրջի վրայ, բռնեցին նորան իւր եղբօր հետ և երկուսին էլ Երասխ գետը ձգեցին: Նոյնպէս և Անակի ցեղը մեռնող թագաւորի վերջին հրամանի համեմատ՝ կոտորուեցաւ (261):

24.

Արտաշէր Հայոց երկրում (261).—Հայաստանը Պարսից տէրութեան նահանգ (261—287).—Արտաշէրի սահմանած կարգերը. Տրդատի մանկութիւնը.—Նորա զարծը Հայաստան և թագաւորութեան մէջ հաստատուիլը.—Հին պատմութեան վախճանը:

Խոսրովի մահով Արտաշէր ազատուեցաւ իւր անարկու թշնամուց, և այնուհետև Հայաստանի ճանապարհը բաց էր նորա առաջ: Թէև Հայոց նախարարները Փռիւզիայից հռոմէական զնդեր բերելով՝ մի քիչ ընդգիմութիւն ցոյց տուին նորան, բայց չուտով ստիպուեցան տեղի տալ Պարսից զօրութեան առաջ: Արտաշէր մտաւ Հայաստան, հռոմէական զօրքը փախցրեց և երկրի մեծ մասը իւր իշխանութեան տակ առաւ: Նախարարները նորա վրէժխնդրութիւնից ազատուելու համար՝ մասամբ բերդերն ապաւինեցան, մասամբ էլ Յունաստան փախան: Արտաւադդ Մանգակունին Տրդատ արքայորդուն փախցրեց Հռոմ, իսկ Օտա Ամատունի նախարարը թագաւորական դանձերն առաւ և Խոսրովիդուխտ արքայազատեր հետ ապաւինեցաւ Անի ամրոցը: Արտաշէր՝ Մանգակունեաց բոլոր ցեղը ջնջեց. ազատուեցաւ միայն Արտաւադի քոյրերից մէկը, որին Տաճատ Աշոցայ իշխանը փախցրեց Կեսարիա և նորա հետ ամուսնացաւ:

Այս միջոցին հռոմայեցիք պատերազմի մէջ էին Սկիւթական ազգերի հետ, որոնք արևմտեան նահանգները ասպատակում էին. ուստի Վաղերիանոս կայսրը չկարողացաւ օգնութիւն հասնել Հայոց. նոյնպէս և նորա անմիջական յաջորդները կարճատև թագաւորութեամբ

միմեանց փոխանակելով՝ ժամանակ չունեցան արևելեան գործերով զբաղուելու: Վերջապէս Տակիրոս կայսրը եկաւ Պարսից վրայ, բայց յաղթուեցաւ և շուտով էլ դաւում սպանուեցաւ. իսկ նորա յաջորդը Պրորոս Պարսից հետ հաշտութիւն անելով՝ վիճելի երկրները միմեանց մէջ բաժանեցին: Այս հաշտութեամբ Հայաստանը Սասանեան թագաւորութեան նահանգ ճանաչուեցաւ և 26 տարի կառավարուեցաւ պարսիկ գործակալների ձեռքով (261—287):

Արտաշիր Հայոց աշխարհին տէր լինելով, ձեռք զարկեց երկիրը բարեկարգելու: Արշակունեաց տոհմի իշխաններին առաջուան պէս Այրարատ նահանգում բնակեցրեց, և արքունի դանձարանից ռոճիկ կապեց նոցա: Նոյնպէս գաղթած նախարարներին յետ դարձրեց, բերդերն ապաւինածներին էլ իջեցրեց և ամենին իրանց կալուածներում վերահաստատեց. միայն Օտա Ամատունին Անիի ամրութեան վրայ վստահացած՝ չուղեց անձնատուր լինել, և երկայն տարիներ ապահով մնաց այնտեղ Պարսիկներից: Արտաշիր Հայաստանը իւր տէրութեան հետ աւելի սերտութեամբ կապելու համար՝ Արտաշէս Բ-ի հաստատած սահմանաքարերը փոխեց և իւր անունով Արտաշիրական անուանեց. նոյնպէս Արշակունեաց աստուածների արձանները խորտակեց և հրամայեց, որ Որմզդական կրակը անշէջ պահուի Բագաւանում: Տուրքերի քանակութիւնը որոշեց, և ընդհանրապէս վարչութեան այն եղանակը սահմանեց, որով կառավարվում էին միւս հպատակ նահանգները:

Այս միջոցում Տրդատ արքայորդին մտքով և մարմնով զարգանում էր Հռոմում Լիկիանոս կոմսի հովանա-

ւորութեան տակ, որին շուտով շատ սիրելի եղաւ իւր քաջութեան և անձնուիրութեան համար: Իւր արտաքոյ կարգի ուժովը և ճարտար զինաշարժութեամբը Տրդատ մեծ անուն հանեց Հռոմայեցոց մէջ: Յաճախ Ողիմպիական խաղերին մասնակից էր լինում և իւր ախոյեաններին դերադանցելով յաղթութեան մրցանակը տանում էր: Այսպէս մի անգամ վայրենի ցուլի եղջիւրները մէկ ձեռքով բռնելով՝ դուրս սրկեց, վիզն էլ ոլորեց ու սպանեց: Մի ուրիշ անգամ էլ Հռոմում կառարչաւի ժամանակ, մինչ հակառակորդը առաջ անցնելու համար՝ ճարպիկութեամբ կառքից վար էր ձգել նորան, Տրդատ վազեց հակառակորդի կառքի ետեւից այնպէս պինդ բռնեց, որ ձիաները տեղնուտեղը կանգնեցան: Մեծ եղան նոյնպէս Տրդատի գործած քաջութիւնները Հռոմայեցոց բանակի մէջ: Գլխաց դէմ պատերազմելիս՝ նա առիթ ունեցաւ Լիկիանոսին մահից ազատելու. մինչ Հռոմայեցիք սովից կատաղած՝ ընկան Պրորոս կայսեր վրայ ու սպանեցին, Տրդատ մէն մենակ Լիկիանոսի դրան առաջ կանգնած՝ թոյլ չտուեց որ ապստամբ զինուորները ներս մտնեն (282): Դարձեալ երբ Վարոս կայսրը Պարսից վրայ պատերազմ գնաց, Տրդատ, որ Հռոմայեցոց բանակի մէջ էր, քաջութեամբ կռուեցաւ. բայց կայսրը յաղթուեցաւ և լեզէոնները ցրուեցան, Տրդատ չկարողացաւ փախչողների ետեւից գնալ որովհետեւ ձին պատերազմում սպանուել էր. ուստի իւր ղէնքերն ու ձիու սարքը շալակն առած՝ Եփրատը լողալով անցաւ և անփնաս հասաւ Հռոմայեցոց բանակը (284): Վերջին քաջութեան գործն եղաւ Դիոկղետիանոս կայսեր տեղ Գլխաց

Հռչէ թագաւորի հետ մենամարտելը, որին յաղթելով բռնեց ու կայսեր առաջը բերեց:

Սորանից քիչ յետոյ Դիոկղետիանոս կայսրը Տրդատին զօրք տուեց և ուղարկեց Հայաստան, որ իւր հօր թագաւորութիւնը ձեռք բերէ: Կեսարիայում դիմաւորեցին նորան շատ հայ նախարարներ, որոնցով շրջապատած մտաւ Հայոց երկիրը: Այստեղ նորա առաջ եկաւ Օտա Ամատունին, բերելով Խոսրովի դուստր օրիորդին և թագաւորական գանձերը, որ մինչև այն ժամանակ պահել էր Անի ամրոցում: Տրդատ Օտայի հաւատարմութիւնը վարձատրելու համար՝ տէրութեան հաղարապետ կարգեց նորան. իսկ Արտաւազդ Մանգակունուն, որ իւր ազատարարն էր եղած, զօրքի սպարապետութիւնը յանձնեց. Տաճատին էլ Աշոցայ նախարար անուանեց: Այնուհետև Տրդատ իւր ձեռքի տակ ունեցած հայ և հռոմահեցի զօրքով ընկաւ Պարսից վրայ, Հայաստանից հալածեց և բոլոր երկիրը իւր իշխանութեան ներքոյ առաւ: Յաջորդ տարին արշաւեց Պարսկաստան և մինչև երկրի ներքերը հասաւ իւր յաղթական բանակով: Այս արշաւանքի ժամանակ Տրդատ քաջութեան հրաշքներ գործեց, շատ անգամ անձամբ կռուելով և իւր կեանքը վտանգի ենթարկելով: Այս սխրագործութիւններից յափշտակուած՝ հայ ժողովուրդը առակի պէս ասում էր. «Իբրև զսէզն հայ ժողովուրդը առակի պէս ասում էր. «Իբրև զսէզն Տրդատ՝ որ սիգալովն իւրով աւերեաց գլխումբս գետոց, և ցամաքեցոյց իսկ ՚ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց»:

Պարսկական պատերազմից յետոյ՝ Տրդատ Սմբատ Բագրատունուն ուղարկեց, որ Աշխադար թագաւորի Աշխէն աղջկան իրան կնութեան բերէ, և Արշակունի գրեւորով նորան՝ թագ ու ծիրանի հագցրեց և Հայոց թագու-

հի հրատարակեց: Սակայն պատերազմը դեռ երկար ժամանակ տևեց Պարսից հետ, մինչև որ Հայաստանը բոլորովին ազատուեցաւ նոցա ազդեցութիւնից և երկու կողմերի մէջ հաշտութիւն եղաւ: Այս խաղաղութեան տարիներում Աւետարանը քարոզուեցաւ Հայոց աշխարհում, և Հայերը ազգովին ընդունեցին քրիստոնէութիւնը:

Այստեղ իսկապէս վերջանում է մեր ազգի հին պատմութիւնը, որ պարունակում է հեթանոսական կրօնի տիրապետութիւնը Հայաստան աշխարհի վրայ: Կրօնը ամենազօրաւոր կերպով ներգործում է այն ազգերի կեանքի վրայ, որոնց մէջ քաղաքակրթութիւնը և բարոյական զարգացումը այն կէտին չեն հասել, որ կարողանան իշխել մարդկանց ըզձերի և գործողութիւնների վրայ: Քրիստոնէութիւնը նոր և ճշմարիտ քաղաքակրթութեան ասպարէզ է բաց անում Հայոց առաջ, և Աւետարանի լոյսը այնպիսի յեղափոխութիւն է ձգում ազգի մէջ, որ թէ՛ նորա ներքին կեանքի պայմանները և թէ՛ քաղաքական յարաբերութիւնը բոլորովին կերպարանափոխ են լինում, ինչպէս որ շուտով պիտի տեսնենք:

2. ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ՀԵԹԱՆՈՍ ԱՐՁԱ-
ԿՈՒՆԵԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿ

25.

Տէրութեան կազմակերպութիւնը. թագաւորը, նախարարները
և ժողովուրդը. — Զօրք և զինուորական արուեստ. — Արշակու-
նեաց աշխարհաշինութիւնը. — Որսերի նշանակութիւնը. — Ար-
շակունեաց հիւլենասիրութիւնը. — Բազմակնութիւն. — Յուդար-
կաւորութեան հանդէս. եղերամարք և ձախարկու կուսանք. —
Կրօն և քրմական դաս. — Քաղաքական և մեհենական գի-
ւաններ:

Արշակունեաց կառավարութեան ձեւը ինչպէս Պար-
սից՝ այսպէս և Հայոց երկրում մէկ էր — ազնուապե-
տական միապետութիւն: Թագաւորը Հայաստանի
տէր ու իշխանն էր և նորա իշխանութիւնը ժառանգա-
կան. բայց այդ միապետութիւնը իսկապէս անունով էր
միայն, որովհետեւ թագաւորի իշխանութիւնը սահմա-
նափակվում էր մի ուրիշ ազնուապետական իշխանու-
թեամբ, որ մեղանում նախարարութիւն էր կոչվում:
Նախարարութիւնը այնքան հին է, որքան և Հայոց ազ-
գութիւնը, և Վաղարշակ հաստատելով այս ազնուապե-
տական կաստան, վաւերացրեց այն կարգը՝ որին հնու-
թիւնը և երկարատեւ սովորութիւնը օրէնքի զօրութիւն
էին տուել: Բղխելով այն ցեղական իշխանութիւններից՝
որ Հայաստանի աշխարհագրական գիրքի շնորհիւ անյի-
շատակ ժամանակներից կազմուել էին երկրի զանազան
կողմերում, նախարարութիւնները հետզհետէ զարգացան
ու զօրացան, և Հայոց հին թագաւորների բոլոր ջան-
քերը զուր եղան նուաճելու և կենտրոնական իշխանու-

թիւնը հպատակեցնելու նոցա: Երբ Վաղարշակ ձեռնար-
կեց Հայաստանը բարեկարգելու, ստիպուեցաւ օրինաւոր
համարել այն հին կարգը՝ որ ըստ ինքեան թագաւորա-
կան իշխանութեան համար վտանգաւոր ու վնասակար
էր, նորոգելով իւրաքանչիւր նախարարութեան իրա-
ւունքները ժառանգութեամբ ստացած կալուածների
վրայ: Նորա միակ աշխատութիւնն այն եղաւ, որ նա-
խարարների վայելած արտօնութիւնների փոխարէն՝ մի
քանի պարտաւորութիւններ դնէ նոցա վրայ և այսպիսով
փոքրիշատէ արքունիքի հետ կապէ նոցա:

Վաղարշակեան կարգադրութեամբ նախարարները
(որոնք ընդհանուր անուամբ կոչվում էին «ազատ» և
«ազատորեար», այսինքն ազնուական, հակառակ հասա-
րակ ժողովրդեան, որ կոչվում էր «անազատ») երկու
զլխաւոր դասի էին բաժանվում. աւագ և կրտսեր նա-
խարարներ: Առաջինները զանազանվում էին կրտսերնե-
րից իրանց իրաւունքներով և թագաւորից ընդունում
էին «բարձ և պատիւ աւագութեան», որով իրաւունք
էին ստանում արքունիքում թագաւորի ներկայութեանը
նստել բարձի վրայ արեւելեան սովորութեամբ: Բայց
նոյն իսկ աւագ նախարարների մէջ մէկը միւսից նախա-
պատիւ էր համարվում, նայելով իւրաքանչիւրի ազդե-
ցութեանը և երկրի ընդարձակութեանը. այս է որ մեր
պատմագիրները անուանում են «առաջին զահ, երկրորդ
զահ, երրորդ զահ», և այլն:

Բոլոր նախարարները կալուածների տէր չէին. նո-
ցա մէջ կային՝ որ միայն արքունի պալատում ծառայե-
լով, ազատ ու նախարար էին կոչվում: Իսկ կալուածա-
տէր նախարարները, որոնց զլխաւորը կոչվում էր «Տէր»

կամ «Տանուտէր» և «Նահապետ», իրաւունք ունէին ա) թաղաւորից անկախ իշխել ժառանգութեամբ ստացած երկրների վրայ, բ) իրանց երկրի բնակիչների դատերը տեսնել, գ) հարկ առնել իրանց հպատակներից և դ) առանձին զօրք պահել դարձեալ իրանց հպատակներից: Այս իրաւունքներից երեւում է, որ թաղաւորը ամենեւին չէր խառնվում նախարարի երկրի կառավարութեան մէջ: Բայց սորա փոխարէն նախարարները հպատակութեան պարտքերով կապուած էին թաղաւորի հետ. նորա պարտական էին ա) զօրքով օգնել թաղաւորին պատերազմի ժամանակ և բ) հարկ տալ նորան: Միայն թէ այս պարտականութիւնները միշտ ճշտութեամբ չէին կատարվում, և սորանից մեծամեծ չարիքներ էին առաջ գալիս:

Նախարարներից յետոյ գալիս էր ժողովուրդը, որ Վաղարշակի օրէնքներին նայելով՝ երկու դասի էր բաժանվում. քաղաքացիք և գիւղացիք: Առաջինները բնակում էին քաղաքներում և բարձր էին համարվում գիւղացիներից, որոնք պարտական էին քաղաքացոյ պատուելիքը և «իշխանների»: Հարկերը և տուրքերը ծանրանում էին գլխաւորապէս ստորին կարգի ժողովրդի կամ գիւղացոյց վրայ, որոնք այնքան պիտի հատուցանէին, որ երկու արքունիքի—թաղաւորի և նախարարների պէտքերը հոգացուէին: Բայց սորանից, Արշակունեաց ընդունած սովորութեամբ՝ շինական դասը սակաւ առ սակաւ զրկվում էր հողից և երկրի հարստութիւնը կենտրոնանում էր մի քանի անհատների ձեռքում: Վաղարշակի յաջորդները չբաւականանալով եղած նախարարական տնեջով, հետզհետէ նորանոր նախարարութիւններ ստեղծեցին: Թաղաւորը մի որ և իցէ հպատակի անձնուէր հա-

ւատարմութիւնը և պատերազմի ժամանակ ցոյց տուած քաջութիւնը վարձատրելու համար՝ նախարարական պատուին էր հասցնում նորան և շատ անգամ առանձին կալուածներ էր շնորհում (Վարաժնունիք, Գիմարսեանք, Տրունիք, Առաւելեանք, Ամատունիք և այլն): Միայն վերջերը, քրիստոնէութեան շրջանում, թաղաւորը երբեմն անհաւատարիմ և ապստամբ նախարարի կալուածներով վարձատրում էր իւր սիրելիներին:

Արշակունիք օտարական թշնամիների հետ պատերազմելու համար մեծամեծ բանակներ էին պահում: Չիլիւլով յոյն պատմիչների փոխաբերական խօսքերը Արտաշէս Ա-ի զօրքի առասպելական բազմութեան վրայ, այս յայտնի է, որ Տիգրան Բ-ի ժամանակ Հայոց զօրքը մեծ բազմութեան էր հասնում: Գլուտաբքոս հաշվում է 260,000. ուրիշները այս թուի կրկնապատիկն ու եռապատիկն են դնում: Արտաւազդ Ա-ից յետոյ, երբ Հայաստանի քաղաքական միութիւնը խզուեցաւ, զօրքի թիւն էլ նուազեցաւ, թէև Արտաշէս Բ-ի և Խոսրով Ա-ի թագաւորութիւնները թոյլ են տալիս ենթադրել բաւական մեծ զինուորական զօրութիւն:

Բայց զօրքի բազմութիւնը միշտ զօրութեան նշան չէ, եթէ կրթութիւնը և բարեկարգութիւնը կատարելութեան հասած չեն, և այս կողմից հեթանոս Արշակունիք իրանց զինական յաջողութիւններով ու անյաջողութիւններով խրատական օրինակ են ներկայացնում: Արտաշէս և Տիգրան իրանց պատերազմական զօրութեամբ շատ երկրներ նուաճեցին, նոցա յաջորդներն էլ մեծամեծ լաղթութիւններ են տարել ասիական թագաւորների վրայ, բայց հռոմայեցոյ լեզէոնների առաջ շատ անգամ

տեղի են տուել: Տիգրանակերտի պատերազմում Լուկուլլոս 20,000 զորքով Տիգրանի ահազին բանակը ցրուեց. նայնպէս և Արտաշատի պատերազմը մեծ հետեանք չունեցաւ Հայոց համար: Կովկասեան լեռնականներն վրայ երկու անգամ սարսափ ձգող Արտաշէս Բ-ի զօրքը, թէև Հռոմայեցոց լեզէսններն էլ քշեց, բայց չուտով Արտաշէս ստիպուեցաւ կայսեր զօրութիւնը ճանաչել: Մէկ խօսքով Հայոց զօրքը հեթանոս Արշակունեաց ժամանակ միշտ յաջողակ էր գտնուում ասիական պատերազմներում, որոնց մէջ ամեն տեսակ պատերազմական խարդախութիւններ էր գործ դնում, և յաճախ յաղթվում էր՝ երբ գործ ունէր հռոմէական լեզէսներն հետ: Մեծ երկիւղ էին պատճառում Հռոմէացոց Հայոց և Պարթևաց հեծելազօրք, որոնք կամ յանկարծակի յարձակում, չորս կողմից պաշարում էին թըշնամիներին, կամ երբեմն փախչել էին ձեռնում և յետոյ կրկին նոցա վրայ ընկնում կոտորում էին. բայց զրեթէ միշտ բաց ու կանոնաւոր պատերազմից խուսափում էին: Նոցա գլխաւոր դէնքը նեան էր, մի մահաբեր գործիք որ երկու մասից էր բաղկանում. մէկը հաստատուն և բնի վրայ ամրացած, իսկ միւսը շարժական և առաջին սլաքի վրայ հագած. այնպէս որ եթէ նետը վէրքից հանուելու լինէր, շարժական սլաքը մարմնի մէջ էր մնում, և վէրքը ամենեւին չէր բժշկվում:

Բոլոր զօրքի մէջ թէ բազմութեամբ և թէ նշանակութեամբ երևելի էին չորս կողմնակալ կամ սահմանակալ գնդերը, որոնք առանձին զօրավարների հրամանատարութեան ներքոյ էին, թէև կար մէկ ընդհանուր սպարապետ կամ միազլխապետ բոլոր զօրքերի վրայ: Հայաս-

տանի սահմանները մշտակայ զօրքով պահպանելու սովորութիւնը, որ Վաղարշակ հաստատել էր, մի քանի անգամ խափանուեցաւ, բայց դարձեալ նորոգուեցաւ՝ իբրև անհրաժեշտ պաշտպանողական միջոց մի երկրի համար, ուր բացի ուրիշ անյարմարութիւններից հազորակցութիւնը դժուարութեամբ էր կատարվում: Միւս բոլոր գնդերը նահանգների կամ նախարարութիւնների անունով էին կոչվում. այսպէս էին առաջիններից Այրարատեան գունդը, իսկ երկրորդներից՝ Մարդպետականը:

Արշակունիք մեծ սէր ունէին քաղաքներ շինելու, որոնցից ոմանք քաղաքական նպատակներով էին շինվում, բայց աւելի շատ թագաւորների դուարձութեան համար՝ իբրև ամառանոց, ձմեռոց և արքայանիստ քաղաք. զրեթէ չկայ մի թագաւոր որ մի քաղաքի շինութեամբ կամեցած չլինի իւր անունը անմահացնել: Թէ այս ախտը որքան պիտի ծանրանար երկրի տնտեսական վիճակի վրայ, ամեն ճարտար լեզուից գեղեցիկ ապացուցանում է Սանատրուկի իւր անունով Մծբինում կանգնել տուած արձանը, որ ձեռքումը բռնած ունէր մի դրամ, իբրև ցոյց տալու համար՝ թէ քաղաքի նորոգութեան վրայ տէրութեան գանձարանը սպառուեցաւ, և միայն մի դրամ մնաց:

Արշակունեաց ամենասիրելի զբօսանքը որսերն էին: Բայց որսորդութիւնը լոկ զբօսասիրական նպատակ չունէր, այլ Յունաց Ողիմպիական խաղերի նման՝ գլխաւորապէս արքայորդոց և արքունական անձանց զինուորական կրթութեան համար էր ծառայում, և այս սովորութիւնը Պարթևները պարսիկներից փոխ առած էին: Պարսից հին թագաւորները, ապում է Քսենոֆոն, որսոր-

դուժինը պատերազմի պատկեր համարելով, ամիսը մի քանի անգամ որսի էին գնում նախարարների որդոցը որսորդութեամբ զինաշարժութեան և ձիավարութեան մէջ կրթելու համար։ Մերոնց մէջ որսորդութեան ասպարէզները անտառներն էին, որոնցից մի քանը ծանր աշխատանքով տնկվում էին, էրէներով լցվում և պարսպով շրջապատվում էին։

Այսպիսի պատերազմական կրթութիւններով դաստիարակուող արքայորդիքը երբեմն ժամանակ էին գրտնում յունական լեզուով ու գրականութեամբ պարապելու, բայց այս նոցա կրթութեան սովորական շրջանից դուրս էր և միայն մի քանիսի անձնական հետաքրքրութեան և ուսումնասիրութեան պտուղ կարող էր համարուիլ։ Պատմութիւնից յայտնի է Արշակունեաց չափազանց սէրը Յունաց լեզուի, սովորութիւնների և կրթութեան վրայ. նոցա գրամների արձանագրութիւնները ըստ մեծի մասին յունարէն են, իրանը էլ ուրիշ տիտղոսների մէջ հելլենաս էր անունն էր կրում։ Տիգրան Բ-ի պալատը դարդարում էին շքեղ թատրոններ, ուր յոյն գերասանները ներկայացնում էին իրանց ողբերգակ բանաստեղծների հատուածները։ Պլուտարքոս ասում է, թէ Տիգրանի որդին Արտաւազդ և Պարթեաց Որոդէս թագաւորը մեծ մտերմութիւն ունէին միմեանց հետ. երկու թագաւորները փոփոխակի խնջոյքներ էին տալիս միմեանց, որոնց մէջ սովորաբար յունարէն ոտանաւորներ էին կարդացվում. որովհետեւ Որոդէս յունաց լեզուի ու գրականութեան տեղեակ էր, իսկ Արտաւազդ զանազան ողբերգութիւններ, ճառեր և պատմութիւններ էր շարադրում նոյն լեզուով։ Նրբ Վրաստանի գլուխը բերուեցաւ

Տիգրանի արքունիքը, Արտաւազդ և Որոդէս այս առթիւ մի ողբերգութիւն գրեցին ու ներկայացնել տուին յունարէն լեզուով։

Այս և ուրիշ յունական սովորութիւնների հետ Արշակունեաց արքունիքում խառն տիրապետում էին արեւելեան սովորութիւնները և մասնաւորապէս բազմակնութիւնը, որ, ինչպէս երևում է, Արշակունիք առաջին անգամ մտցրին Հայաստան, և նոցանից տարածուեցաւ նախարարների՝ բայց ոչ ժողովրդի մէջ։ Հայոց բնածին և ամեն ժամանակների յատուկ բարեխառնութիւնը և ընտանեկան կեանքի մարքութիւնը, ինչպէս նաեւ Հայկազանց իշխաններից մէկի՝ Արա Գեղեցիկի վրայ պատմուած և իւր հնութեամբը պատկառելի եղած աւանդութիւնը, վկայում են, որ Հայկազանց հարստութեան իշխանները և հայ ազգը ընդհանրապէս անծանօթ էին բազմակնութեան։ Իսկ Արշակունիք այնքան հետևող էին բազմակնութեան, որ քրիստոնէութեան դարերում էլ պահեցին այս պժգալի սովորութիւնը։ Բայց և այնպէս հեթանոսական շրջանումն անգամ թագաւորի «կանանց գլուխը» իւր գրութեամբը և նշանակութեամբը զանազանվում էր երկրորդական կանանցից կամ հարճերից։ Թագուհին կամ «տիկինը» ընտրուելուց յետոյ գրվում էր Արշակունի, հազցնում էին նորան ծիրանի, գլխին թագ էին դնում և երբ արքայական զոյգը պալատի դրանն էր հասնում, թագաւորը ոսկի էր ցրվում ժողովրդին, իսկ թագուհին առաջատար մտնելիս՝ մարգարիտ էր շաղ տալիս։

Մեծ շքեղութեամբ կատարվում էր նոյնպէս թագաւորների և մեծամեծ իշխանների յուզարկաւորութեան հանդէսը։ Արիստոն Փելլացի ականատես յոյն պատմիչը

այսպէս է նկարագրում Արտաշէս Բ-ի թագունը. «Դագաղը ոսկեղէն էր, անկողինը բեհեզեայ, մարմնի վրայ փռուած վերարկուն ոսկեթել. գլխին թագ էր դրած և առաջին ոսկի գէնքը: Դագաղի շուրջը կանգնած էին որդիքը և բաղմաթիւ աղակականները. նոցանից յետոյ գալիս էին ղինուորական պաշտօնեաները, նախարարական տոհմերի նահապետները, բաղմաթիւ նախարարներ ու զօրքերի գնդեր, բոլորն էլ ղինուորուած և իրքի պատերազմելու պատրաստ: Առաջին փողերն էին հնչում, և ետեից ձայնարկու կոյսերը և ողբացող կանայք սևեր հագած. ամենից վերջը գնում էր ռամիկների բաղմոթիւնը»:

Յուդարկաւորութեան ժամանակ պատահած յուսահատական ողբերն ու գործողութիւնները, որ ապագայ կեանքին չհաւատացող ժողովրդի համար հասկանալի են, քրիստոնէութեան դարերումն էլ երկար ժամանակ տեցին: Փողի, փանդուի և ուրիշ երաժշտական գործիքների տխուր ձայների հետ ընկերանում էին «ձայնարկու կուսանաց» կամ «եղերամարց» ողբերը, որոնք ննջեցեալի կեանքի արկածները պատմելով՝ յուդարկաւորների արտասուքը շարժում էին: Իսկ աղգականների յուսահատութեան շափը չկար. նոքա մաղերը փետում, կուրծքերը խփում, երեսները պատառոտում էին. արք և կանայք մի տեսակ ծանր պար բռնելով՝ որորվում, ծափ էին տալիս և այդպիսով իրանց սրտի ցաւը արտայայտում էին:

Արշակունեաց հելլենասիրութեան արդիւնք պէտք է համարել և այն հանգամանքը, որ Հայաստան հաստատուելուց կէս դար յետոյ արդէն սկսում են մտցնել Յունաց աստուածների պաշտօնը Հայոց մէջ: Արտաշէս Ա Փոքր Ասիա և Յունաստան յանձն առած արշաւանքի

ժամանակ՝ բերել տուեց այն տեղերից յունական աստուածների արձանները իրանց քրմերի հետ, որ Տիգրան Բ հրամայեց տեղաւորել հայ մեհեաններում աղգային աստուածների կողքին: Զեսը դրուեցաւ Անի ամրոցում՝ Արամազդի մօտ, Աթենասը Թիլ աւանում՝ Նանէ դիցունու մեհեանի մէջ, Արտեմիսը Երիզայում՝ Անահտի արձանի կողքին, Հեփեստոսը Բաղայառինջ գիւղում՝ Միհրի արձանի մօտ, Ափրոդիտէն Աշտիշատում՝ Աստղիկի կողքին: Հայերը այս կուռքերին իրանց աստուածների յատկութիւնները վերագրելով, սովորական պաշտօնն ու զոհերը մատուցանում էին նոցա:

Քրմութիւնը Հայոց մէջ առանձին դատակարգ էր կազմում: Քրմապետութեան պաշտօնն էլ Վահունեաց (Վահագնի սերնդի) ձեռքն էր մինչև Տիգրան Բ. որ զըրկեց նոցա այս պաշտօնից՝ Հերակլէսի արձանը անհրաման իրանց գիւղը տանելուն համար: Այնուհետև քրմապետութիւնը վարեցին գանաղան անձինք, որոնց թվում երբեմն պատահում են թագաւորական գերդաստանի անդամներ (Երուազ, Մաթան):

Քուրմերը միւս կալուածատէր նախարարների նման ունէին իրանց առանձին զօրքը—«զօրք քրմաց» և սեպհական կալուածները—«երկիր քրմաց»: Միայն հնդկական դաղթականութեան մեհեանները և նոցա պաշտօնեաները ունէին ծարօն գաւառում վեց ընդարձակ գիւղեր (12,000 բնակիչներով) և մօտ 8,000 զօրք:

Հեթանոս Արշակունեաց օրով Հայոց միակ ուսումնափայրերը գիւնատներն էին, ուր գրվում և պահվում էին նոցա մտաւոր գանձերը: Երկու տեսակ գիւններ կային. քաղաքական և կրօնական: Առաջինները թագա-

ւորները պաշտօնները մօտ էին շինուած. նոցա պահապանները կոչվում էին «գիւանադիրը», որոնց պաշտօնները ժամանակակից թագաւորների գործերը գրել ժամանակագրական կարգով և գիւանների մէջ պահել: Հայոց երկրում, ինչպէս և Պարսից մէջ, այս գրքերը ընդհանուր անուամբ կոչվում էին «Մատեան թագաւորաց», պարսկերէն Չահնամէ: Բայց այս գրքերից, որոնք երկրի քաղաքական պատմութիւնն էին կազմում, թագաւորական գիւանների մէջ պահվում էին կառավարութեան, կալուածների և ուրիշ խնդիրների վերաբերեալ թղթեր ու գաշնագրութիւններ: Թագաւորական մատենից յետոյ գալիս էր «Մեհենից մատեանը» կամ «Մեհենական պատմութիւնը», որի հեղինակներն ու պահապանները բուրմերն էին և գտնվում էին մեհենների մօտ, գլխաւորապէս Գարանադի գաւառի Անի ամրոցում: Մեհենական պատմութիւնը նորանով էր գանազանվում թագաւորական մատենից, որ նորա մէջ առաջին տեղը բռնում էր գիցարանական պատմութիւնը, իսկ քաղաքական անցքերը երկրորդաբար միայն յիշատակվում էին: Մ. Խորենացու վկայութիւնից երևում է, որ թագաւորական և մեհենական մատեանները մինչև իւր օրերը հասել էին, որովհետեւ շատ անգամ յիշում է նոցա և Մար-Աբասից յետոյ նոցանից շատ բան է քաղել: Նոյն պատմագիր խօսքերից երևում է դարձեալ, թէ հին ժամանակ ինչ մեծ յարգ ունէին գիւանները և թէ ինչ դարմանալի կարգ ու կանոն էր տիրում նոցա մէջ, այնպէս որ ձեռագրերը շատ հեշտութեամբ կարելի էր գտնել, որովհետեւ ամեն մի մատեան և գրուած առանձին թուահամարով նշանակուած էր:

ԵՐՐՈՐԴ ՀՐԶԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԻՅ ՄԻՆՁԵՒ ԱՐԱՐԱՅՈՅ
ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐԸ (300—640)

Ա. ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՅ ՄԷՋ—
ՏՐԴԱՏ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԶ

26.

Աւետարանի առաջին քարոզութիւնները և քրիստոնեաների զրաժ հալածանքները.— Գրիգոր Լուսաւորիչ, նորա ծնունդը և կրթութիւնը.— Ս. Գրիգորի տանջանքները և Խոր-Վիրապ ձգուիլը (287).— Հովսիսիմեանց նահատակութիւնը.— Ս. Գրիգորի Վիրապից զուրա գալը և Հայոց դարձը (301).— Մեհենների քանդումը.— Ս. Գրիգորի ձեռնադրութիւնը. Տարօնի պատերազմը:— Թագաւորի և ժողովրդի մկրտուիլը:— Քրիստոնէական դպրոցների բացումը.— Արիստակէս հայրապետ (317):

Գեռ Փրկիչը երկրի վրայ էր, որ նորա առաջին քարոզութիւնները արձագանք գտան Հայոց մէջ, և Արգար Հայոց թագաւորը հեթանոս իշխանների մէջ առաջինն եղաւ որ հաւատաց թէ նա Աստուծոյ Որդի է: Քրիստոսի համբաւունալուց անմիջապէս յետոյ Աւետարանը քարոզուեցաւ Հայոց Թագէտս առաքեալի ձեռքով, որին շուտով ընկերացաւ և Բարթոլիմէոս առաքեալը. սոցա աշխատութեամբ հիմնուեցան առաջին եկեղեցիները Հայոց աշխարհում: Բայց քրիստոնէութիւնը խոր արմատ

չդրեց հեթանոս Հայոց մէջ, որոնք դեռ պատրաստ չէին Աւետարանի բարոյական սկզբունքները հասկանալու: Բացի սորանից, նոր կրօնական շարժումը իսկապէս երկրից դուրս՝ Միջագետքում տեղի ունեցաւ, և մենք պատմութիւնից տեսնում ենք որ քրիստոնէութիւնը այնտեղ աւելի յաջողութեամբ տարածվում է, ուր քաղաքական իշխանութիւնը ձեռնառու և օգնական է լինում քարոզչներին: Նոյն իսկ Նիքիայում, Արգարից յետոյ, նորա յաջորդները եկեղեցիները կործանեցին և մեհեմանները կրկին բաց արին. հեթանոսութիւնը վերահաստատուեցաւ իւր բոլոր զօրութեամբ և նորա առաջին զոհերն եղան Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքեալները:

Թէև այս կերպով հին կրօնը դեռ էլի երեք դար տևեց Հայոց մէջ, բայց և այնպէս քրիստոնէութիւնը բոլորովին շահհետացաւ Հայոց աշխարհից, այլ ծածուկ կերպով քարոզվում էր նորա բնակիչներին: Նոյն իսկ Թադէոսին աշակերտած են համարվում Ոսկեանք, որոնք երկար ժամանակ ճգնելով Ծաղկէոյ լեռներում՝ իջան Արտաշատ և մինչև Արտաշէս Բ-ի պալատը մուտ գտան, ուր Սաթրիպի ազգականներից ոմանք—Սուրխասեանք հետևեցան նոցա: Ինչպէս Ոսկեանք, այսպէս և Սուրխասեանք նահատակուեցան Արտաւադդ արքայորդու ձեռքով: Այս նահատակութիւնները փոխանակ սակաւաւոր հաւատացողներին վհատեցնելու՝ աւելի ևս արծարծում էին նոցա եռանդը, և քրիստոնեաների թիւը հետզհետէ աճում էր: Տերտուղիանոս վկայում է, թէ երրորդ դարու սկզբին արդէն բազմաթիւ հաւատացեալներ կային Հայոց մէջ. իսկ Փիլմիրիանոս ասում է, թէ Խոսրով Ա-ի օրով այնքան բազմացել էին հայ քրիստոնեաները, որ

յիշեալ թագաւորը հալածանք հանեց նոցա դէմ և շատերին կոտորեց: Նորա օրինակին հետևելով, Տրդատ իւր թագաւորութեան սկզբում երկու հրովարտակ հանեց, որով սպառնում էր մահուան պատիժ տալ քրիստոնեաներին և նոցա ստացուածքը մատնողներին բաժանել. նոյն պատիժը կրելու էին քրիստոնեաներին թագցնողները: Այս արդէն բաւական ապացոյց էր որ հեթանոսութեան վախճանը մօտեցել էր. կրօնը բարոյական զօրութիւն է և նիւթական միջոցները անկարող են պահպանել նորան, եթէ ժողովրդի սրտում հաստատուն կայան չունի:

Այսպէս ուրեմն Թադէոսի և Բարթողիմէոսի ցանած սերմերը մարտիրոսների թափած արիւնով ոռոգուելով աճեցան և պատրաստեցին Հայոց ազգովին քրիստոնէութիւնն ընդունելու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով:

Ծնաւ Ս. Գրիգոր 257 թուականին Վաղարշապատ քաղաքում. նորա հայրն էր Անակ Պարթևը, մայրը կոչվում էր Ոգոհի: Խոսրովի սպանութիւնից յետոյ, Նւթաղ անունով մէկը Հայոց վրէժխնդրութիւնից ազատեց Անակի երեք տարեկան որդուն իւր Սովիա ստնտուի հետ և փախցրեց Կեսարիա: Այնտեղ Պարթև մանուկը մկրտուելով՝ անուանուեցաւ Գրիգոր և սնուեցաւ քրիստոնէական հոգւով, ուսանելով յունարէն և ասորերէն լեզուները, միանգամայն և կրօնի վերաբերեալ գիտութիւնները: Երբ որ չափահաս դարձաւ, ամուսնացաւ Դաւիթ անունով յայն մարդու Մարիամ դստեր հետ, որից երկու զաւակ ունեցաւ, Վրթանէս և Արիստակէս: Երեք տարուց յետոյ, երկու ամուսինները փոխադարձ համաձայնութեամբ բաժանուեցան միմեանցից. Մարիամը կրտսեր որդու

հետ կուսանոց մտաւ իսկ Գրիգոր Վրթանէսին դայեակ-
ներին յանձնելով՝ ինքը գնաց Տրդատ արքայորդու մօտ,
որպէս զի հաւատարմութեամբ ծառայելով նորան՝ հօր
շարագործութեան արատը սրբէ իւր վրայից:

Դեռ հռոմ եղած ժամանակը Տրդատ յորդորում էր
Գրիգորին քրիստոնէութիւնը թողնել. իսկ երբ հայաս-
տան եկաւ և Երիզայում Անահիտ դիցուհուն զոհ բերեց
իւր հայրենի թագաւորութիւնը յաջողութեամբ վերա-
գաւնալուն համար, հրամայեց Գրիգորին որ արքայական
սեղանից ծաղկէ պսակներ առնէ և կանաչ ոստերի հետ
Ոսկեմօր նուէր տանի: Գրիգոր յանձն չառաւ թագաւորի
կամքը կատարելու: Այն ժամանակ Տրդատ զանազան
հնարներով աշխատեց նորա միտքը փոխել, բայց ոչինչ
չօգնեց. Ս. Գրիգոր անդրդուելի մնաց թագաւորի քաղցր
խօսքերի, սպառնալիքների և մինչև տանջանքների ա-
ռաջ, որ շատ օրեր շարունակ տևեցին: Մինչ նոր տան-
ջանքներ էին պատրաստում, Տաճատ Աշոցայ իշխանը
Արտաւազգ Մանգակունու միջնորդութեամբ յայտնեց
թագաւորին, թէ Գրիգոր արքայատան Անակի որդին
է: Տրդատ այս բանի վրայ աւելի զայրանալով, հրա-
մայեց որ տանեն ձգեն նորան Արտաշատի Խոր-Վիրապը,
ուր հայաստանի ապագայ Լուսաւորչին վիճակուած էր
երկար տարիներ ողջ ու անվնաս մնալ. մի բարեպաշտ
կին ամեն օր մի հաց էր ձգում այն գրբի մէջ և կերակ-
րում էր նորան:

Տասնևչորս տարի էր անցել Ս. Գրիգորի մահա-
պարտների վիճը ձգուած օրից, երբ մի խումբ հաւա-
սաւոր կոյսեր Գայիանէի առաջնորդութեամբ հռոմից
փախչելով՝ եկան ապաւինեցան հայաստան, բերելով ի-

քանց հետ մի կայսերազն օրիորդ, հռիփսիմէ անունով,
որին Դիոկղետիանոս կայսրը կամենում էր իրան կին
առնել: Նորա իրանց բնակութիւնը հաստատեցին Վա-
ղարշապատի մօտ մի հնձանի մէջ, ուր ծածուկ ապրում
էին կերակրուելով ապակեայ յուլունքների գնով, որ
իրանց ընկերներից մէկը շինում էր: Կայսեր կողմից
ստացած թղթի վրայ, Տրդատ հրամայեց որոնել ու
գտնել կոյսերի ապաստանած տեղը: Հնձանը շրջա-
պատուեցաւ զինուորներով, և արքունի սպասաւոր-
ներ եկան հռիփսիմէին թագաւորապալեզ գգեստներ հազ-
ցընելու և պալատը տանելու: Կոյսը ընդգլիմացաւ, և քա-
շէքաշ բերուեցաւ Տրդատի մօտ: Արդէն հարսանիքի հան-
դեսը սկսուել էր և ժողովրդի բազմութիւնը պալատի
շուրջը խոնուել, երբ հռիփսիմէն մի քանի ժամ Տրդատի
հետ կռուելուց լեռոյ՝ սենեակից դուրս փախաւ, ամ-
բօխը ճեղքեց և իւր ընկերների բնակարանն եկաւ: Հա-
սան ետեից գահիճները ջահերով, կապեցին նորան չորս
ցցի վրայ, աշքերը հանեցին, մարմինն այրեցին և կտոր
կտոր արին: Նորա հետ միասին սպանուեցան 33 հոգի
իւր ընկերներից: Հետեւեալ օրը Գայիանէ կոյսը որ բե-
րուել էր պալատ հռիփսիմէին համոզելու համար, սաս-
տիկ տանջանքներով սպանուեցաւ ուրիշ երկու ընկեր-
ների հետ. որով նահատակուեցան ընդամենը 37 հոգի.
մնացած մի քանիսն էլ ցրուեցան:

Այսքան անմեղների մահուան վրայ թագաւորի խիղճը
սկսեց տանջել. մի տեսակ մեղամաղձութիւն եկաւ վրան,
և երբ մի քանի օր յետոյ իւր իշխանների հետ որսի էր
գնում, կառքից դուրս թռաւ և վայրի գազանների պէս
թափառում էր անտառներում. նոյն պատիժն եկաւ շատ

պալատականների վրայ: Այդ միջոցին Տրդատի քոյրը Խոսրովիդուխտ մի երազ տեսաւ. մի լուսազդեհ տաճար տեսաւ էր նորան, թէ միայն Գրիգորը կարող է բժշկել թագաւորին և իշխաններին այդ աստուածային պատուհասից. բայց ով կը հաւատար թէ այնքան տարի անցնելուց յետոյ՝ նա կենդանի մնացած լինի Վերապում: Երբ երազը կրկնուեցաւ, Օտա Ամատունին ուղարկուեցաւ Արտաշատ. մի պարան ցած թողին վիրաւի մէջ և Գրիգորին ձայն տուին. շուանը շարժուեցաւ և Աստուտոյ նահատակը դուրս բերուեցաւ այն մութ ու խոնաւ բնակարանից: Այս սքանչելիքը շուտով տարածուեցաւ Հայոց աշխարհի մէջ: Վաղարշապատի ճանապարհի վրայ Ս. Գրիգորի առաջ եկաւ ախտացեալ թագաւորը իւր իշխանների հետ: Սուրբը ծունկ չողելով՝ աղօթեց. նոցա համար և նորա փոքր ինչ թեթևութիւն զգացին: Յետոյ Հռիփսիմեան կոյսերի նահատակութեան տեղը գնալով, մարմինները ժողովեց, նոցա բնակած հնձանը տարաւ և իւրաքանչիւրին իւր պատառոտուն հանգերձի մէջ պատելով այնտեղ տեղաւորեց: Երկրորդ օրը, թագաւորը, նախարարները և երկրի ամեն կողմերից հաւաքուած բազմութիւնը եկան Ս. Գրիգորի մօտ, որ համոզեց նոցա հեթանոսութիւնը թողնել և քրիստոնէական հաւատն ընդունել: Այնտեղ հնձանի մէջ Լուսաւորիչը սկսաւ քարոզել նոցա խօսելով Աստուծոյ արարչագործութեան, Քրիստոսի մարդեղութեան և Եկեղեցու հաստատութեան վրայ (301):

Այս նախապատրաստութիւնից յետոյ, որ երկու ամիս տեց, Ս. Գրիգորը նորահաւատ ժողովրդի օգնութեամբ ձեռք զարկեց երեք վկայարան շինելու կոյսերի

պատուի համար. մէկը Հռիփսիմէի նահատակած տեղը, միւսը Գայիանէի, երրորդը կոյսերի բնակած տեղը հրնձանում: Մեծ էր ժողովրդի ցոյց տուած ջերմեռանդութիւնը այս աստուածահաճոյ գործի մէջ. ինքն իսկ թագաւորը բահը ձեռքին՝ կոյսերի գերեզմանատեղերը փորում էր, իսկ Աշխէն տիկինը և Խոսրովիդուխտը իրանց փէշերով հողը դուրս էին բերում: Սորանով շքաւանանալով, Տրդատ եօթն օրուան ճանապարհ գնաց, Մասիսի վրայ բարձրացաւ և այնտեղից ութ խոշոր քարեր բերաւ Հռիփսիմէի վկայարանի շէմքում կանգնելու: Վկայարանները շինուելուց և կոյսերի մարմինները նոցա մէջ ամփոփուելուց յետոյ, հասարակաց մաղթանքներ կատարուեցան, և այնտեղ ուր Մրաժին Որդու շնորհով թագաւորը և ուրիշ հիւանդները բժշկուեցան, առաջին եկեղեցու հիմք դրուեցաւ (Էջմիածնի մայր եկեղեցին):

Այնուհետև Տրդատ Ս. Գրիգորի հետ սկսաւ շրջել Հայաստանի ամեն կողմերը, ուր նոր կրօնի համբաւը նոցանից առաջ հասել էր: Կործանուեցան և այրուեցան աստուածների մեհեանները, բազմաթիւներն ու արձանները. մեհեանների տեղերը եկեղեցիների շինութեան համար որոշուեցան, և նոցա զանձերից աղքատներին մասն ու բաժին հանուեցաւ: Թագաւորը՝ որ երբեմն այնպէս նախանձախնդիր էր հեթանոսական կրօնի պահպանութեանը, այժմ ամենին յորդորում ու ստիպում էր հրաժարուիլ հին կրօնի սնոտի պաշտամունքից և Քրիստոսի քաղցր լուծն ընդունել:

Վաղարշապատ վերադառնալով, թագաւորը հասարակաց հաւանութեամբ որոշեց Ս. Գրիգորին Հայոց աշխարհի ընդհանուր հովիւ կարգել: Տասնեակեց երեւելի

նախարարների յանձնուեցաւ Լուսաւորչին արքունի հրա-
վարտակով տանել Կեսարիա, ուր Ղեոնդ մետրապօլիտը
իւր ձեռքի տակ եղած եպիսկոպոսներով ձեռնադրեց
նորան եպիսկոպոսապետ Հայոց (302): Այնտեղից Յով-
հաննէս Մկրտչի և Աթանաղինէս վկայի մասունքներն
առած՝ վերադարձաւ Հայաստան, հետը բերելով բազ-
մաթիւ ասորի և յոյն կրօնաւորներ, որոնք պիտի օղ-
նէին նորան Աւետարանի քարոզութեան մէջ: Տարօն հաս-
նելով, Ս. Գրիգոր կամեցաւ Գեմետր և Գիստնէ հնդիկ
առտուածութիւնների մեհեանը կործանել: Այս լսելով,
Արձան քրմապետը և իւր սրբին Գեմետր զինաւորուած
քրմերով դարան մտան մի բլրի վրայ, և երբ Լուսաւո-
րիչը մի քանի իշխանների հետ նոյն տեղին մօտեցան,
քրմերը յանկարծ ընկան նոցա վրայ և բլրից ցած քշե-
ցին: Այս անակնունելի գիպուածի վրայ նախարարները
Ս. Գրիգորին և նորա հետ եղած քահանաներին Ողկան
բերդը փակցրին: Բայց խառնուրդի մէջ Արձանը սպա-
նուել էր Անդեղ տան իշխանի ձեռքով: Նորա տեղ ան-
ցաւ Գեմետր: Երկրորդ կռուի մէջ, ուր քրմերը 7000-ից
աւելի զօրք ունէին, քրիստոնեաների կողմը յաղթող հան-
դիսացաւ և Գեմետր սպանուեցաւ: Տարօնի պատերազմը
միակ դէպքն էր, ուր հեթանոս Հայերը գէնք աւին ի-
րանց կրօնի պաշտպանութեան համար: Ս. Գրիգորը
կռուքերը և մեհեանները կործանեց, նոցա աւերակների
վրայ եկեղեցիներ շինեց և Ս. Յովհաննէսի մասունքների
մի մասը այնտեղ դնելով՝ ճանապարհը շարունակեց:

Սուրբ Գրիգորի վերադառնալու լուրը հասածին
պէս՝ Տրդատ թագաւորը իւր ընտանիքով և զօրքով գնաց
Քաղբիանդի Բագաւան քաղաքը նորան գլխաւորելու:

Այստեղ մի ամիս ժողովրդին պատրաստելուց յետոյ,
Լուսաւորիչ հետը բերած քահանաների գործակցութեամբ
մկրտեց ու հաղորդեց թագաւորին իւր ընտանիքով, զօր-
քին և բոլոր բազմութեանը. եօթն օրուան մէջ չորս մի-
լիոնից աւելի մարդ մկրտուեցաւ:

Սորանից յետոյ անխոնջ մշակը սկսաւ շրջել Հայաս-
տանի հեռաւոր գաւառներն ու քաղաքները, անդադար
քարոզելով ու մկրտելով և մեհեանների տեղ եկեղեցիներ
ու վանքեր հաստատելով: Գործի յարատեւութեան հա-
մար՝ արքունի հրամանով քրիստոնէական դպրոցներ հիւ-
նուեցան, յոյն և ասորի դպրութեամբ, որոնց մէջ յառա-
ջադէմ գանուպները քահանայ ու եպիսկոպոս ձեռնա-
դրուեցան: Այսպիսով գործից փոքր ինչ թեթեանալով,
սուրբ ժամանակ առ ժամանակ առանձնանում էր, և
սրալէս զի ժողովուրդը առանց հովուապետի չմնայ, թա-
գաւորի առաջարկութեամբ նորա որդիքը Կեսարիայից
բերուեցան և կրտսերը Արիստակէս հօրից եպիսկոպոս
ձեռնադրուելով՝ նորան տեղապահ կարգուեցաւ (317):

27.

Տրդատի և Լուսաւորչի ճանապարհորդութիւնը Հռոմ (319).—
Սղուկի ապստամբութիւնը և Հիւսիսականաց արշաւանքը.—
Մամիկոնեան նախարարութեան ծագումը.— Պատերազմ Պար-
սից հետ. — Արիստակէս Նիկիոյ ժողովում (325). — Ս. Գրիգորի
մահը (332). — Տրդատի մահը (342):

Քրիստոնէութեան հաստատութեամբ Հայոց բարե-
կամութիւնը առժամանակ ընդհատուել էր իրանց արե-
մրտեան դաշնակիցների հետ: Եւսեբիոս Կեսարացու վկա-
յութեամբ՝ Հայք մեծ պատերազմ ունեցան Մաքսիմինոս
կայսեր հետ, որ կամենում էր բռնութեամբ հեթանո-

սութիւնը վերահաստատել նոցա մէջ (311): Այսպիսով քննընտրութեան լուծուել էր այն դաշը՝ որ Հռոմայեցիք ունէին Հայոց թագաւորութեան հետ, երբ յանկարծ նոր կրօնը Կոստանդիանոսի հետ կայսերական պահի վրայ բազմեցաւ: Տրդատ օգուտ քաղելով այս յաջող հանգամանքից, մտածեց անձամբ գնալ Հռոմ և բարեկամութեան դաշը նորոգել քրիստոնեայ կայսեր հետ: Այս փառաւոր ուղևորութեան մասնակից եղան Ս. Գրիգորը, Արիստակէս, շատ նախարարներ և բազմաթիւ զօրքեր, որոնց թիւը Ագաթանգեղոսի ասելով՝ 70,000-ի էր հասնում: Կոստանդիանոս և Սեղբեստրոս սլաղը սիրտը ընդունելութիւն ցոյց տուին Տրդատին և Ս. Գրիգորին. երկու թագաւորների մէջ քաղաքական դաշը կապուեցաւ, Լուսաւորիշ էլ իւր կրած շարժարանքների համար մեծ պատիւներ գտաւ եկեղեցական դասի կողմից:

Պարսից թագաւորը Զապուհ Տրդատի բացակայութիւնը յարմար առիթ համարելով, պատրաստուեցաւ Հայաստանի վրայ յարձակելու. միևնոյն ժամանակ Սելուսեայ Սզուկ իշխանին յորդորեց ապստամբել իւր թագաւորից և սկիւթական ցեղերին դրդեց հիւսիսային կողմից արշաւել Հայոց երկրի վրայ: Սզուկ սպանելով ծերունի Օտա իշխանին, որ իւր փեսան էր, գրաւեց նորա Ուղան բերդը Տարօն գաւառում և Սիմ լեռան բնակիչներին իւր կողմը ձգելով՝ ազմկում էր երկիրը: Հասաւ Տրդատ, ժողովեց իւր զօրքը և որովհետև ինքը կամենում էր աւելի վտանգաւոր թշնամիների առաջը կտրել, խոստացաւ Սզուկի երկրները նորան տալ, ով որ ապստամբին կը բռնէ: Գարգարացոյց դաշտում Տրդատ ճակատեցաւ հիւսիսականաց գէմ և իւր սովորական քաջու-

թեամբը զարկաւ կոտորեց թշնամիների բանակը, որոնց առաջնորդում էր Բասլաց Գեղրեհոն թագաւորը: Գեղրեհոն իւր զօրքի յաղթուիլը տեսնելով, ձգեց իւր կաշուապատ չուանը, որ Հայոց թագաւորին բռնէ. Տրդատ մէկ հարուածով երկու կտոր արաւ Բասլաց թագաւորին և նորա խառնիճազանշ զօրքը մինչև Հոնաց աշխարհը հալածեց:

Մինչ յաղթութեամբ և պատանդներով յետ էր դառնում իւր երկիրը, լուր առաւ թէ Տարօնի ապստամբութիւնը զսպուեցաւ: Մամգուն արքայազն իշխանը, որ ձենաց թագաւորի վրէժխնդրութիւնից նախ Պարսից և ապա Հայոց աշխարհն էր ապաւինել, Տրդատի խոստումը լսելով՝ իբր նորանից ապստամբած գիմեց Սզուկի մօտ և նորա հաւատարմութիւնը դրուելով որսի ժամանակ սպանեց նորան, բերդին տիրեց և բոլոր ցեղը կոտորեց, որոնցից միայն երկու հոգի կարողացան ազատուիլ: Թագաւորը իւր խոստման համեմատ Տարօն գաւառը Մամգունին պարգևեց և նորա ցեղը նախարարութեան պատուին արժանացրեց՝ իւր անունով Մամգունեան կամ Մամիկոնեան անուանելով:

Այս յաջողութիւններից յետոյ Տրդատին մնում էր Պարսից հետ զարնուիլ. բայց որովհետև սկիւթական արշաւանքի մէջ շատ մարդ էր կորցրել, խոհեմութիւն համարեց Հռոմայեցոց դաշտեանը սպասել: Իւր զօրքը կարգի դրեց և որովհետև յիշեալ պատերազմում ուրիշ իշխանների հետ Արտաւազդ Մանգալունի սպարապետն էլ էր ընկել, զօրավարութիւնը հին սովորութեամբ չորսի բաժանեց. հիւսիսային գունդը յանձնեց Վրաց Միհրան թագաւորին, որ միանգամայն Գուգարաց բղեշ էր, իսկ

միւս գնդերի վրայ կարգեց Վահան Ամատունուն, Մանածիհր Ռշտունուն և Բագարատ Բագրատունուն: Երբ Հռոմայեցիք Ասորեստանի վրայ յարձակեցան, Տրդատ գլխեց Պարսից երկրի հիւսիսային կողմերը և Ատրպատականի մեծ մասը գրաւեց: Չապուհ ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրել Կոստանդիանոսից, և Տրդատ Դավրէժում պահապան դուր թողնելով՝ դարձաւ Հայաստան:

Տրդատ, որ պատերազմի դաշտում քաջ զօրապետ էր, խաղաղութեան ժամանակ իբրեւ երկրորդ Լուսաւորիչ գործակից և օգնական էր լինում բուն Լուսաւորչին՝ իւր առաքելական գործի մէջ: Երբ մի քանի տարուց յետոյ Կոստանդիանոսից հրաւէր եկաւ Հայոց թագաւորին, որ Հայրապետի հետ միասին Նիկիայի ժողովը գնան, նորա յանձն չառնելու երկրից հեռանալ, այլ Արիստակէսին ուղարկեցին այդ առաջին տիեզերական ժողովը, որտեղից նա բերեց հաւատոյ Հանդանակը (325):

Արիստակէսի դարձից յետոյ Ս. Գրիգոր իւր գործը կատարած համարելով, հայրապետական բեռը բոլորովին իւր որդուն թողեց և ինքը քաշուեցաւ իւր սովորական ճղնարանը՝ Սեպուհ լեռան Մանեայ այրում, որտեղից այլ ևս ոչ ոքին չերեցցաւ մինչև իւր մահը (322): Հովիւները նորա մարմինը գտան և նոյն այրի մէջ թաղեցին: Հայոց եկեղեցին ամենամեծ սրբերի կարգը դասեց նորան և սահմանեց նորա յիշատակը մի քանի անգամ տօնել տարուան մէջ:

Քանի որ Ս. Գրիգորը ողջ էր, ամենքը ակնածում էին նորանից և նորա սահմանած կարգերը պահպանում. նորա մահից յետոյ շատերը, մանաւանդ նախարարները միջից, նոյն յօժարութեամբ չէին լսում Ս. Արիստակէսի

խրատներին, մինչև նոցանից մէկը՝ Չորրորդ Հայոց Արքեղայոս իշխանը սպանեց հայրապետին ծովաց աշխարհում (340): Նոյնպէս և Տրդատ շարունակում էր թէ խօսքով և թէ գործով յորդորել ամենին, որ քրիստոնէական լեանք վարեն. և երբ տեսաւ որ իւր խօսքը առաջուան պէս չեն յարգում, թագաւորութիւնը թողեց և քաշուեցաւ Մանեայ այրը: Նախարարները գնացին խնդրեցին նորան, որ յետ գայ և իշխանութիւնը կրկին ձեռք առնէ. բայց նա յանձն չառաւ, և ապերախտ իշխանները ծածուկ թունաւորեցին նորան իւր թագաւորութեան 56-րդ տարում (342): Այսպիսի ցաւալի վախճան ունեցաւ Տրդատ, որ Հայաստանի ամենափառաւոր և ամենալաւ թագաւորներից մէկն եղաւ: Նորա մարմինը դրուեցաւ արծաթապատ դագաղի մէջ, որին չորս ոսկէսանձ ջորիներ էին լծուած: Դագաղը շրջասլատել էին թագաւորի ընտանիքը, ազգականներն ու բարեկամները, և երկու կարգ սպառազինուած զինուորներ. առաջից գնում էր եկեղեցական դասը երգելով և խուռնկ ծխելով, իսկ ետեւից փող ու տաւիղ հնչող երաժիշտներ և ողբասաց կանայք, և ամենից վերջը ժողովրդի անթիւ բազմութիւնը: Այսպիսի հանդիսով տարուեցաւ և կճեայ տապանի մէջ թաղուեցաւ Թորդան գիւղում, ուր մի քանի տարի յետոյ ամփոփուեցաւ և Լուսաւորչի մարմինը:

Բ. ՏՐԴԱՏԻ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

28.

Հայաստանի քաղաքական հանդամանքը Տրդատից չետու.— Տրդատի յաջորդների թուլութիւնը. Եկեղեցական դասի նշանակութիւնը.— Ներքին խռովութիւններ և ապստամբութիւններ. — Խոսրով Բ. (343). Ապստամբների նուաճումը.— Հիւսիսականաց արշաւանքը և պարտութիւնը.— Պատերազմ Պարսից հետ. Խոսրովի մահը (352).— Մուղղի ճակատամարտը.— Տիրան Բ (353). Նորա յարաբերութիւնը երկու զրացի պետութիւնների հետ.— Տիրանի զահընկեցութիւնը (364):

Քանի որ Պարթևները թագաւորում էին Պարսից երկրում և Հայերը հեթանոս էին, Հայաստանը, հանդամանքներին նայելով, երբեմն Հռոմայեցոյ դաշնակից էր լինում. բայց աւելի առաջինների կողմն էր հակուած, որովհետև երկու երկրների վրայ միևնոյն պարթևական-արշակունի հարստութիւններն էին իշխում և երկու ազգերի մէջ նոյն քաղաքական և ընկերական երգերը կային: Իսկ երբ Պարթևների գահի վրայ Սասանեանք նստան Պարսկաստանում և հեթանոսութեան փլատակների վրայ քրիստոնէութիւնը բարձրացաւ Հայոց աշխարհում, անհաշտ թշնամութիւն ընկաւ նախ երկու արքունիքների և ապա երկու ազգերի մէջ, որ քանի դեռ սաստկացաւ և տևեց մինչև Արաբացոյ պատմական ասպարէզը երևելը: Քրիստոնեայ Արշակունիք Սասանեանց վրայ նայում էին ոչ միայն իբրև իրանց ազգակիցների գահը յափշտակողների, այլ և իբրև այլակրօնների ու քրիստոնէութեան թշնամիների վրայ. մինչդեռ սորա հակառակ ամեն բան հակում էր նոցա այժմ դէ-

պի հռոմէական պետութիւնը, և՛ կրօնի նոյնութիւնը, և՛ յունական կրթութիւնը, որ Լուսաւորչի յաջորդների աշխատութեամբ սկսաւ մուտ գտնել Հայոց մէջ, և նոյն իսկ յաճախակի խնամութիւնները, որ կայսրները անում էին Հայոց թագաւորների հետ՝ Պարսիկներից հեռու պահելու դիտաւորութեամբ: Բայց և այնպէս պարսկական բարքն ու սովորութիւնները այնպէս խոր արմատ էին դրել Հայոց ներքին կեանքի մէջ, որ անկարելի էր նոցա բոլորովին բաժանուիլ Արեւելքից և վերջնականապէս միանալ Արեւմուտքի հետ: Ահա այս պատճառով տեսնում ենք որ Տրդատի յաջորդները յաճախ տատանում են իրանց ընտրութեան մէջ այն մեծ կռուի ժամանակ, որ Սասանեան թագաւորները և Բիւզանդիայի կայսրները միմեանց դէմ տալիս են, մինչև որ վերջապէս երկու ռոսիաները հաշտութեան ուրիշ ելք չգտնելով՝ Հայաստանը միմեանց մէջ բաժանում և Հայոց ազատութիւնը ջնջում են:

Այս դժբաղդութեան առաջը կարող էր աւնել միայն Հայոց թագաւորների արդար և իմաստուն ընթացքը ներքին կառավարութեան մէջ և աշակրջութիւնն ու խոհամութիւնը արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Դժբաղդաբար Տրդատի յաջորդները զուրկ էին այս բարեմասնութիւններից. նորա մեծ մասամբ տէրութեան գործերով զբաղուելու տեղ՝ լոկ կերուխումի ու զուարճութիւնների հետից էին լինում, Արեւելոց յատուկ մոլորութիւնների հետ խառնելով և հռոմի սոսկալի վարքն ու բարքը: Իրանց կեանքը որսերի ու կանանոցների մէջ անցկացնելով, նորա ոչ երկրի բարեկարգութեանն էին խնամք տանում, ոչ էլ անձամբ մասնակից էին լինում այն պա-

տերազմներին, որոնց ասպարէզն էր Հայաստանը: Հէնց այս պատճառով արքունի հրամանները մեծ ներգործութիւն չունէին փառամով նախարարների վրայ, որոնք մեծամեծ կալուածներով ու պատիւներով ճոխացած՝ մեծ ակնկալութիւն չունէին թոյլ ու մեղկ թագաւորներից և ձգտում էին ինքնագլուխ լինելու: Ապաւինելով իրանց բերդերում, նորա յաճախ միմեանց հետ կռւում էին, երբեմն էլ իրարու հետ միաբանում թագաւորի: Ղէմ, և մինչև անգամ աշխարայ Պարսից կամ Յունաց կողմն էին անցնում և նոցանից զանազան խոստումներ էին ընդունում:

Կենտրոնական իշխանութեան այս թուլութեան պատճառով՝ իւրաքանչիւր թագաւորի մահուան ժամանակ գահին վտանգ էր սպառնում, և եթէ Արշակունեաց թագաւորութիւնը Տրդատից յետոյ մօտ մի դար կանգուն մնաց, այդ տալու է գրսից երկու դրացի պետութիւնների ոսոխութեանը, որոնցից իւրաքանչիւրը աչք ունէր Հայաստանի վրայ, իսկ ներսից՝ եկեղեցու պաշտօնեաներին, որոնք յիշեալ հանգամանքից օգուտ քաղելով՝ հայրենասէր իշխանների աջակցութեամբ աշխատում էին երկրի զօրութիւնները խաբխարեալ գահի շուրջը կենտրոնացնել: Սակայն անարժան թագաւորները չիմացան գնահատել իրանց երախտաւորների ծառայութիւնները, որոնք իրանց բարեբարութիւնների փոխարէն անարգվում և սպանվում էին:

Տրդատի եղբրական մահից յետոյ սանձարձակ նախարարները իրանց կրքերին կատարեալ ազատութիւն տուին. նորա միմեանց երկրները ոտնախոտ անելով՝ կատաղաբար պատերազմում էին միմեանց ղէմ՝ մեծ տառապանք պատ-

ճառելով ժողովրդին: Այս կռիւների ժամանակ Բզնու-նեաց, Մանաւազեանց և Որդունեաց հին նախարարական տոհմերը խաղառ ջնջուեցան: Բայց այս արիւնհեղութիւնից աւելի վտանգաւոր էին երկրի հիւսիսային և հարաւային մասերում զրգուած ապստամբութիւնները, որոնց մէջ խառն էր և Պարսից թագաւորի մատը: Սահաւորուկ արշակունի իշխանը, որ Տրդատից իբրև վերակացու ուղարկուած էր Աղուանից երկիրը, ինքնագլուխ թագաւորեց Փայտակարանում, և Վրթանէսի որդուն՝ Գրիգորիս կաթողիկոսին ձիու պոչից կապելով՝ նահատակեց Վառնեան դաշտում: Նորա օրինակին հետեւելով, Բակուր Աղձնեաց բղէխը ապստամբեցաւ և կամեցաւ ինքնագլուխ իշխել իւր երկրների վրայ:

Այս անկարգութիւնները տեսնելով, մի քանի հայրենասէր իշխաններ Վրթանէս կաթողիկոսի հետ խորհուրդ արին, և Մար ու Գազ Ծովաց և Հաշտենից նախարարներին ղեսպանութեամբ ուղարկեցին Կոստանդկայսեր մօտ, խնդրելով որ վերջին դաշնադրութեան համեմատ՝ օգնական զօրք ուղարկէ և Տրդատի որդուն Խոսրովին թագաւորեցնէ: Անտիոքոս, կայսերական տան վերակացուն, լէզէոններով եկաւ Հայաստան, հետը թագաւորական թագ և ծիրանի բերելով: Խոսրով Բ նստաւ իւր հօր գահը (343), և անմիջապէս Տրդատի կարգած չորս զօրավարները իրանց պաշտօնի մէջ հաստատուեցան: Մանաճիհր Ռշտունին ուղարկուեցաւ Ասորեստանի և Միջագետքի կողմերը, Վահան Ամատունին գնաց Ատրպատականի սահմանները պահպանելու, իսկ ինքը Անտիոքոս Բագարատ առպետի և Միհրան Բղէշի հետ գլխեց Սանատրուկի վրայ, Փայտակարանից Պարսկաս-

տան քշեց նորան և հայաստանի հարկերը ժողովելով՝ վերադարձաւ կայսեր մօտ:

Միննոյն ժամանակ հարաւում Մանաճիհր Աղձնեաց ապստամբութիւնը զսպեց և Պարսից օգնական զօրքը հալածեց. Բաղուրը սպանուեցաւ և նորա հէշտ որդին թագաւորին ուղարկուեցաւ: Բայց Ռշտունեաց իշխանը անգլթութեամբ վարուեցաւ Աղձնեաց և Միջագետքի բնակիչների հետ, յանցաւորների հետ շատ անմեղ մարդիկ կոտորելով ու գերելով: Զուր Ս. Յակոբ Մծբնաց հայրապետը յորդորեց նորան որ կալանաւորուած անմեղներին արձակէ. երբ հայրապետը թագաւորին բողոքեց, Մանաճիհր գայրացած՝ նորա ութ սարկաւազներին, որ գերեալների մէջ էին, հրամայեց ծովը ձգել, և սուրբը անիծեց նորա գաւառը:

Երբ այս կերպով երկիրը խաղաղացաւ, Խոսրով սկսեց զբօսանքի ու որսորդութեան ետեւից լինել. այս նպատակով նա անկել տուեց Աղստ գետի ափին մի արուեստական անտառ, որ իւր անունով Խոսրովակերտ կոչուեցաւ. շինեց նոյնպէս Դուին քաղաքը և իւր պալատը այնտեղ փոխադրեց: Հայոց թագաւորի անհոգութիւնը տեսնելով, Չապուհ Բ մի ուրիշ փորձ փորձեց. հայաստանի խաղաղութիւնը վրդովելու. նորա զրգմամբ հիւսիսային լեռնականներից 20,000 Մաղբթաց Սանեսան թագաւորի առաջնորդութեամբ արշաւեցին հայաստան, Միհրանի զօրքը ջարդեցին, իրան էլ սպանեցին և անարգել եկան Վաղարշապատ քաղաքը պաշարեցին: Վրայ հասան Բաղարատ և Վահան արեւմտեան և արեւելեան զինուորով, և առանց ժամանակ տալու թշնամիներին արձակ գաշտում նետաձգութեամբ պատերազմելու

քշեցին նոցա մինչև Օշական գիւղի քարքրոտ տեղերը. այստեղ Վահան Ամատունին ընկաւ Մաղբթաց թագաւորի վրայ, ձիուց վայր ձգեց նորան ու սպանեց. նորա զօրքը յաղթուեցաւ ու փախաւ: Այս միջոցին թագաւորը Վրթանէս կաթողիկոսի հետ ծովաց գաւառի Դարենից բերդում ապաւինած՝ պատերազմի ելքին էին սպասում: Եկան զօրավարները յաղթութեան աւետիսը բերին իրանց տիրոջ, և արգարասէր Բաղարատ ասպետը պատմեց նորան Վահան Ամատունու սխրագործութիւնը: Խոսրով պարգևեց Վահանին Օշական գիւղը. իսկ Միհրանի տեղ՝ հիւսիսային գնդի զօրապետ կարգեց Դարձոյլ Խորսոռունուն:

Հիւսիսականաց արշաւանքից յետոյ յայտնի թշնամութիւն ընկաւ հայոց և Պարսից մէջ: Խոսրով Չապուհի մեքենայութիւններից զրգուած՝ դադարեցաւ հարկ տալու նորան և Պարսից զօրքը մտաւ հայաստան: Հայերը գիմաւորեցին նոցա հեր և Զարեանգ գաւառում, ուր մեծ կոտորած եղաւ և երկու կողմից շատ զօրավարներ ընկան, ի թիւս որոց և Արտաւազդ Մանդակունու որդին Վաշէն, որին յանձնուած էր հայ զօրքի սպարապետութիւնը: Ինքը Խոսրով էլ այնուհետեւ երկար չապրեցաւ. նորա վերջին գործն եղաւ Վաշէի որդուն՝ պատանի Արտաւազդին պատուաւոր սպարապետութիւնը տալ (352): Այսպիսով Խոսրով թէև հօր քաջութիւնը չունէր, բայց նորա բարեպաշտութիւնից և զգաստասէր բարքից անմասն չեղաւ. իւր աննախանձ բնաւորութեամբ նա գիտաց գնահատել հաւատարիմ իշխանների անձնուրութիւնը, որոնք հայաստանը թշնամիներից ազատեցին և իւր գահի նեցուկներն եղան:

Անմիջապէս Վրթանէս կաթողիկոսը նախարարներին խորհրդի գումարեց, և որոշուեցաւ երկրի վերակացութիւնը ժամանակաւորապէս յանձնել Արշաւիր Կամսարականին, մինչև որ Տիրան արքայորդին Կոստանդնուպօլսից վերադառնայ, ուր կաթողիկոսի հետ գնաց Կոստանդ կայսրից Հայաստանի թագն առնելու: Այս հանգամանքից օգուտ քաղելով, Չապուհ Բ իւր ներսեհ հղբօրը բազմաթիւ զօրքով ուղարկեց, որ Հայոց նուաճէ և երկիրը գրաւէ: Արշաւիր Կամսարականը դուրս եկաւ ներսեհի առաջ և Մուղղ դաշտի վրայ ջարդելով Պարսից՝ քեց նոցա իրանց երկրի սահմանները:

Տիրան Բ, որ հօր նման թոյլ էր առանց նորա առաքինութիւնները ունենալու, գահը բարձրանալուն պէս (353) Չապուհ Բ-ի հետ հաշտութիւն արաւ, և կրկնակի հարկ տալով Յունաց և Պարսից՝ խաղաղ կեանք էր վարում: Չապուհ Յունաց հետ պատերազմելու գիտաւորութիւն ունենալով, իւր բարեկամութիւնը հաստատ պահեց Տիրանի հետ. մինչև անգամ երբ հիւսիսային աղբերը իրանց սովորութեամբ արշաւեցին Հայաստան, Հայոց թագաւորին օգնեց նոցա ասպատակութիւններէ առաջն առնելու:

Բայց և այնպէս Տիրան չկարողացաւ մինչև վերջը չէզոքութիւն պահպանել երկու տէրութիւնների մէջ: Կոստանդի յաջորդը Յուլիանոս Ուրացոյ մեծ զօրութեամբ Պարսից վրայ դալով, Տիրան ստիպուեցաւ օգնել Յունաց Եփրատի կամրջովն անցնելու, և թէպէտ պատերազմ չգնաց, բայց իւր երրորդ որդուն Տրդատին և Տիրիթ թոռանը պատանդ տուեց կայսեր, ինչպէս նաև մի գունդ օգնական զօրք Զօրա Ռշտունեաց նա-

խարարի առաջնորդութեամբ: Միննոյն ժամանակ ինչան հպատակութեան՝ կայսեր պատկերը բերեց և Ծովաց գաւառի թագաւորական եկեղեցու մէջ կախեց: Յուսիկ, Վրթանէսի որդին ու յաջորդը, որ շատ անգամ թագաւորին յանդիմանել էր իւր անկարգ վարքի համար և մինչև իսկ եկեղեցու դռները նորա առաջ փակել էր, կայսեր պատկերը ոտնակոխ արաւ. Տիրան զայրացած՝ հրամայեց բրածեծ անել նորան, մինչև որ հայրապետը հոգին աւանդեց: Երբ Դանիէլ Ժերունի քահանան յանդիմանեց նորան իւր անօրէնութեան համար, թագաւորը նորան էլ խեղդել տուեց:

Այս անցքերը լսելով և Ուրացոյ կայսեր համար պատերազմել չկամենալով, Զօրա նախարարը համոզեց իւր զօրքին յետ դառնալ Հայաստան: Նա քաշուեցաւ Տմորիս գաւառը, ուր Հայր մարգպետը (ներքնապետ) եկաւ և խաբէութեամբ հրաւիրեց նորան որ թագաւորի մօտ երթայ: Եւ որովհետեւ զօրքը ցրուել էր, Զօրա աւամայ գնաց և Տիրանի հրամանով բոլոր ցեղովը սպանուեցաւ: Նորա տեղ հարաւային գնդի զօրապետ կարգուեցաւ Սաղամուտ Անձտայ իշխանը:

Իսկ Յուլիանոս իւր յաղթական բանակով Պարսից նեղ տեղը ձգելով, Տրդատին առաջ շարաշար յաղթուեցաւ ու սպանուեցաւ: Չապուհ Յունաց հալածելուց յետոյ, Տիրանին բարեկամաբար իւր մօտ հրաւիրեց և զօրքերի առաջ նախատեղով նորան իւր ուխտադրութեան համար, աչքերը հանեց և ուղարկեց Կուաշ աւանը (364):

Արշակ Բ (364). նորա յարաբերութիւնը Հռոմայեցոց և Պարսից հետ:—Տիգրանակերտի պաշարումն ու առումը.—Ներսէս Մեծի աքսորը.—Գնէլ. նորա սպանումը.—Փառանձեմ թագունի.—Արշակաւանի շինութիւնը. Կամսարականաց կոտորածը.—Արշակի Կալանաւորութիւնը.—Փառանձեմի և Արշակի վախճանը (282):

Պարսից թագաւորը իւր վրէժխնդրութիւնը յագեցնելուց յետոյ, Հայոց սիրտը շահելու և միանգամայն իւր ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ զօրացնելու համար, Տիրանի տեղ թագաւորեցրեց նորա որդուն Արշակ Բ-ին (364): Միևնոյն ժամանակ իւր ասպահովութեան համար՝ Վահան Ամատունու տեղ արևելեան գնդի զօրապետ կարգեց Պարսից կուսակից Վաղինակ Սիւնեցուն, և ինքը վերադարձաւ իւր երկիրը հիւսիսային ազգերի արշաւանքի առաջն առնելու համար: Վաղենտիանոս կայսրը Հայոց երկրի անցքերը իմանալով, դեսպան ուղարկեց Արշակին, յորդորելով որ Պարսից դաշնակցութիւնից յետ կանգնի և իւր յետ միաբանի. բայց Հայոց թագաւորը Յունաց դեսպաններին անպատուութեամբ յետ դարձրեց: Կայսրը զայրացաւ և Արշակի եղբոր Տրդատին, որ իւր մօտ պատանդ էր, սպանեց, միանգամայն Թէոդոս զօրապետին զօրքով Հայաստան ուղարկեց: Զարհուրեցաւ Արշակ և Ներսէս Մեծի (Յուսիկի թոռան) միջնորդութեանը դիմեց կայսեր հետ հաշտուելու համար: Վաղենտիանոս զիջաւ և իւր մօտ եղած պատանդներին արձակելով՝ կայսերական տանից Ողիմպիական անունով օրիորդին Արշակին կնութեան ուղարկեց, որպէս զի այսպի-

սով Հայոց թագաւորին Բիւզանդիայի արքունիքի հետ կապէ:

Զապուն հարկաւ չէր կարող անտարբերութեամբ նայել Հայոց քաղաքականութեան փոփոխութեան վրայ. ուստի և հիւսիսային ազգերի պատերազմը վերջացնելուց յետոյ, սկսաւ Հայաստանի վրայ արշաւելու պատրաստութիւն տեսնել: Արշակ աճապարեց Տիրիթ եղբորդուն իւր զինակիր Վարդան Մամիկոնեանի հետ Տիգրոն ուղարկել հաշտութիւն խօսելու համար, և Զապուն որովհետեւ կայսեր հետ պատերազմելու զիտաւորութիւն ունէր՝ համաձայնեցաւ, այն պայմանով որ Հայոց թագաւորն էլ իւր զօրքով Յունաց վրայ երթաւ: Արշակ մտածեց ոչ Բիւզանդիայի հետ յայտնի թշնամանալ և ոչ Սասանեան թագաւորի կամքը չկատարած համարուիլ. ուստի զանազան սլաւաճառներ բերելով՝ անձամբ պատերազմ չգնաց, այլ միայն մի փոքրիկ օգնական դունդ ուղարկեց Պարսից, և որովհետեւ Տիրիթն ու Վարդանը զբոլել էին Զապունին Հայոց դաշնակցութիւնը հաշտութեան պայման գնելու, սաստիկ նախատեց նոցա: Վիրաւորուած իշխանները Արշակի պալատից հեռացան և ճանապարհ ընկան Զապունի մօտ գնալու. բայց Վատակ՝ Վարդանի եղբայրը թագաւորի հրամանով ետևներից հասաւ և երկուսին էլ սպանեց:

Այդ միջոցին Զապուն Հայաստանի հարաւային կողմից անցնելով՝ Յունաց վրայ էր գնում: Երբ Տիգրանակերտի մօտ հասաւ, կամեցաւ քաղաքը մտնել, որ իւր բանակի համար պաշար առնէ. բայց Անդովկ Սիւնեաց իշխանը քաղաքի դռները փակեց Պարսից առաջ: Զապուն ժամանակ չկորցնելու համար իւր ճանապարհը շա-

բունակեց, թողնելով որ դարձին Տիգրանակերտցոյ պատ-
ժէ, ինչպէս որ արաւ էլ: Քաղաքը մեծ ընդդիմութիւ-
նից յետոյ առնուեցաւ յոյն զերինների օգնութեամբ. բնա-
կիչներից սրբ կոտորուեցան, սրն էլ Պարսկաստան զերի
տարուեցան:

Մինչ Պարսկաստանը Հայաստանի մէկ սահմանից
աւարով ու զերիններով դուրս էին գալիս, միւսովը մըտ-
նում էին Յայները Թէոդոսի առաջնորդութեամբ, որ դա-
ւիս էր Արշակի վրայ Պարսից օգնութիւն տալուն հա-
մար: Արշակ դարձեալ Ներսէս Մեծի միջնորդութեանը
դիմեց, որ Թէոդոսին համոզեց և Արշակի արդարացու-
ցիչ նամակովը և շատ ընծաներով զնաց կայսեր մօտ:
Վաղէս կայսրը ոչ Արշակի թուղթը կարգաց, ոչ էլ Ներ-
սէսին կամեցաւ տեսնել, այլ հրամայեց մի անմարդա-
քնակ կղզի արսորել նորան: Այսպիսով Արշակ իւր երկ-
դիմի քաղաքականութեամբ չկարողացաւ ոչ Տիգրանի և
ոչ Բիւզանդիոնի բարեկամութիւնը զրաւել. ընդհակա-
ռակն՝ երկու կողմի թշնամութիւնը զրգռեց իւր դէմ
և եթէ երկու անգամ կայսեր բարկութիւնից ազատուե-
ցաւ, Պարսից թագաւորը նոյն դժբաղդութիւնը պիտի
բերէր նորա գլխին, որի փորձը արդէն առել էր հայրը
Տիրան:

Հայոց թագաւորի փրկութեան միակ յոյսը երկրի
ներքին անդորրութիւնն էր և իշխանների սէրն ու միա-
բան գործակցութիւնը. բայց դժբաղդաբար թէ նախա-
բարների և թէ իւր ազգականների հետ գժտութեան
մէջ էր Արշակ: Ներսէս մեծի խնդրանքը Բիւզանդիայից
արձակուած պատանդներից մէկը, Գնէլ (Տրդատի որդին)
հիւպատոսութեան պատուով ու զանձերով ճոխացած՝

վերադարձել էր Հայաստան իւր նախանձոտ հօրեղբոր-
որդու Տիրիթի հետ: Գնէլ բնակեցաւ Վուաշ աւանում
իւր կուրացած պապի մօտ, որ Տրդատի անմեղ մահուան
վրայ վշտացած՝ իւր բոլոր կալուածները թողանը պար-
զեց: Հուտով Գնէլ ամուսնացաւ Միւնեաց Անդովիկ նա-
խարարի դստեր՝ զեղեցիկ ու հնարագէտ Փառանձեմի
հետ և թագաւորաւայել հարսանիք արաւ. և նախարար-
ները, որոնց Գնէլ իւր բարեմասնութիւններով և առա-
տաձեռնութեամբ սիրելի էր եղել, իրանց որդոցը երի-
տասարդ իշխանի պալատը ուղարկեցին: Այս բանից ա-
ռիթ առնելով, Տիրիթ Վարդան Մամիկոնեանի հետ միա-
բանած՝ Արշակի սիրտը կասկած ձգեցին, որ իբրեւ թէ
Գնէլ մտածում է նորան սպանել և թագաւորութիւնը
յափշտակել: Թագաւորի հրամանով Գնէլ նախարարների
որդոց արձակեց և ինքը Այրարատից քաշուեցաւ իւր
մայրենի ժառանգութիւնը՝ Չահապիւփան: Տիրան իւր
թողանը եղած անիրաւութեան վրայ նեղացած՝ սաս-
տիկ յանդիմանութիւն ուղարկեց Արշակին, և սա անգթա-
բար խեղդել տուեց իւր հօրը: Ապա Գնէլի փարթամ
կեանքի վրայ նախանձելով և նորա կնոջ վրայ աչք ու-
նենալով, միտքը դրեց սպանել նորան, և մի անգամ
մինչ եղբորորդու մօտ հիւր էր գնացած՝ Վարդան Մա-
միկոնեանը որսի ժամանակ թագաւորի հրամանով սպա-
նեց Գնէլին իբրեւ սխալմամբ: Արշակ իւր չարագործու-
թիւնը ծածկել ուղկով, սուգ արաւ Գնէլի վրայ և նո-
րա մարմինը մեծ հանդէսով թաղել տուեց. բայց յետոյ
բանը բացուեցաւ, երբ թագաւորը նորա Փառանձեմ կնոջ
իրան հարձ առաւ: Այս փառասէր կինը իւր անգթու-
թեամբ Արշակից պակաս չեղաւ. կամենալով Ողիմպիա-

գայի տեղը բռնել, Մրջիւնիկ անունով քահանայի ձեռքով թունաւորեց նորան հաղորդութեան ժամանակ. նոյնպէս Վաղինակ Սիւնեաց իշխանին սպանել տուեց և նոքա տեղը իւր Անդովկ հօրը կարգել տուեց:

Քիչ յետոյ Արշակ նախարարների հետ էլ թշնամութեամբ ընկաւ: Այս թշնամութեան պատճառն եղաւ Արշակաւան քաղաքը, որ թագաւորը մտածեց շինել Մասիսի ստորոտում. և որպէս զի շուտով բազմամարդանայ, հրաման հանեց որ այնտեղ ապաստանող յանցաւորները դատաստանից ազատ մնան: Կարճ միջոցում Արշակաւանը լցուեցաւ ամեն տեսակ շարագործներով, որոնք նախարարների երկրներից փախել ապաւինել էին այնտեղ: Նախարարները բոլորեցին, և երբ տեսան որ թագաւորը չէ լսում, գիմեցին Պարսից օգնութեանը, որոնք այդ ժամանակ Յունաց արշաւանքից վերադարձած՝ Տիգրանակերտի պաշարմամբն էին դրաւում: Չապուհ մի գունդ օգնական զօրք ուղարկեց, որոնք Անի ամրոցն առին, թագաւորական գանձերը կողոպտեցին և մինչև Արշակունի թագաւորների ոսկորները գերեզմանից հանեցին, որ հետները Պարսկաստան տանեն. բայց նախարարները ձեռքերից առին Աղցք աւանումը թաղեցին: Յետոյ հայ իշխանները իրանց զօրքով ընկան Արշակաւանի վրայ, բնակիչներին անխնայ կոտորեցին և քաղաքը կործանեցին: Հասաւ Ներսէս Կաթողիկոսը և նոցա ձեռքի ազատեց կաթնակեր մանուկներին, որոնց նախարարները իրեն գերկներ իրանց մէջ բաժանել էին: Նախարարների արարմունքից նեղացած՝ Արշակ, որ Պարսից հալածանքից փախել էր Վրաստան, այժմ իւր սակաւաւոր կուսակիցներով և Վրացի գնդով եկաւ հայ իշ-

խանների վրայ, որոնք Ներսէս Կամսարականի առաջնորդութեամբ պատերազմի բռնուեցան թագաւորի հետ: Այն ժամանակ կաթողիկոսը, որ Գնէլի սպանութիւնից յետոյ արքունիքից հեռացել էր, շատերի խնդիրքով մէջ մտաւ և թագաւորին նախարարների հետ հաշտեցնելով՝ ազգամիջեան կռուին վերջ տուեց. միայն Մերութան Արծրունին և Վահան Մամիկոնեանը չկամեցան հաշտուիլ, և զնացին Պարսից ծառայութեան մէջ մտնան:

Սակայն Արշակ նախարարների դէմ ունէր պահել, և Ներսէսի արսորելուց յետոյ իւր խօսքը դրժելով՝ շատերից վրէժ առաւ, և առաւելապէս Կամսարականներից, որոնք բոլոր ցեղով կոտորուեցան, մարմինները գազաններին կերակուր ձգուեցան և կալուածները արքունիք գրաւուեցան. միայն Սպանդարատ (Ներսէսի եղբորդին) իւր տնով ազատուեցաւ և փախաւ Յունաստան: Գիւղացի սայլորդները, որոնց հրամայուած էր Կամսարականների գանձերը Երուանդաշատից Արմաւիր կրել, ճանապարհին իրանց տէրերի ոսկորները տեսնելով՝ ժողովեցին ու թաղեցին, և թագաւորը հրամայեց կախել նոցա:

Այսպիսով Արշակի թագաւորութեան վերջին տարիներում նախարարների սիրտը կտրուել էր թագաւորից, և նոքա միմեանց ետից դիմում էին Պարսից արքունիքը, ուր մեծամեծ պատիւներ գտնելով վերադառնում էին իրանց երկիրը: Վերջապէս Աւանդան պարթև իշխանը զօրքով ուղարկուեցաւ հայոց թագաւորին բռնելու: Արշակ իրաններից անօգնական մնացած՝ փորձեց Պարսից զօրավարի սիրտը զանազան խոստումներով գրաւելու, բայց բոլորը զուր եղաւ: Աւանդան թոյլ չտուեց

նորան Յունաց երկիրը փախչելու, և Արշակ անճարացած՝ անձնատուր եղաւ և տարուեցաւ Զապուհի մօտուր պատուով պահուեցաւ, մինչև որ Փառանձեմ և բոլոր նախարարներն կանայք Պարսից դուռը բերուէին: Բայց նախարարները Զապուհի գիտաւորութիւնը հասկանալով, զգջացան իրանց արածի վրայ, ընկան հալածեցին Հայաստան եկած պարսիկ գունդը և ընտանիքներն առած Յունաստան փախան: Իսկ Փառանձեմ թագաւորական գանձերն առնելով՝ գնաց ամրացաւ Արտազերս բերդում, սպասելով որ որդին Պապ Բիւզանդիայից շուտով օգնութիւն կը հասնի:

Այս լսելով, Զապուհ սաստիկ բարկացաւ, հրամայեց Արշակին շղթայակապ անել և Խուժաստանի Անյուշ բերդը տանել, և Մերուժան Արծրունուն և Վահան Մամիկոնեանին զօրքով Հայաստան ուղարկեց: Արտազերսը պաշարուեցաւ և առնուեցաւ. թագունին գերի տարուեցաւ Ասորեստան, և այնտեղ ցցի հանուեցաւ: Արշակ Անյուշ բերդի մէջ այս թշուառութիւնները լսելով, յուսահատութիւնից լնքն իրան սպանեց (382): Նորանից առաջ մորթաղերձ մահով սպանուել էր անվեհեր Վասակ Մամիկոնեան սպարապետը:

30.

Մերուժան Արծրունու զօրծերը.— Պապ (382). Զիրաւի ճակատամարտը.— Ներսէս Մեծի մահը (383). Պապի ապստամբիլը Կալսրից և գլխատուիլը (388).— Վարազդատի Հորսամսեայ թագաւորութիւնը (391—394):

Արշակ Բ-ի գերութիւնից յետոյ Հայոց երկրում կրկնուեցան Տրդատի և Խոսրով Բ-ի մահից յետոյ պատահած անցքերը: Զապուհ միտքը դրեց Հայոց թագաւորութիւնը իսպառ վերացնել և այդ երկիրը Պարսկաստանի հետ միացնել: Նա յոյս ունէր այս մտադրութիւնը յաջողութեամբ գլուխ տանել, որովհետև նախարարներէ մեծ մասը, ինչպէս և կաթողիկոսը, հայրենիքից դուրս էին և երկիրը բոլորովին անպաշտպան էր մնացել: Իւր Որմզդունիստ քրոջը Մերուժան Արծրունուն կնութեան տալով, Զապուհ մեծ պատրաստութեամբ Հայաստան ուղարկեց նորան, խոստանալով որ եթէ Հայոց նուաճէ և Պարսից կրօնին դարձնէ, Հայաստանի թագաւորութիւնը նորան կը տայ: Մերուժան եկաւ և նորա առաջին զործն եղաւ արժանաւոր եկեղեցականներին զանազան պատճառներով կալանաւորել և Պարսկաստան ուղարկել: Յետոյ, Հայոց և Յունաց եղած հաղորդակցութիւնը կտրելու մտքով, ամեն տեղ գտած յոյն զրքերը այրեց և յոյն լեզուի ուսումը խստիւ արգելեց: Դարձեալ, ցրուած նախարարներին երկիւղ ազդելու և իւր կողմը դարձնելու գիտաւորութեամբ, նոցանից շատերի Հայաստան մնացած կանանցը բռնեց ու բերդերի մէջ փակեց:

Հայաստանի թշուառ վիճակը իմանալով, Ներսէս Մեծը, որ աքսորից նոր էր վերադարձել և Բիւզանդիոնումն էր գտնվում, միջնորդեց Թէոդոս Ա կայսեր առաջ,

որ գննէ արեւելեան քրիստոնէութեան պաշտպանութեան համար թագաւորեցնէ Պապին հայոց վրայ և հայաստանը Պարսից ձեռքից ազատէ: Կայսրը համաձայնեցաւ և Տերենտիանոս զօրապետին լեզէսններ յանձնելով Պապի հետ ուղարկեց հայաստան (382): Նորապսակ թագաւորի հետ վերադարձան իրանց հայրենիքը կաթողիկոսը և պանդուխտ նախարարները: Մերութան Յունաց և հայոց միաբան զօրութեան առաջ տեղի տուաւ և փախաւ Պարսկաստան, բերդապահներին նախապէս սլատուէր ուզարկելով, որ նախարարների կանանց բերդերի պարսպներից կախեն:

Ճապոն հիմնադրեցաւ, այլ հպատակ աղբերից զօրք ժողովելով՝ Մերութանի ձեռքով ուղարկեց հայաստան: Միւս կողմից և կայսրը Տերենտիանոսի թելադրութեամբ օգնական գնդեր հասցրեց Ադրէ կոմսի զօրութեամբ: Երկու կողմի զօրքերը միմեանց հանդէպ բանակեցան Ձիրաւ դաշտի վրայ, նստաւ լեռան մօտ, որի դաղաթին հայրենասէր հայրապետը թագաւորի հետ կանգնած՝ բաղկատարած աղօթում էր հայոց ղեկերի յաջողութեան համար: Պատերազմը կատաղի եղաւ, որովհետեւ երկու կողմն էլ քաջութեամբ կռուեցան. բայց յաղթութիւնը քրիստոնեաների կողմը մնաց, վասն զի զօրավարների ռազմագիտութեամբ հայոց հեծեալօրը այն առաւելութիւնն ունէր Պարսիկներից, որ պաշտպանվում էր Յունաց վահանակիրների ետև: Կռուի տաքացած ժամանակը Սպանդարատ Կամսարականը սպանեց Ղեկաց Ղերդիր թագաւորին, իսկ Մուշեղ Մամիկոնեան վիրաւորեց Աղուանից Ուռնայր թագաւորին: Պարսիկները փախան. քաջ Սմբատ Բագրատունին հասաւ Մերութանի

ձեռնից, որի ձին վիրաւորուած լինելով յետ էր մնացել, և հրաշէլ շամփուրը պսակաձև բոլորած գլխին դնելով՝ ասաց հեզնութեամբ. «Պսակում եմ քեզ, ու Մերութան, որովհետեւ ցանկանում էիր հայոց թագաւոր լինել, և ես իբրեւ թագադիր ասպետ պէտք է հայրական պաշտօնս կատարեմ»: Այսպիսի վախճան ունեցաւ դաւաճան Մերութանը. նորանից առաջ մեռել էր իւր գործակից Վահան Մամիկոնեանը՝ հարազատ Սամուէլ որդուցը սպանուելով:

Պատերազմից յետոյ կաթողիկոսը հաշտութեան միջնորդ լինելով՝ յորդորեց թագաւորին որ իւր հօր արած վնասները հատուցանէ նախարարներին և հայրաբար վարուի նոցա հետ, իսկ նախարարները հաւատարմութեամբ ծառայեն իրանց տիրոջը: Թագաւորը յետ դարձրեց բոլոր նախարարների կալքերը. Սպանդարատին իւր քաջութեան փոխարէն տուեց Կամսարականաց երկրները՝ Ղիրակայ և Արշարունեաց գաւառները, զօրքի սպարապետութիւնն էլ յանձնեց Մուշեղ Մամիկոնեանին: Բայց շուտով Պապ իւր զեղխ ու անառակ կեանքով ցոյց տուեց որ իւր նախորդների արժանաւոր սերունդն է: Զուր Ներսէս կաթողիկոսը յորդորեց նորան իւր ընթացքը փոխել. թագաւորը նորա խրատներից ձանձրացած՝ ծառայութիւնները նորան: Ներսէս Մեծի անուան հետ կապուած են այն բարեգործական հաստատութիւնները, որոնք նպաստեցին աւետարանական սկզբունքները արմատացնելու հայոց մէջ: Բացի հարիւրաւոր վանքերից, Ներսէս բազմաթիւ հիւանդանոցներ, աղքատանոցներ, որբանոցներ և հիւրանոցներ շինեց երկրի զանազան կող-

մերում, և այս ամեն հիմնարկութիւնները հաստատուն եկամուտներով ապահովեց:

Հայրենասէր կաթողիկոսի տարապարտ մահը շատերի սրտին մեծ ցաւ պատճառեց և պաղեցրեց թագաւորից, որ իւր անկարգութիւնների համար քանի գնում աւելի ատելի էր լինում: Զուտով գիտութիւն ընկաւ Պապի և Տերենտիանոս զօրապետի մէջ, որ զօրքով կենում էր Հայաստան իբր Հայոց թագաւորի պաշտպանութեան համար, բայց իրօք նորա զործողութիւնների վրայ մօտիկից հսկելու համար: Այս գրութիւնը անտանելի երևեցաւ Պապին և նա մտածեց աղատուիլ Յունաց հոգաբարձութիւնից և Պարսից կողմը հակուիլ: Օգուտ քաղելով Յունաստանի մէջ եղած խռովութիւններից, Պապ կայսերական զօրքերը Հայաստանից դուրս քշեց և սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել: Բայց Տերենտիանոս առանց ժամանակ տալու նորան՝ նոր զօրքով հասաւ, բռնեց թագաւորին ու տարաւ Կոստանդնուպօլիս, ուր կայսեր հրամանով Պապ գլխատուեցաւ: 7 տարի թագաւորութիւն անելուց յետոյ (388): Փաւստոս Բիւզանդացու պատմելովը, Պապ դաւաճանութեամբ սպանուեցաւ իւր թագաւորութեան մէջ, մինչդեռ յոյն զօրավարի վրանում անհոգ նստած՝ կերուխումի հետ էր լինում:

Պապի տեղը կայսրը Հայոց թագաւոր ուղարկեց՝ նորա եղբորորդուն Վարադգատին, որովհետեւ սպանուած թագաւորի որդիքը անչափահաս էին (391): Վարադգատ Արշակ Բ-ի բռնուելուց յետոյ ուրիշ նախարարների հետ Պարսից ձեռքից փախել էր Յունաստան և անձնական այժով ու քաջութեամբ մեծ անուն էր հանել բռնամար-

տի ու զազանամարտի, ինչպէս նաև Լոնգոբարդացոց դէմ մղուած պատերազմի մէջ: Յունաստանում անցկացրած տարիները բաւական երաշխաւորութիւն էին համարվում, որ նա հաւատարիմ պիտի մնայ կայսրութեանը: Բայց Վարադգատ Հայաստան գալով՝ Պապի օրինակին հետեւեցաւ և կամեցաւ Յունաց խնամակալութիւնից աղատուիլ. ուստի ծածուկ բանապնացութեան մէջ մտաւ Զապուն Բ-ի հետ և խնդրեց որ իւր աղջիկներից մէկին իրան կնութեան տայ, խոստանալով որ Հայաստանը Յունաց իշխանութիւնից ազատէ և Պարսից հովանաւորութեան տակ գնէ:

Այս բանը կայսեր ականջը հասնելով, յոյն զօրավարներին հրաման եկաւ Վարադգատին բռնել և Կոստանդնուպօլիս ուղարկել, եթէ ինքը չհամաձայնի գնալ: Վարադգատ յուսալով որ կարող է իւր անձը արդարացնել, իւր կամքով գնաց. բայց Թէոդոս և ոչ տեսութեան արժանի արեց Հայոց թագաւորին, այլ շղթայել տուեց նորան և քրսորեց Թուլիս (Իսլանդիա) կղզին (394):

Գ. ՎԵՐՋԻՆ ԱՐՁԱՅՈՒՆԻՔ

31.

Արշակ Գ. և Վաղարշակ Բ (394).—Հայաստանի բաժանումը Պարսից և Յունաց մէջ. Խոսրով Գ (396).—Գիտութիւն և պատերազմ Արշակի և Խոսրովի մէջ.— Խոսրով Գ առանձին (399).— Խոսրովի կալանաւորուիլը (400):

Թէոդոս կայսրը Հայաստանը հպատակութեան մէջ պահելու համար, Վարադգատի տեղ թագաւորեցրեց Պապի երկու որդոց՝ Արշակ Գ-ին և Վաղարշակ Բ-ին,

որոնք Կոստանդնուպօլսոմ պատանդ էին և նոցա Զարմանդուխտ մօրը իւր մօտ պահելով՝ իրանց յոյն զօրքով Հայաստան ուղարկեց (394)։ Արշակ իւր աթոռը հաստատեց Գուլին քաղաքում, իսկ Վաղարշակ Եկեղեցաց գաւառի Երիզայ քաղաքում. բայց նոյն տարին կրտսեր եղբայրը մեռաւ, և Արշակ Գ թագաւորեց մենակ բոլոր Հայաստանի վրայ։

Ճուտով մեռաւ և Թէոդոս՝ հռոմէական ընդարձակ կայսրութիւնը կտակով իւր երկու որդոց մէջ բաժանելով. Արևմուտքը ստացաւ Ռոմիոսը, իսկ Արևելքը Արկադիոսը, որ իւր թուլութեամբը պալատականների ձեռքին խաղալիկ դարձաւ։ Խորամանկ Զապուհը Արկադիոսի հետ բանադնացութեան մէջ մտաւ, և երկու կողմերն էլ համաձայնեցան Միջագետքը և Հայաստանը միմեանց մէջ բաժանելու։ Այս բաժանմամբ Հայաստանի արևելեան մեծագոյն մասը Պարսից ձեռքն ընկաւ, իսկ արևմտեան փոքրագոյն մասը Յունաց ձեռքը։ Արշակ Գ չկամենալով հեթանոս թագաւորի ձեռքի տակ մնալ, Այրարատը թողեց և Յունաց մասը գնաց. նորա հետ գնացին շատ նախարարներ իրանց ընտանիքով, աւելի լաւ համարելով իրանց կալուածներից զրկուիլ, քան պարսիկ մարդկանի իշխանութեան տակ մնալ։ Զապուհ ստիպուեցաւ Պարսից մասի Հայաստանի վրայ թագաւոր կարգել Խոսրով Գ Արշակունի իշխանին (396), միանգամայն գաղթող նախարարներին հրովարտելով հրաւիրեց որ իրանց տեղերը վերադառնան, և սպառնաց հակառակ գէպքերում նոցա կալուածները աւերելիք զրաւել։ Այս լսելով նախարարների մեծ մասը գնացին մտան Խոսրովի իշխանութեան տակ, Արշակի մօտ մնացին նորա մի քանի

մերձաւոր իշխանները, Դարա Սիւնեաց իշխանը՝ Թագաւորի աներորդին, Գաղաւոն Կամսարական՝ Սպանդարատի որդին և ուրիշները։

Սահակ Բագրատունի ասպետը, Վաղարշակ Բ-ի աները, որին Արշակ իւր կնոջից զրգուեալ՝ անպատիւ էր արել, իբրև թէ նորա մօտ թագաւորական դարդեր կան մնացած իւր փեսայից, նոյնպէս գնաց Խոսրովի մօտ, չնայելով որ իւր կալուածները Յունաց բաժնումն էին։ Արևելեան թագաւորը մեծ պատուով ընդունեց նորան և իւր զօրքի վրայ սպարապետ կարգեց, Արշակի մօտ մնացած նախարարների կալուածներից մասն հանելով նորան։ Ճուտով Սահակ ասպետը առիթ ունեցաւ իւր պատերազմական ընդունակութիւնները ցոյց տալու։ Վանադեցի ասպատակներ Տայոց լեռներում ապաւինած երկու թագաւորների երկրները ոտնակոխ էին անում։ Խոսրով ուղարկեց նոցա վրայ Սահակ ասպետին, որ յաղթեց նոցա, մի մասը ջարդեց և մնացածներին հալածեց մինչև Մանանադի գաւառը։ Այստեղ պատահամբ հանդիպեցաւ Սամուէլ Մամիկոնեանին, որ Արշակի զօրքով ընկել էր մի քանի նախարարների հետից, որոնք առաջուց խօսք էին կապել Սահակի հետ, և այժմ Արշակի գանձերը յափշտակած Խոսրովի մօտ էին գնում։ Սահակ Սամուէլին քչեց և նախարարներին իրանց ապաւինած այրերից դուրս բերելով՝ տարաւ հաոցրեց Խոսրովի մօտ, որ բերուած գանձերի մի մասը Պարսից թագաւորին ուղարկեց և նորա հաճութեամբ իւր մօտ եկած նախարարներին կալուածներ պարգևեց։ Արշակ գանձերը յետ պահանջեց, և երբ Խոսրով մերժեց, պատերազմ գնաց նորա վրայ։ Խոսրով շտապեց առաջ գնալու, որ-

պէս զի հակառակորդին ժամանակ շտայ իւր երկրի սահմանները կոխելու. բայց Արշակ արդէն հասել էր Վանանդ գաւառի Երևել գաշտը, ուր և պատերազմը տեղի ունեցաւ: Արևմտեան թագաւորը յաղթուեցաւ, նորա սպարապետ Գարա Սիւնին սպանուեցաւ և զօրքը ցրուեցաւ: Սահակ ասպետը ընկաւ Արշակի ետեւից, որ անշուշտ կը բռնէր, եթէ Գաղաւոն Կամսարականը ժամանակ առժամանակ յետ դառնալով և հալածողները վրայ յարձակուելով՝ թագաւորին փախչելու ժամանակ տուած չլինէր:

Այս պատերազմից յետոյ Արշակ մեռաւ Շկեղեաց գաւառում՝ առանց որդի թողնելու (399), և կայսրը նորա տեղ ուրիշ թագաւոր չկարգեց, այլ իւր բաժնի Հայաստանը յոյն գործակալների ձեռքով կառավարեց, որոնք կոմս անունն էին կրում: Սակայն Յունաց մասի նախարարների ծանր թուեցաւ առանց թագաւորի մնալ, ուստի Գաղաւոն Կամսարականի միջնորդութեամբ բաժնակցութեան մէջ մտան Խոսրով Գ-ի հետ և յանձն առին հպատակելու նորան, եթէ կը ներէ իրանց յանցանքը, կալուածները յետ կը դարձնէ և խօսք կը տայ պաշտպանելու Յունաց գործակալներից այն նախարարներին, որոնք նոցա բաժնում կալուածներ ունին: Խոսրով ընդորոշեց այս պայմանները և բոլոր նախարարները անցան նորա երկիրը Գաղաւոնի առաջնորդութեամբ, որին թագաւորը խոստացել էր Արշակունի վրէ: Միայն Սամուէլ Մամիկոնեան, իւր հօրն ու մօրը հաւատուրացութեան պատճառով սպանած լինելուն համար, փախեցաւ Պարսից մասը երթալ, այլ երկու կողմերի թղթերը ձեռք ձգելով գնաց Յունաստան կայսեր մօտ: Խոսրով շտապեց

իւր կողմից մի դեսպանութիւն ուղարկել Արևադիոս կայսեր, խնդրելով որ Յունաց մասի տեսչութիւնն էլ իրան յանձնէ՝ հարկ տալու պայմանով: Կայսրը փախեցաւ որ մի գուցէ Հայերը միաբանին իւր մասը Պարսից ձեռքը տալու՝ ընդունեց նորա առաջարկութիւնը, և այսպիսով Խոսրով բոլոր Հայոց վրայ թագաւորեց:

Բայց երկար ժամանակ չմնաց նա այնուհետեւ իւր գահի վրայ: Կայսեր հետ կապած բարեկամութիւնը Տիգրանի արքունիքին կասկածի մէջ ձգեց. այս կասկածը հաստկացաւ մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Խոսրով առանց Պարսից թագաւորի հաճութիւնն առնելու՝ Հայոց վրայ կաթողիկոս կարգեց Ներսէս Մեծի որդուն՝ Սահակ Պարթևին, որի վրայ, ինչպէս ընդհանրապէս Լուսաւորչի բոլոր սերնդի վրայ, Պարսիկները նայում էին իբրեւ կայսերական քաղաքականութեան ջերմ կուսակիցների վրայ: Խոսրով Զաւուհի սպանալիքներին պատասխանեց Արևադիոսի հետ նոր բանակցութիւն սկսելով, որի արդիւնքը պիտի լինէր ամբողջ Հայաստանը Յունաց հովանաւորութեան տակ գնել, եթէ միայն կայսրը յանձն առնէր նորան օգնելու: Հայոց թագաւորի այս դիտաւորութիւնը նախարարներից ոմանք ծածուկ հասցրին Պարսից դուռը: Անմիջապէս Արտաշիր արքայորդին զօրքով ուղարկուեցաւ Հայաստան, և Խոսրով, որ ոչ կայսրից և ոչ հիւսիսային աղգերից կարողացաւ օգնութիւն գտնել, ստիպուեցաւ գնալ Արտաշիրի մօտ, որ զրկեց նորան թագաւորութիւնից և Գաղաւոն Կամսարականի հետ չղթայակապ Պարսկաստան տարաւ (400): Գաղաւոնի եղբայրը Զաւարշ և Պարգեւ Ամատունին կամենալով իրանց թագաւորին ազատել, 700 հոգով ընկան Արտաշիր

գորբի վրայ. բայց ճաւարչ կռուի մէջ սպանուեցաւ, իսկ Պարթև բռնուելով՝ մորթաղերծ եղաւ:

32.

Վռամշապուհ (400—421).— Սահակ Պարթևի Պարսից դուռը երթալը.— Խոսրով Գ երկրորդ անգամ (421).— Շապուհ Պարսիկ.— Անիշխանութիւն. Սահակ Պարթև Յունաց մասում.— Արտաշէս Գ կամ Արտաշիր (426).— Արտաշէսի գահընկեցութիւնը (432).— Արշակունեաց թագաւորութեան բարձումը:

Մինչ գծադղել Խոսրով Գ Անյուշ բերդն էր գնում, Հայոց տէրութեան սանձն առաւ նորա եղբայրը Վռամշապուհ, որին հպատակութեան մէջ պահելու համար՝ Արտաշիր մի պարսկական գունդ էր թողել Հայոց երկրում: Վռամշապուհի 21 տարուան խաղաղ ու արդիւնաւոր թագաւորութիւնը (400—421) ցոյց է տալիս, թէ ինչ բարիքներ կարող է անել մի իշխան, որ իմաստութեամբ և զգուշութեամբ է առաջնորդում իւր ազգին, ճանաչելով իւր փափուկ դրութիւնը դրացի հզօր պետութիւնների մէջ: Եւ արդարեւ Վռամշապուհ իւր խոհմութեամբ այն աստիճանի վստահութեան արժանացաւ Տիգրանի և Բիւզանդիայի արքունիքների կողմից, որ միանգամ երբ Պարսից և Յունաց գործակալների մէջ գծաւորութիւն ընկաւ Միջագետքում, Հայոց թագաւորը յիշեալ տէրութիւնների հրաւիրանօք գնաց տեղի վրայ երկու կողմի վէճերը քննեց և գործը արագութեամբ կարգի գրեց:

Վռամշապուհի թագաւորութեան երկու լուսափայլ աստղերն էին Սահակ Պարթև, Լուսաւորչի ցեղի վերջին շառաւիղը, և Մեսրոպ Մաշտոց: Սահակ, որ Խոս-

րով Գ-ի հետ կաթողիկոսութիւնից զրկուել էր, Վռամշապուհի օրով դարձեալ բարձրացաւ հայրապետական աթոռը: Իւր միամօր Սահականոյշ դստերը ամուսնացնելով Համազասպ Մամիկոնեանի հետ, կաթողիկոսը Սահակ Բագրատունու մահից յետոյ՝ մի քանի անգամ միջնորդել էր Խոսրով Գ-ի մօտ, որ սպարապետութեան պատիւը իւր փեսային շնորհէ. բայց թագաւորը ակնածելով Գագաւոն Կամսարականից՝ չկատարեց նորա խնդիրը: Երբ Վռամշապուհ թագաւոր նստաւ, հայրապետը նորոգեց իւր խնդիրը: Զգուշաւոր թագաւորը իւր նախորդի օրինակից խրատուելով՝ խոհմութիւն չհամարեց առանց Պարսից թագաւորի գիտութեանը այգալիսի մի կարգադրութիւն անել, այլ յանձնարարական թուղթ տալով Սահակին՝ ուղարկեց Արտաշիրի մօտ, որ հօր տեղը թագաւոր էր նստել: Արտաշիր մեծ պատուով ընդունեց Հայոց կաթողիկոսին, որ Լուսաւորչից սկսած այս առաջին անգամն էր գնում Պարսից դուռը, և առանձին հրովարտակով Հայոց թագաւորին պատուիրեց սպարապետութիւնը տալ Համազասպին և Մամիկոնեանց տոհմը նախարարութեան հինգերորդ աստիճանը բարձրացնել. իսկ Կամսարականաց և Ամատունեաց կալուածները, Սահակի միջնորդութեան համաձայն՝ յետ դարձնել, առանց նոցա նախնական աստիճանը տալու:

Վռամշապուհ մեռաւ՝ թողնելով մի գեռահասակ որդի, որ հաղիւ տասը տարեկան էր, ուստի Սահակ Պարթևը նախարարների համաձայնութեամբ գնաց Պարսից դուռը և Յաղկերտ Ա թագաւորից խնդրեց, որ Խոսրով Գ-ին Անյուշ բերդից արձակէ և կրկին Հայոց վրայ թագաւորեցնէ: Խոսրով վերադարձաւ Հայաստան, բայց հաղիւ

մի տարի ապրեցաւ և գահը դարձեալ անթաղաւոր մնաց (421):

Այնուհետեւ Յագիերտ չկամեցաւ Արշակունի թագաւոր տալ Հայոց, այլ իւր Ջապուն որդուն Հայոց թագաւոր անուանելով՝ ուղարկեց Հայաստան, մտածելով որ մեծամեծները նորա պալատը երթեկելով և Պարսից հետ խնամութիւն անելով՝ կամայ կամայ Արեաց կրօնին ու սովորութիւններին կ'ընտելանան, և այսպիսով հայ ազգը անզգալի կերպով Պարսից հետ կը ձուլուի: Հայերը յայտնի ընդդիմութիւն ցոյց չտուին Ջապունին, որովհետեւ Համազասպ Մամիկոնեան սպարապետը մեռած էր և չկար մէկը, որ առաջնորդէր նոցա. ուստի Պարսից արքայորդին անարգել մտաւ երկիրը հետը բերելով Պարսկաստան եղած հայ իշխաններին: Բայց նա ամենին չկարողացաւ նախարարների սիրտը շահել որոնք անարգում էին նորան՝ կրակի որդի ու կնամարդի անուանելով: Այսպէս 4 տարի անարգաբար թագաւորելոց յետոյ, երբ լսեց որ հայրը հիւանդացել է, վնաց Պարսկաստան նորա աթոռը ժառանգելու, հրաման թողնելով իւր տեղապահին, որ Հայոց մեծամեծներին բռնոտէ և Պարսկաստան բերէ: Նախարարները այս դաւաճանութիւնը իմանալով ժողովեցին իրանց զինգերը և ներսէս ձիւճրակացու առաջնորդութեամբ ընկան Պարսից վրայ, նոցա զօրավարին սպանեցին, զօրքն էլ Հայաստանից քշեցին:

Պարսկաստանում Ջապուն հակառակ կուսակցութիւնից սպանուելով, Յագիերտի տեղ նստաւ Վառամ Ե, որ նոր բանակ ուղարկեց Հայոց աշխարհը, բայց Հայերը բերդերում ու լեռներում ապաւինած՝ անդադար յարձա-

կում էին Պարսից վրայ, որով և երկիրը աւերվում էր: Այս թշուառութիւնը տեսնելով, Սահակ Պարթևը անցաւ Յունաց բաժնի Հայաստանը, որի վիճակը ըստ երեւութին աւելի լաւ էր, բայց իրօք ժողովուրդը այնտեղ էլ հեծում էր յոյն զործակալների բռնութեան տակ: Նոյն խի կաթողիկոսը լաւ ընդունելութիւն չգտաւ այնտեղ յոյն կառավարիչներից, և ստիպուեցաւ Մեսրոպ Մաշտոցին և իւր թոռանը՝ Վարդան Մամիկոնեանին ուղարկել Թէոդոս Բ կայսեր մօտ միջնորդելու, որ իրաւունք տրուի իրան այդ կողմերը հայ զպրոցներ բանալու և հայերէն լեզուն ուսուցանելու: Կայսրը իրաւունք տուաւ, բայց միևնոյն ժամանակ իւր այդ նահանգը ներքին ապստամբութեան և արտաքին յարձակումների դէմ պաշտպանելու համար, Անատոլ զօրապետին հրաման ուղարկեց որ Պարսին քաղաքը ամրացնէ, շուրջը աշտարակաւոր պարիսպ քաշելով և ներսը յոյն զօրք բնակեցնելով:

Պարսից թագաւորը համոզուելով որ առանց նախարարների կամքին չէր կարող տիրել Հայոց աշխարհին, Սմբատ Բագրատունու միջնորդութեամբ կամեցաւ հաշտութիւն խօսել: Նախարարները Սահակ Պարթևի հետ խորհուրդ արին, և Սմբատ ասպետն ու Վարդան Մամիկոնեանը ուղարկուեցան Վառամ մօտ, որ անցեալը մոռացութեան տալով՝ Վառամապունի որդուն Արտաշէսին թագաւորեցրեց Հայոց վրայ տալով նորան Արտաշէր պարսկական անունը (426):

Սակայն երիտասարդ թագաւորը իւր անկարգ կեանքով շուտով ատելի եղաւ նախարարներին: Սահակ կաթողիկոսը մի քանի անգամ խրատեց նորան որ հրաժարուի իւր անարժան զործերից, նախարարներին էլ

յորդորեց ներողամիտ ու համբերող լինել, յուսալով որ թագաւորը կը զգաստանայ: Բայց ամեն բան զուր եղաւ: Նախարարները խորհուրդ արին իրանց մէջ վճռեցին զնալ խնդրել Պարսից թագաւորից, որ Արտաշէսին աթոռից հրաժարեցնէ և պարսիկ մարզպան ուղարկէ Հայաստան: Եկան իրանց որոշումը յայտնեցին Սահակ Պարթևին: Հայրենասէր կաթողիկոսը շմխարանեցաւ նոցա հետ, այլ աշխատեց համոզել նոցա որ յետ կանգնին իրանց անխորհուրդ դիտաւորութիւնից, հասկացնելով թէ ինչ վատ հետեանքներ կ'ունենայ Հայոց թագաւորութեան կործանումը և ազգը Պարսից անմիջական իշխանութեան ենթարկելը. «Բաւ լիցի ինձ, ասում էր, իմ հիւանդոտ ոշխարը առողջ դադանի հետ փոխել, որի առողջութիւնն իսկ մեզ համար պատուհաս է»: Բայց նախարարները կարծելով թէ կաթողիկոսը ուզում է բանը ձգձգել, որպէս զի իրանց խորհուրդը թագաւորին յայտնէ, վճռեցին որ խնդրեն Ս. Սահակին էլ պաշտօնից հրաժարեցնել. ուստի Սուրմակ անունով փառամոլ երէցին հետներն առած՝ զնացին դուռը և իրանց թագաւորին ամբաստանեցին, իբրեւ թէ Յունաց հետ միաբանել է և կամենում է Պարսից թագաւորից ասլտամբել: Վռամ կանչեց իւր մօտ Հայոց թագաւորին ու կաթողիկոսին և առանց նոցա խօսքերը լսելու՝ առաջինին զրկեց թագաւորութիւնից, իսկ երկրորդին հայրապետութիւնից, և երկուսին էլ Պարսկաստան պահեց. ապա Վենմիհրչապուհ անունով պարսկին մարզպան (կոստակալ) անուանեց, Սուրմակին էլ կաթողիկոս, և նախարարների հետ Հայաստան ուղարկեց (432):

Այսպէս վերջացաւ Հայաստանի Արշակունեաց թա-

գաւորութիւնը 582 տարի տևելուց յետոյ, ինչպէս և հայրապետութիւնը Լուսաւորչի ցեղից՝ 132 տարի տևելուց յետոյ: Այնուհետև կաթողիկոսական աթոռի վրայ բարձրացան հետզհետէ Սուրմակ, Բրքիշոյ և Զմուէլ (վերջին երկուսը ասորի) անարժան հովիւները, որոնց անօրէնութիւնները եկեղեցու և եկեղեցականների վարկը ժողովրդի աչքում կոտրելու նպատակով Տիգրոնի արքունիքը շտեմնելու էր տալիս: Ազգի մի մասի խնդիրով, Վռամ Բրքիշոյից յետոյ՝ Սահակ Պարթևին թոյլ տուեց իւր հօտի հողերը պիտոյքները հողալ, բայց ոչ կաթողիկոսական իշխանութիւնը վարել, որի համար նշանակուեցաւ Զմուէլ:

Գ. ԱՌԱՋԻՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

33.

Արշակունեաց թագաւորութեան անկման նպատող հանգամանքները. — Պարսից դիտաւորութիւնը Հայաստանի քրիստոնէութիւնը ջնջելու. — Յազկերտ Բ-ի արշաւանքը Յունաց վրայ. — Միհրներսէս հաղարապետ. — Վասակ Միւնի և Վարազվադան. — Հոնաց արշաւանքը (442—449). — Գենշապուհ պարսկի զործերը Հայոց երկրում. — Միհրներսէսի թուղթը և Հայոց պատասխանը. — Նախարարների Պարսկաստան կանչուիլը և առերես ուրացութիւնը. — Նոցա դարձը Հայաստան մոզերով (450):

Արշակունեաց թագաւորութեան անկմամբ վերջացաւ զուրկ եկաւ այն նենգաւոր քաղաքականութիւնը, որին այնքան յամառութեամբ հետեւել էին Սասանեան թագաւորները. Հայոց ազգը զրկուեցաւ իւր քաղաքական կեանքից: Այս յեղափոխութիւնը առաջ եկաւ մէկ կող-

մից անձնատէր ու փառատէր նախարարների ձեռնտուութեամբ, որոնք ինքնագլուխ լինելու ևս և Հայոց թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու խաբուսիկ յոյսերից դրդուած՝ Հայաստանի թշնամիների ձեռքին անարգ գործիք էին դարձել, իսկ միւս կողմից Արշակունի թագաւորների վատթարութեամբ, որոնց դրութիւնը վերջերը այն աստիճանի խեղճութեան էր հասել, որ նոցա իշխանութիւնը լոկ անուանական էր և ոչ մի նշանաւոր կարգադրութիւն չէին կարող անել իրանց երկրում առանց արքայից արքայի կամքին։ Այս վիճակի մէջ թագաւորութիւնը մեծ վարկ չէր կարող ունենալ ազգի մեծամասնութեան աչքում, որ անտարբերութեամբ ականատես եղաւ գահի խորտակմանը՝ առանց իւր կողմից մի ընդդիմութիւն ցոյց տալու։ Պարսից և Յունաց անդադար միջամտելը Հայոց գործերի մէջ, հայ թագաւորների նոցա ձեռքով գահից ու կեանքից զրկուիլը, անիշխանութեան ժամանակների յաճախ կրկնուիլը, — այս բոլորը կամաց կամաց պատրաստեց ազգին հպատակութեամբ ընդունելու այն փոփոխութիւնը իւր կեանքի մէջ, որ հեռատես մարդիկ արդէն վաղուց նախատեսել էին։

Իւր ծրագրի առաջին մասը յաջողութեամբ զլուխ տանելուց յետոյ, Տիգրանի արքունիքին մնում էր յաջորդ վճռական քայլն անել — քրիստոնէութիւնը ջնջել և զրադաշտական կրօնը հաստատել Հայոց աշխարհում, որով միայն կարելի էր այդ երկիրը անքակտելի կերպով կապել միացնել Պարսկաստանի հետ։ Այս փորձը, որ անպտուղ կերպով արել էին Չապուհ Բ և Յազկերտ Ա, կամեցաւ կրկնել Վռամի յաջորդ Յազկերտ Բ (438 — 457), և յոյս ունէր անշուշտ յաջողել այժմ որ Հայաստանը իւր

անմիջական իշխանութեան ներքոյ էր գտնվում։ Միակ խոչնդոտը՝ որին կարող էր հանդիպել Պարսից թագաւորը իւր ձեռնարկութեան մէջ, Հայաստանի արևմտեան և հիւսիսային զրաջիներն էին, որոնք կարող էին օգնութեան ձեռք կարկառել Հայոց և այսպիսով իւր բոլոր դիտաւորութիւնները խորտակել։ Մանաւանդ Յոյները կարող էին օգնել Հայոց՝ ամբողջ երկիրը իրանց ձեռքը ձգելու յուսով, ուստի հարկ էր նախ Բիւղանդիայի զօրութիւնը խորտակել, որպէս զի այդ կողմից Պարսից տէրութիւնը ապահով լինի։

Այս մտքով Յազկերտ յանկարծ յարձակեցաւ Միջագետքի Յունաց երկրների վրայ, հասաւ մինչև Մծբին քաղաքը, շատ գաւառներ աւերեց ու կողոպտեց և բոլոր եկեղեցիները այրեց։ Միւս կողմից, որպէս զի Հայերը չապտամբին և Յունաց հետ չմիանան, մի գունդ պահապան զօրք ուղարկեց Բագաւան։ Թէոդոս Բ, որին ժամանակի հանգամանքները թոյլ չէին տալիս Պարսից հետ պատերազմելու, Անատոլ սպարապետին ընծաներով ուղարկեց Յազկերտի մօտ հաշտութիւն խօսելու։ Դաշնադրութեան ամօթալի պայմաններից մէկի զօրութեամբ կայսրը պարտաւորվում էր Արեաց թագաւորի ձեռքը մատնել այն պարսիկներին, որոնք քրիստոնէութեան պատճառով ապականել էին Յունաց երկիրը։

Մինչ այսպէս յաղթութեամբ հպարտացած՝ Յազկերտ պատրաստվում էր Հոնաց վրայ արշաւելու, տէրութեան հաղարապետը Միհրնէրսէհ, որ Պարսից քաղաքականութեան գեկավարն էր և յունական արշաւանքի գլխաւոր պատճառն էր եղել, խորհուրդ տուեց թագաւորին իւր մտադրութիւնը գործ դնելու Հայոց և ուրիշ

քրիստոնեայ ազգերի նկատմամբ, որ Պարսից տէրութեան ներքոյ էին: «Դուք ինքներդ գիտէք, ասաց նա, թէ ինչ պիտանի երկիր է Հայաստանը, բայց կայսեր իշխանութեան սահմանակից է և միևնոյն հաւատն է պաշտում ինչ որ Յոյները: Բայց եթէ նոցա մեր հաւատքին դարձնէք, այնուհետև կը սիրեն ձեզ և Արեաց երկիրը. և եթէ Հայերը մեզ հետ սերտ կապուած լինին, Վրացիք և Աղուանք մերն են ու մերը»: Նոյնը հաստատեցին անգերը և գրան մեծամեծները:

Ժամանակը յարմար էր, հանգամանքները ամեն կերպով յաջողութիւն էին խոստանում Պարսից. մանաւանդ որ Հայոց աշխարհումն էլ կային մարդիկ պատրաստ օգնելու նոցա խորհրդով ու գործով: Հապուհ Բ-ի օրով Պարսից արքունիքը իւր քաղաքականութեան մէջ ջերմ գործակցութիւն էր գտել Արծրունեաց ցեղի կողմից, Յազկերտի օրով նոյն գերը կատարելու էր Սիւնեաց տոհմը: Այս երկու նախարարութիւնները իրանց երկրներով Պարսից սահմանակից լինելով և միևնոյն ժամանակ Հայոց աշխարհում բարձր դիրք ունենալով, մեծ մասամբ սլարսկական քաղաքականութեան կուսակից էին Յունաց և նոյն իսկ իրանց հայրենիքի դէմ, որի վրայ թագաւորելու յոյսն ունէին Արեաց թագաւորին մատուցած ծառայութիւնների փոխարէն: Այս յոյսն էր որ այնքան անօրէնութիւններ գործել տուեց իւր ժամանակին Մերութան Արծրունուն. նոյն ակնկալութիւնն էր որ աւելի մեծ չարիքներ պիտի գործել տար այժմ Վասակ Սիւնեաց իշխանին: Պատանեկութեան հասակից Վասակ իւր խելքով և վարմունքով ամենին սիրելի էր եղել, և երբ իւր հօրեղբայրը Վաղինակ իշխանութիւնից ու կեանքից զրկուեցաւ իբրև Պար-

սից տէրութեան վնասակար մարդ, Սիւնեաց երկրի տանուտէրութիւնը անցաւ Վասակի ձեռքը (410): Արդէն դորանից առաջ նորա բարի անունը տարածուել էր երկրի մէջ, երբ Մեսրոպին օգնեց իւր քարոզութիւնների մէջ Սիւնեաց երկրում, ուր զանազան դպրոցներ հիմնուեցան մանուկների կրթութեան համար: Սակայն իւր բարեմասնութիւններով հանդերձ Վասակ անսահման փառասիրութեան տէր էր, ուստի և շուտով Տիգրանի արքունիքի ուշադրութիւնը իւր վրայ դարձրեց, իբրև մի մարդ՝ որին նա կարող էր օգտակար կերպով իւր նպատակներին ծառայեցնել: Այս դիտաւորութեամբ էր անշուշտ, որ Վեհմիհրջապուհից յետոյ՝ Վասակ կարգուեցաւ մարդպան Հայոց վրայ:

Մի անակնկալ դէպք շուտով արդարացրեց Պարսից յոյսը: Վասակ մի փետայ ունէր Վարազվադան անունով, նոյնպէս Սիւնեաց ցեղից, որ իւր կնոջ հետ լաւ չէր վարվում և այս պատճառով աները Հայաստանից դուրս քշեց նորան: Վարազվադան պնաց Դուռը, Պարսից կրօնն ընդունեց և Միհրնեսեսին խորհրդակից ու գործիք դարձաւ իւր հայրենիքի դէմ, յուսալով որ այսպիսով իւր թշնամուն կը վնասէ և ինքը մեծ պատիւների կը հասնի: Բայց խորամանկ ու ճարպիկ Վասակը ժամանակ չտուեց նորան, այլ շտապեց իւր ծառայութիւններն առաջարկել Միհրնեսեսին, որ հարկաւ մարդպանին և նախապատուութիւն պիտի տար իւր խորհուրդների մէջ, թէև Վարազվադանին էլ չհեռացրեց իրանից:

Այս վիճակի մէջ էր գործը, երբ Հոնաց արշաւանքի պատրուակով՝ Հայոց և միւս քրիստոնեայ ազգերի մեծամեծները կանչուեցան Պարսկաստան, որպէս զի ժո-

դովուրդը անաղաշտական մնալով՝ չկարողանալ Գրան կարգադրութիւնները դէմ դնել: Հայ նախարարները Յունաց պարտութիւնը տեսնելով՝ թէև կասկածի մէջ ընկան, բայց և այնպէս ճանապարհ ընկան և Պարսից հետ միաբանած՝ գնացին Հոնաց վրայ (442—449): Երկու տարի պատերազմեցաւ Յազկերտ Հոնաց հետ, բայց ոչինչ յաջողութիւն չունեցաւ: Երբ տեսաւ որ դործը ձգձգվում է, առաջուան զօրքերը արձակեց և նոր զօրք բերել տուեց իւրաքանչիւր երկրից. այս կերպով եօթը տարի տեղեց պատերազմը, մինչև որ վերջապէս Հոնաց զօրութիւնը բոլորովին խորտակուեցաւ: Այս միջոցին թագաւորը աշխատում էր զանազան հնարներով իւր բանակներում եղած քրիստոնէայ իշխաններին համոզել, որ Պարսից կրօնն ընդունեն: Բայց տեսնելով որ քաղցրութեամբ ոչինչ չէ կարող անել, երբ պատերազմը յաջողութեամբ վերջացրեց, սկսաւ բուռն միջոցների գիւմելհրովարտակ հանեց որ իւր իշխանութեան տակ գտնուող քրիստոնէաները իրանց կրօնը թողնեն և արեգակին երկրպագութիւն անեն, կրակը պաշտելով և մոգութեան օրէնքները կատարելով: Միևնոյն ժամանակ Հայոց, Վրաց և Աղուանից զօրքերը Պարսկաստան արգելելով՝ ամեն տեսակ նեղութիւններ էր տալիս նոցա, թողակները նուազեցնում էր, ձմեռը անտանելի տեղեր էր բնակեցնում, դժուար տեղեր պատերազմի էր ուղարկում և կոտորել տալիս:

Մինչ Հայերը օտար երկրում այսպիսի նեղութիւնների մէջ էին, Պարսից թագաւորի հրամանով եկաւ Հայաստան Դենշապուհ իշխանը աշխարհագիր անելու, որպէս թէ ժողովրդին հարկերից ազատելու և զօրքը թե-

թեալեցնելու մտքով. բայց իրօք պատուէր էր ստացել ամեն միջոց դործ դնել երկրի ներքին կապերը քանդելու: Հոգևորականներին ցրուելու և ժողովրդին աղքատացնելու նպատակով, Դենշապուհ եկեղեցիների ու վանքերի վրայ հարկ դրեց և ընդհանրապէս երկրի տուրքերը ծանրացրեց, որպէս զի այսպիսով Հայերն աւամայ ստիպուին մոգութեան օրէնքն ընդունելու: Բացի սորանից նախարարների մէջ բանտարկութեամբ խռովութիւն սերմանեց, Վահան Ամատունու դէմ էլ, որ երկրի հազարապետն էր, ամբաստանութիւն հանեց և պաշտօնից հրաժարեցնելով՝ նորա տեղ մի պարսիկ բերեց Հայաստան. հոգևորական ատեաններն էլ խափանելու մտքով՝ մի մոգպետ դատաւոր նշանակեց:

Այս ամեն բաներից յետոյ, Միհրնէրսէհը մոգպետի պործակցութեամբ մի թուղթ գրեց Հայոց մեծամեծներին, որի մէջ զրադաշտական վարդապետութեան սկըզբունքը ներկայացնելուց և քրիստոնէական կրօնը պախարակելուց յետոյ, պատուիրում էր նոցա կամ իւր նամակի խօսքերին մի առ մի պատասխանել և կամ անմիջապէս Պարսից դուռը գալ: Ազգի եկեղեցական և աշխարհական գլուխները Յովսէփ կաթողիկոսի նախագահութեամբ ժողով կազմեցին Արտաշատում և մի զօրահուր պատասխան գրեցին հազարապետին, յայտնելով թէ աշխարհային դործերի մէջ պատրաստ են լինալէս միշտ հնազանդելու թագաւորին, իսկ կրօնի մասին ոչ նա իհնազանդելու թագաւորին, իսկ կրօնի մասին ոչ նա իրանք բաւուր ունի հակառակ հրաման տալու, և ոչ իրանք պարտաւոր են հնազանդելու: Նամակը կնքվում էր այսպիսի վճռական խօսքերով. «Այս հաւատից մեզ ոչ ոք չէ կարող շարժել, ոչ մարդիկ, ոչ հուր ոչ սուր: Մեր բո-

լոր հարստութիւնը քո ձեռին է, մարմիններս էլ քո առաջը, արա՛ ինչ որ կամենաս. քեզանից տանջանք և մեզանից համբերութիւն, քո սուրը և մեր պարանոցները»։

Բարկացաւ թագաւորը Հայոց յանդգնութեան վրայ և խսկոյն հրովարտակ ուղարկեց նախարարներին, որ գան իրան ներկայանան։ Սորա խորհուրդ արին և վրձուեցին գնալ, նախապէս խօսք տալով կաթողիկոսին, որ իրանց հաւատի վրայ հաստատուն կը մնան։ Գնացողներէ գլխաւորներն էին Վասակ մարդպանը, Վարդան Մամիկոնեան սպարապետը, նախորդ հաղարապետ Վահան Ամատունին, Ներշապուհ Արծրունին, Գաղիշոյ Խորխոռունին և այլք. շատերը արդէն առաջուց Պարսից արքունիքում կամ բանակումն էին։ Յաղկերտ սովորական պատուով չընդունեց նախարարներին, այլ խստութեամբ վարուեցաւ նոցա հետ, սպառնալով որ եթէ իւր կամբը չկատարեն ամեն տեսակ տանջանքներ կը տայ նոցա, Հայաստան զօրք կ'ուղարկէ, նոցա կ'անանց ու որդոց կը կոտորէ և բոլոր ազգը բնաջինջ կ'անէ։ Նախարարները տեսնելով որ թագաւորը ոչինչ խօսք չէ ուղում լսել, ժամանակ խնդրեցին մտածելու. նորա յոյս ունէին որ պարսիկ իշխաններին պարգևներ խոստանալով՝ կը կարողանան մի կերպ այդ որոգայթից ազատուիլ. բայց ոչինչ չօգնեց։ Անճարացած՝ նորա վճռեցին երեսանց քրիստոնէութիւնն ուրանալ, որպէս զի կարողանան գնալ իրանց երկիրը վերահաս վտանգից ազատել. ամենից վերջը համաձայնեցաւ իւր ընկերների հետ Վարդան Մամիկոնեան սպարապետը։

Նախարարների որոշման վրայ թագաւորը անշափ ուրախանալով, առատ պարգևներ շնորհեց նոցա և մեծ

պատուով յետ ուղարկեց. միայն անահովութեան համար պատանդ պահեց իւր մօտ Վասակի երկու որդոց։ Նախարարների հետ մի գունդ զօրք էլ դրեց և 700 մոգ, որոնք պատուէր ստացան բոլոր եկեղեցիները փակել և սպասները արքունի գանձարանին յանձնել. քահանաները չպիտի համարձակէին ուսուցանել ժողովրդին, այլ ամեն կարգի մարդիկ ու կանայք աշխարհականի հագուստ պիտի հագնէին, ամուսնութեան օրէնքը պիտի բարձուէր և բազմակնութիւնը հաստատուէր, որպէս զի հայ ազգը աճի ու բազմանայ։ Դեռ իրանց տեղերը չհասած՝ մոգերը վիճակ էին ձգում թէ ո՞ր ազգը ո՞ր խմբին պիտի աշակերտ դառնայ (450)։

34.

Նախարարների ուրացութեան գոյժը Հայոց երկրում. — Մոգպետի առաջին փորձի անաջողութիւնը. — Վասակի նենգութիւնը. — Ուխտապահ Նախարարների միաբանութիւնը. — Մոգերի կոտորածը. — Հայոց զօրքի բաժանումը և Վարդանի լաղութիւնը Աղուանից երկրում (450). — Վասակի ուխտանենդութիւնը. — Վարդանի դարձը։

Դեռ նախարարները Պարսկաստանումն էին, որ Հայոց բանակի մէջ եղած քահանաները շտապով մարդ ուղարկեցին Հայաստան նոցա ուրացութեան գոյժը տալու։ Ամբողջ երկիրը մէկ ծայրից միւսը զլրկեցաւ. Հայերը հասկացան վտանգի բոլոր մեծութիւնը և ազգովին դէնքի դիմեցին, ոչ միայն մարդիկ, այլ և կանայք, հաստատ վճռելով քաջութեամբ մեռնել քան թոյլ տալ որ իրանց եկեղեցուն ձեռնամերձ լինին։ Ընդհանուր ոգևորութիւնը մինչև այնտեղ հասաւ, որ որոշուեցաւ ամենամօտ ազգականներին անգամ չխնայել կրօնի փրկու-

Թեան համար. եղբայրը եղբոր դէմ պիտի կռուէր, որ-
պէն հօր դէմ, կինը իւր ամուսնու դէմ՝ եթէ սորա ու-
րանային ազգային եկեղեցին:

Այս տրամադրութեան մէջ էր երկիրը, երբ նախա-
քարները մոզերի հետ հասան հայաստան և բանակեցան
Ծաղկոտ գաւառի Անգղ գիւղում, ուր մոզպետը կամե-
նալով առաջին փորձն անել, մի կիրակի օր մոզերի ու
զինուորների բազմութեամբ գնաց եկեղեցին կործանե-
լու: Ղեկնող երէցը, որ այդ միջոցին պատարագ էր մա-
տուցանում, եկեղեցականների ու ժողովուրդի գլուխն
անցած՝ փայտերով մոզերի գլուխները ջարդեց ու յետ
քշեց: Տրտմեցաւ վհատեցաւ մոզպետը և Վասակին մե-
ղադրելով, որ գործի գրութիւնը ինչպէս հարկն է չէ
հասկացրել Պարսից թագաւորին, «Թող գրեմ թագաւո-
րին, ասաց, որ յետ կանգնի իւր դիտաւորութիւնից,
որովհետեւ եթէ իրանք աստուածներն էլ օգնութիւն դան
մեզ, անհարկն է մոզութեան օրէնքները հաստատել
հայոց մէջ. անգէն մարդիկ որ այսպիսի ոյժ գործ դրին,
եթէ զինուորներն էլ իրանց հետ միաբանեցնեն, ո՞վ կը
կարողանայ նոցա դէմ կանգնել»: Վասակ հանդարտեց-
րեց մոզպետին և յորդորեց որ փոքր ինչ համբերէ: Ան-
միջապէս Սիւնեաց երկրից զօրք բերել տուեց մոզերին
թիկունք և օգնութիւն լինելու համար. ապա սկսեց
խաբխբել ոմանց քաղցը խօսքերով, ուրիշներին պարզե-
նելով, մի քանիսն իրեն էլ սպառնալիքներով, մինն ոյն
ժամանակ նախարարների տները մոզեր էր բաժանել
տալիս, ստիպելով որ զոհած միս ուտեն և արեգակին
երկրպագութիւն տան. ինքն էլ ամբողջ գիշերները եր-
գերով, գինարբութեամբ և անվայել պարերով էր լու-

սացնում, որպէս զի այսպիսով մարդկանց սրտերը զրաւէ
և թուլացնէ: Այս բոլորը այնպէս էր անում Վասակ,
իրեւ թէ իւր մատը ոչինչ բանում խառն չէ. բայց շա-
տերը կասկածում էին նորա վրայ, ոչ միայն նորա հա-
մար որ որդիքը պատանդ էին, այլ որովհետեւ զիտէին
նորա փառասիրութիւնը:

Եկեղեցական դասը, որ այս ազգային շարժման
չունէն ու հոգին էր, տեսնելով Վասակի նենգութիւն-
ները՝ բազմութեամբ զիմեց Ջահապիւսի քաղաքը, ուր
սպարապետը նախարարների հետ խորհրդի էր նստած,
և յորդորում էր որ կատարուած անօրէնութիւնների
վրէժն առնուի: Վարդան հասկանալով որ շատ թոյլ
մնալուց գործը կարող է վնասուիլ, կանչեց բոլորի ներ-
կայութեանը. «Մինչև երբ պիտի համբերենք և ճշմար-
տութիւնը թաղցնենք»: Բոլոր նախարարները Աւետա-
րանի վրայ երգուեցան հաւատարիմ մնալ եկեղեցուն և
իրանց արիւնը չխնայել նորա պաշտպանութեան համար:
Նոցանից մէկը, Զանդաղան, իրանց հետ միաբանել չու-
զելուն համար՝ բռնուեցաւ ու քարկոծուեցաւ. այդ դէպքը
մեծ ազդեցութիւն արեց ամենի վրայ: Այնուհետեւ նա-
խարարները սպարապետի հետ գնացին մարզպանի մօտ
և ստիպեցին որ իւր միտքը յայտնէ: Վասակ հարկադր-
ուեցաւ նոցա հետ միաբանելու և ինչան հաւատարմու-
թեան մատանիով աւետարանը կնքեց. նոյնն արին բո-
լորը՝ որոնց մատանիով աւետարանը կնքուած չէր:

Այս եղելութիւններից սարսափած՝ մոզպետը իւր
զօրութիւնը կենտրոնացրեց Զարհաւան քաղաքի մօտ՝
Բաղրկանդ գաւառում: Նշանակեալ օրը հայերը յարձա-
կեցան մոզերի վրայ, շատերին կոտորեցին, մնացածնե-

ըին ցրուեցին և կրակատունները քանդեցին: Յետոյ ընկան այն բերդերի ու քաղաքների վրայ, որ Պարսիկները գրաւել էին, և ամեն տեղից քշեցին նոցա: Այս առաջին յաջողութիւնից յետոյ, Յովսէփ կաթողիկոսը մարդպանի, սպարապետի և բոլոր աւագ նախարարների հետ միաբանած՝ Ատոմ Գնունու և Հմայեակ Մամիկոնեանի ձեռքով նամակ ուղարկեցին Թէոդոս Բ կայսեր, խնդրելով որ ի սէր քրիստոնէութեան օգնէ Հայոց այս մեծ ճգնաժամի մէջ: Նոյն մտքով դանազան թղթեր ուղարկուեցան Յունաց Հայաստանի հայ իշխաններին և Անտիոքի Անատոլ սպարապետին:

Բայց դէպքերը այնպէս արագ յաջորդում էին միմեանց, որ անկարելի էր պատասխանի սպասել: Մի գունդ պարսկական զօրք ճորայ մարդպան Սերուխտի առաջնորդութեամբ Հոնաց կողմերից ուղարկուել էր Աղուանից երկիրը 300 մոզերով, որոնք երկրի մէջ ցրուելով՝ կամենում էին եկեղեցիներն աւերել և կրակատուններ շինել: Աղուանից կաթողիկոսն ու հաղարապետը եկան Հայերից օգնութիւն խնդրելու այն պայմանի դրութեամբ, որ կապուել էր երեք ազգերի՝ Հայոց, Վրաց և Աղուանից մէջ: Հայերը անմիջապէս իրանց զօրքը երեք գունդ բաժանեցին. առաջին գունդը յանձնեցին Ներշապուհ Արծրունուն և ուղարկեցին Ատրպատականի կողմը, որ Հայաստանի սահմանը Պարսիկներից պահպանէ. երկրորդ գունդը տրուեցաւ Վարդանին, որ Վրաստանի վրայով Աղուանից օգնութիւն գնաց. իսկ երրորդ գունդն առաւ ինքը Վասակ, իբրև թէ Հայաստանի կենտրոնը պահպանելու համար. բայց իրօք նա շրջապատեց իրան համախոհներով և սկսեց մնառել ընդհանուր գործին:

Մարդ ուղարկեց Սերուխտին յայտնելու, թէ Հայոց մաս մաս արեց ու թուլացրեց, և թէ նա համարձակ կարող էր առաջ գնալ Վարդանի հետ պատերազմելու: Սերուխտ անցաւ Կուր գետը և երկու բանակները միմեանց պատահեցան Խաղխաղ քաղաքի մօտ: Առաջին յարձակմամբ Հայերը պարսից զնդի աջ թեր խորտակեցին և փախըտականներին մինչև Լուինաս գետը հալածելով՝ կոտորեցին կամ գետի մէջ խեղդեցին: Նոյնպէս և Պարսից մեծամեծները՝ մինչ նաւակներով փախչում էին, Կուր գետի մէջ խորատուկուեցան: Իսկ հայ զօրավարներից միայն Մուշ Դիմաքսեանը ճախճախուտ տեղերի պատահելով սպանուեցաւ:

Այնուհետև Վարդան հետզհետէ առաւ Աղուանից երկրի այն բերդերն ու քաղաքները որ Պարսիկները գրաւել էին, մոզերին կոտորեց և կրակատունները կործանեց: Աղուանից իշխաններն ու գիւղականները, որոնք Պարսից ահից սարերն էին ապաւինել, եկան խառնուեցան Հայոց զօրքի հետ, և միասին գնացին հասան մինչև Հոնաց սահմանագլուխը, քանդեցին ճորայ դուռը, որ Պարսից թաղաւորը շինել էր լեռնականներին զսպելու համար, և Վարդան Հոնաց մօտ դեսպան ուղարկելով՝ դաշն կապեց նոցա հետ, որ Հայոց օգնեն Պարսից դէմ (450):

Այս յաջողութիւնների ժամանակ յանկարծ դեսպան հասաւ Հայաստանից և յայտնեց Վարդանին, թէ Վասակ իւր երդումը դրժեց, բերդերի պահպանութիւնը իւր կողմի մարդկանց յանձնեց, շատ քաղաքներ ու գիւղեր այրեց, եկեղեցիներ քանդեց և քահանաներ բանտարկեց, ուխտապահ նախարարների գերդաստանները

իրանց բնակութեան տեղերից հալածեց և նոցա որդոցը Սիւնեաց երկրի ամբողջներում փակեց. և այս բոլորը անարգել գործեց նա, որովհետեւ արեւելեան գունդը չկարողացաւ օգնութեան հասնել:

Վարդան աճապարեց Հայաստան վերադառնալու. բայց Վասակ, սպարապետի յաղթութեան լուրն առնելով, բռնած գերիները ու հարուստ աւարները թողել, գիշերով Այրարատից փախել էր իւր երկիրը: Այսպիսով Այրարատը իւր ամբովութիւններով դարձեալ ուխտապահ նախարարների ձեռքն անցաւ: Որովհետեւ ձմեռը վրայ էր հասել և բաւական պաշար չկար, սպարապետը զօրքի մեծ մասը ցրուեց, պատուիրելով որ դարնան նորից հաւաքուին. իւր մօտ միայն մի քանի գունդ պահեց, որոնց շուտ շուտ ուղարկում էր ասպատակելու Սիւնեաց երկիրը:

35.

Պատրաստութիւն պատերազմի. Վասակի նոր նենդութիւնները. — Հայոց հաստատամտութիւնը. — Միհրնեսի Փայտակարանում. — Պարսից և Հայոց խմբուիլը Արտազու դաշտում. — Աւարալրի ճակատամարտը (451). — Մահը Կոիւնեք. — Սարգրմիզդ մարզպան. խոստումն թողութեան. — Նախարարների Պարսկաստան գնալը:

Զմեռը երկու կողմից պատրաստութիւնների մէջ անցաւ: Վասակը Սիւնեաց երկրից ամեն տեսակ միջոցներ էր գործ գնում Հայոց միաբանութիւնը քանդելու և իւր բանակը ստուարացնելու նորանոր կուսակիցներով: Անդադար նամակներ էր գրում Հայոց իշխաններին, գիւղականներին ու քահանաներին, հաւատացնելով թէ

թագաւորը թոյլ է տալիս քրիստոնէութիւնը պաշտելու, ապստամբութեան և մոգերի սպանման համար էլ անյիշաշար կը լինի՝ եթէ հեռու մնան Վարդանից և նորա ընկերներից: Իսկ գուրսը աշխատեց և յաջողեցաւ հեռու պահել Հայերից Վրացոց ու Աղուաններին, ինչպէս և Յունաց մասի հայ իշխաններին, որոնցից Աղձնեաց իշխանը մտադիր էր օգնելու Հայոց. հոնաց էլ անգործ պահելու համար՝ արքունի զօրք բերել տուեց ճորայ պահակը պահպանելու համար:

Բայց և այնպէս Վասակ չկարողացաւ վհատեցնել Հայոց. ազգի մեծագոյն մասը իւր իշխանների և բովանդակ հոգևորական պատի հետ անյողողող մնաց իւր որոշման մէջ՝ մինչև վերջին շունչը պաշտպանել ազգային կրօնն ու եկեղեցին: Գործի խելական դրութիւնը Պարսից թագաւորին հասկացնելու համար՝ Հայերը մի պարսիկ կապանից արձակեցին և պատգամաւոր ուղարկեցին նորա մօտ, յայտնելով թէ Հայաստանի քարուքանդ լինելու և արքունի զօրքի կոտորուելու պատճառը քաղաքական ապստամբութիւնն է, այլ այն՝ որ ստիպում են նոցա աւամայ իրանց հայրերի կրօնից բաժանուիլ, թէ Վասակ թագաւորին խաբել է, հաւատացնելով որ իբր թէ Հայերը յօժար են մոգութիւնն ընդունելու: Յադկերտ մեղմացաւ կամ գոնէ այնպէս ձևացրեց, որովհետեւ Յունաց հետ նոր անյաջողութիւն էր ունեցել և բացի դորանից՝ վախենում էր որ չլինի թէ կայսրը պաշտպան դուրս գայ Հայոց. ուստի հրովարտակ ուղարկեց Հայաստան՝ անցածի համար ընդհանուր թողութիւն և կրօնի կատարեալ ազատութիւն խոստանալով: Բայց շուտով միտքը փոխեց, երբ հաստատ իմացաւ որ Յոյները ամե-

նեին դիտաւորութիւն չունին օգնելու Հայոց: Արդարեւ թէոդոս Բ Հայոց պատգամաւորութեան խնդիրը լսելով՝ խոստացել էր օգնական զօրք ուղարկել Հայաստան. բայց մահը վրայ գալով՝ նորա յաջորդը Մարկիանոս յետ կանգնեցաւ այդ դիտաւորութիւնից, որովհետեւ հէնց այդ ժամանակ Հոնր Ատտիլայի առաջնորդութեամբ սպառնում էին կայսրութեանը: Վայսեր որոշմանը ոչ սակաւ նպաստեց և այն թուղթը, որ Վասակ Սիւնին ներկայացրեց նորան համանուն և համամիտ Վասակ Մամիկոնեանի միջնորդութեամբ, որի մէջ մարդպանը յայտնում էր, թէ Յաղկերտ քրիստոնէութեան ազատութիւն է տալիս և թէ Հայերը խօսք լսել չեն ուզում, որովհետեւ նոցա միտքը Պարսից դէմ ապստամբելն է:

Այսպէս ամեն կողմից անօգնական էին մնացել Հայերը՝ յոյսերը Աստուծոյ և իրանց բաղուկների զօրութեան վրայ դրած, երբ Միհրնէրսէն արքունի զօրքով եկաւ ու բանակ դրեց Փայտակարան քաղաքում, որպէս զի ամեն բան մօտիկից դիտէ ու ստուգէ Հայոց տրամադրութիւնը, նոցա զօրքի թիւը, զօրավարների հմտութիւնը և այլն: Այս բոլոր տեղեկութիւնները սրբանձամբ սրբ Վասակի միջնորդութեամբ առնելուց յետոյ, հաղարապետը զօրքը յանձնեց Մուշկան Նիւսալաւուրտ զօրապետին, պատուիրելով նորան որ ամեն բանի մէջ Վասակի խորհրդով շարժի, և ինքը դարձաւ Պարսկաստան:

Նոր էին անցել Զատիկի օրերը, որ յանկարծ լուր եկաւ թէ Պարսից բանակը եկել հասել է Հեր և Զարեւանդ գաւառը, և այնտեղից դանադան տեղեր ասպատակ է սփռում: Վարդան անմիջապէս հրաւեր ուղարկեց

Նախարարներին, որ իրանց զօրքերով դան ժողովուն Արտաշատ քաղաքը. հաւաքուեցան 66,000 հոգի: Սպարապետը հանդէս արաւ զօրքին և բոլոր պալատութիւնները լրացրեց. ապա տեղեկութիւն առնելով, որ թշնամին առաջ է գալիս և շուտով կը մտնէ Հայոց միջին նահանգները, Վարդան աճապարեց գնալ Պարսից առաջ, որ գուցէ սահմանագլխի վրայ կարելի լինի պատերազմը վերջացնել և այսպիսով երկիրը պատերազմի չարիքներից ազատ պահել: Բայց Պարսիկները արդէն հասել էին Արտազ գաւառը, երբ Հայերը եկան բանակեցան նոցա հանդէպ Աւարայր գիւղում՝ Տղմուտ գետի ափին. նոցա հետ էին Յովսէփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ երէցը և ուրիշ եկեղեցականներ:

Վասակ պատգամաւորների բերանով մի անգամ էլ փորձեց վհատեցնել ու ցրուել Հայոց՝ թաղաւորի կողմից ներումն խոստանալով, բայց ամեն բան զուր եղաւ: Նոյն երեկոյին Ղևոնդ երէցը կաթողիկոսի հրաւիրանօք մի հոգեշունչ քարոզ ասաց ու քաջալերեց զօրքին: Խօսեցաւ և Վարդան և մի գեղեցիկ ճառով բացատրեց նոյն պատերազմի նշանակութիւնը. յետոյ Ս. Գիրքը ձեռքն առած՝ այս նոր Մակաբէն կարգաց բոլորի առաջ Մակաբայեցոյ նկարագրութիւնը: Լուսադէմին պատարագ մատուցուեցաւ և ամենքը հազորդուեցան. և բոլոր զօրքը միաբերան ազադակեց. «Թող Աստուած մեր մահը արդարների մահուան հաւասար համարի և իւր որդոցը հեթանոսների ձեռքը չմատնէ»:

Մուշկան Նիւսալաւուրտ առաջ բերեց իւր փղերը և դաշտի երկայնութեամբ տեղաւորեց, ամեն մի փղի աջ ու ձախ կողմը հազար զինուոր դնելով. ամրացրեց

մանաւանդ իւր գնդի աջ թիւը, որ ուղղակի հայոց սպարապետի դէմ պիտի կռուէր. որովհետեւ Վարդան էլ պատերազմական խորհրդի համաձայն՝ իւր զօրքը չորս գնդի բաժանեց. առաջին գունդը յանձնեց Ներշապուհ Արծրունուն, երկրորդը Խորէն Խորխոռունուն, երրորդը Թաթուլ Վանանդեցուն, իսկ չորրորդ գունդը պահեց իրան՝ օգնական առնելով Արշալիր Կամսարականին և Համազասպ եղբորը:

Պատերազմը սկսաւ նետաձգութեամբ գետի երկու կողմից: Հայերը իրանց զօրապետի ձայնից խրախուսուելով՝ անցան գետը և սկսան ջարդել պարսից: Վարդան կոտորեց թշնամիների աջ թիւը և մինչև անգամ Մատեան գնդի մէջ շփոթութիւն ձգեց. պարսիկները փախչելու վրայ էին: Այդ տագնապի ժամանակ հայոց զօրքի մի մասը թուլացաւ և յետ քաշուեցաւ. Պարսից զօրավարը սիրտ առաւ, քաջալերեց իւր զօրքը և պահեստի փղեր բերելով՝ շրջապատեց Վարդանին իւր ընկերներով: Դիւցաղնը ընկաւ, և պատերազմը վերջացաւ ամբողջ օրը տևելուց յետոյ: Վարդանի հետ այս անմոռանալի ճակատամարտի մէջ մեռան Խորէն Խորխոռունին, Արտակ Պալունին, Հմայեակ Դիմաքսեանը, Ներսէս Քաջբերունին, Վահան Գնունին, Արսէն Ընծայեցին, Գարեգին Սրուանձտեանը և շատ զինուորներ, ընդամենը 1036 հոգի: Իսկ Պարսից կողմից ընկան 3544 մարդ, որոնցից ինը զօրավար (451 յուլիսի 2):

Այսպիսով պատերազմի դաշտը թէև Պարսից մնաց և հայերը ցրուեցան, բայց յաղթութիւնը թանգ արժեցաւ նոցա: Հայերը յաղթուեցան պարսկական ոյժերի առաւելութիւնից, բայց բարոյապէս անընկճելի մնացին և շարունակեցին մաքառել թշնամիները դէմ: Սակայն

որովհետեւ սպարապետը և շատ զօրավարներ մեռել էին, չէր կարելի այնուհետեւ բաց դաշտում պատերազմել. ուստի մնացած զօրքերը քաշուեցան երկրի բերդերն ու բնական ամրութիւնները և հայկական ուղիորդութեամբ սկսան մանր կռիւներ տալ Պարսից դէմ: Հարաւում՝ Տմորիսի ամուր բերդերից յարձակուելով պարսկական սահմանների վրայ, շատ տեղեր ասպատակում, կոտորուում ու այրում էին: Հիւսիսում՝ Արցախի խիտ անտառների մէջ ապաւինողները դեսպան ուղարկեցին դաշնակից Հոնաց մօտ, որոնք արշաւեցին Պարսկաստանի վերին կողմերի վրայ և շատ գաւառներ աւերեցին: Միջին Հայաստանի բերդերը պաշարուեցան Պարսիկներից, բայց շատը անվնաս մնացին, մանաւանդ Կապոյտ լեռան հօգը ամրութիւնները, որոնց մէջ ապաստանողները մեծ տաղանապ էին բերում. Պարսից վրայ: Զօրաւոր խմբեր կապմուտ էին նոյնպէս Խաղտեաց սահմանի վրայ Հմայեակ Մամիկոնեանի ձեռքով, որ Պարսաւ լեռան ամրութիւններից անդադար յարձակում էր Տայոց ձորագաւառի վրայ և մեծ կոտորածներ անում այնտեղ գտնուող Պարսից մէջ. այստեղ երկար ժամանակ զիմանալուց յետոյ՝ քաջութեամբ ընկաւ Վարդանի եղբայրը արիւնհանդ կռուի մէջ: Մուշկան Նիւսալաւուրտ իւր կրած վնասները տեսնելով՝ զօրքը կենտրոնացրեց և գործի դրութիւնը յայտնեց Տիգրոն՝ բոլոր ձախորդութիւնների յանցանքը Վասակի վրայ բարդելով, որի խորհրդով յանձն էր առել բերդերի պաշարումը:

Զփոթեցաւ Յագկերտ իւր ձեռնարկութեան անյաջող ելքը տեսնելով, տրտմեցաւ մանաւանդ Հոնաց ամրութիւնների աւերուելու վրայ, որոնք այնքան դժուար

բութեամբ էին շինուել: Հրաման ուղարկեց Մուշկան Նիսալաւուրտին, որ պատերազմական զործողութիւնները դադարեցնէ Հայոց երկրում և հոնաց վրայ երթայ. Ատրորմիզդին էլ մարգպան կարգեց Վասակի տեղ, որին պատուիրեցաւ անյապաղ դուռը գալ: Ատրորմիզդ թագաւորից ստացած յանձնարարութիւնների համեմատ, հրամայեց որ եկեղեցիները բացուին և ամեն մարդ իւր կրօնը ազատ պաշտէ, ակամայ մոգութիւն ընդունողներն էլ իրաւունք ունենան իրանց առաջուայ կրօնը դաւանելու. նոյնպէս խոստացաւ հարկերը թեթեւացնել և Հայոց երկիրը պահպանող Պարսից զօրքը քշացրեց: Իսկ բերդերում ապստինած նախարարներին և գլխականներին քաղցրութեամբ որսալու համար՝ թագաւորի կողմից մարդիկ ուղարկեց որ գան և ամենքը իրանց ստացուածքի տէր դառնան. միայն Յովսէփ կաթողիկոսը և Ղևոնդ երէցը՝ իբրեւ ապստամբութեան յորդորողներ և Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսը և մի քանի քահանաներ կրակատուններ քանդելուն համար, ինչպէս նաև Մամիկոնեան և Վամսարական տոհմերի մանուկները, կալանաւորուեցան և ջորիների վրայ կապած ուղարկուեցան Պարսկաստան: Նոցանից յետոյ ճանապարհ ընկաւ Վասակ՝ իւր ծառայութիւնների փոխարէն Հայոց թագաւորութիւնը ստանալու համար: Ճանապարհին Ղևոնդ երէցը սթափեց նորան իւր ցնորքից՝ մինչ կեղծաւորութեամբ ողջունելով անցնում էր կապեալների մօտով, ետևիցը կանչելով. «Միւնեաց Տէր, եթէ դու կարողանաս գլուխդ ուսերիդ վրայ մէկ էլ Հայաստան վերադառնալ, այն ժամանակ թող Աստուած պատիժ տայ»:

Հուտով նախարարներն էլ կանչուեցան Պարսկաստան. և ոտքա տեսնելով որ երկրի մէջ խաղաղութիւն չ'ընկնում, յանձն առին երթալ և բոլոր վնասների պատճառը հասկացնել թագաւորին:

36.

Նախարարների և Վասակի դատաստանը արքունի ատենի առաջ. — Վասակի դատապարտութիւնը և մահը. — Քահանաները և նախարարները Նիւշապուհի բերդում. քահանաների նահատակութիւնը (454). — Նախարարների ազատութիւնը և դարձը Հայաստան (463):

Երբ Վաթողիկոսը քահանաների ու իշխանների հետ հասան արքունի ձմեռոցը, Միհրնբրսեհը Յաղկերտի հրամանով նախ մի ընդհանուր հարցուփորձ արաւ. ապա ատեն բացուեցաւ, և թագաւորը անձամբ դատաւոր նստաւ նախարարների ու Վասակի մէջ: Ուստապահ իշխանները Յաղկերտի առաջ կապուած բերուեցան՝ իբրեւ ապստամբներ, իսկ Վասակ եկաւ իւր բոլոր նշաններով դարդարուած. նա հագել էր թագաւորից ստացած պատուական հագուստը, գլխին ոսկեղէն խոյր էր դրել, մէջքին մարդարտադարդ և ականախուռ ոսկեծոյլ կամար, ականջներին օղեր, վզին գումարտակ և ուսերին սամոյր. միայն արքայական պատիւն էր պակաս, և այն էլ յոյս տւնէր շուտով ստանալու: Հայ իշխանները Արշաւիր Կամսարականի բերանով ներկայացրին թագաւորին իրանց դատը բոլոր պարագաներով: Կարգացուեցաւ այն նամակը, որ Վասակ գրել էր Վարդանին, երբ սա Պարսկաստանից վերադարձած՝ իւր ընտանիքով գնում էր

Յունաց երկիրը. Վասակ խարդախութեամբ յետ դարձրեց նորան ճանապարհից, որ դայ Պարսից դէմ պատերազմելու, ասելով որ եթէ ոչ Յունաց կայսրը, գոնեա չոնաց թագաւորը անպատճառ կ'օգնէ չայոց: Մէջ բերուեցան նոյնպէս կայսեր և Անատոլ սպարապետի անունով գրուած թղթերը, ինչպէս նաև Յունաց մասի հայ իշխաններին ուղարկուած նամակները, բոլորն էլ Վասակի սեահական մատանիովը կնքուած, որոնք ներկայացնում էին նորան իբրև ապստամբութեան գլխաւոր առաջնորդը: Մոգերը հաստատեցին, թէ Վասակի մատը խառն էր իրանց ընկերների սպանման գործի մէջ Զարեհաւանում: Մուշկան Նիւսալաւուրտի ամբաստանութիւնից էլ ստուգուեցաւ, որ նա անհաւատարիմ գլուխուեցաւ արքունի հարկերի մատակարարութեան մէջ: Նոյն իսկ Վասակի ազգականները հրապարակ հանեցին նորա խարդախութիւնները և վկայեցին, թէ նա նենգութեամբ սպանել տուեց իւր Վաղինակ հօրեղբօրը Սիւնեաց երկրի իշխանութիւնը ձեռք ձգելու համար:

Թագաւորը Վասակի երեսովը տուեց իւր բոլոր խարդախութիւնները, հրամայեց բանտարկել նորան և նորա տան վրայ ահագին տուգանք դրեց արքունի հարկերի պակասորդը լրացնելու համար: Հանեցին նորա փառաւոր զարդերը և մահապարտի հագուստ հագցնելով՝ ձեռք ու ոտքը կապեցին, կանաչաբար մոտակ ձիու վրայ նստեցրին և տարան մութ բանտի մէջ փակեցին: Այնտեղ մի քանի տարի մնաց դառն տանջանքների ու աղքատութեան մէջ, այնպէս որ ծառաները հաց էին մուրում և բերում նորա համար. մինչև որ վերջապէս սոսկալի ցաւերի մէջ ընկած՝ որդնալից մեռաւ, գերեզ-

մանի տեղ անդամ ունենալու չարժանանալով այն երկրում, որի վրայ մատնութեամբ կամենում էր թագաւորել: Իսկ Սիւնեաց երկրի իշխանութիւնը Վասակի դատաւարտութեան օրը ստացաւ նորա փեսան՝ Վարդավազան Սիւնին:

Իսկ քահանաները շղթայակապ պահուեցան նախ այնտեղ արքունի ձմերոցում, և ապա Ապար աշխարհի Նիւշապուհ քաղաքի բերդում. նոցա հետ Յազկերտ իւր երգման հակառակ՝ բանտարկեց բոլոր նախարարներին, թուով 35 հոգի, որոնք առհասարակ Արծրունեաց, Մամիկոնեանց, Կամսարականաց, Ամատունեաց, Գնունեաց և ուրիշ տոհմերից էին: Զուտով կապեալ քահանաները արժանացան մարտիրոսական պսակն ընդունելու: Մինչ Յազկերտ Քուշանաց դէմ յանձն առած արշաւանքի անյաջողութեան պատճառներն էր որոնում, մոգերը Միհր-ներսեհի գրգամբ բոլոր մեղքը քրիստոնեայ քահանաների վրայ ձգեցին, որոնք այնքան կրակատուններ էին կործանել և դեռ աստուածների վրէժը չէր առնուել նոցանից. և թագաւորը հրամայեց սատոխի տանջանքներով սպանել սուրբերին, ոմանց հէնց այնտեղ բանակում, մեծ մասն էլ Նիւշապուհ քաղաքից դուրս մի առաւելատ տեղ, որպէս զի քրիստոնեաները նոցա մամիկոնները չգտնեն (454):

Նախարարները այնուհետև դեռ մի քանի տարի էլ անտրտունջ կրեցին բանտի տանջանքները հեռու իրանց հայրենիքից ու դերդաստաններից: Նոցա կանայքը թէև ազատ էին, բայց կամաւոր նեղութիւնների ենթարկեցին իրանց անձինքը իրանց ամուսինների սիրոյ համար. նոքա իրանց ձեռքերի աշխատութեամբ էին կերակրւում,

և արքունիքից նշանակուած ռոճիկը ուղարկում էին իրանց ամուսիններին. միևնոյն ժամանակ խնամք էին տանում իրանց դաւակների կրթութեան վրայ, յորդորելով նոցա որ իրանց հայրերին հետևող լինին: Վերջապէս Շղոմշապուն իշխանի միջնորդութեամբ Յազկերտ հաւանեցաւ ազատել նախարարներին բանտի կապանքներից, ռոճիկ կապեց նոցա և խոստացաւ արձակել իրանց երկիրը՝ տալով ամեն մէկին իւր հայրենի իշխանութիւնը. բայց մահը թոյլ չտուեց նորան իւր խոստումը կատարելու: Նորա երկու սրգիքը գահակալութեան համար միմեանց դէմ պատերազմելով, կրտսերը Պերոզ սպանեց անդրանիկ Որմզդատ եղբօրը և նստաւ հօր տեղը: Այս խռովութիւնը և Աղուանից թագաւորի ապստամբութիւնը Հայոց նախարարներին դեռ երկար ժամանակ Պարսկաստան արգելուելու պատճառ եղան: Աղուանից թագաւորը զոջալով իւր հաւատուրացութեան վրայ՝ միաբանել էր լեռնական թագաւորներին հետ և պատերազմ էր հրատարակել Պարսից, որոնց երեսովն էր տալիս Հայոց դէմ գործած ապերախտութիւնը. «Այնքան սիրոյ և ծառայութիւնների փոխարէն, ասում էր նա, փոխանակ լաւութիւն անելու Հայոց՝ արևից զրկեցիք նոցա»: Հաշտութիւնը կայացաւ Աղուանից թագաւորի քրիստոնեայ մնալու պայմանով և հայ իշխանները կարողացան վերջապէս դառնալ իրանց հայրենիքը 12 տարի բանտի ու պանդխտութեան մէջ անցկացնելուց յետոյ (463):

Ե. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿՐՅԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱՉՄ

37.

Պարսից նոր փորձը Հայոց հաւատափոխ անելու. — Գիւտ կաթողիկոս (465—475). Գեսպանութիւն Լևոն Ա. կայսեր. — Հմակեակ Մամիկոնեանի որդիքը. Վահան Մամիկոնեան. — Վրաստանի անցքերը և Հայոց ապստամբութիւնը. Սահակ Բագրատունի մարզպան և Վահան Մամիկոնեան սպարապետ (481):

Տեսանք թէ ինչպէս Պարսից զօրութիւնը խորտակուեցաւ Հայոց միաբանութեան առաջ. զոռող Յազկերտի բռնն հալածանքը փոխանակ ընկճելու Հայոց, ընդհակառակն խրախուսեց նոցա աւելի յամառութեամբ պաշտպանելու իրանց ազգային իրաւունքները: Հայերը միանգամ էլ հաստատեցին այն ճշմարտութիւնը, թէ բարոյական ոյժը նիւթականից զերազանց է, որքան և վերջինը զօրաւոր լինի: Տիգրանի արքունիքը համոզուեցաւ որ իւր ձեռնարկութեան մէջ յաջողելու համար՝ պէտք է քաղաքականութիւնը փոխէ, ուստի և նոր հրահանգներ ուղարկեց Գուինի մարզպանին: Արդէն Ատրորմիզդ պատուէր էր ստացել արքունիքից քաղցրութեամբ վարուիլ Հայոց հետ և նոցա սիրտը շահել: Այժմ նորա յաջորդը Ատրվշնասպ աշխատում է առանց խրտնեցնելու Հայոց՝ կամաց կամաց թուլացնել նոցա եռանդը և անհաշտօնը. նորան խորհրդակից և օգնական են լինում ուրացեալ նախարարները, որոնց զխաւորներն էին այդ ժամանակ Գաղիշոյ Խորխոռունին և Գղիհոն Սիւնին: Վարազվադանի յաջորդը՝ Ստոր ու անարժան անձինք առաջ էին տարվում հաւատուրացութեան համար, իսկ

արժանաւոր մարդիկը, որքան և մեծ ծառայութիւններ մատուցանէին, անարգւում էին, եթէ քրիստոնէութեան մէջ հաստատ էին մնում. փառք, պատիւ, պաշտօն, տանուտէրութեան իշխանութիւն չուայլաբար տրւում էին անխտիր ամեն տեսակ անպիտան անձանց, որոնք հաւատափոխութիւնը յանձն էին առնում: Այսպիսով ինչ որ չյաջողուեցաւ անել մի ժամանակ բանտն ու սուրը, այժմ գլուխ էր բերվում պատիւներին ու մեծութեան հրապոյրներով: Ուստի պէտք էր տեսնել, ասում է ժամանակակից պատմագիր Ղազար Փարպեցին, թէ ինչպէս հեռացել էր Հայաստանի միջից լաւութիւնը, ինչպէս կորել էր իմաստութիւնը, մեռել քաջութիւնը, ծածկուել թաք կացել քրիստոնէութիւնը: Հայոց զօրքը, որ մի ժամանակ ամենից քաջանուն էր երևում և զօրագլուխները անուանի ու յաղթող, այժմ ամենի համար ծաղրի ու կատակի առարկայ էին դարձել: Մինչև անգամ ինքը Պերոզ թագաւորը յայտնի ասում էր թէ՝ «անպիտան մարդ կամ յետեակ զօրք եթէ իմ տէրութեան մէջ կայ՝ Ասսորին է, բայց Ասորուց էլ անպիտանն ու յետեակը Հայն է»:

Ժամանակի կաթողիկոսը Գիւտ (465—476) իբրեւ արթուն հովիւ հսկում էր իւր հօտի վրայ, յորդորելով ամենին որ ուղիղ ճանապարհից չզեղուին և իրանց հայրերի առաքինութեանը հետևող լինին: Բայց վտանգը մեծ էր և պէտք էր աւելի ազդու միջոցների գլմել նորա առաջն առնելու համար: Առաքինի իշխաններից ու մանր խորհուրդ արին կաթողիկոսի հետ որ Յունաց օգնութեամբ ազգը ապստամբեցնեն: Երկու անգամ ծածուկ գետպաններ ուղարկուեցան Լեոն Ա կայսեր, բայց

գործն երկարացաւ և ապստամբութեան խորհուրդը յետաձգուեցաւ: Կաթողիկոսը սկսաւ այնուհետեւ յայտնի դուշանցել ժողովրդին Պարսից լարած թակարդներից. թուլացեալներին համոզում էր հաստատ մնալ իրանց կրօնի մէջ, և ուրացեալներին ծանր խօսքերով յանդիմանում էր: Գաղիչոյ Խորխոռունին իւր անպատուութեան վրէժն առնելու համար՝ զնաց մատնեց նորան Պերոզին: Գիւտ կանչուեցաւ Դուռը և կաթողիկոսութիւնից զրկուելով՝ վերադարձաւ Հայաստան:

Սակայն Հայաստանի փրկութիւնը պիտի դար դարձեալ այն տոհմից, որ մի անգամ ազատել էր նորան վերահաս վտանգից: Վարդան արու դաւակ չթողնելով, Մամիկոնեան նախարարութեան տանուտէրութիւնը անցաւ Հմայեակի որդոց, որոնց Պարսից ձեռքից ազատել էր Վրաց Աշուշա բզեչիւր, Հմայեակի փեսան, և յանձնել էր իրանց Չուիկ մօրը (454): Այնտեղ Վրաստանում անցան երեք եղբայրների՝ Վահանի, Վասակի և Արտաշէսի մանկութեան առաջին տարիները իրանց իմաստուն մօր խնամակալութեան ներքոյ. իսկ կրտսեր եղբայրը Վարդ մնացել էր դայեակների մօտ Տայոց երկրում: Յետոյ Հայաստան գալով, Գիւտ կաթողիկոսի կրթութեան խնամքը վայելեցին Արշաւիր Կամսարականի որդոց հետ, որոնք մօտիկ ազգակցութիւն ունէին նոցա հետ: Զուտով Մամիկոնեան եղբայրները իրանց խելքով և ճարտարութեամբ ամենի ուշադրութիւնը իրանց վրայ դարձրին, մանաւանդ անդրանիկը Վահան, որ իւր խոհեմութեամբ և սոկեհատի գործի մէջ ցոյց տուած հաւատարմութեամբ այնքան սիրելի եղաւ արքունի գործակալներին, որ նորա համբաւը մինչև թագաւորի ականջն հա-

սաւ: Բայց նախնեաց գործերի յիշատակը չէր թոյլ տալիս նորան արժանաւոր պատիւ ընդունելու, մանաւանդ որ նորա նախանձորդները անդադար վախեցնում էին Պարսից ասելով. «Երբ և իցէ սա էլ նոյն խռովութիւնները պիտի հանէ ձեր գլխին»: Վահան չարախօսների բերանը կարկելու ուրիշ հնար չգտնելով՝ դնաց դուռը և հաւատն ուրացաւ: Բայց այս հաւատափոխութիւնը, որ իւր հօրեղբօր նման առերես էր յանձն առել, մտատանջութեան մէջ ձգեց նորան և նա այնուհետեւ մի յարմար առթիւ էր սպասում ազատելու իւր անձը խղճահարութիւնից, միանգամայն և իւր ազգը Պարսից նեղութիւններէից:

Առիթը չուտով ներկայացաւ: Վախթանգ Վրաց բղէշխը, օգուտ քաղելով Պերոզի Հեփթաղաց դէմ ունեցած պատերազմից, սպանեց Վաղգէն ուրացող թագաւորին, որ Վարդանի դստեր Զուշանիկի այրն էր, և Վրացոց ապստամբեցրեց Պարսից դէմ: Հայոց զօրքը, որ այդ ժամանակ Աղուանից երկրում գումարուած էր Հոնաց դէմ, եկաւ բանակ դրեց Զիրակայ դաշտում, որպէս զի պատրաստուի Վրաստանի վրայ գնալու: Մի քանի նախարարներ, որ Վահանի դիտաւորութիւնը գիտէին, եկան առաջարկեցին նորան որ հանգամանքներից օգուտ քաղէ և ապստամբութեան դրօշակը բարձրացնէ: Խորադէտ Վահանը բացէիւրաց մերժեց, պատճառ բռնելով Պարսից զօրութիւնը և Հայոց անօգնական վիճակը. «Բայց ամենից աւելի դուք ինքներդ ձեզանից վախեցէք, ասաց նա, որովհետեւ խաբեբայ ու վախկոտ մարդիկ էք լաւ է ուրեմն որ ձեր դատարկ ու անպէտք խորհրդների համար ինձ նեղութիւն չտաք»: Այս կծու խօսքերը Վա-

հանի սպասած ազդեցութիւնը գործեցին իշխանների վրայ. բոլորն էլ ոտքի կանգնեցան և միաբերան գոչեցին. «Լաւ է մի ժամում մեռնինք քան ամեն օր եկեղեցու ու ժողովրդի անպատուութիւնը տեսնենք». և ամենքը, քրիստոնեայ և ուրացող, աւետարանի վրայ երդուեցին հաստատուն մնալ իրանց խօսքին: Բայց այս անգամ էլ մի դաւաճան գտնուեցաւ ժողովրդի մէջ, Վարդ-Չապուհ Ամատունին, որ զիշերով գնաց նախարարների խորհուրդը յայտնեց Ատրվշնասպ մարզպանին: Զփոթեցաւ մարզպանը, առաւօտը վաղ ինքը և Պարսից կուսակից նախարարները բոլոր բազմութեամբ գնացին բանակ դրին Անի մօրոցի մօտ, իսկ զիշերը փախան ապաւինեցան Արտաշատի բերդը, այնտեղից էլ յաջորդ զիշերը անցան Ատրպատական: Հայերը ընկան փախչողների ետից, ձեռք ձգեցին նոցա բեռնաւորուած ձիաները և եկան գրաւեցին մարզպանական քաղաքը Դուին: Այստեղ կազմուեցաւ մի ժամանակաւոր կառավարութիւն, որի ղրուխը ընդհանուր հաւանութեամբ գրուեցան Սահակ Բաղրատունի ասպետը իբրեւ մարզպան և Վահան Մամիկոնեանը իբրեւ սպարապետ (481):

38.

Ակոռու կռիւք.—Պատրաստութիւն նոր սրատերազմի.—Ներսէսհապատի ճակատամարտը (482). Վարդ Մամիկոնեան.—Վրաց Վախթանգ թագաւորի խարդախութիւնը. ձարմանայնի ճակատամարտը. Վահանի դժուարութիւնները.—Վրաց նոր խարէութիւնը. Զարմիհր Հազարաւուխտ.—Նրէղի և Շոէի կռիւները.—Վահան Գուրնսւմ (483):

Ատրվշնասպ ուրացեալ հայ իշխաններից զրդուած՝ մճուկ շուտով յետ դառնալ և քանի որ դեռ Հայերը լաւ պատրաստուած չեն, ապստամբութիւնը իւր բնումը խեղդել. ուստի Ատրպատականի կողմերից զօրք ժողովելով՝ աճապարեց հասաւ Երասխի ափը Նախիջևանի գէմուղէմը: Հայերը՝ թէև իրանց զօրութիւնը դեռ չէին հաւաքել, Վախթանգից էլ կապուած դաշինքի համեմատ Հոնաց օգնական զօրք չէին ստացել բայց և այնպէս շվհատեցան. կազմուեցաւ մի փոքրիկ զունդ 400 հոգուց բաղկացած, որ Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսի օրհնութիւնն առնելուց յետոյ՝ ուղարկուեցաւ թշնամու գէմ. իսկ մարդանը և սպարապետը մնացին Գուրն ընդհանուր գործողութիւնների վրայ հսկելու համար: Վարդուկերտ գիւղը որ հասան, նախարարները լուր առին թէ Պարսից զօրքը գետն անցել է և թուով 7,000 է. խորհուրդ արին և որոշեցին դաշտից սարի կողմն անցնել որպէս զի անյաջողութեան դէպքում լեռները իրանց ապաւէն ունենան. ուստի գնացին բանակ գրին Մասիսի տակ Ակոռի գիւղի մօտ: Պարսիկները Հայոց սակաւութիւնը տեսնելով, կարծեցին թէ խելքները կորցրել, մեռնելու են ելել, և իսկոյն յարձակեցան նոցա վրայ:

Կռուի սկզբում Գարջայլ Խորխոռունին իւր գնդով անցաւ Պարսից կողմը, բայց և այնպէս Հայերը քաջութեամբ պատերազմեցան: Ատրվշնասպ մարդանը սպանուեցաւ և նորա զօրքի մէջ չփոթութիւն ընկաւ. Հայերը քչեցին Պարսից մինչև հեռաւոր ձորերն ու քարքրոտ տեղերը: Գարջայլ ցրուած զօրքի մի մասը ժողովելով՝ փորձեց ետևի կողմից Հայոց վրայ ընկնել. բայց Հրահատ և Ներսէս Կամսարականները վրայ հասան փախցրին նորան: Այս յաղթութեան աւետիսը Գուրն հասնելով, Կաթողիկոսը խուռն բազմութեան ներկայութեանը մաղթանք կատարեց եկեղեցում:

Զմեռը հանդստացան և պատերազմի պատրաստութիւն տեսան զարնան համար: Սպարապետը մարդիկ ուղարկեց ամեն նախարարութիւններին, յայտնելով նոցա բոլոր եղելութիւնները և հրաւիրելով որ գան միաբանին իւր հետ հասարակաց թշնամու գէմ: Բայց այս հրաւէրը շատ քիչ անձանց սրտում արձագանք գտաւ. միայն Յովհան Անձևացին և Ներսէս Երուանդունին իրանց զօրքերն առած՝ գնացին Գուրն: Նոյնպէս և Վախթանգ իբր իւր խոստումը կատարելու համար՝ մի տեղից 300 հոգի ժողովեց և ուղարկեց Հայաստան. բայց մի ամիս յետոյ այն էլ յետ կանչեց զանազան սրտածառներ բերելով:

Գարնան սկզբին Պարսիկները Ատրնեքսէի առաջնորդութեամբ մտան Հեր և Զարեանդ գաւառը. նոցա գլխաւոր ուղեցոյցն էր Գգիհոն Սիւնին: Հտապեցաւ և Վահան իւր զօրքով և մարդանի ու կաթողիկոսի ուղեկցութեամբ հասաւ հռչակաւոր Արտաղ գաւառը, ուր երեսուն տարի առաջ Հայերը այնքան արիութեամբ կռուել էին միևնոյն թշնամիների գէմ և նոյն սուրբ

գործի համար: Այստեղ, կաթողիկոսի օրհնութիւնը առ-
նելուց յետոյ, ներսեհապատ գիւղի մօտ սպարապետը
զօրքը կարգի դրեց և պատերազմը սկսաւ: Կուռի սկըզ-
բում Հայոց զօրքը Պարսից բուն յարձակումից չփոթե-
ցաւ, աջ թիւը յետ մղուեցաւ և սկսաւ փախչիլ: Վահան
տեսնելով որ իւր հրամանները լսող չկայ, երեսը խաշ
հանեց և Կամսարական եղբայրների հետ ընկաւ Պարսից
ձախ թիւը վրայ ու մեծ կոտորածով յետ մղեց. փախս-
տականները քաջալերուած յետ են դառնում և նոր զօ-
րութեամբ յարձակում են թշնամիների վրայ: Յաղթու-
թիւնը կատարեալ էր, Պարսիկները ջրուեցան պատե-
րազմի դաշտը դիակներով ծածկած թողնելով. ընկած-
ների թվումն էր Ատրվշնասպ մեծ իշխանը: Մինչ յաղ-
թութեամբ և աւարով փերադառնում էին կաթողիկոսի
օրհնութիւնն առնելու, բանակի մէջ ձայն տարածուե-
ցաւ թէ սպարապետի եղբայրը Վարդ, որ Պարսկաստա-
նում սլառանդ էր թողած, բանդից ազատուելով եկաւ
իւր ծառաների հետ (482):

Արտազից Հայոց զօրքը գնացել էր Ծաղկոտն դա-
ւառը փոքր ինչ հանգստանալու, երբ յանկարծ Վախ-
թանգից գեսպան եկաւ դաշնակից Հայոց օգնութիւնը
խնդրելու Պարսից դէմ, որոնք Միհրանի զօրավարու-
թեամբ պաշարել էին Վրաց երկիրը, և թաղաւորը չկա-
րողանալով դէմ գնել նոցա, ապաւինել էր Հայոց սահ-
մանակից լեռները. գեսպանը հաւատացնում էր թէ մինչև
Հայոց գալը Հոնաց գունդն էլ կը հասնի: Հայերը առանց
ժամանակ կորցնելու գնացին բանակ գրին սահմանադիր
բարձրութիւնների վրայ, որտեղից Վախթանգ խաբէա-
կան խօսքերով տարաւ նոցա ձարմանայի դաշտը Կուռ

գետի ափին, ուր իբրեւ թէ Հոնք սպասում էին Հայոց:
Քայց Հոնաց տեղ շուտով եկաւ Միհրան իւր զօրքով և
Կուռ գետի միւս կողմը կանգ առաւ: Վախթանգի խաբ-
կախութիւնը աշկարայ եղաւ, բայց էլ ճար չկար. հարկ
էր պատերազմ տալ Պարսից ահագին բազմութեանը,
որոնց զօրավարին Հայոց գնդի մի մասը առաջուց խօսք
էր տուել անգործ մնալու: Վահան, որից այդ դաւը ծա-
ծուկ էր մնացել, իւր սովորական քաջութեամբ ընկաւ
Պարսից վրայ, մինչ սոքա Կուռ գետն անցնում էին, և
մեծ կոտորած գործեց: Բայց այդ միջոցին Հայոց և Վրաց
զօրքի մի մասը երեսները դարձրին և սկսան փախչել
նենգութեամբ կանչելով. «Հայերը փախա՛ն, գլուխներդ
աղատեցէ՛ր»: Այս աղաղակը պատերազմող զօրքի մէջ մեծ
խառնակութիւն ձգեց, և ամենքը առհասարակ փախչող
փախչողի եղան: Պարսիկները ընկան Հայոց և Վրաց
հտակից և նոցանից շատ մարդ կոտորեցին: Այս դժբաղդ
կուռի մէջ Հայերը մեծ կորուստ ունեցան. Մահակ մարդ-
պանը և Վասակ Մամիկոնեանը սպանուեցան, հրահատ
Կամսարականը գերի ընկաւ, իսկ Բաբգէն Միւնին վի-
րաւորուած գտնուեցաւ և ազատուեցաւ Վահանի ձեռքով:

Այնուհետեւ պիտի սկսէին Վահանի բուն դժուարու-
թիւնները, որոնց մէջ ակն յայտնի փայլեցան նորա աշա-
ւրջութիւնը, անկհերքութիւնը և ռազմադիտական ընդու-
նակութիւնները: Զկարողանալով արձակ դաշտում պա-
տերազմել, առանց զօրքի և միայն փոքրիկ խմբեր ու-
նենալով իւր ձեռքի տակ, արտաքին և ներքին թշնա-
միներով շրջապատուած, անդադար տեղեւոր փոխուե-
լով, ցերեկը հանգիստ և գիշերը քուն չունենալով, որ-
պէս զի մի թակարգի մէջ շրնկնի,—այս զարմանալի

մարդը իւր յանկարծական յարձակումներով յողնեցնում թուլացնում էր Պարսից բանակները, այնպէս որ վերջապէս ահ ու սարսափ ձգեց թշնամիների վրայ. Պարսից զօրավարների բոլոր ջանքերը դուր եղան նորան բռնելու կամ դաւաճանութեամբ սպանել տալու: Վրաստանի պատերազմից յետոյ Միհրան իւր բոլոր զօրութեամբ ընկաւ Վահանի ետեից, որ Տայոց կողմերը ապաւինած՝ հազիւ հարիւր մարդ ունէր իւր հետ: Յուսարով որ սպարապետը առանց ընդդիմութեան անձնատուր կը լինի, Միհրան բանապնացութեան մէջ մտաւ նորա հետ, բայց այդ միջոցին հրաման եկաւ նորան Պարսկաստան վերադառնալու, և նա ճանապարհ ընկաւ՝ գերիներին հետը տանելով: Ճանապարհին Հրահատ Կամսարականը յաջողեցաւ փախչելով աղատուիլ նորա ձեռքից:

Գարձաւ Վահան Այրարատ նահանգը և Վաղարշապատի մայր եկեղեցում ուխտապահ նախարարների հետ Աստուծոյ գոհաբանութիւն մատուցանելուց յետոյ, գնաց Գուին ձմեռն անցկացնելու համար: Վրացիք մի անգամ էլ փորձեցին խաբելու հայոց սպարապետին, սուտ լուր ուղարկելով նորան՝ թէ Սահակ Մարգարանը և Վասակ Մամիկոնեանը մեռած չեն, այլ պատերազմում վիրաւորուած ընկնելով՝ մի քահանայ աղատեց տարաւ նոցա իւր վանքը և այժմ ձորերի մէջ ծածկվում են թշնամուց, որ ետևներիցն ընկած է: Վահան ոչինչ հաւատաւ չընծայեց այս խօսքերին. բայց շատերը, մանաւանդ իշխեալ նախարարների ընտանիքը, համոզեցին Մուշեղ Մամիկոնեանին, որ մի գնդով երթայ աղատէ նոցա, չնայելով սպարապետի իմաստուն խորհրդներին, որ հաւատացնում էր թէ այդ արշաւանքը միայն այն օգուտը կ'ունե-

նայ, որ հայոց քիչ զօրութիւնն էլ կը բաժանէ և մեծ դժբաղդութեան պատճառ կարող է լինել այսպիսի տագնապալից ժամանակում:

Չուտով Վահանի գուշակութիւնը կատարուեցաւ: Գարունը բացուելուն պէս՝ Զարմինը հազարաւուխտ գօրապետը մեծ բանակով մտաւ հայաստան և Արտաշատի մօտ Երասխն անցնելով՝ այնտեղ ուխտանենդ նախարարներից իմացաւ որ հայոց գնդի կէսը Վրաստան է գնացած, ուստի և ուղղակի Դուինի վրայ գնաց: Սպարապետը չկարողանալով իւր քիչուր զօրքով պատերազմ տալ, քաշուեցաւ Խաղտեաց ամուր տեղերը. այնտեղ եկաւ և Մուշեղ ամբողջ ձմեռը Վրաստանի զանազան կողմեր դուր թափառելուց յետոյ: Հազարաւուխտ ընկաւ Վահանի ետեից, հասաւ մինչև Յունաց բաժնի հայաստանը, ուր լրտեսներից տեղեկացաւ թէ սպարապետը Վարայվարոյ գիւղումն է մի յոյնի տանը. բայց այնտեղ գտաւ միայն Կամսարականների կանանց, որոնց գերեց, յուսալով թէ նոցանով կը կարողանայ Վահանին որսալ, և դարձաւ Բասեն դաւառը: Այստեղ Տիգրանից հրաման եկաւ նորան որ երթայ Վրաստան և չթոյլ տայ Վաթիթանգին միաբանելու հեփթաղաց հետ, որոնց վրայ արշաւում էր Պերդ: Վրաստանն էլ հայաստանի պէս երկշաւում էր Պերդ: Վրաստանն էլ հայաստանի պէս երկշաւում էր Պերդ: Պարսից կուսակից իշխանները պառակտութեան մէջ էր. Պարսից կուսակից իշխանները պառակտեցան հազարաւուխտի հետ և Վաթիթանգ փամիաբանեցան և երկիրը: Իսկ իւր տեղը հազարաւուխտ խաւ Եգերացոց երկիրը: Իսկ իւր տեղը հազարաւուխտ մարդպան թողեց Չապուհ Միհրանեանին, պատուիրելով նորան որ Վահանին ողջ կամ մեռած ձեռք ձգէ. նորան օգնական տրուեցաւ Գիլհոն Սիւնին:

Վահան այս նոր զօրավարին էլ երկար ժամանակ

չտրուի, կրակատուններն էլ ամեն տեղ պիտի կործանուին: 2. Արժանաւոր ու անարժան անձանց մէջ խլրտութիւն պիտի լինի, անպիտան ու վնասակար մարդիկը հեռու պիտի պահուին և լաւերն ու օղտակարները առաջ պիտի քաշուին: 3. Թագաւորը ամեն ամբաստութիւններին չպիտի հաւատայ, այլ ինքն անձամբ պիտի քննէ ամեն բան և այնպէս դատաստան անէ: «Եթէ այս պայմանները կ'ընդունիր, առայ Վահան պատգոմաւորներին դառնալով, կը հաշտուինք ձեզ հետ և դարձեալ կը հնազանդինք ձեզ. իսկ եթէ չէք ընդունիլ, պատրաստ ենք մինչև մեր վերջին շունչը կռուելու, և աւելի ուրախութեամբ կը մեռնինք, քան պարսիկ մարդու առաջ զլուսներս կը խոնարհեցնենք»:

Նիխոր ուրախութեամբ ընդունեց հաշտութեան նախապայմանները և Վահանին իւր մօտ հրաւիրեց վերջնական դաշնադրութիւնը կնքելու համար: Սպարապետը ուխտապահ նախարարներն և զօրքն հետ գալով Արտազ գաւառի Եղինգ գիւղը, Նիխորից պահանջեց ու ստացաւ իբրև պատանդ Պարսից մեծամեծներից ութ հոգի, և ապա գիմեց պարսկական բանակը դրօշակները պարզելով և պատերազմական փողերը հնչեցնելով: Պարսիկները այլայլեցան, կարծելով թէ Վահան խաբէութեամբ պատերազմելու է գալիս. առաջ եկան հրաւիրակները Պարսից զօրապետի կողմից, հասկացնելով նորան թէ միայն Արեաց սպարապետը իրաւունք ունի փողեր հնչեցնելով բանակը մտնել: «Դու առաջ ինձ Արեաց թագաւորին հպատակ արա, պատասխանեց խրոխտ Մամիկոնեանը, յետոյ առանց քո ասելուդ՝ ես ինքս էլ լաւ գիտեմ ձեր երկրի կարգն ու կանոնը»: Նիխոր մեծ պատուով ընդու-

նեց Վահանին և նորա ուխտակից ընկերներին, փառաւոր հացիկերոյթ տալով և ուրախութիւն անելով նոցա հետ, մինչդեռ ուխտանենդները դուրսը կանգնած մնացին ամօթահար: Հաշտութիւնը Վահանի ուղածին պէս կայացաւ և երկու կողմի իշխանները դո՛ս սրտով բաժանուեցան միմեանցից (484):

Քիչ ժամանակից յետոյ Վահան առիթ ունեցաւ ցոյց տալու իւր հաւատարմութիւնը Պարսից թագաւորին: Պերոզի Ջարեհ որդին Վաղարշից աստամբելով, կամենում էր թագաւորութիւնը խել նորանից: Վահան Նիխորի խնդրանօք մի գունդ օգնական զօրք ուղարկեց Պարսկաստան Վրէն Վանանդեցու առաջնորդութեամբ: Ջարեհ յաղթուեցաւ ու սպանուեցաւ: Արդէն ամեն բան վերջացել էր, երբ հասաւ Դուռը Վահան իւր զօրքով: Նա ներկայացաւ թագաւորին և նուարակի դաշնադրութեան հաստատութեան հետ ստացաւ Մամիկոնեան տոհմի տանուտէրութիւնը և հայ զօրքի սպարապետութիւնը. նորա խնդիրքով Հրահատին էլ շնորհուեցաւ Կամսարականաց տանուտէրութիւնը: Ապա Վահան վերադարձաւ Հայաստան, ուր Յովհան կաթողիկոսը զիմաւորեց նորան և ընդր ուխտապահներին, և Վաղարշապատում դո՛սաբանական մաղթանքներ անելուց յետոյ՝ ամենքը միասին գնացին Դուռն մայրաքաղաքը:

Այսպիսով Հայաստանը խաղաղացաւ չորս տարի պատերազմների ասպարէզ լինելուց յետոյ: Անդեկան պարսիկը, որ նոյն տարին մարդկան ուղարկուեցաւ Հայաստան, խորհուրդ տուեց թագաւորին մարդպանութիւնը հայ մարդու յանձնել, որ օտարից լաւ է ճանաչում երկրի բոլոր կարօտութիւնները. մանաւանդ երբ

Վահանի նման խելացի ու արդարասէր մարդ կայ, ասում էր նա, «անյարմար է ուրիշ մարդպան նշանակել»։ Վաղարշ համոզուեցաւ և մարդպանութեան իշխանութիւնը հրովարտակով յանձնեց Վահանին։ Արքունի հրովարտակը ստացուելուն պէս՝ Վահան բոլոր նախարարների հետ եկեղեցի գլխեց Աստուծոյ փառաբանութիւն մատուցանելու համար, և Յովհան կաթողիկոսը խուռն բազմութեան ներկայութեանը մի հոգելից ճառ խօսեցաւ, որով շնորհաւորում էր ուխտապահներին իրանց տարած յաղթութիւնը և յորդորում էր նոցա ներողամիտ լինել և գթութեան ձեռք կարկառել ուխտանենդներին (485)։

2. ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ԻԶԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԸ

40.

Հայաստանի վիճակը պարսկական տիրապետութեան վերջին շրջանում.— Յունաց կրօնական տաւելութեան սկիզբը.— Վաւաթի հանած հալածանքը Հայոց դէմ. Վահան Մամիկոնեանի դիմադրութիւնը (493).— Վարդ. Մժէժ Գնունի (518 - 548).— Սուրէն. Հայոց ապստամբութիւնը և նուաճումը. Վղդն-ձիւր մարդպան (578)։

Վարդանանց և Վահանեանց փոթորկալի ժամանակներից յետոյ Հայաստանը մէկ ու կէս դարու չափ դարձեալ մնաց Սասանեանց իշխանութեան տակ։ Այս շրջանի Պարսից թագաւորները, մանաւանդ առաջինները, հետեւեցան իրանց նախորդների քաղաքականութեանը և աւելի կամ պակաս խիստ միջոցներով աշխա-

տեցան գլուխ տանել այն ձեռնարկութիւնը, որի համար Յաղկերտի ու Պերոզի օրով այնքան արիւնհեղութիւններ էին եղել։ Հայ մարդպանների տեղ գալիս են մի շարք Պարսիկ մարդպաններ, որոնց վարչական գլխաւոր գործունէութիւնը հայ ազգը կրօնափոխութեամբ պարսկացիներու անպտուղ ջանքերի մէջ է կայանում։ Բայց կամայ կամաց հանգամանքները փոխվում են։ Պարսկաստանը ներքին երկպառակութիւններով և զահակալութեան համար մղուած կռիւներով այն աստիճանի թուլութեան է հասնում, որ Տիգրանի արքունիքը ստիպվում է ոչ միայն քաղցրութեամբ վարուիլ Հայոց հետ, այլ և սոցա օգնութեանը դիմել ներքին և արտաքին թշնամիների դէմ։ Պարսիկ մարդպանների տեղ բռնում են հայ իշխանները, որոնք իրանց սուրը գործ են դնում երբեմն Արեւայ թագաւորին իւր գահի վրայ պահպանելու։

Այդ միևնույն ժամանակներում Բիւզանդիայի կայսրութիւնը արեւմտեան ազգերի արշաւանքներից ազատուելով՝ իւր ուշադրութիւնը դարձնում է Արեւելքի վրայ։ Նշանաւոր կայսրներ, որպիսի են Անատոս, Մօրիկ, Հերակլ (Ե—է դար) իրանց պատերազմներով կայսրութեան ընկած վարկը բարձրացրին արեւելոց աշխոյժ։ Հայերը բնականապէս պարսկական բռնութիւնից ազատուելու համար՝ պիտի յարէին քրիստոնեայ յոյն ազգին և ոչ միայն կայսրների հովանաւորութիւնը խնդրէին, այլ նոյն իսկ նոցա իշխանութեան տակ մտնելու յօժարութիւնը պիտի ցոյց տային։ Սակայն իրանց Յունաստանի ազգակիցների վիճակը խրոնեցնում էր նոցա Յոյներից, որովհետև առանձին անհատներ մեծամեծ պատիւներ էին հասնում այնտեղ, մինչև նոցանից մէկը՝ Մօրիկ Զ. Րդ-

դարու վերջերը կայսրութեան գահը բարձրացաւ, բայց ժողովուրդը տանջվում էր յոյն գործակալների հարստահարութիւնից: Հայերը չուտով հասկացան նենգաւոր Յունաց քաղաքականութեան նպատակը, նորա տեսան թէ մի պայմանով միայն կարող են կայսրների օգնութեան վրայ յոյս դնել, այն է կրօնական միութեան կամ նոյն է՝ ազգային միութեան պայմանով, որովհետեւ քաղաքական կեանքի անկումից յետոյ, Եկեղեցին ազգային ինքնապահպանութեան միակ գրաւականն էր մնում Հայոց համար: Մինչև այդ ժամանակները Հայերը մասնակից էին եղել տիեզերական ժողովներին, իսկ Քաղկեդոնի ժողովին նրանք ներկայ չգտնուեցան, նախ՝ որովհետեւ մի ստիպողական հարկ չկար և երկրորդ, որովհետեւ մինչդեռ Յոյնք և Լատինք աստուածաբանական նուրբ վէճերով էին զբաղուած, Հայերը պատերազմի դաշտում պաշտպանում էին քրիստոնէութեան գործը: Բիւզանդիան իւր քաղաքական նպատակներին հասնելու գլխաւոր արգելք համարելով այս հանգամանքը, հէնց սկզբից ամենայն յամառութեամբ աշխատեցաւ ընդունել տալ Հայոց Քաղկեդոնի որոշումները և Վաղարշապատի ժողովը, որ գումարեց Բաբելոն կաթողիկոսը և ուր հրապարակաւ մերժուեցաւ Քաղկեդոնի ժողովը, եղաւ սկիզբն այն մեծ ատելութեան Յունաց և Հայոց մէջ, որ տեւեց մինչև նորագոյն ժամանակները և մեծամեծ դժբաղդութիւնների պատճառ եղաւ (491): Այս հանգամանքների մէջ Հայերը քրիստոնէայ Յոյներէջ լաւ համարեցին հեթանոս Պարսից իշխանութեան տակ մնալ, երբեմն խաղաղ կեանք վարելով, երբեմն էլ մաքառելով նոցա անիրաւութիւնների դէմ, մինչև որ վերջապէս է-րդ դա-

րում մահմէտականութիւնը երևեցաւ Արաբիայում և այս բոլոր կռիւներին վերջ դրեց՝ Հայաստանը Պարսկաստանի հետ Խալիֆների նահանգ դարձնելով:

Հայաստանը Վաղարշի թագաւորութեան ժամանակ խաղաղութիւն վայելելով, նորա մահից յետոյ դարձեալ աղմկեցաւ: Կաւատ, արիւնարբու Պերոզի որդին, մոգերի դրդմամբ իւր նախորդների տուած արտօնութիւնները ջրեց և նոր հալածանք հանեց Հայոց դէմ: 493-ին Հայաստանը կրկին լցուեցաւ մոգերով, որոնք եկան կրաւատուններ շինելու և մոգութեան ուսում սերմանելու Հայոց մէջ: Վահան ստիպուեցաւ միւսանգամ դէնք առնել այն սուրբ գործի համար, որի պաշտպանութեանը նուիրել էր իւր կեանքի ամենալաւ տարիները. նախա-րարների հետ միաբանած դուրս եկաւ նա Պարսից դէմ, զօրքն ու մոգերը կոտորեց և կրաւատունները կործա-նեց: Կաւատ զայրացած՝ պատրաստվում էր անձամբ ար-շաւել Հայաստան, երբ յանկարծ ներքին ապստամբու-թեամբ գահից զրկուեցաւ, և թէպէտ չուտով կրկին թագաւորութիւնը ձեռք ձգեց, բայց պարտաւորուեցաւ հաշտութիւն անել Հայոց հետ, և նոցանից օգնութիւն առնելով գնաց Յունաց վրայ, որոնք կամենում էին նո-րից հաստատուիլ Միջագետքում: Այնուհետեւ Վահան խա-ղաղութեամբ անցկացրեց իւր իշխանութեան տարիները և մեռաւ 510-ին 25 տարի խոհեմութեամբ և իմաս-տութեամբ ազգը կառավարելուց յետոյ:

Նորա տեղ մարդպան նստաւ եղբայրը Վարդ: Բայց չուտով Կաւատ ամբաստանութիւններ հանել տուեց Վար-դի դէմ և իշխանութիւնից զրկելով նորան՝ պարսիկ մարդպան կարգեց: Թէև մի քանի տարի յետոյ Կաւատ

ստիպուեցաւ պարսիկ իշխանին յետ կանչել և Հայոց մարզպանութիւնը յանձնել Մժէժ Գնունի քաջ իշխանին (518—548), որ հոնաց Հայաստանի յանձն առած արշաւանքի առաջը կտրելով մեծ համարում էր ստացել, բայց Մժէժից յետոյ դարձեալ Դենշապուհ պարսիկն եկաւ։ Զուր Մովսէս Բ կաթողիկոսը, Հայոց Տոմարի նորոգիչը, Խոսրով Նուշիրվան թագաւորին բողոքեց նոր մարզպանի անիրաւութիւնների դէմ, յիշելով Վաղարշի կրօնական ազատութեան համար տուած հրովարտակը։ Դենշապուհ յետ կանչուեցաւ, բայց նորան յաջորդեցին մի քանի պարսիկ մարզպաններ, մէկը միւսից աւելի դաժան մարդիկ, մանաւանդ վերջինը՝ Սուրէն, որ անօրէնութիւնների չափն անցկացրեց, ժողովրդին չարչարելով և նախարարների հետ ընկնելով, որոնցից Մանուէլ Մամիկոնեանին սպանեց։ Հայերը ստիպուեցան ոտքի կանգնել. այս նոր ապստամբութեան գլուխ կանգնեցաւ Մանուէլի եղբայրը Վարդան Մամիկոնեան, որ Յուստինոս կայսեր խոստման վրայ վստահացած՝ նախարարների միաբանութեամբ ընկաւ Սուրէնի վրայ, սպանեց նորան և Պարսից զօրքն ու մօզերը կոտորեց։ Խոսրով հետզհետէ երկու բանակ ուղարկեց Հայաստան, որոնցից առաջինը խորտակուեցաւ Հայոց միաբանութեան առաջ, իսկ երկրորդի առաջ՝ նախարարների մէջ ծագած երկպառակութեան պատճառով տեղի տուեց Վարդանի և զնաց Կոստանդնուպօլիս Յուստինոսի օգնութիւնը խնդրելու։ Կայսրը զօրք ուղարկեց Հայաստան, բայց արդէն ուշ էր։ Պարսիկները երկիրը գրաւել էին և կայսերական լեգէոնները երկար ժամանակ անպտուղ կերպով կռուելուց յետոյ՝ ստիպուեցան յետ քաշուիլ Հայաստանը

Խոսրովի ձեռքը թողնելով։ Թագաւորը Վրոն-ձիհր իշխանին մարզպան կարգեց, պատուիրելով նորան որ Հայոց հետ քաղցրութեամբ վարուի (578)։ Վրոն-ձիհր Հայաստանի վերջին պարսիկ մարզպանն եղաւ։

41.

Պարսկաստանը Խոսրով Նուշիրվանից յետոյ. Սմբատ Բագրատաւոր.— Տարօնի Պատերազմները. Կայլ Վահան և Սմբատ.— Դաւիթ Սահառունի և Վարազդիբոց Բագրատունի մարզպաններ. Թէոփորոս Ռշտունի։

Խոսրով Նուշիրվան Սասանեան հարստութեան վերջին նշանաւոր թագաւորն եղաւ. նորանից յետոյ Պարսից թագաւորութիւնը կամաց կամաց դէպի իւր անկումն է դիմում։ Արքայից արքան, որից երբեմն դողում էին իւր ընդարձակ տէրութեան հպատակները, այժմ իշխանների ձեռքին խաղալիք է դառնում և մինչև իսկ իւր գահի վրայ ապահով չէ։ Խոսրով Բ, Նուշիրվանի թոռը, իւր իշխանների ձեռքով թագաւորութիւնից զրկուելով՝ Մօրիկ կայսեր օգնութեանը դիմեց, որի հետ մօտիկ բարեկամութիւն ունէր։ Կայսրը օգնութիւն ուղարկեց նորան Ներսէս հայ իշխանին յոյն զօրքով, որի հետ միացան նաև Տարօնի իշխան Մուշեղ Մամիկոնեանը և Սմբատ Բագրատունին իրանց զօրքերով։ Խոսրով միւս անգամ թագաւորութեան հասնելով երեք հայ իշխանների ձեռնտուութեամբ, մեծամեծ պարգևներ ու պատիւներ տուաւ նոցա, մանաւանդ Սմբատ Բագրատունուն, որին կարգեց Հայաստանի և Վրկանից մարզպան, ապա իւր զօրքի սպարապետութիւնն էլ նորան յանձնեց։

Իբրև պարսից սպարապետ, Սմբատ մեծ յաղթութիւններ արաւ Խոսրովի թշնամիների դէմ, մանաւանդ Հելլի-թաղաց դէմ, որոնց թագաւորին սպանեց մենամարտութեան մէջ, և այս պատճառով Բագմայաղթ կոչուեցաւ:

Ինչ որ պատահեցաւ Տիգրանում, նոյնը շուտով կրկնուեցաւ և Բիւզանդիոնում. Մօրիկ կայսրը դաւաճանութեամբ սպանուեցաւ և նորա տեղ նստաւ Փոկաս զօրապետը: Խոսրով 140,000 զօրքով արշաւեց Յունաստան իւր բարեկամի ու բարերարի մահուան վրէժն առնելու համար. Մուշեղ Մամիկոնեանին էլ պատուէր ուղարկեց, որ ինքն էլ իւր զօրքով Յունաց վրայ երթայ: Մուշեղ ըստ ունեց Խոսրովի հետ թշնամացած լինելով, բայց աւելի հաւանականաբար նոր կայսեր վրէժխնդրութիւնից վախենալով, մանաւանդ որ իւր երկիրը Յունաց բաժնի Հայաստանումն էր գտնուում, տեղից չշարժեցաւ, այլ Տարօն գաւառը ամեն կողմից ամրացրեց, լաւ գիտենալով որ Պարսից թագաւորը այդ անհնազանդութիւնը անպատիժ թողնելու չէ: Եւ յիրաւի Խոսրով իւր արշաւանքից վերադառնալիս՝ Կարին քաղաքից Միհրան քեռորդուն 30,000 զօրքով ուղարկեց Մուշեղի վրայ: Միհրան մտաւ Տարօն և Արձան բլրի վրայ բանակ դնելով՝ 8,000 հոգւով գնաց Մեղաթիւ և Աստեկօն բերդի վրայ: Մուշեղ նորա դէմ ուղարկեց իւր ազգական Վահանին, որ իւր անօրինակ քաջութեան համար Գայլ էր ասուում: Այս փորձառու և հնարագետ զօրավարը չկամենալով իւր բոլոր զօրութիւնը վտանգի ենթարկել, գնաց Միհրանի մօտ և բարեկամ ձեռքաւ նորան, իսկ ծածուկ առանձին զնդերով յարձակում էր Պարսից վրայ և շարաշար կոտորում: Նախ Օձ քաղաքի

մօտ ջարդեց 4,000 հոգի, յետոյ ուրիշ 2,000 էլ նոյն հնարքով. ապա Մեղաթի գետի մօտ 1,000 մարդ կոտորեց, մի ուրիշ 1,000 էլ նոյն օրը դարան մտած Հայոց սպանել տուեց: Այս ամենը այնպէս ծածուկ և արագութեամբ գլուխ բերեց, որ ժամանակ չտուեց Պարսից իւր խարդախութիւնները հասկանալու: Նոյն իսկ Միհրան չազատուեցաւ Գայլ Վահանի դարանակալութիւնից, որ իբրև բարեկամ գնալով Պարսից զօրապետի մօտ, խնջոյքի ժամանակ սպանեց նորան իւր օգնականների հետ: Այս բոլոր զործողութիւնները կատարուեցան 604 թուին. նոյն տարին մեռաւ Մուշեղ, և Տարօնի իշխանութիւնը անցաւ 88 տարեկան Գայլ Վահանի ձեռքը:

Խոսրով թէև շատ պատերազմների մէջ զբաղած էր, բայց իւր զէնքերի անպատուութիւնը չկարողանալով տանել, նոր բանակ ուղարկեց Տարօն: Գայլ Վահան, որ 28,000 ընտիր զօրք պատրաստած ունէր խորամանկութեամբ նստած էր Մուշ և Կենդանութեան նշան չէր ցոյց տալիս: Պարսից զօրապետը Վախթանգ Վահանի անշարժութիւնը երկիւղի տեղ ընդունելով, 4,000 մարդ ուղարկեց նորա վրայ: Գուրս եկաւ Վահան իւր Սմբատ որդու հետ, և թշնամիներին մէջ առնելով՝ գիշերով այնպիսի ջարդ տուաւ նոցա, որ հազիւ 50 հոգի ազատուեցան: Եկան ուրիշ 5,000 հոգի. Վահան և Սմբատ սոցա էլ չարաշար ջարդեցին: Այդ միջոցին մեռաւ անխոնջ Գայլ Վահանը և նորա տեղ անցաւ իւր որդին Սմբատ (606): Վահանի մահը մեծ վստահութիւն տուաւ Վախթանգին. նա գնաց անձամբ Սմբատի վրայ, որ 10,000 զօրքով գուրս եկաւ նորա առաջ, խորտակեց ու ցրուեց

Պարսից բանակը. Վախթանգին էլ ոսլանեց և նորա կնոջն ու որդոցը գերի տարաւ:

Այնուհետև Պարսիկները դադարեցան Տարօնի վրայ արշաւելուց, մինչև որ 20 տարի յետոյ Վախթանգի եղբայրը Սուրէն եկաւ իւր եղբոր մահուան վրէժն առնելու և նորա ընտանիքը գերութիւնից ազատելու. բայց նորա ղօրքը կոտորուեցաւ, ինքն էլ սպանուեցաւ (627): Նոյն բաղդն ունեցան ուրիշ երկու ղօրավարներ, որոնք հետզհետէ եկան Սմբատի վրայ: Սմբատ մեռաւ 632-ին և նորան յաջորդեց Տարօնի իշխանութեան մէջ որդին Վահան, որ իւր կնոջ տոհմի անունով Կամսարական էր կոչվում:

Մինչդեռ Տարօն անընդհատ պատերազմների ասպարէզ էր, Հայաստանը ընդհանրապէս խաղաղ կառավարվում էր հայ մարզպանների ձեռքով: Սմբատ Բաղմայաղթի տեղ Խոսրով Հայոց վրայ մարդպան կարգեց Դաւիթ Սահառունուն (600), որ վերջերը կասկածի տակ ընկնելով իբրև Յունաց կուսակից, ընտանիքն առաւ և գնաց Յունաստան 23 տարի մարդպանութիւն անելուց յետոյ: Նորա տեղ Խոսրով մարդպան նշանակեց Սմբատ Բաղմայաղթի որդուն՝ Վարադտիրոց Բագրատունուն, որ իւր կեանքը նոյնպէս վտանգի մէջ տեսնելով Պարսից նենգութիւնից, տնով տեղով Յունաց երկիրը տեղափոխուեցաւ: Պարսկաստանը այդ ժամանակ ներքին խռովութիւնների մէջ լինելով՝ Յունաց ազդեցութիւնը սկսաւ ղօրանալ Հայոց երկրում, և Հերակլ կայսրը Դաւիթ Սահառունուն Հայաստանի կառավարիչ կարգեց Կիւրապազատ անունով (630): Բայց հազիւ թէ երեք տարի այս նոր իշխանութեան մէջ մնաց Դաւիթ, որ նախարար-

ները դուրս արին նորան, և իրանք սկսան միմեանց հետ հակառակել և Հայաստանի խաղաղութիւնը վրդովել: Զուր Թէոդորոս Ռչտունին աշխատում էր այս խռովութիւնների առաջն առնել և իշխաններին միաբանեցնել արտաքին թշնամիների դէմ. եսականութիւնը օտարական տիրապետութեան շնորհիւ այնքան ղօրացած էր այդ ժամանակ Հայոց մէջ, որ հասարակաց օգուտը մոռացութեան տուած էր և ամեն մարդ իւր անձնական շահերի վրայ էր մտածում:

Է. ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ ԵՒ ԲԱՐԳԱՆՃՈՒՄԸ

42.

Քրիստոնէութիւնը իբրև սկիզբն լուսաւորութեան.—Մեսրոպ Մաշտոց և հայ տառերի գիւտը (406).—Դպրոցների բացումը (408).—Ս. Գրքի թարգմանութիւնը (411, 436) սոյն թարգմանութեան նշանակութիւնը.—Սահակի և Մեսրոպի աշակերտների ուսումնական ուղևորութիւնը:

Քրիստոնէութեան սկիզբը լուսաւորութեան սկզբնաւորութիւնն եղաւ Հայոց համար. առաջին դպրոցները Լուսաւորչի աշխատութեամբ հաստատուեցան մեր մէջ: Սակայն Ս. Գրիգորի հիմնած դպրոցները ազգային կըրթութեան համար չէին և չէին էլ կարող լինել, նախ այն պատճառով՝ որ նոցա մէջ մատակարարուած ուսումը օտար (ասորի և յոյն) լեզուներով էր լինում, և երկրորդ՝ նոցա գլխաւոր նպատակն էր Աւետարանի քարզիչներ և եկեղեցական պաշտօնեաներ պատրաստել:

Այս առաջին փորձից յետոյ յաջորդ վճռական քայլն անելու մի մեծ արգելք կար, այն է հայ լեզուի սեպհական տառերի պակասութիւնը, և ահա այս պակասը վիճակուեցաւ լրացնել Մեսրոպ Մաշտոցին:

Տարօն գաւառի հացիկ գիւղացին էր Մեսրոպ: Փոքր հասակում ներսէս Մեծին աշակերտելով, ուսումնասիրեց յոյն, ասորի և պարսիկ լեզուները, և ապա գիւհապարի պաշտօնով արքունիքը մտաւ: Բայց շուտով նա հեռացաւ արքունիքից և աշխարհից հրաժարուելով՝ ճգնաւորական կեանք վարեց իւր մի քանի աշակերտների հետ, որոնց ձեռնադրութեամբը սկսաւ Աւետարանը քարոզել հայաստանի այն կողմերը, ուր դեռ քրիստոնէութիւնը արմատացած չէր: Այդ ժամանակները Ս. Գիրքը և ընդհանրապէս բոլոր ժամասացութեան գրքերը յունարէն և մանաւանդ ասորերէն լեզուով էին կարդացվում հայ եկեղեցիներում, և ժողովուրդը այդ օտար լեզուները չհասկանալով՝ անմխիթար դուրս էր գալիս Աստուծոյ տաճարից: Այս անտեղութեան առաջն ասնելու համար՝ Ս. Մեսրոպ իւր առաքելութեան մէջ ստիպուած էր Աստուածաշունչը նախ ասորերէն կարդալ և ապա հայերէն թարգմանել իւր ունկնդիրներին, որով և գործը դժուարանում էր, մանաւանդ իւր աշակերտների համար: Այս հանգամանքն էր որ Ս. Գիրքը հայերէն թարգմանելու և հետևապէս հայ լեզուի տառերը գտնելու գեղեցիկ միտքը ներշնչեց Մեսրոպին: Իւր խորհուրդը Սահակ Պարթևին յայտնելով, կաթողիկոսը մի ժողով գումարեց Վաղարշապատում, որի նպատակն էր հայերէն լեզուի գրքերը ստեղծելու միջոցների վրայ խորհրդակցել: Վաղարշապատում թաղաւորը, որ այս ժողովին ներկայ էր, յայտնեց

թէ Ասորիք եղած ժամանակը լսել էր թէ Դանիէլ անունով ասորի եպիսկոպոսի մօտ հայ լեզուի հին տառեր կային: Ամիջապէս մարդ ուղարկուեցաւ ասորի եպիսկոպոսի մօտ, և յիշեալ տառերը բերուեցաւ: Սահակ և Մեսրոպ աշակերտներ ժողովեցին և փորձեցին այն տառերը սովորեցնել նոցա: Երկու տարի անընդհատ աշխատելուց յետոյ, նոքա տեսան որ այդ նշանագրերը բաւական չեն մեր լեզուի բոլոր հնչիւնները բացատրելու. պակաս էին եօթը ձայնաւորները և եօթը բաղաձայն գրեր, որոնք հայերէնի յատուկ հնչիւններին էին վերաբերում: Ս. Մեսրոպ գիմեց հայաստանից դուրս այլևայլ ձեռնհաս անձանց օժանդակութեանը, բայց ոչ մի տեղից օգնութիւն չգտաւ: Իւր բոլոր ակնկալութիւնների մէջ խաբուելով, Մեսրոպ ամենեկին չվհատեցաւ, այլ ինքն իւր մէջ կենտրոնանալով գիշեր ցերեկ խորհում էր իւր գիւտի վրայ, մինչև որ վերջապէս հասաւ բաղձանքին, պատմագրի գեղեցիկ խօսքերի համեմատ՝ «երևութացեալ հոգւոյն աշաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ՚ի վերայ վիմի (406)»:

Մեսրոպեան տառերի գիւտը մի նոր դարադուլն է կազմում հայ ազգի տարեգրութիւնների մէջ. նորանից սկիզբն են առնում ազգային կրթութիւնը և ազգային ճոխ գրականութիւնը, որոնց շնորհով հայերը քաղաքական կեանքի անկումից յետոյ՝ իրանց գոյութիւնը պահպանեցին իբրև առանձին ազգութիւն: «Եթէ, ասում է Նէյման գերմանացին, հայերը բոլոր այն փոթորիկների մէջ՝ որ Ե դարուց սկսած գրգեցին Ասիան և մանաւանդ հայաստանը, կարողացան իբրև մի անկախ քրիստոնեայ ազգ մնալ, պատճառը գլխաւորապէս ազգային լեզուի տառերի գիւտին տալու է, որով կարելի եղաւ սեպհա-

Վան զրականութիւն ունենալ և մի առանձին հոգեւոր կազմութիւն պահպանել»:

Տառերի գիւտի անմիջական արդիւնքն եղան այն դպրոցները, որ Սահակ ու Մեսրոպ Վառաձապունհի ձեռննտութեամբ բաց արին Հայաստանի այլ և այլ գաւառներում (408): Սոցա մէջ ժամանակով և նշանակութեամբ առաջին տեղը բռնում է Վաղարշապատի դպրոցը, որ մի տեսակ մայր ուսումնարան կամ ուսուցչանոց էր միւս դպրոցների համար: Այստեղ կրթութեան Սահակի և Մեսրոպի այն աշակերտները՝ որոնք տառերի գիւտի ժամանակ բաւական հասակ ունէին. և կարող էին իրանց վարդապետներին գործակից լինել թէ ուսումնատութեան և թէ թարգմանութիւնների մէջ: Այսպէս են՝ Յովսէփ Վայոց Ձորից և Ղևոնդ երէց Վանանդեցին, կրօնական պատերազմի երկու մեծ ակոյեանները, Յովսէփ Կողբացի, Կորին Աբանչեղի, Յովսէփ Պաղնայի, Յովհան Յեկեղեցացի և ուրիշները, որոնք ընդհանուր անուամբ կոչվում են առաջին աշակերտք կամ թարգմանիչք: Սորա իրանց վարդապետների առաջնորդութեամբ ցրուեցան Հայաստանի այլևայլ կողմերը, ժողովեցին բազմաթիւ «ուշեղ և քաջասուն, փափկաձայն և երկարոգի» մանուկներ, և նորաբաց դպրոցներում մատակարարեցին նոցա նոյն ժամանակի կրթութիւնը: Այս կարգի աշակերտներիցն են Մ. Խորենացի, Մամբրէ, Դաւիթ Անյաղթ, Գիւտ, Նդիշէ, Յովհան Մանդակունի, Ղազար Փարսեցի և ուրիշ շատերը, որոնք ծանօթ են մեզ կրտսեր թարգմանիչք անունով: Այս ուսումնավայրերի կրթութեան ծրագիրը ընդհանրապէս կրօնական-աստուածաբանական բնաւորութիւն ունէր. Մ. Գիրքը,

Յեկեղեցական պաշտաման զրբերը, նշանաւոր Ս. Հայրերի զրուածները, — սորա էին հայ պատանիների ուսումնասիրութեան առարկաները, որոնք անհրաժեշտ էին եկեղեցական կոչումն ընդունող անձանց համար: Այսպիսով հոգեւորական դասը իւր կրթութեամբ և բարոյական արժանաւորութիւններով ազգի յառաջադէմ մասը կազմելով, ժողովրդական լուսաւորութեան ղեկավարութիւնը իւր վրայ առաւ: Ամեն բանից աւելի քրիստոնէական սկզբունքները տարածելու և մեր հայրենիքի հոգեւոր պիտոյրները լցուցանելու հոգ տանելով, բնական է որ նորա ժողովրդի մտաւոր շարժմանը կրօնական ուղղութիւն տային, և այս ուղղութիւնը ինչպէս կրթութեան՝ այսպէս և զրականութեան վրայ տարածեց իւր հզօր ազդեցութիւնը:

Դպրոցների հաստատութեան հետ Ս. Սահակ և Մեսրոպ սկսան եկեղեցական զրբերի թարգմանութեան զբաղիլ յոյն և ասորի լեզուներից, սկիզբ դնելով այն զրական շարժմանը՝ որ այնպիսի եռանդով շարունակեցին նոցա աշակերտները, և որի նմանը այնուհետեւ երբէք տեսնելու չէր Հայաստանը: Այս գործունէութեան ամենամեծ արդիւնքն եղաւ Ս. Գրքի թարգմանութիւնը, որ նոյն իսկ օտարների վկայութեամբ համարվում է «ղշխոյ ամենայն թարգմանութիւնների»: Երկու անգամ թարգմանուեցաւ Ս. Գիրքը հայերէն. նախ ասորական օրինակից թարգմանուեցան այն հատուածները՝ որ անհրաժեշտ էին եկեղեցական պաշտամունքի համար (411), և ապա Եօթնասնից կոչուած ընտիր յոյն օրինակի վրայ սրբաբարուեցաւ և մնացած մասերն էլ հայերէնի վերածեցան (436): Ընդհանրապէս Հին Կտակարանի թարգմա-

նութիւնը ամբողջապէս Ս. Սահակին է ընծայվում, բացի Առակաց գրքից, որ նոր Կտակարանի հետ թարգմանեց Ս. Մեսրոպը. երկուսին էլ գործակիցեցին երիցագոյն աշակերտներին ումանք:

Ս. Գրքի հայկական թարգմանութիւնը բացի իւր կրօնական նշանակութիւնից՝ ունի դարձեալ մեծ նշանակութիւն հայ լեզուի զարգացման պատմութեան մէջ: Յայտնի է որ հայերէն լեզուն շատ վաղ ժամանակներից այլևայլ գաւառական բարբառների էր բաժանուած, առաւել կամ նուազ տարբերութեամբ միմեանցից, ինչպէս որ տարբերվում են արդի հայ գաւառական բարբառները, որոնք ոչ այլ ինչ են՝ եթէ ոչ հին գաւառալեզուների նորագոյն սերունդները: Հեթանոսութեան վերջին դարերում այս գաւառալեզուներից մէկը, Արարատեան նահանգի բարբառը, որ ինչպէս յայտնի է՝ քաղաքական և մտաւոր կեանքի կենտրոնն եղած է միշտ, իշխեց միւս բարբառների վրայ: Այս արքունի կամ ռոստանիկ բարբառը գործ դրուելով իբրև խօսուեն լեզու թագաւորական պալատում և նախարարների տներում, և իբրև գրաւոր լեզու քաղաքական ու կրօնական գիւմններում, հետզհետէ կոկուեցաւ ու մշակուեցաւ: Դ գարու սկզբին այդ լեզուն արդէն բաւական կանոնաւորուած էր և զանազան գաղափարներ բացատրելու ընդունակ, ինչպէս որ երևում է նոյն գարու հեղինակների գրուածներից. թէև նա դեռ բոլորովին գերծ չէր արեւելեան շատախօսութիւնից, մթութիւնից ու անորոշութիւնից որ մեծ մասամբ առօրեական լեզուի ազդեցութեան հետեանք էին: Տառերի գիւտից յետոյ հայերէն լեզուն իւր պատմութեան նոր շրջանի մէջ է մտնում:

Այստեղ Ս. Գրքի և ուրիշ ինքնագիր ու թարգմանական գրուածների մէջ, հեղինակների ու թարգմանիչների կիրթ ճաշակի և մեծ հմտութեան շնորհով, լեզուն իւր կատարելութեան ամենաբարձր կէտին է հասնում. նա կոկվում ու հարստանում է, պարզ ու ճշգրիտ, ճոխ միանգամայն և ամփոփ կերպարանք է ընդունում. և այս յատկութիւնները յոյն լեզուի ու կրթութեան արդիւնք էին, որոնք նոյն ժամանակները մուտ գտան Հայոց մէջ:

Արդէն Դ գարում շատ հայ երիտասարդներ անձնական ուսումնասիրութիւնից յորդորուած՝ սկսել էին յաճախել Յունաց երկիրը գիտութեան աղբիւրից իրանց ծարաւը յագեցնելու համար: Աթէնքի ձեմարանի մէջ նոյն գարում բազմաթիւ հայ ուսանողներ կային, որոնք իրանց գիտութեամբ ու բնատուր ձիրքերովը Յունաց նախանձը շարժում էին: Նոցա մէջ նշանաւոր եղաւ մանաւանդ Պրոքսերեսիոս կամ Պարոյր Հայկազն, Գրիգոր Նազիանզացու և Բարսեղ Կեսարացու ուսուցիչը, որի հանճարի վրայ զարմացած՝ Հռոմայեցիք պղնձէ արձան կանգնեցին նորան այսպիսի արձանագրութեամբ. «Թագաւորների թագուհին Հռոմ՝ պերճախօսութեան թագաւորին» (Regina rerum Roma, regi eloquentiae): Հայ գիտնականութեան այս առաջին կարապետներին Ե գարում յաջորդեցին ուրիշները: Ս. Սահակ և Մեսրոպ տեսնելով որ չէ կարելի բաւականաճալ այն կրթութեամբ որ իրանց աշակերտները ստացել էին հայ դպրոցներում, ընտրեցին նոցանից քառասունի շափ յառաջագէտ և ընդունակ երիտասարդներ, մի մասը Աղէքսանդրիա և միւսը Աթէնք ու Բիւզանդիա ուղարկեցին, որպէս զի յոյն կրթութեան այդ կենտրոններում հռետորական, իմաստա-

սիրական և պատմական գիտութիւններ ուսանին, և ապա վերադառնան արեւմտեան լոյսը իրանց հայրենիքի մէջ ծառակելու: Մօտ եօթը տարի մնացին հայ ուսանողները Յունաց երկրում և այդ միջոցում նորա մէկ կողմից իրանց ուսուցիչների դասախօսութիւններն էին լսում, և միւս կողմից պիտանի գրքերի թարգմանութեանն էին զբաղում, յոյն լեզուի և գիտութեան կատարեալ հրմտութեամբը նոյն ժամանակի ուսումնականների մէջ համբաււոր, շատերից էլ գերազանց հանգիստանալով թէ մասնաւոր յարաբերութիւնների և թէ մանաւանդ հրապարակական վիճարանութիւնների մէջ, որ այն ժամանակները շատ սովորական էին: Իրանց ուսումնական պարապմունքները աւարտելուց յետոյ, Աղէքսանդրիայի ուսանողները, որոնց պարագլուխն էր Մ. Խորենացին, ուղևորուեցան Աթէնք իրանց ընկերների մօտ դնալու. բայց ճանապարհին ալէկոծութեան պատահելով, նաւը ձգեց նոցա Իտալիայի ափերի վրայ: Այս առիթով հռոմ ևս հանդիպեցան, ուր փոքր ինչ մնալուց յետոյ՝ անցան Աթէնք, առին իրանց ընկերակիցներին և Բիւզանդիայի վրայով դարձան հայաստան հետները բազմաթիւ յոյն գրքեր և հայ թարգմանութիւններ բերելով:

Սակայն իրանց սակաւամեայ պանդխտութեան միջոցին բոլորովին տակնուվրայ եղած էր հայոց աշխարհը. Արշակունեաց թագաւորութիւնը կործանուած էր, ընտանի երկպառակութիւններ կեղեքում էին երկիրը, և պարսկական քաղաքականութիւնը պատրաստուած էր նորանոր աղէտներ բերել հայոց գլխին: Այսպիսի աղմկալի ժամանակում ազգը չէր կարող ուսման վրայ մտածել, կամ նորեկ ուսումնականներն արժանիքները զնահատել:

Նա պատրաստուած էր սլաշտպանուիլ մի կատաղի պատերազմում, որի մէջ թոյլ ու անօգնական քրիստոնէութիւնը բարոյական մեծ յաղթանակ պիտի տանէր խրոխտական մոզութեան վրայ: Այսպիսի դժնդակ պարագաների մէջ հայ ուսումնականներին ուրիշ ոչինչ չէր մնում անել, բայց եթէ անծանօթ տեղեր քաշուիլ հայրենիքի թշուառութիւնը ողբալու և իրանց ամբարած մտաւոր գանձերը ապագայ սերնդներին աւանդելու համար:

Այս ընդհանուր տեսութիւնից յետոյ թուենք համառօտապէս քրիստոնէութեան սկզբից մինչև Արաբացոց ժամանակները ծաղկած մատենագրների անունները և նոցա գրաւոր փաստակները:

43.

Բանաստեղծութիւն. — Պատմագրութիւն. — Վարդապետական գրութիւն. — Իմաստասիրութիւն:

Բանաստեղծութիւնը, որ ամենայն գրականութեան նշանաւոր ճիւղն է կազմում, հեթանոսութեան անկմամբ մեծ փոփոխութեան ենթարկուեցաւ ինչպէս նիւթի, այսպէս և ձևի կողմից: Ազգային երգերը հին կրօնի վրայ հիմնուած և նորա գաղափարներով տոգորուած լինելով, չէին կարող քրիստոնէական կրօնի խիստ պահանջումների հետ հաշտուիլ. քաջութիւնն և սէրը երգող բամբիւն ու քնարը լռեցին, նոցա տեղ սկսան հնչել նոր տեսակ երգեր, որոնց նպատակն էր քրիստոնէական բարձր սկզբունքները հանդէս բերել և այդ սկզբունքների համար նահատակուող մարտիրոսներին փառաբանել: Այս-

սլիսով հայ հանճարի ստեղծական զօրութիւնը ամփոփուեցաւ բացառապէս կրօնական շրջանի մէջ, և արդարեւ արտադրեց վսեմ տաղեր և հոգեբուզիա երգեր, որոնք յայտնի են մեղանում շարական, մեղեդի և գանձանուններով:

Ս. Մահակ և Մեսրոպ եղան այս կրօնական բանաստեղծութեան առաջին հեղինակները: Մահակ Պարթև երգեց Աւագ շարաթի շարականները, որոնք նշանաւոր են իրանց պարզ ու յստակ լեզուով, գեղեցիկ իմաստներով և բանաստեղծական հանճարով. իսկ Մեսրոպին ընծայվում են Աղուհայից կամ ապաշխարութեան օրերի շարականները: Նոցա աշակերտներէից Մ. Խորենացին յօրինեց տէրունական գլխաւոր տօների, այն է Ծննդեան, Տեառնընդառաջի և Յարութեան շարականները և Յովհան Մանդակունի՝ Ս. Անտոնի, Դաւիթ մարգարէի և Նախալկայի շարականները: Կոմիտաս կաթողիկոսը վաղուց է այս շրջանի սակաւաթիւ բանաստեղծների ցանկը հռիփսիմեանց հրաշալի շարականներով, որ իւր ընտիր լեզուով, չքնաղ իմաստներով և գեղեցիկ նմանութիւններով եկեղեցական բանաստեղծութեան գլխաւոր արտադրութիւններից մէկը կարող է համարուիլ:

Պատմագրութիւնը մեր հին գրականութեան գլխաւոր տարրն է, և այս շրջանի պատմիչները իրանց վայելուչ կարգաբանութեամբը, ընտիր լեզուովն ու ոճովը և ճշմարտասիրութեամբը մեծ յարգանք են վայելում: Առաջին քրիստոնեայ պատմագիրն եղաւ Ագաթանգեղոս հռոմայեցին, Տրդատի «աջող քարտուղարը», որ թագաւորի հրամանով գրեց Հայոց դարձի պատմութիւնը մանրամասն պարագաներով. գրքի մի նշանաւոր մասը բռնում

են Լուսաւորչի բերանացի քարոզութիւնները: Կենդանի ու աշխոյժ ոճ ունի Ագաթանգեղոս և ընտիր՝ բայց փոքր ինչ մութ լեզու:—Նոյն դէպքերը համառօտապէս կրթվում է իւր գրքոյկի մէջ Զենոբ Գլակ ասորին, Ս. Կարապետի վանքի առաջին վանահայրը, աւելի մանրամասնաբար խօսելով Տարօնի կրօնական պատերազմի և Տրդատի հիւսիսականաց գէմ մղած պատերազմի վրայ: Բնագիրը Ասորոց համար գրուած լինելով՝ հաւանական է որ նոցա լեզուով էլ շարադրուած է, և ապա հեղինակը կամ մի ուրիշը հայերէն թարգմանած է:—Փաւստոս Բիւզանդացին ընդարձակ ոճով պատմում է Տրդատի յաջորդների պատմութիւնը մինչև Հայաստանի բաժանումը Պարսից և Յունաց մէջ, ինչպէս նաև Լուսաւորչի տոհմի պատմութիւնը, առանձին գլուխներ նուիրելով Ներսէս Մեծի գործունէութեանը: Փաւստոսի գրքի մէջ կան շատ պարագաներ, որոնք Խորենացու պատմածների հետ ամենին նմանութիւն չունենալով՝ ընդհանրապէս անվաւեր են համարվում, և այս բանիս ոչ սակաւ նպաստում են հեղինակի սէրը արտաքոյ կարգի բաներ պատմելու և նորա շափազանցութիւնները (թուերի մէջ): Լեզուն ճոխ է և լի ընտիր բառերով ու կենդանի դարձուածներով, սակայն տեղ տեղ պատահում են կրկնութիւններ, որոնք ձանձրոյթ են պատճառում:—Կորիւն գրեց մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրութիւնը, որի մէջ իւր վարդապետի կեանքի առաջին մասը զանցառութեան է տալիս և միայն երկրորդ մասի վրայ է խօսում, երկարօրէն պատմելով նորա արդիւնաւոր գործերը: Ագաթանգեղոսի ոճի հետ մեծ նմանութիւն ունի Կորիւնի ոճը. նոյն հայկաբան լեզուն, բայց և նոյն մութ ու խրթին

դարձուածները զործ է ածում նա, որով և ստէպ իւր խօսքերը անհասկանալի են մնում:

Հայ պատմագրութեան հայրը և Ե դարու ամենամեծ պարծանքն է Մովսէս Խորենացին, որ իւր Պատմութեան բազմապատիկ թարգմանութիւններովը գիտնական աշխարհին ծանօթացած և ընդհանուր յարգանքի արժանի եղած է: Սահակ Բագրատունի ասպետի խնդիրըով գրեց Խորենացին այս ականաւոր աշխատութիւնը, երեք գրքի մէջ ամփոփելով մեր ազգի պատմութիւնը՝ սկզբից մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան անկումը, և իւր խօսքը կնքում է մի սրտաշարժ ողբով, որ նոյն ժամանակի Հայաստանի ցաւալի վիճակի տխուր պատկերն է ներկայացնում: Իւր ծանր աշխատութեան ընթացքում բազմաթիւ օտարական և ազգային աղբիւրների դիմած է Խորենացին, որոնց տուած տեղեկութիւնները միմեանց հետ բաղդատելով ու քննելով՝ ստոյգ ու վաւերական համարած կտորները իւր գրքի մէջ գետեղած է: Այլևայլ յոյն, քաղզէացի և ասորի պատմիչներ, Ս. Գիրքը, ազգային դիւանական գրուածները, ժողովրդական երգերն ու աւանդութիւնները, — ահա այն աղբիւրները, որ նպաստեցին Խորենացուն իւր աշխատութիւնը յօրինելու: Բայց նորա պատմութեան գլխաւոր հիմը կազմում է Մար-Աբաս Կատինան, որի գրուածը ղժբաղաբար կորած և ուրիշ ոչ մի հայ պատմագրի հետադատութիւնների նիւթ եղած չլինելով, զանազան տարակոյսների առիթ տուած է արդի բանագաւաններին, որոնցից ոմանք մինչև իսկ Մար-Աբասի գոյութիւնը, հետեւապէս և Խորենացու ճշմարտաւիրութիւնը կասկածելի համարեցին: Սակայն հայ պատմագրի աշխատութեան

մէջ վաշտոյ անկեղծութիւնն ու անկողմնափոխութիւնը յայտնի բոլորքում են այս և ուրիշ արժանաւորութիւնները, նորա հակիրճ ու կըտրուկ ոճը և ընտիր հայկաբանութիւնը այնպիսի հեղինակութիւն տուած են նորան մեղանում, որ յետագայ հայ պատմիչները ջանացած են նորան հետեւելու: Խորենացին ունի և մի Աշխարհագրութիւն՝ Պապ և Պաղոմէոս աշխարհագիրների գրուածներից քաղուած, որի մէջ մտած յաւելուածների պատճառով՝ ոմանք անհարապատ և հեղինակից շատ յետոյ գրուած են համարում: — Պատմական գրականութեան մէջ Խորենացուն յաջորդում է մի բանաստեղծ-պատմիչ, անմահ Նղիշէն, որ առաջին կրօնական պատերազմի դէպքերը գրի առաւ ութ ընդարձակ գլուխներով կամ յեղանակներով, որոնք այն մեծ ողբերգութեան արարուածները կարող են համարուել: Երբէք զեղեցիկ նիւթ աւելի գեղեցիկ գրչի չէ հանդիպած, և քանի որ հայ ազգը կեանք ունենայ և հայ լեզուն հնչէ, Նղիշէի ոսկեղինիկ մատեանը միշտ նոյն սիրով և ոգևորութեամբ պիտի կարդացուի: — Երկրորդ կրօնական պատերազմը իւր արժանաւոր պատմիչը դուաւ Ղազար Փարպեցու մէջ, որ իւր Պատմութիւնը սկսելով Արշակունեաց թագաւորութեան բաժանուելուց, կրկնում է Վարդանանց ժամանակի դէպքերը, ապա անցնում է Վահան Մամիկոնեանի գործերի նկարագրութեանը՝ մինչև նորա մարդապանութիւնը, և այս է իսկապէս հեղինակի աշխատութեան ինքնուրոյն և աւելի հետաքրքրաշարժ մասը: Նշանաւոր է նոյնպէս Փարպեցու թուղթը առ վահան Մամիկոնեան, որի մէջ պաշտպանվում է ժամանակակից արեղանների ամբաստանութիւնների դէմ, և ցոյց է տալիս որ համանման հալածանք-

ների ենթարկուած են եղել իրանցից առաջ ուրիշ դատաւորներ նոյն տգէտ արեղաների կողմից:

Զ-րդ ցամաք դարուց յետոյ յաջորդ է դարը երկու պատմիչ է ներկայացնում, որ մեր նկարագրած շրջանին մէջ վերաբերում: Առաջինն է Յովհանն Եղիսիսպոս Մաւրիկոսեան, որի Պատմութեան գլխաւոր նիւթն են Գալլ Վահանի յաղթութիւնները Պարսից դէմ: Ախորժեկի պարմիչ է Յովհանն, և իւր աշխոյժ ու պարզ լեզուն կարող է նոյն ժամանակի խօսուն լեզուի տիպարը համարուիլ. քայց նորա գրչի տակ պատմական ստույգ գէպքերը երբեմն առասպելի կերպարանք են ընդունում: Աւելի մեծ կարևորութիւն ունի իբրև պատմիչ Սերէոս Բագրատունի Կալիսիպոսը, որ Մ. Խորենացուց յետոյ առաջին անգամ փորձեց մի ամբողջական պատմութիւն գրել: Սակայն ոմանք այս աշխատութեան առաջին երկու մասերը Սերէոսի գործը չեն համարում, այլ ուրիշ հին անծանօթ մնացած գրքերից հանած հատուածներ, ինչպէս որ նոցա հին ու վսեմ ոճը ասպացուցանում է: Սերէոսի բուն գործը սկսում է Վահանի մարդպանութիւնից և պատմում է ամբողջ Զ դարու և է-ի սկզբի անցքերը, չեղակ կայսեր արշաւանքը Պարսից դէմ, Սասանեան թագաւորութեան կործանումը Արաբացոց ձեռքով, սոցա պատերազմները Յունաց, Պարսից և Հայոց աշխարհներում, մինչև 660 թիւը: Ընդհանրապէս համառօտախօս և անաչառ պատմիչ է Սերէոս, անձնական խորհրդածութիւններից աւելի իրերի և անձանց ճշգրիտ պատկերը ներկայացնելու հետամուտ. լեզուն էլ մաքուր ու կանոնաւոր է:

Վարդապետական մասը նոյնպէս մեծ տեղ է բռն-

նում մեր հին մատենագրութեան մէջ, և այս առաջ է գալիս գրականութեան ընդհանուր բնաւորութիւնից և հեղինակների կոչումից, որ էր կրօնի և բարոյականութեան սկզբունքն արմատացնել ազգի մէջ: Առաջին պատկառելի հեղինակը այս մասի մէջ հանդիսանում է նոյն ինքն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ իւր Յաճախապատում կոչուած ճառերով, որոնց մէջ Արարչի իւր արարածների վրայ ունեցած խնամքը ցոյց տալուց յետոյ, անցնում է մարդկային պակասութիւնների վրայ խօսելու, և մեղմ խրատներ է տալիս ամեն աստիճանի ու հասակի մարդկանց: Ինչպէս իւր բերանացի քարոզութիւնների և բոլոր գործունէութեան մէջ, այսպէս և այստեղ Ս. Գրիգոր յամառեալներին ոչ այնքան սպառնալիքներ է կարգում, որքան քաղցր խօսքերով յորդորում է առաքինութեան հետևող լինել: Յաջորդ դարում Եղիշէն գրեց Միանձանց խրատը իրան արժանի լեզուով ու իմաստներով. Խորենացին՝ Հռիփսիմէ կոյսի ներքոյը և Վարդապետի ճառը. նորա կրտսեր եղբայրը Մամբրէ ճառեց Ղազարոսի յարութեան և Քրիստոսի Երուսաղէմ մտնելու վրայ. իսկ Խորենացու քեռորդին՝ Դաւիթ Անյաղթը յօրինեց և Խաչի գեղեցիկ ներքոյը ժամանակակից ազանգաւորների դէմ: Աւանձին մտադրութեան արժանի են Յովհանն Մանգալունու խրատական ճառերը, թուով քսան և ութ, ընտիր ոճով և իմաստներով գրուած:

Վարդապետական և իմաստասիրական գրուածների մէջ տեղը բռնում է Եղնիկի Եղծ ազանգոյը, որի մէջ հմուտ հեղինակը իմաստասէրների յատուկ ոճով խօսում է Հեթանոսների, Պարսից Յունաց և Մարկիոնի ազանգի դէմ, կրօնական ճամարտութիւնները իբրև գլխաւոր գէպք

բանեցնելով նոցա մոլորութիւնները հերքելու համար։
Լեզուի նկատմամբ Նզիկը անզուգական մատենագիր է,
և գուցէ միայն Նզիկէն կարողանայ համեմատուիլ նորա
հետ։ Բայց բուն իմաստասէր է Դաւիթ Անյաղթը, յայտ-
նի Արիստոտէլի գրուածների թարգմանութեամբ և Սահ-
մանք իմաստասիրութեան ինքնագիր աշխատութեամբ,
Պիռհոն իմաստասիրի հետեւողների դէմ գրած, որոնք
ամեն բանի վրայ տարակուսում էին և մինչև իսկ մարդ-
կութեան գոյութիւնը կասկածի տակ էին դնում։ Հին
յունական փիլիսոփայութեան կատարեալ հմտութիւն է
ցոյց տալիս Դաւիթ այս աշխատութեան մէջ. ափսոս
միայն որ իմաստասիրական զաղափարները հայացնելու
աւելի հոգ տարած չէ, որով նորա գրուածների շատ
տեղերը, մանաւանդ թարգմանութիւնների մէջ, այսօր
անհասկանալի են մնում։

ՉՈՐՐՈՐԴ ՀՐԱՆ

ԱՐԱԲԱՅՈՅ ԱՐՇԱԽԱՆՔՆԵՐԻՅ ՄԻՆՁԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆ-
ՔԻ ԱՆԿՈՒՄԸ (640—1080)

Ա. ԱՐԱԲԱՅՈՅ ԱՐՁԱԽԱՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

44

Պատմութեան բնաւորութիւնը այս շրջանում.—Արաբացոյ
առաջին արշաւանքը (640).—Նոցա ոսոխութիւնը Յունաց
հետ Հալաստանի տիրապետութեան համար (647—693):

Եօթներորդ դարու սկիզբին Արաբացիք զուրս դալով
իրանց երկրից՝ սկսան աշխարհակալութեան ետեից լի-
նել և Մահմետի Ղուրանը տարածել։ Պարսկաստանն
եղաւ առաջին երկրներից մէկը, որ նոցա իշխանութեանը
ենթարկուեցաւ. Յագեկերտ Գ Սասանեան վերջին թագա-
ւորը որմղդական կրակն առած՝ փախաւ Բակտրիա, և
իւր երկիրը այս նոր աշխարհակալների ձեռքը թողեց։

Պարսկաստանից յետոյ կարգը եկաւ Հայաստանին։
Խալիֆները Պարսից տէրութեան այս ժառանգութիւնը
ձեռք ձգելու համար՝ մեծ յամառութեամբ կռուեցան
Բիւզանդիայի կայսրների հետ, և յիսուն տարու շափ-
ամեն տեսակ անգթութիւններ գործուեցան երկու կող-
մից։ Այդ միջոցին Հայաստանը մի տղէտալի տեսարան
էր ներկայացնում. նորա դաշտերը արիւնով ներկուեցան,

գիւղերն ու քաղաքները աւարի ու կրակի մատնուեցան։ Վերջապէս Յոյները, որ միայն Հայոց հպատակութեան և հարկատուութեան արգասիքը ուզում էին վայելել առանց մի էական պաշտպանութիւն ցոյց տալու նոցա, յետ քաջուեցան և Հայաստանը է դարու վերջին ընկաւ Արաբացոց իշխանութեան ներքոյ։

Արաբացոց քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ սեծ տարբերութիւն ունէր պարսկականից։ Մինչ պարսիկները իրանց ժամանակին հետամուտ էին լինում կրօնափոխութեամբ երկու ազգերը միմեանց հետ ձուլել, Արաբացոց բոլոր ջանքն այն էր՝ որ Հայաստանը հպատակութեան մէջ պահեն և որքան կարելի է աւելի օգուտ քաղեն նորանից։ Այս նպատակին հասնելու համար՝ նոքա երկու գլխաւոր միջոց էին գործ դնում. իշխանական տոհմերը գերութեամբ կամ սպանութեամբ ոչնչացնում էին, որպէս զի երկիրը անգլուխ մնայ, և ժողովրդին ծանր հարկերով աղքատութեան մէջ էին պահում, որպէս զի ապստամբութեան վրայ մտածելու կարողութիւն չունենայ։ Չնայելով այս կանոնաւոր հալածանքներին ու հարստահարութիւններին, Հայերը մի քանի անգամ գլուխ բարձրացրին իրանց նոր տէրերի դէմ, և թէպէտ չկարողացան կատարեալ անկախութիւն ձեռք բերել, բայց և այնպէս Թ և Ժ դարերում մի քանի փոքրիկ և հարկատու տէրութիւններ կազմեցին, որոնց մէջ իրանց ընդարձակութեամբ աւելի նշանաւոր եղան Բագրատունեաց և Արծրունեաց թագաւորութիւնները։ Հայերը ըստ երևութին ազատւում են Արաբացոց անմիջական տիրապետութիւնից, բայց իրօք նոցա ազդեցութիւնը առաջուայ պէս ծանրանում է Հայաստանի վրայ։

Ամիրապետները իրանց ոստիկանների միջնորդութեամբ մօտիկից հսկում են այդ մանր իշխանութիւնների վրայ և չեն թոյլ տալիս նոցա ազատ կերպով զարգանալ ու զօրանալ։ Ատրպատականի կուսակալը արեւելքից և Ասորեստանինը հարաւից՝ հարկ ժողովելու կամ ուրիշ պատրուակով անդադար ոտնակոխ են անում երկիրը, և Հայերը թէև թագաւորութիւն ունէին, բայց քաղաքականապէս առաջուանից աւելի դժբաղդ էին։ Վերջապէս ԺԱ դարում Հայաստանի թագաւորութիւնները սեղմուելով մէկ կողմից Սելջուկեան Թուրքերի զօրութիւնից և միւս կողմից նենգաւոր Յունաց դարանակալութիւնից, հետզհետէ ընկան և անցան նախ Բիւզանդեան կայսրների և ապա Սելջուկեան սուլթանների ձեռքը։

Արաբացիք առաջին անգամ ոտք դրին Հայաստանի հսդի վրայ 640 թուականին՝ Օմարի օրով։ 18,000 արաբացի Աբդրահման զօրավարի առաջնորդութեամբ Ասորեստանի կողմից մտան և առանց մի արգելքի հանդիպելու հասան մինչև Տարօն, ճանապարհին աւեր ու կոտորած սփռելով։ Տիրան Մամիկոնեան, Գայլ Վահանի թուռնորդին, հայ իշխաններին հրաւէր ուղարկեց, որ գան միաբան զօրութեամբ հասարակաց թշնամու առաջն առնելու. բայց նորա յորդորը ոչ մի տեղ արձագանգ չգտաւ։ Տիրան, Մամիկոնեանց յատուկ հերոսութեամբ, 8,000 զօրքով ընկաւ հայրենիքի այս նոր թշնամիների վրայ. բայց պատերազմի սկզբում Սահուն Անձկացին Արաբացոց կողմն անցաւ և սուրը իւր աղգակիցների դէմ դարձրեց։ Հայերը յաղթուեցան և Տիրան իւր երկրի ազատութեան դոհ գնաց։ Աբդրահման իւր զօրքը առաջ քշեց, մտաւ Դուլին մայրաքաղաքը, ան-

դժարար կստորեց ու այրեց և 35,000 հոգի զերի տարաւ:

Այս արշաւանքը լոկ իբրեւ մի նախապատրաստութիւն էր երկրի դրութեանը ծանօթանալու: Արաբացիք յետ քաշուեցան և Կոստանդ կայսրը Հայոց վրայ կիւրապաղատ կարգեց Վարադաւորոց Բագրատունուն և նորա Սմբատ որդուն, Թէոդորոս Ռշտունուն էլ սպարապետութեան իշխանութիւն տուաւ. բայց ամենեկին փոյթ չտարաւ Հայոց երկրի սահմանները պաշտպանելու: Քիչ ժամանակից յետոյ, Արաբացիք ահեղ պատրաստութեամբ միւս անգամ մտան Հայաստան և հուր ու սուր սփռելով եկան գրաւեցին Այրարատը՝ Հայոց աշխարհի սիրտը: Հայերը չկարողանալով նոցա դէմ դնել, Յոյներէց էլ օգնութեան յոյս չունենալով, Օսման ամիրապետի հետ բանակցութեան մէջ մտան և հպատակեցան նորան (647): Այս որ լսեց Կոստանդ կայսրը, զօրքով եկաւ Հայերից վրէժ առնելու. բայց ներսէս Գ. կաթողիկոսի միջնորդութեամբ բարկութիւնից զիջաւ, և Դուլինում պահապան զօրք թողնելով յետ դարձաւ: Վրայ հասան Արաբացիք, Յունաց զօրքը Հայաստանից քչեցին մօտ 2,000 հոգի պատանդ տարան նշանաւոր տոհմերից ե ժողովրդի վրայ անտանելի հարկեր դրին (652): Հայերը այս տուրքերի ծանրութիւնից նեղացած՝ վերստին կայսեր իշխանութեան տակ մտան, և Համապասպ Մամիկոնեանը կիւրապաղատ կարգուեցաւ: Զայրացաւ ամիրապետը, բոլոր հայ պատանդներին կոտորել տուեց, ինքն էլ պատրաստվում էր անձամբ Հայաստան դալու, բայց զօրքի մէջ ծագած ապրտամբութիւնից սպանուեցաւ, և նորա տեղ ամիրապետ նստաւ Մուսլիման, Օմէյիան հարստութեան հիմնադիրը: Նոր ամիրապետը իւր մայրաքաղաքը փոխադրեց

Դամասկոս, և այսպիսով Արաբացոց զօրութիւնը աւելի մօտեցաւ Հայաստանին: Հայերը չսպասեցին որ Արաբացիք նորից ողողեն իրանց երկիրը. Յունաց պաշտպանութեան արժէքը լաւ գիտենալով, մանաւանդ թէ զոլաւ լինելով նոցանից իրանց կրօնական ատելութեան պատճառով, ընդունեցին Արաբացոց հպատակութիւնը (657): Ամիրապետը Հայաստանի կառավարիչ կարգեց Համադասպի եղբօր Գրիգոր Մամիկոնեանին, որ 25 տարի երկիրը խաղաղութեան մէջ պահեց: Այնուհետեւ Յոյները սկսան դարձեալ պահանջել, որ Հայերը իրանց իշխանութեան տակ մտնեն, և իրանց ասպատակութիւններով Արաբացոց էլ առիթ տուին Հայաստանը ոտնակոխ առնելու: Յուստինիանոս Բ իւր զօրավարների զործած աւերմունքներով ու կոտորածներով չկշտանալով, անձամբ եկաւ Հայաստան և շատ անգթութիւններ անելուց յետոյ՝ երկիրը նուաճեց, ներսէս Կամսարականին Հայոց վրայ պատրիկ կարգեց և 30,000 պահապան զօրք թողնելով՝ յետ դարձաւ նախարարների որդոցը իւր հետ պատանդ տանելով: Բայց կամաց կամաց Արաբացոց ազդեցութիւնը վերստին զօրացաւ, և Յունաց զօրքերը հետզհետէ քաշուեցան Հայաստանից: Այնուհետեւ Հայերը Աբդալ-Մելիք ամիրապետի օրով վերջնականապէս մտան Արաբացոց իշխանութեան տակ (693):

45.

Ոստիկանները.— Արդլլայ ոստիկան (694). Վարդանակերտի ճակատամարտը.— Մոհմատի պարտուիլն ու հաշտուիլը.— Աշմի և իւր լաջորդների անօրէնութիւնները (704—742).— Աբասեանք. Նզիտ և Հայոց ապստամբութեան խորհուրդը (758—760).— Պէքիրի և Հառանի գործերը. Հայոց ապստամբութիւնը և նուաճուիլը (780—786).— Սեադա պարսիկ.— Բաբան պարսկի ապստամբութիւնը Հայոց օգնութեամբ (839).— Աբուսէթ ոստիկանի սպանուիլը (849).— Բուղայի անգթութիւնները:

Արաբացիք մէկ ու կէս դարուց աւելի կառավարեցին Հայաստանը իրանց կուսակալների ձեռքով, որոնց մեր պատմագիրները ոստիկան, երբեմն էլ ամիրա *) անունն են տալիս: Ոստիկանների գլխաւոր պարտականութիւնն էր 1) հսկել Հայոց վրայ, որ ամիրապետի իշխանութեանը հնազանդ մնան և 2) նշանակեալ հարկերը ժողովել և տէրութեան գանձարանը ուղարկել: Նոքա իրանց գործողութիւնների մէջ առաջնորդվում էին կենտրոնական իշխանութիւնից ստացած հրահանգներով. բայց լինում էին և այնպիսի ոստիկաններ, որոնք ամիրապետների կամքի հակառակ կամ նոցա պահանջածից աւելի շարժարում ու կեդերում էին ժողովրդին:

Առաջին ոստիկանն եղաւ Արդլլայ, որ 694-ին արաբական զօրքով եկաւ Հայաստան և իւր բնակութիւնը հաստատեց Գուլին քաղաքում: Արդլլայի առաջին բանն եղաւ նախարարներին նենդութեամբ բռնուտել և կալուածները ձեռքերից խլել. բռնեց նոյնպէս Սահակ կա-

*) Ոստիկան լուծվում է վեոս և խան բառերով, իսկ ամիրա արաբական է միր բառն է:

թովիկոսին և Սմբատ Բիւրատեան Բագրատունուն, որ Յուստինիանոսից Հայոց սպարապետ էր կարգուած, և բոլորին էլ շղթայակապ ուղարկեց Գամասիոս: Բայց Սմբատ մի հնարքով դերութիւնից ազատուեցաւ, դարձաւ Հայաստան և անմիջապէս Յուստինիանոսի օգնութեանը դիմեց: Կայսրը Լեոն Իսաւրացուն զօրքով ուղարկեց Հայաստան: Վարդանակերտի մօտ արիւնահեղ պատերազմ եղաւ. Հայերը Յունաց օգնութեամբ այնպիսի ջարդ տուին Արաբացոյց, որ Արդլլան հաղիւ կարողացաւ իւր զլուխն ազատել: Զուտով Լեոն կայսր նստաւ և Հայոց վրայ կիւրառադատ կարգեց Սմբատ Բագրատունուն, որ ապահովութեան համար քաշուեցաւ Տայոց աշխարհը և այնտեղից էր կառավարում երկիրը:

Բայց այս երկար շտեկեց: Մրուան ամիրապետը իւր Մոհմատ զօրապետին յանձնեց որ գնայ Հայոց նուաճէ: Մոհմատ անարգել հասաւ մինչև Վանանդ գաւառը, ուր Ներսէս Կամսարականը Սմբատ Բագրատունու հետ միաբանած՝ յանկարծակի բնկան նորա վրայ. զօրքը կոտորեցին, իրան էլ փախցրին: Գարձաւ Մոհմատ աւելի մեծ բազմութեամբ իւր պարտութեան վրէժն առնելու, և անշուշտ մեծ շարիքներ կը հասցնէր Հայոց՝ եթէ Սահակ կաթողիկոսի միջնորդութիւնը եղած չլինէր, որ հիւանդութեան պատճառով չկարողանալով անձամբ տեսնել արաբացի զօրապետին, մեռնելուց առաջ աղաչանաց թուղթ գրեց նորան: Աւանդութիւնն ասում է թէ երբ Մոհմատ մօտեցաւ Կաթողիկոսի գաղաղին, հանգուցեալը ձեռքը մեկնեց և թուղթը տուաւ նորան, որով և ոստիկանի բարկութիւնը զիջաւ:

Բայց և այնպէս պէտք էր նոր ապստամբութեան

առաջն առնելու միջոցների վրայ մտածել: Այս նպատակով Արդլայ, Մրուանի յաջորդը, Կաշմ ոստիկանին Հայաստան ուղարկեց (704): Այս անգութ գաղանը Հայոց բոլորովին ընկճելու ուրիշ աւելի լաւ միջոց չգտաւ, բայց եթէ իշխաններին խարէութեամբ ժողովել և նախիջևանի եկեղեցում այրել. յետոյ ասպատակ սիրուեց երկրի ամեն կողմերը և շատ մարդ գերի ուղարկեց Գամասկոս: Առհասարակ Կաշմ և իւր յաջորդները մօտ քառասուն տարի շարշարեցին Հայոց, մինչև որ եկաւ Մրուան ոստիկանը (742): Այս խաղաղասէր իշխանը քաղցրութեամբ վարուեցաւ Հայոց հետ և առանձին սէր ցոյց տուեց Աշոտ Բագրատունուն, որին իշխանաց իշխան անուանեց. և երբ արաբացոյց մէջ խռովութիւն ընկնելով ամիրապետը սպանուեցաւ, Մրուան Հայաստանի ոստիկանութիւնը Աշոտին յանձնեց և ինքը Հայոց և ուրիշ ազգերէ օգնութեամբ գնաց խռովութիւնները դադարեցրեց և ամիրապետութեան գահը բարձրացաւ:

Ութերորդ դարու կէսին Արաբացոյց մէջ նոր խռովութիւններ ծագեցան: Մրուան, Օմէյյեան տան վերջին ամիրապետը, սպանուեցաւ և իշխանութիւնն անցաւ Աբառեանց ձեռքը, որոնց ժամանակ արաբական պետութիւնը ամենաբարձր զօրութեան ու փառաւորութեան հասաւ: Բաղդադը, նոր հարստութեան մայրաքաղաքը, գեղարուեստների ու գիտութիւնների կենտրոն դարձաւ, և արաբական գէնքերը մահմէտական իշխանապետների փառքն ու զօրութիւնը ամեն տեղ տարածեցին: Այս զօրութիւնը զգալի կերպով ծանրացաւ հպատակ ազգերի վրայ, որոնք հեծում էին ընչաքաղց ոստիկանների ձեռքին: Եղիտ եղաւ այս շրջանի Հայոց առաջին ոս-

տիկանը (758), որ եկաւ Հայոց վրայ առաջուանից աւելի ծանր հարկեր դրաւ և ժողովրդին շարաշար կեղեքեց: Նախարարները չհամբերեցին և վճռեցին գլուխ բարձրացնել: Աշոտ Բագրատունին նոցա խորհուրդին հակառակ լինելուն համար՝ բռնուեցաւ և կուրացաւ Գաւիթ ու Գրիգոր Մամիկոնեանց ձեռքով: Բայց և այնպէս ասպատակութիւնը գլուխ չեկաւ. Եղիտ շուտով յետ կանչուեցաւ, և նորա տեղ կարգուեցաւ Սահակ Բագրատունի պատրիկը (760—767):

Ասպատակութիւնը կրկին արծարծուեցաւ Պէքիր և Հասան ոստիկանների օրով, որոնք անասելի տառապանքներ բերին Հայոց գլխին. մանաւանդ Հասանը, որ երկրի ամեն կողմերը ասպատակներ ուղարկելով՝ քաղաքներն ու գիւղերը թալանեց: Հայերը կատաղաբար ընկան Պէքիրի զօրքի վրայ ու կոտորեցին. բայց Միջագետքի Մուսի իշխանը օգնութիւն հասաւ նորան և ասպատակների նուաճեց, Սահակ պատրիկին էլ բռնեց ու սպանեց (770): Իսկ Հասանի անօրէնութիւնների դէմ առաջին գլուխ բարձրացնողն եղաւ Մուշեղ Մամիկոնեան, որ իւր երկրի վրայ եկած ասպատակներին ցրուելով՝ գնաց Գուլինի վրայ և ոստիկանին այնտեղից հալածեց: Միւս նախարարները Մուշեղի յաջողութիւններից սիրտ առած՝ իրանց զօրքերով միաբանեցան նորա հետ և ընդհանուր ասպատակութեան դրօշակը բարձրացրին (780): Արաբացիք դիմեցին Հայոց վրայ 30,000 զօրքով և հայ իշխանները չկարողանալով իրանցից վեց անգամ աւելի զօրաւոր թշնամու յարձակմանը դիմանալ՝ յաղթուեցան: Մուշեղ ընկաւ պատերազմի դաշտում 3,000 քաջերի հետ, մնացածները ցրուեցան և

քաջուհեցան ամուր տեղեր: Հայաստանը դարձեալ ոտնակոխ եղաւ Արաբացիներից. միայն Բագրատունիք և Արծրունիք քաջութեամբ պաշտպանեցին իրանց երկրները նոցա ասպատակութիւնների դէմ: Այս վրդովումը տեկեց մինչև Հարուն-ալ-Ռաշիդ, որի օրով Նզիտ ոստիկանը եկաւ և ամբողջ Հայաստանը նուաճեց մեծամեծ անպթութիւններ գործելով (786): Վասպուրականի Սահակ, Համազասպ և Մերուժան իշխանները կալանաւորուեցան, որոնցից երկու առաջինները հաւատի համար նահատակուեցան, իսկ Մերուժան ուրացութեամբ ազատուելով՝ Դաւիթ Մամիկոնեանի ձեռքով սպանուեցաւ:

Այնուհետև Հայաստանը անտրտունջ տարաւ Արաբացոց լուծը մինչև Թ դարու սկզբները, երբ դարձեալ սկսաւ աղմկիլ: Այս անգամ ապստամբութեան նշանը Պարսկաստանից եկաւ: Սևադա պարսիկ իշխանը, որ Բագրատունեաց տոհմից կին էր առել, խօսք մէկ արաւ Սմբատ Բագրատունի սպարապետի և Սահակ Սիւնեաց իշխանի հետ, որ Արաբացիներից ապստամբեն: Հոլ ոստիկանը, որ մի հանդարտաբարոյ մարդ էր, Դաւիթ կաթողիկոսի միջնորդութեամբ փորձեց համոզել հայ իշխաններին, որ այդ գործից յետ կանգնեն. բայց նոքա չհամաձայնեցան, և հոլ 2,000 հոգւով յանկարծ ընկաւ նոցա զօրքի վրայ ու ցրուեց: Սահակ իշխանը մեռաւ, Սևադան փախաւ, իսկ Սմբատին կաթողիկոսը հաշտեցրեց ոստիկանի հետ:

Մի քանի տարուց յետոյ հոլ յետ կանչուեցաւ և նորա տեղ կարգուեցաւ Բագարատ Բագրատունի պատրիկը: Մոստասին ամիրապետի դրութիւնը վատ էր, նորա ընդարձակ տէրութեան մէջ ամեն տեղ ապստամբութեան

աղին տիրում էր: Բաբան Պարսիկ իշխանը կամենալով իւր երկրի թագաւորութիւնը վերականգնել, մի քանի անգամ պատերազմեցաւ Արաբացոց դէմ, յետոյ ծածուկ միացաւ Բագարատ պատրիկի հետ, եկաւ Հայաստան և իւր զօրքը կենտրոնացրեց Սիւնեաց երկրում (839): Ամիրապետը նորա դէմ ուղարկեց Աֆշին զօրապետին, որի հետ միաբանեցաւ և Սմբատ Բագրատունի սպարապետը իւր զօրքով: Արարատի կողմը մեծ պատերազմ եղաւ, որի մէջ Բաբան յաղթուեցաւ և Սմբատի Սահլ որդուց բռնուելով Աֆշինի մօտ տարուեցաւ: Դարձաւ զօրապետը Բաղդադ և ամիրապետի առաջ գովութեամբ խօսեցաւ Սահլի և Սմբատի վրայ, իսկ Բագարատ պատրիկին ամբաստանեց իբրև խարգախ ու անհաւատարիմ մարդ: Եկաւ Աբուսէթ ոստիկանը, խարդախութեամբ բռնեց Բագարատին Տարօն գաւառում և շղթայակապ ուղարկեց ամիրապետի դուռը: Այս բանի վրայ Սասունցիք կատաղած՝ ընկան Աբուսէթի վրայ, սպանեցին նորան, զօրքն էլ ցրուեցին (849):

Ջայրացաւ ամիրապետը Հայաստանի անցքերը լսելով, և անմիջապէս Բուղա անունով անսիրտ մարդուն զօրքով ուղարկեց, որ Հայոց պատժէ: Բուղան արինով ողողեց Հայոց երկիրը. ամեն գաւառներ ասպատակներ սփռեց, քաղաքների ու գիւղերի բնակիչներին անխնայ կոտորեց, անհամար գերիներ բռնեց, որոնց մեծ մասը սաստիկ տանջանքներով նահատակուեցան: Եւ այս բանի մէջ անօրէն ոստիկանին օգնական ու գործակից եղաւ Սմբատ Բագրատունին, որ կարծում էր թէ այդպիսով նորա բարկութիւնից կ'ազատուի. բայց Բուղան միւս նախարարների հետ Սմբատին էլ խաբէութեամբ տա-

բաւ Բաղդադ: Ամիրապետը խստութեամբ յանդիմանեց հայ իշխաններին և պատուիրեց բանտարկած պահել նոցա մինչև որ հաւատները ուրանան: Իշխաններից ոմանք թուլացան և ազատուեցան, ուրիշները հաւատարիմ մնացին իրանց հաւատին և չարձակուեցան: Սոցա թուումն էր Սմբատ Բագրատունին, որ բանտի կապանքների մէջ իւր մատնութեան յանցանքը քաւեց և այս պատճառով խոստովանող կոչուեցաւ:

Բ. ԲԱՆՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԵԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

46.

Արաբական տէրութեան թուլութիւնը. — Հայաստանի գլխաւոր նախարարութիւնները. Բագրատունեաց լաւաջադիմութիւնը. — Միւս տոհմերի ձգտումները:

Քաղաքական յեղափոխութիւնները, կրօնական հերձուածները և ներքին պատերազմները արդէն սաստիկ դրդուել էին Մահմէտի յաջորդի լայնածաւալ պետութիւնը, որ Թ դարուց սկսած դէպի իւր անկումն էր գլիմում: Անցել էին առաքինի Օմարի և Աբու-Բէքրիի ժամանակները. ճոխութեան և նուրբ ճաշակի հետ զեղիսութիւնն ու անառակութիւնը բուն էին դրել հեշտապէր ամիրապետների պալատում, որոնք իրանց կանանոցներով մէջ փակուած էլ ահաւոր չէին երևում: Հպատակ ազգերը այս անկումը տեսնելով, փորձեցին հետզհետէ օտարական լուծը թօթափել: Հայերը երկու հարիւր տարուան ընթացքում շարունակ ապստամբել էին արաբական իշ-

խանութիւնից, և այդ ապստամբութիւնները թէև անյաջող ելք են ունեցել, բայց և այնպէս ցոյց են տալիս, թէ ազգի մէջ դեռ բաւական զօրութիւն կար հանգամանքները ներած ժամանակը իւր անկումից բարձրանալու և մի անկախ քաղաքական մարմին կազմելու: Սակայն եսականութեան ու երկպառակութեան ոգին, որ հռոմայեցիք, Յոյները և Պարսիկները այնպիսի վարպետութեամբ տարածել էին Հայոց մէջ, թոյլ չտուին նոցա միաբան գործելու հասարակաց օգտի համար: Նշանաւոր նախարարական տոհմերը, որոնք տակաւին Արշակունեաց օրով փորձել էին Հայաստանից բաժանուելու և առանձին թագաւորութիւններ կազմելու, այժմ ձեռքերը ազատ տեսնելով՝ աւելի համարձակ ձգտեցան իրանց նպատակին հասնելու: Այս հանգամանքից իմացան օգուտ քաղել մահմէտական իշխանաւորները, որոնք հայ մեծամեծների փառասիրութիւնը գգուելով՝ նորանոր երկպառակութիւններ էին սերմանում նոցա մէջ, որպէս զի այսպիսով երկիրը միշտ թոյլ և հպատակ մնայ:

Հայաստանի բազմաթիւ նախարարութիւնների մէջ խեղդանէ անտի չորս գլխաւոր տոհմեր կային, որոնք իրանց երկրները ընդարձակութեամբ կամ մատուցած ծառայութիւններով մեծ դեր են խաղացել երկրի պատմութեան մէջ. այդ ահագին տոհմերն են՝ Արծրունիք, Սիւնիք, Մամիկոնեանք և Բագրատունիք: Սոցանից երկու առաջինները արդէն մի քանի դար առաջ ձգտել էին Հայաստանի թագաւորութեան հասնելու. բայց այդ բանի համար զործ գրած միջոցների մէջ խտրութիւն չանելով, ազգի սուրբ զգացմունքները վիրաւորել, հետևապէս և իրանց վարկը կորցրել էին նորա աչքում: Մամիկոնեանք

Թէ և եկամուտ նախարարութիւններէ մէջ նորադպնէն էին, քոյց շուտով ընտելացան իրանց նոր հայրենիքին, հոգւով ու սրտով միացան այն ազգի հետ, որի հետ եկել էին իրանց բաղբը կապելու: Ընդարձակ երկրներէ տէր չլինելով, նոցա փառասիրութիւնը ազգի շահերին հաւատարմութեամբ և անձնուիրութեամբ ծառայելուց այն կողմը չէր անցնում, չնայելով որ սպարապետի պաշտօն ունենալով՝ նոցա ձեռքին միշտ բազմաթիւ զօրք կար: Մամիկոնեանք այլևայլ ժամանակ մեծամեծ հերոսներ տուին ազգին, որոնք իրանց սխրագործութիւններով ազգային պատմութեան էջերը փառաւորեցին. քրիստոնէայ Արշակունեաց օրով՝ Վասակ, Մուշեղ և Մանուէլ զօրավարները. կրօնական պատերազմների ժամանակ՝ Վարդան և Վահան. պարսկական տիրապետութեան վերջին շրջանում՝ Գայլ Վահան, Սմբատ և Վահան Կամսարական, որոնք անկախութեան դրօշակը քաջութեամբ պաշտպանեցին իրանց բնիկ Տարօն գաւառում. արաբական արշաւանքների և տիրապետութեան ժամանակ՝ Տիրան և Մուշեղ: Այնուհետև Մամիկոնեանք չեն երևում պատմութեան մէջ. նոցա վերջին շառաւիղն եղաւ Գրիգոր Մամիկոնեան, որ մեռաւ Թ զարու կէսին:

Մնում էին Բագրատունիք: Այս տոհմը, Մ. Խորենացու ասելովը, Պարոյրի որդին Հրաշեայ Քրիստոսից 600 տարի առաջ Հրէաստանից բերել էր Հայաստան: Բագրատունիք մեր պատմութեան մէջ առաջին անգամ հանդէս են գալիս Պարթեաց օրով, որոնց Հայաստանը յանձնելու առաջին յօժարութիւն ցոյց տուողներից լինելով՝ Վաղարշակ Բագրատ իշխանին որդոց որդի Թաւադիր ասպետութեան արտօնութիւն չնորհել և երևելի

նախարարութիւնների կարգը դասել էր: Բագրատի յաջորդները քաղաքական և զինուորական պաշտօնների մէջ մտան և իրանց ընդունակութեամբ ու հաստատութեամբը ամենաբարձր աստիճանների հասան. նոցա միջից դուրս եկան շատ իմաստուն կառավարիչներ և քաջ զօրավարներ, որոնք Բագրատունեաց անունը փառաւորեցին: Արծրունեաց և Սիւնեաց նման՝ Բագրատունիք էլ մի ժամանակից սկսան ձգտիլ առաջագահութեան, բայց ամենամեծ խոհմութեամբ և զգուշութեամբ, աշխատելով միշտ ազգի ըզձերի համաձայն վարուիլ և նորա համարմանը արժանի լինել. այնպէս որ արդէն Արշակունեաց Թագաւորութեան անկման ժամանակ՝ հեռատես մարդիկ գուշակում էին Թէ Բագրատունիք մի օր պիտի վերականգնեն Հայոց Թագաւորութիւնը *): Այդ ժամանակից այս տոհմը սկսաւ առաջնակարգ դեր խաղալ հայ նախարարների մէջ՝ Հայաստանը հետզհետէ կառավարելով մարզպանի, կիւրապաղատի և ոստիկանի անունով, մինչև որ Թ զարու վերջերը յաջողեցան վերջապէս Թագաւորի տիտղոսն առնել:

Հաղիւ Թէ Բագրատունիք իրանց տիրապետութիւնը հաստատեցին Արարատեան երկրում, որ միւս իշխանական տոհմերն էլ արքայական Թագի ետեւիցն ընկան: Արծրունիք առաջինն եղան որ Թ զարու սկզբին Վասպուրականի մէջ մի անկախ տէրութիւն հիմնեցին (908): Դուրանից վաթսուն տարի յետոյ նոյն իսկ Բագրատունեաց տունը երկպառակեցաւ, և Վանանդ գաւառում ա-

*) Մովսէս Խորենացին՝ Սահակ Արծրունուն դրած նամակի մէջ.

աւանձին թագաւորութիւն ձեացաւ Կարս մայրաքաղաքով (968). ինչպէս որ Արծրունեաց երկրումն էլ ձեացան Ռշտունեաց և Անձեացեաց անկախ իշխանութիւնները: Նոյն ժամանակները հետզհետէ կազմուեցան Սիւնեաց թագաւորութիւնը (970) և Կիւրիկեան Բաղրատունեաց թագաւորութիւնը Լօռում (988). թող ուրիշ մանր մանր իշխանութիւնները, որոնցից ամեն մէկը իւր անկախութեան նախանձախնդիր էր:

Այս բաղմաթիւ իշխանութիւնները ինքնըստինքեան այնքան վնասակար չէին լինիլ, եթէ իրանց ներքին կառավարութեան մէջ անկախութիւն պահպանելով՝ ընդհանուր խնդիրների մէջ, որպիսի է օրինակի համար հասարակաց հայրենիքի պաշտպանութիւնը, իրանցից հղօրագունի՝ այն է Բաղրատունեաց գերիշխանութիւնը ճանաչած լինէին: Բայց դժբաղդութիւնն այն է որ նորա միշտ թշնամութեան ու պատերազմի մէջ էին, և այդ գժտութիւնները յետին թշուառութեան մէջ ձգեցին Հայոց երկիրը:

47.

Աշոտ Բաղրատունի իշխանաց իշխան (859).—Աշոտի կալուածները և զօրքը.—Ջահապ պարսկի արշաւանքը Հայաստան.—Աշոտ Ա թագաւոր (885).—Նորա գործերը.—Աշոտի ուղեւորութիւնը Կոստանդնուպօլիս և մահը (889):

Բուզան Հայաստանից հեռանալով՝ իւր տեղը ոստիկան էր թողել Զեխի անունով պարսկին: Միևնոյն ժամանակ Աշոտ Բաղրատունին, Սմբատ Խոստովանովի որդին, թէև լոկ սպարապետի անուն ունէր, սկսաւ

խնամ տանել երկրին, աւերեալ տեղերը նորոգելով և ժողովրդին խաղաղացնելով: Զուտով Աշոտ իւր քաղցր վարմունքով և առատաձեռնութեամբ ամենի սիրտը գրաւեց, Բաղդադի դրանն էլ ցոյց տուած հաւատարմութեամբ համարումը այնքան մեծացաւ, որ Մահմադ-Ջաֆր ամիրապետը Ալի-Արմէն ոստիկանի ձեռքով իշխանաց իշխանի պատուանունը ուղարկեց նորան (859): Գերեալ իշխանները Աշոտի միջնորդութեամբ բանտից ազատուեցան և Հայաստան գալով՝ սիրալիր ընդունելութիւն գտան նորանից: Աշոտ Հայաստանի երկու գլխաւոր նախարարութիւնները—Սիւնեացը և Արծրունեացը իւր կողմը շահելու համար՝ խնամութեամբ կապուեցաւ նոցա հետ. իւր երկու աղջիկներից մէկին տուաւ Սիւնեաց Վասակ-Գաբուռ իշխանին, իսկ միւսին՝ Արծրունեաց Գրիգոր-Գերենիկ իշխանին: Այս երկու իշխանները գօրաւոր կերպով նպաստեցին իրանց աներոջ բարձրանալուն:

Աշոտի նախնիքը իմաստուն նախարարութեամբ ահագին ժառանգութիւն էին թողել նորան թէ՛ դրամով և թէ՛ երկրներով: Հաստատուելով նախ Բարձր-Հայքի Սպեր գաւառում նորա կամաց կամաց ընդարձակեցին իրանց կալուածները՝ փողով գնելով Կամսարականաց, Մամիկոնեանց և ուրիշ նախարարութիւնների կալուածները, այնպէս որ այդ բոլոր երկրները միասին առած՝ մի պատկառելի տէրութիւն կարող էին ձեացնել: Բացի Արարատեան և Տայոց նահանգներից, որոնց կէսիցն աւելի Աշոտի սեպհականութիւնն էին կազմում, նա ունէր մեծամեծ կալուածներ Տուրուբերանի, Բարձր-Հայքի և Գուգարքի մէջ. սոցա մէջ մտնում էին Դարեւից բեր-

դը, Բագարան, Մուշ, Կողբ, Կարս, Չիրակաւան, Անի, Սպեր, Ախալցխա, Արդուին, Արդահան և ուրիշ շատ քաղաքներ։ Աշոտ միայն իւր սեպհական երկրներից մինչև 40,000 զօրք ունէր հաւաքած, որոնց վրայ սպարապետ էր կարգել իւր Աբաս եղբօրը։

Չուտով Աշոտ առիթ ունեցաւ ցոյց տալու, թէ ինչպէս իմաստուն կառավարիչ էր, այսպէս և երկրի սահմանները զիտէր պաշտպանել արտաքին յարձակումներից։ Տահապ սլարսիկը, այն ապստամբ իշխաններից մէկը՝ որոնք այդ ժամանակները օգուտ քաղելով Բագարանի ամիրապետի թուլութիւնից կամենում էին ինքնագլուխ լինել, 80,000 զօրքով մտել էր Հայաստան։ Նորա ղէմ ուղարկուեցաւ Աբաս սպարապետը հայագունդ զօրքով։ Պատերազմը խմբուեցաւ Երասխի ափին։ Տահապ շարաշար յաղթուեցաւ և ստիպուեցաւ փախչել։

Այս փառաւոր յաղթութիւնը, Աշոտի անընդհատ խնամքը երկրի բարեկարգութեան վրայ, նորա հայրաբարոյ վարմունքը իշխանների հետ, վստահութիւն տուին այս վերջիններին Յիսէ ոստիկանի միջնորդութեամբ խնդրել ամիրապետից, որ Աշոտին թագաւորեցնէ Հայաստանի վրայ, խոստանալով որ առաջուան պէս հաւատարիմ կը մնան Բագարանի դրանը։ Ամիրապետը տեսնելով որ Աշոտ արդէն այնքան բարձրացել է, որ այնուհետեւ էլ չէր կարելի նորան սոսկական հպատակի տեղ պնել, ստիպուեցաւ Հայոց խնդիրքը կատարել։ 885 թուին Յիսէ բերեց Անի քաղաքը թագ ու թագաւորական զգեստներ և Աշոտին հագցնելով գահի վրայ նստեցրեց. ապա Գէորգ կաթողիկոսը նախարարների և խուռն բաղմութեան ներկայութեանը թագաւոր օծեց նորան։ Նոյն տարին Վասիլ

Արշակունի Յունաց կայսրն էլ ինչան ուրախակցութեան թագ և արքայաւայել ընծաներ ուղարկեց Աշոտին։

Աշոտ իւր աթոռը հաստատելով Բագարանում, նորոգեց Արշակունեաց թագաւորութեան կարգերը իւր պալատի գօրքի և բոլոր վարչութեան մէջ։ Նա փոյթ տարաւ երկրագործութիւնը, վաճառականութիւնը և արուեստները ծաղկեցնելու. հարիւրաւոր քաղաքներ ու գիւղեր, որոնք երկարատե պատերազմներից քանդուել և ամայացել էին, նորոգեց ու զաղթականներով բնակեցրեց, և որպէս զի իւր ժողովուրդը խաղաղութեան բարիքները վայելել կարողանայ, չրջակայ թագաւորների ու իշխանների հետ խաղաղութեան դաշինք կապեց։ Մինչ այս գործերովն էր զբաղուած, Վանանդի և Գուգարքի բնակիչները ապստամբեցան նորանից։ Աշոտ առաջինների վրայ ուղարկեց Աբաս սպարապետին, իսկ երկրորդների վրայ իւր անդրանիկ Սմբատ որդուն, որոնք կարճ միջոցում հնազանդեցրին նոցա։

Այնուհետեւ թագաւորը իւր երկիրը շրջագայելով, անցաւ Փոքր-Հայք և այնտեղից գնաց Կոստանդնուպօլիս Լևոն կայսեր տեսութիւն, որի հետ քաղաքական և առևտրական դաշն կապեց։ Յետ դառնալիս՝ ճանապարհին հիւանդացաւ և Չիրակ գաւառի մօտերը մեռաւ, 5 տարի թագաւորելուց և ընդհանրապէս 32 տարի իշխելուց յետոյ։

Գ. ՄՄԲԱՏ Ա ԵՒ ԱՂՈՏ Բ ԵՐԿԱԹ

48.

Աշոտի յաջորդների ձգտումը.—Սմբատ Ա (892).—Աբասի ապրտամբութիւնը.—Աֆշին ոստիկանը Հայոց երկրում.—Գողսի կռիւը.—Վասպուրականի անցքերը.—Գաղիկ բռնաւորի դաւաճանութիւնը.—Աֆշինի նոր արշաւանքը.—Իւսուֆ ոստիկան. դաւադրութիւն Սմբատի դէմ.—Գժտութիւն Սմբատի և Գաղիկ Արծրունու մէջ. Իւսուֆի արշաւանքը.—Սմբատ Կապոյտ բերդում. նորա մահը (914):

Աշոտ Ա մեռնելիս թողեց մի փոքրիկ՝ բայց բաւական զօրաւոր տէրութիւն: Իւր անմիջական յաջորդների բոլոր ջանքը պիտի լինէր այդ տէրութիւնը ընդարձակել և իրանց իշխանութիւնը հետզհետէ ամբողջ Հայաստանի վրայ տարածել: Բայց գահակալութեան համար մղուած պատերազմները, որոնց հետեւում էին ներքին ապստամբութիւնները, ինչպէս նաև արաբական ոստիկանների անընդհատ միջամտութիւնը Հայոց գործերի մէջ՝ այդ յոյսերը խորտակեցին: Հայաստանը իւր իշխանների փառասիրութեամբ պառակտուեցաւ, նորա զօրութիւնները սպառուեցան և նա խաղաղիկ դարձաւ իւր թշնամիների ձեռքին:

Սմբատ Ա հօր մահուան բոլոր առնելով՝ Գուգարաց երկրից շտապեցաւ Զիրախական գալու, ուր մեծ սուգ արաւ, և հազիւ Գէորգ կաթողիկոսն ու Վրաց Ատրներսէն իշխանը կարողացան համոզել նորան, որ սգի զգեստները հանէ և գահը բարձրանայ. իսկ թագաւորութեան հանդէսը յետաձգուեցաւ մինչև որ ըստ սովորութեան՝

Ատրպատականի Աֆշին ոստիկանը թագի հետ ամիրապետի հաճութիւնը բերեց (892):

Դեռ նոր էր Սմբատ կառավարութեան սանձը ձեռք առել, որ իւր հօրեղբայրը՝ Աբաս սպարապետը մի քանի կուսակիցների օգնութեամբ կամեցաւ թագաւորութիւնը յափշտակել նորանից: Զուր Գէորգ կաթողիկոսը յորդորեց նորան, որ իւր դիտաւորութիւնից յետ կանգնի. երկու իշխանները միմեանց վրայ դիմեցին և ազգամիջեան կռուի շար օրինակը տալով՝ շատ հայ արիւն թափեցին, զիւգեր ու քաղաքներ կործանեցին, մինչև որ Աբաս մի բերդի մէջ պաշարուելով՝ Սմբատի զթութեանը անձնատուր եղաւ:

Հազիւ թէ թագաւորական տան մէջ խաղաղութիւն ընկաւ, որ Աֆշին ոստիկանը իւր զօրքի զլուխն անցած՝ Ատրպատականից մտաւ Հայաստան, կասկածելով այն դաշնադրութիւնից որ Սմբատ իւր հօր օրինակին հետեւելով՝ նորոգել էր Լեոն կայսեր հետ: Սմբատ հափառեց նորան որ այդ դաշնադրութիւնը ամենևին քաղական նպատակ չունի և միայն վաճառականութեան դիւրութեան համար կապուած է, և Աֆշին ոչ այնքան հայոց թագաւորի խօսքերից՝ սրբան նորա զօրութիւնից համոզուելով, խաղաղութեամբ յետ դարձաւ: Այս բարոյական յաղթութիւնից խրախուսուած՝ Սմբատ ետեւ եղաւ երկրի այլեայլ կողմերը, որ դեռ նուաճուած չէին, իւր իշխանութեան տակ առնել, և նախ ոստիկանութեան մայրաքաղաքից սկսաւ. Գուին երկու տարի պաշարում կրելուց յետոյ առնուեցաւ, և նորա մահմետական հրամանատարները բռնուելով՝ Լեոն կայսեր ուղար-

կուեցան: Բայց մի տարի յետոյ Գուլին և նորա բնակիչները մեծ վնաս կրեցին (894):

Գուլինի առումը և Սմբատի ուրիշ յաջողութիւնները շատ անհանգիստ էին անում Աֆշինին, որ Հայոց թագաւորի զօրութիւնից ակնածելով՝ մտածեց թակարդի մէջ ձգել նորան: Չայն հանեց որ իբր թէ ուրիշ տեղ պատերազմի պիտի երթայ և յանկարծ Հայաստան մտաւ, հասաւ Նախիջևան, այնտեղից էլ արագութեամբ եկաւ Գուլինի առաջ բանակ դրաւ: Սմբատ անպատրաստ լինելով՝ քաշուեցաւ ամուր տեղեր, մինչև որ իւր զօրքը ժողովեց ու կարգի դրեց և Գուլս գիւղի մօտ ճակատեցաւ Աֆշինի զէմ. ոստիկանի զօրքը բոլորովին ջարդուեցաւ, ինքն էլ ամօթահար դարձաւ Ատրպատական՝ հետը տանելով Գէորգ կաթողիկոսին, որ պատերազմից առաջ իբրեւ հաշտութեան միջնորդ եկել էր իւր մօտ, և որի համար մեծ փրկանք առնելով գերութիւնից ազատեց:

Սակայն Աֆշին շուտով հաշտեցաւ թէ ինչ որ ինքը չէ կարող անել, նոյնը կարելի է յաջողութեամբ գլուխ տանել հայ իշխանների ձեռքով: Վասպուրականի Աշոտ Արծրունի իշխանը, Սմբատ թագաւորի քեռորդին, Աֆշինի օգնութեան վրայ յոյսը դնելով՝ ապստամբեցաւ թագաւորից: Նորա աները Գագիկ բռնեց նորան իւր Գուրգէն եղբօր հետ բանտ դրեց, և ինքը տիրապետեց նորա երկրին՝ Սմբատ արքայի իշխանութեան ներքոյ: Թագաւորը ձայն չհանեց այս անիրաւութեան դէմ, բայց շուտով դառն կերպով պիտի զղջար իւր ներողամտութեան վրայ: Այդ ժամանակները Միջագետքի Ահմատ ոստիկանը Աղձնեաց նահանգին տէր դառնալով՝ մտել էր Տուքուբերան և Տարօն գաւառը գրաւել էր: Սմբատ 60,000

զօրքով վնաց նորա վրայ, և Գագիկ բռնաւորը իբրեւ այն կողմի ճանապարհների ծանօթ՝ յանձն առաւ առաջնորդել թագաւորական զօրքին. ամբողջ բանակը քարքարոտ ու անջրգի տեղերով ման ածելուց յետոյ, յոգնած ու ծարաւ բերեց գիշերով Ահմատի հետ առաջուց պայմանադրած տեղը կանգնեցրեց: Բայց Հայերը իրանց թագաւորի օրինակից խրախուսուած՝ այնպիսի քաջութեամբ կռուեցան թշնամիների հետ, որ յաղթութիւնը տանելու վրայ էին, երբ դաւաճան Գագիկը ձայն տուեց թէ անհնար է թշնամիների բազմութեան դէմ կանգնել, և ինքն իրաններով թողեց ու փախաւ: Այսպիսով Հայերը վհատեցան, և Սմբատ ստիպուեցաւ յետքաշուիլ: Ահմատ չհամարձակելով ետեւից գնալ, յետ դարձաւ: Իսկ տիրաննք Գագիկը շուտով իւր դաւաճանութեան պատիժը ստացաւ. մինչ ջորի նստած դբօնում էր Վանի հրապարակի մէջ, Գագիկ Արծրունին՝ Աշոտի եղբայրը սպանեց նորան, և իւր եղբայրներին բանտից ազատելով՝ երեքը միասին միւս անգամ իշխեցին Վասպուրականի վրայ:

Սմբատի պարտութիւնը նոր առիթ տուաւ Աֆշինին Հայաստանի վրայ արշաւելու, մանաւանդ որ նախարարներն էլ միմեանց հետ ընկած էին: Թագաւորը ճայոց կողմերը քաշուեցաւ, և ոստիկանը բոլոր զօրութեամբ վնաց Վարսը պաշարեց, ուր ամրացած էին թագուհին, թագաւորահարսը և ուրիշ պալատական կանայք: Բերդականները շուտով անձնատուր եղան և Աֆշին Սմբատին բռնելու յոյսը կտրելով՝ հաշտութիւն առաջարկեց նորան, այն պայմանով որ Աշոտ որդուն պատանդ՝ և Չապուհ որդու գտերը կնութեան տալ իրան: Թա-

գաւորը անճարացած համաձայնեցաւ, և ոստիկանը փառաւոր հարսանիք անելով՝ վերադարձաւ Ատրպատական ձմեռը Գուլինի մէջ անցկացնելուց յետոյ։ Այնուհետեւ Աֆշին մէկ երկու անգամ էլ եկաւ Սմբատի վրայ, բայց չյաջողեցաւ բռնել նորան, մինչև որ մեռաւ և պատանդներն էլ ազատուեցան։

Աֆշինի տեղ եկաւ նորա եղբայրը Իւսուֆ, միշտ և նենգաւոր մարդ։ Սմբատ կամենալով իւր երկիրը Ատրպատականի ոստիկանի ազդեցութիւնից ազատել, խնդրեց ամիրապետից և նորա հաճութիւնն առաւ, որ հարկը ինքը ուղղակի Բաղդադ ուղարկէ։ Նոր ոստիկանը իւր կողմից հասկացրեց Բաղդադի արքունիքին թէ որքան վտանգաւոր է Հայոց թագաւորին ինքնագլուխ թողնել, և ինքը Սմբատի վրայ գնաց. բայց տեսնելով նորա պատրաստութիւնը, առանց պատերազմի յետ դարձաւ։ Քիչ ժամանակից յետոյ Իւսուֆ ազատամբեցաւ ամիրապետից, և Սմբատին պատուէր եկաւ որ նորա վրայ երթայ։ Թագաւորը մտածելով թէ Իւսուֆ կարող է իւր տիրոջ հետ հաշտուիլ և անհաշտ թշնամութիւն կապել իւր դէմ, մի փոքրիկ գունդ ուղարկեց Վասպուրականի կողմերը, յայտնելով ոստիկանին թէ այդ զօրքը նորա օգնութեան համար է։ Զուտով արգարե Իւսուֆ հաշտուեցաւ ամիրապետի հետ, և սաստիկ հրաման բերաւ Սմբատի վրայ՝ որ կրկին հարկ տայ։ Նախարարները թագաւորի ժողոված ծանր հարկերից նեղացած՝ դաւադրութիւն կազմեցին նորա կեանքի դէմ, և Ատրնեբսէհ՝ որին Սմբատ իւր անխարդախ հաւատարմութեան և ցոյց տուած օգնութեան համար Վրաց վրայ թագաւորեցրել էր, նոյնպէս միաբանեցաւ դաւաճանների հետ, որով-

հետեւ Սմբատ Եգերացոյ Կոստանդին թագաւորին, որ Ատրնեբսէհի փեսան էր, առանց իւր աներոջ հաճութեան բանտից ազատել և իւր երկիրն էր ուղարկել։ Թագաւորը այս ազատամբութիւնը իւր բնումը խեղդեց և դաւաճաններին ամենայն խստութեամբ պատժեց։

Բայց շուտով Սմբատ իւր անխոհմտութեամբ այնպիսի շարուլթեան առիթ տուաւ, որ թէ իւր և թէ երկրի թշուառութեան պատճառ պիտի լինէր։ Նախիջևան քաղաքը, որ Վասպուրականի և Սիւնեաց աշխարհի սահմանի վրայ գտնուելով յաճախ գլխուլթեան առիթ էր լինում երկու երկրների իշխանների մէջ, թագաւորը Սիւնեաց Սահակ իշխանին էր տուել՝ առանց Գագիկ Արծրունու բողոքների ականջ դնելու։ Գագիկ նեղացած զնայ միաբանեցաւ Ատրպատականի ոստիկանի հետ, որ Հայաստանի զօրութիւնը բաժանելու համար՝ թագաւորեցրեց նորան Վասպուրականի վրայ և խօսք կապեց նորա հետ Սմբատի վրայ գնալու։ Զուր աշխատեցաւ Սմբատ Յովհաննէս կաթողիկոսի միջնորդութեամբ և մեծագին ընծաներով դաժան ոստիկանի սիրտը շահել։ Կաթողիկոսը բանտարկուեցաւ, և Իւսուֆ Գագիկին առաջը ձգած՝ մտաւ Հայաստան ու սկսաւ երկիրը տակնուվրայ անել։ Սմբատ քաջուեցաւ Վրաստանի կողմերը, ուր ձմեռը պատրաստութիւն տեսնելով՝ գարնան սկզբները եկաւ Զիրախաւան և իւր Աշոտ ու Մուշեղ որդոց ուղարկեց ոստիկանի բանակի վրայ, որին առաջնորդում էր Գագիկ Արծրունին։ Կռուի տաքացած ժամանակը՝ Ուտէացի գունդը թագաւորական զօրքից բաժանուեցաւ, և Մուշեղ բռնուելով տարուեցաւ Գուլին ոստիկանի մօտ։ Այնուհետեւ Հայաստանի դաւաճները

անպաշտպան մնացին թշնամիների առաջ, որոնց անգլթուլթիւնից աղատուելու համար՝ շատերը իրանց տուն ու տեղը թողին և ապաւինեցան լեռները ու անառիկ ամրոցները:

Գաղիկ խղճահարուեցաւ այս թշուառութիւնը տեսնելով, նա մտածեց որ իւր վիճակն էլ լաւ չի լինի՝ եթէ հայաստանը Իւսուֆի ձեռքը մնայ. ուստի ծածուկ առաջարկեց Սմբատին ոստիկանի գէմ նորա հետ միաբանելու: Բայց թագաւորը արդէն վհատած էր. ամիրապետին ուղարկած դեսպանութիւնը անյաջող յետ էր դարձել, Յունաց կողմից էլ Լեոն կայսեր մահուան պատճառով օգնութեան յոյս չկար: Այսպիսով ամեն կողմից անօգնական մնացած, իւր սեպհական իշխաններից էլ մոռացուած, Սմբատ մի խումբ հաւատարիմ քաջերով ապաւինեցաւ Կապոյտ բերդը, որ Իւսուֆ շուտով պաշարեց: Բերդապահ զօրքը թագաւորի ներկայութեամբը ոգևորուած՝ Իւսուֆի մի քանի յարձակումները քաջութեամբ յետ մղեց, մեծ կոտորած գործելով նորա բանակում, որի ճակատը քրիստոնեաներից էր բաղկացած: Մի տարուց յետոյ՝ Սմբատ ուղից նեղացած և քրիստոնեաների թափուած արեանը խնայելով, անձնատուր եղաւ այն պայմանով որ իւր բոլոր բերդականների կեանքը անվնաս մնայ (913): Երգմնազանց Իւսուֆ Սմբատին մի ամբողջ տարի բերդի մէջ տանջելուց յետոյ, անարդ մահով սպանեց նորան Երնջակու բերդի առաջ, որի երկար դիմադրութիւնից զայրացած՝ իւր բարկութիւնը թագաւորի վրին թափեց (914): Այնուհետեւ Երնջակն էլ շուտով առնուեցաւ:

49.

Աշոտ Բ. Երկաթ և իւր առաջին լաջոգութիւնները (915).— Իւսուֆի նոր արշաւանքը, սով (918).— Աշոտ Կոստանդնուպօլսում. — Աշոտի պատերազմները համանուն Աշոտ սպարապետի հետ. — Նախարարների ապստամբութիւնը. — Իւսուֆ Վասպուրականում. — Աշոտ Սեանայ կղզում. իւր մահը (928):

Իւսուֆ Սմբատին ձերբակալելով՝ առ ժամանակ հայաստանի տէր էր դարձել և նորա զօրքերը շատ ամուր բերդեր պահել էին: Աշոտ, որ ոստիկանի կատաղութիւնից աղատուել էր, հօր աղէտալի մահից յետոյ արդար վրէժխնդրութեամբ բորբոքուած իւր ձեռքի տակ ունեցած զօրքով յարձակեցաւ թշնամիների վրայ և կարճ միջոցում հայաստանը մարբեց նոցանից. համարեա բոլոր ամուր քաղաքներն ու բերդերը, որ օտար զօրքերը բռնել էին, հետզհետէ առնուեցան և նորա մէջի զօրքերը սրի ճարակ եղան: Այս յաղթութիւնների համբաւը նախարարներին համեւելով, որոնք իրանց բերդերում փակուած էին, եկան հաւաքուեցան և Աշոտին գահը նըստեցրին (915):

Աշոտ Բ, որ իւր զարմանալի ուժի և քաջութեան համար Երկաթ մականունը ստացաւ, իւր թագաւորութեան տարիները անընդհատ պատերազմների մէջ անցկացրեց արտաքին թշնամիների և ներքին ապստամբութիւնների գէմ, որոնց պատճառով հայաստանը քարուքանդ եղաւ: Իւսուֆ իւր պահապան զօրքերի կոտորուելն ու հայաստանից արտաքսուելը տեսնելով, նոր զօրք ուղարկեց առաջուանից աւելի մեծ պատրաստութեամբ, որոնք երկրի զանազան կողմերը ջրուելով՝ ամեն տեսակ

անգլիացիները գործեցին, շատ անմեղ մարդիկ կոտորեցին, քաղաքներ ու գիւղեր աւերակ դարձրին. և այս թշուառութիւնների առաջն առնել չկարողացաւ Աշոտ, որովհետեւ նախարարներից շատերը միմեանց հետ գրծութեան և կռուի մէջ էին: Փոքր ինչ յետոյ ոստիկաններ էլ եկաւ, իւր բնակութիւնը հաստատեց Դուինի մէջ, որտեղից անձամբ առաջնորդում էր իւր զօրքի ապստամբութիւններին: Այդ ասպատակութիւնները մի քանի տարի տևեցին, որոնց պատճառով վարուցանը խափանուելով՝ մի սարսափելի սով առաջ եկաւ: Յուսահատութիւնը այնտեղ հասաւ, որ ծնողները իրանց որդոց ծախում էին, որպէս զի նոցա գնով գոնեա իրանք կարողանան վերահաս մահից ազատուիլ. գտնուեցան մինչև անգամ մայրեր, որոնք իրանց դաւակներին եփեցին ու կերան (918):

Հայաստանի այս թշուառութիւնը արձագանք գտաւ վերջապէս Բիւզանդիայում: Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ մի անգամ մեծ փրկանքով ազատուել էր Իսուֆի ձեռքից և այժմ իւր ապահովութեան համար այս աւայն կողմը թափառական շրջում էր, Վրաց թագաւորի պալատում մի միտնաբերական թուղթ ստացաւ Յունաց Նիկոլայոս պատրիարքից, որի մէջ Կոստանդին Պոլսի Կաթողիկոսի կայսեր կողմից օգնութեան յոյս էր տրուում Հայոց: Կաթողիկոսի գրած թախանձանաց թղթի վրայ, կայսրը հրաւէր ուղարկեց Հայոց թագաւորին և հայրապետին Կոստանդնուպոլիս գալու: Աշոտ գնաց և մի գունդ օգնական զօրք ստացաւ կայսրից. իսկ կաթողիկոսը խորհմութիւն համարեց ուղեկից լինել նորան, կասկածելով թէ մի գուցէ իւր ներկայութիւնը, մանաւանդ հա-

յատուանի այդ ճգնաժամին, Բիւզանդիայի արքունիքին ու կղերին առիթ տայ կրօնական միութեան խնդիրն արծարծելու:

Ըփոթեցաւ Իսուֆ Յունաց օգնութեան համբաւն առնելով, և այնպիսի մի խորհուրդ յղացաւ, որ իւր բանակներից աւելի պիտի նպաստէր նորան ցանկացած նպատակին հասնելու. Աշոտի հօրեղբորդուն՝ համանուն Աշոտ սպարապետի գլխին թագ գրաւ և Հայաստանի թագաւոր անուանեց: Այսպիսով երկրի մէջ մի նոր պառակտում ձգեց և ինքը մի կողմ քաշուեցաւ: Զատ պատերազմներ եղան երկու Աշոտների մէջ և Հայոց արիւնք թափուեցաւ ոչ թէ երկրի լաւութեան համար, այլ երթափուեցաւ ոչ թէ երկրի լաւութեան համար: Կու իշխանների փառասիրական նպատակների համար: Յովհաննէս կաթողիկոսը երեք-չորս անգամ մէջ մտաւ, մինչև որ վերջապէս յաջողեցաւ հաշտեցնել նոցա: Հաշտմանից և որ վերջապէս յաջողեցաւ հաշտեցնել նոցա: Հաշտութիւնը կայացաւ Դուինում և կնքուեցաւ փառաւոր հանդէսներով, որոնք հարկաւ չկարողացան ջնջել այնչափ անօգուտ արիւնհեղութիւնների յիշատակը:

Աշոտ սպարապետի վարմունքը իւր հետևողներն ունեցաւ: Գուգարաց Վասակ և Աշոտ իշխանները, Ուտեացոյ Մովսէս իշխանը և առհասարակ ամեն մեծ ու փոքր նախարարները պարծանք համարեցան ապստամբել թագաւորից և ինքնագլուխ լինել. մինչև անգամ Աշոտ Երկաթի աները՝ Սահակ իշխանը երկու անգամ զէնք աւելաւ իւր փետի գէմ, իսկ Աբաս թագաւորեղբոր ատեւութիւնը այն աստիճանի հասաւ, որ Աշոտի կեանքի դէմ գաւառականութիւն կազմեց: Աշոտ զարմանալի արիւթեամբ զուարթ այդ ապստամբութիւնները և դաւաճանների բողոքեց այդ ապստամբութիւնները և դաւաճանների բողոքը խորհուրդները խորտակեց, գլխաւոր յանցաւորներին

շաւի Աշոտ Երկաթի յաջորդները բոլորովին հրաժարու-
յան իրանց նախորդների քաղաքականութիւնից. նորա
բաւականացան իրանց տոհմական երկրներով և աշխա-
տեցան լոկ իրանց բարոյական հեղինակութիւնը տարա-
ծել միւս երկրորդական իշխանութիւնների վրայ: Այս-
պիսով ազգամիջեան սլաւերազմները վերջացան, երկիրը
խաղաղացաւ, երկրագործութիւնը, արուեստները և վա-
ճառականութիւնը, որոնք մի ազգի երջանկութեան ազ-
բիւրներն են, ծաղկեցան ու նշանաւոր զարգացման հասան:

Աշոտ Բ անորդի մեռնելով, նախարարները Վաս-
սուրականի Գագիկ թագաւորի խորհրդով՝ նորա տեղ
թագաւորեցրին Աբաս եղբօրը (928—951): Իւր աթոռը
Կարս քաղաքի մէջ հաստատելով, Աբաս իւր բոլոր մտա-
դրութիւնը դարձրեց ժողովրդի բարօրութեան վրայ,
աշխատելով նորա վէրքերը բուժել և նիւթական ու բա-
րոյական վիճակը ապահովել: Աֆշինի հետ խաղաղու-
թեան նոր դաշն կապեց և Դուինի ոստիկանի հետ բա-
րեկամական յարաբերութիւնների մէջ մտաւ: Գերեալ
հայ իշխանները արաբացի զերինների փոխանակուեցան
և իրանց առաջին տեղերը հաստատուեցան: Այսպիսով
վստահութիւնը կամաց կամաց ամեն տեղ տիրեց, և ժո-
ղովուրդը սկսաւ խաղաղութեան բարիքները վայելի:

Այս խաղաղութեան տարիներով Աբասի խնամքով
շատ կործանուած քաղաքներ ու աւաններ նորոգուեցան,
վանքեր ու եկեղեցիներ շինուեցան: Մինչդեռ Կարսի
հոյակապ մայր եկեղեցու շինութեանն էր զբաղուած,
Աբաս ստիպուեցաւ զէնք առնել Արխաղների դէմ, որոնց
Բեր թագաւորը հեզնութեամբ ուղարկել էր ասիլու նո-
րան՝ թէ գալիս է Կարսի եկեղեցին Յունաց ծէսով օծել

տալու: Աբաս Գէորգ Մարզպետունի զօրապետի հետ
զնաց նորա վրայ և Կուր գետի ափին երկու անգամ
զարկեց ու յրուեց նորա զօրը: Բեր բռնուեցաւ և մայ-
քաքաղաքի եկեղեցին տեսնելուց յետոյ, աչքերի լոյսից
զրկուեցաւ:

Աբաս իրանից յետոյ երկու որդի թողեց, Աշոտ և
Մուշեղ: Անդրանիկը յաջորդեց հօրը Աշոտ Գ անունով
(952—977), բայց օծման հանդէսը ինը տարի յետա-
ձգուեցաւ, մասամբ շրջակայ թշնամիների ապստամբու-
թիւնների, մասամբ էլ եղբօր փառասիրութեան պատ-
ճառով: Աշոտ Ղիրակը ասպատակներից մաքրելուց յետոյ,
նախարարների ցանկութեամբ Աղուանից Փիլիպպոս թա-
գաւորի և նոցա Յովհաննէս կաթողիկոսի ներկայութեանը
թագաւոր օծուեցաւ: Անի քաղաքում, որ այնուհետեւ
Քաղաքաւանեաց թագաւորների անսովոր աթոռանիստն
եղաւ: Իւր եղբայրը Մուշեղ մի քանի կուսակիցներ ժո-
ղովեց իւր շուրջը և նոցա օգնութեամբ Վանանդ զաւա-
ռում առանձին թագաւորութիւն հիմնեց Կարս մայրա-
քաղաքով (968): Աշոտ ներքին կռիւների պատճառ չտա-
լու համար՝ ոչ միայն ճանաչեց այս նոր թագաւորու-
թիւնը, այլ և լաւ յարաբերութիւններ սահմանեց իւր
եղբօր հետ:

Աշոտ Գ-ի թագաւորութեան զլիսաւոր պարծանքը
այն բարեգործական հաստատութիւններն են, որոնց վրայ
մինչև այն ժամանակները համարեա միայն եկեղեցին էր
հոգում: Բացի վանքերից ու եկեղեցիներից, շատ քա-
ղաքներում որբերի ու աղքատների համար հիւանդանոց-
ներ ու անկեղանոցներ շինեց, որոնց մեծամեծ եկամուտ-
ներ կապեց: Իւր խոնարհութեան ու զթութեան գեղե-

ցիկ ապացոյցն այն է, որ երբէք սեղան չէր նստում առանց իւր մօտ աղքատ ու անկար մարդիկ ունենալու: աղզն էլ երախտագիտութեամբ Ողորմած անունը տուաւ նորան և նորա յիշատակը անջինջ պահեց:

Աշոտ իւր ժողովրդի բարոյական և նիւթական զարգացման հետ երկրի պահպանութեան վրայ էլ առանձին խնամք առաւ, որովհետեւ այնպիսի ժամանակ էր թագաւորում, երբ հզօրի իրաւունքից դուրս ուրիշ իրաւունք չէր ճանաչվում: Ուստի բերդերի ու ամրոցների թիւը աւելացրեց և հէնց սկզբից մի մշտակայ բանակ կազմեց 90,000 հետեակ և ձիաւոր զօրքերից, որոնց վրայ զօրապետ կարգեց Գէորգ Մարզպետունու Գոռ որդուն: Այս պատկառելի զօրութեամբ Աշոտ մի փառաւոր պատերազմ տուեց և մի պատերազմից էլ պատուով ազատուեցաւ: Համտուն զօրապետը ամիրապետից ապստամբելով, Միջագետքն ու Ատրպատականը տալիսովրայ էր արել և նոյն դիտաւորութեամբ Հայաստանի սահմաններին էր մօտեցել: Աշոտ զնաց նորա դէմ, արինահեղ պատերազմի մէջ յաղթեց նորան, իրան էլ բռնեց ու գլուխը կտրեց: Այս դէպքը բնականաբար ամիրապետին հաճելի լինելով, նպաստեց բարեկամական յարաբերութիւնները աւելի ևս ամրապնդելու նորա և Աշոտի մէջ:

Սորանից մի քանի տարի յետոյ Յովհաննէս 2-մէլիկ կայսրը Միջագետքի կողմերը գալով Արաբացոց հետ պատերազմելու, յանկարծ յետ դարձաւ և զնաց բանակեցաւ Տարօն գաւառում՝ սպառնալի դիրք բռնելով: Հայերը ամեն կողմից եկան հաւաքուեցան իրանց սիրելի թագաւորի դրօշակների տակ. նոյն իսկ Աշոտ Բ Արծրունին, Վասպուրականի թագաւորը, մի գունդ օգնական

զօրք ուղարկեց նորան: Այսպիսով Աշոտ 80,000 զօրով զնաց կայսեր առաջ, որ ականածելով նորա զօրութիւնից՝ 10,000 հեծելազօր օգնութիւն խնդրեց Աշոտից և Հայաստանի սահմաններից հեռացաւ: Այնուհետեւ Աշոտ մի քանի տարի էլ թագաւորեց և մեռաւ 26 տարի իւր աղզը հայրաբար խնամելուց յետոյ:

Աշոտ Դ-ի որդին Սմբատ Բ. հօր շաւղովը ընթանալով, իւր 10 տարուայ թագաւորութիւնը աշխարհաշինութեամբ և իւր տէրութեան ապահովութեան վրայ հոգ տանելով անցկացրեց: Այս նպատակով նա Անի քաղաքը դրսից ամրացրեց, ներսն էլ փառաւոր շինութիւններով զարդարեց: Այս խաղաղ պարասմունքները ընդհատուեցան մի պատերազմով, որ Սմբատ պարտաւորուեցաւ տալ իւր անհանգիստ հօրեղբոր՝ Կարսի Մուշեղ թագաւորի դէմ: Սմբատ նորան պատժելու համար՝ մտաւ նորա երկիրը և Ջատիկ բերդը գրաւեց. բայց Մուշեղ Տայոց Դաւիթ կիւրապազատի օգնութեամբ յետ քչեց իւր եղբորորդուն, և երկու թագաւորները ստիպուեցան հաշտութիւն անել: Սմբատ իւր թագաւորութեան վերջին օրերը մի անարժան գործ արաւ՝ եկեղեցական կանոնների հակառակ իւր քրոջ աղջկայ հետ ամուսնանալով:

Դադիկ Ա Սմբատ Բ-ի եղբայրն ու յաջորդը իւր իմաստութեամբ և մեծագործութեամբ Բագրատունեաց տան փառքն ու պարծանքն եղաւ (990—1020): Նորա երեսնամեայ թագաւորութիւնը մշտնջենական խաղաղութեան և ազգային յառաջագիմութեան ժամանակ եղաւ. արտաքին թշնամիները նորա զօրութիւնից պատկառելով՝

նակից Հայ իշխանները օգնութիւն գտնելով նորանից՝ սէր ու յարգանք կապեցին նորա վրայ: Այսպիսով Գագիկ միջոց ունեցաւ իւր գործունէութիւնը ամբողջապէս ժողովրդի բարոյական և նիւթական զարգացմանը նուիրելու: Բարեգործական հաստատութիւնները, որոնք Աշոտ Գ-ի և Սմբատ Բ-ի ժամանակ հիմնուել էին, Գագիկ Ա-ի օրով աւելի ևս բազմացան ու ճոխացան. հարիւրաւոր վանքեր ու դպրոցներ նպաստեցին ժողովրդի ամեն դասերի մէջ քրիստոնէական լոյսն և ուսումը տարածելու: Երկրագործութիւնը և վաճառականութիւնը Գագիկի շնորհով նոյնպէս բարգաւաճեցան. Հայաստանի բազմամարդ ու վաճառաշահ քաղաքները՝ Անի, Արծն, Բաղէշ, Նախիջևան, Տնոկաց, Պարսից և Արաբացոյ հարուստ ապրանքների շտեմարաններն եղան: Գագիկ, որ եկեղեցիներին ու եկեղեցականներին մեծամեծ եկամուտներ կապեց, սիրում էր եկեղեցի յաճախել և շատ անգամ անձամբ ժամերգութեանը մասնակից էր լինում: Իւր մահը, որ պատահեցաւ 1020-ին, ընդհանուր ցաւ պատճառեց:

51.

Անի քաղաքի ծագումը և շինութիւնը:

Բազրատունեաց մեծագործութեան ամենագեղեցիկ արդիւնքն եկաւ Անին, «Հազար և մէկ եկեղեցիների» քաղաքը, իւր զարմանալի պարսպներով ու աշտարակներով, իւր հրաշակերտ պալատներով ու տաճարներով: Այս փառաւոր մայրաքաղաքը, որի բնակիչների թիւը իւր ծաղիկած ժամանակը, եւրոպացի ճանապարհորդների կարծիքով, մէկ միլիոնի պիտի հասած լինի, Հայաստա-

նի ուրիշ քաղաքների համեմատութեամբ նոր ծագում ունի: Ութերորդ դարու վերջերը Աշոտ Մսակեր, Բագրատունեաց թագաւորութեան հիմնադրի պապը, Ջիրական գաւառը Կամսարականներից գնելով, իւր ընտանիքով բնակեցաւ Անիում, որ այն ժամանակ մի փոքրիկ աւան էր: Կամսայ կամայ Անին շէնացաւ ու ընդարձակուեցաւ և Սմբատ Բ-ի ու Գագիկ Ա-ի օրով, այսինքն երկու հարիւր տարուայ ընթացքում, ամենամեծ փառաւորութեան հասաւ:

Աշոտ Գ Ոգորմած առաջին անգամ աթոռը հաստատեց Անիում, և նոր մայրաքաղաքի պաշտպանութեան համար մի ամուր բերդ շինեց: Նորա կինը, Խոսրովանոյշ թագուհին, որ Հաղբատայ ու Սանահնի հոյակապ վանքերն է կառուցել, անշուշտ իւր մեծագործութեան յիշատակը թողած պիտի լինի և իւր ամուսնու սիրած քաղաքում: Սակայն Անիի սքանչելի շինութիւնների մեծ մասը վերաբերում են Սմբատ Բ-ի թագաւորութեանը: Իւր աթոռանիստը արեւելեան և հարաւային կողմերից Ախուրեան գետով պաշտպանուած լինելով և արեւմտեան կողմից ծաղկոցածորով, Սմբատ հիւսիսային կողմից ամրացրեց նորան կրկին պարսպներով ու բլուրակ աշտարակներով և լայն ու խոր քարաշէն փոսով, որոնց շինութեան վրայ ութ տարի գործ դրեց: Պարսպների բազմաթիւ մուտքերից այսօր 11-ը նշմարում են: Երկու պատերի պլոստոր մուտքերը մէկ ուղղութեամբ շինած չեն այլ ներքինը արտաքինի ձախ կողմը՝ բաւական հեռու ընկած է. և այս անշուշտ այն նպատակով՝ որ եթէ թշնամին առաջին պարսպին տիրէր, նոր արգելքի հանդիպէր քաղաքը մտնելու. հաւանական է որ մնացած

մուտքերն էլ նոյն կերպով շինած էին: Արտաքին պարսպի գլխաւոր մուտքի առաջ բարձրացող պատը ծածկուած է արձանադրութիւններով, և այս արձանադրութիւնների մէջ խաչքարի վրայ մի առիւծ է փորագրուած, որ յիշեցնում էր հայ զինուորներին, թէ իւր յոյսը խաչի և իւր բազկի զօրութեան վրայ դնելու է:

Քաղաքի մէջ թաղաւորը հռչակաւոր Տրդատ ճարտարագետին մեծամեծ եկեղեցիներ ու պալատներ շինել տուեց, որոնց աւերակները մինչև այսօր տալեցնում են ճանապարհորդներին: Արքունի պալատը իւր հարիւրաւոր սենեակներով բարձրանում էր Ծաղկոյաձորին նայող արևմտեան մասի վրայ. նորա ճակատը հարուստ միւսիոններով զարդարուած էր, մեծ գուռը արաբական թմկենազեղեցիկ ոճով էր շինուած: Տրդատի հանճարի գործն է իմէջ այլոց և հրաշալի մայր եկեղեցին, որի վրայ արուեստագէտների կարծիքով արաբական և բիւզանդական ոճի խառնուրդ է երևում: Տաճարը, որի սրածայր յարկը քառակուսի խոշոր քարերով ծածկուած է, ներսից բարձրաբերձ կամարների վրայ հաստատուած է և բացի կաթողիկէից՝ համարեա անարատ մնացած է: Ընդի դրսի կողմը աղբեցնում է իւր զարդերի գեղեցկութեամբ և քանդակների նրբութեամբ, իսկ ներսի կողմը՝ իւր պարզութեամբ: Ամբողջ տաճարը երեք մասից է բաղկացած. միջին գլխաւոր մասը և երկու կողմնական թևերը. միջին մասը 107 ոտնաչափ երկայնութիւն ունի և 66 ոտնաչափ լայնութիւն: Սմբատ Բ սկսաւ շինել այս եկեղեցին և աւարտեց Պապիկ Ա-ի ամուսինը Պատրամիտէ թաղուհին. իսկ Պապիկ շինեց ուրիշ մեծ ու փառաւոր եկեղեցի Գրիգոր Լուսաւորչի անունով:

Ե. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ-ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԳԼԳԻԿ Բ.—ՍԵԼՋՈՒԿԵԱՆՑ ԱՐՁԱՒԱՆՔՆԵՐԸ

52.

Յովհաննէս-Սմբատ (1020). Կռիւ գահակալութեան համար.— Մելչուկեանց արչաւանքը Հայաստան.— Վասպուրականի թագաւորութեան վախճանը (1021).— Անիի վաճառման լեռկարը.— Յովհաննէս-Սմբատի մահը (1040):

Պապիկ Ա երկու որդի թողեց. Յովհաննէս-Սմբատ և Աշոտ: Անդրանիկը զանգաղ, երկչոտ և պատերազմական գործերի անհմուտ էր, իսկ կրտսերը ընդհակառակն ամեն ընդունակութիւններն ունէր իւր երկիրը երջանիկ անելու և նորա քաղաքական գոյութիւնը ապահովելու. նա առոյց, քաջ ու ճարտար երիտասարդ էր: Բայց անդրանիկութեան իրաւունքը յաղթեց և Յովհաննէս-Սմբատ ժառանգեց իւր հօր աթոռը (1020): Այն ժամանակ Աշոտ ժողովեց իւր շուրջը մի քանի կուսակիցներ և ամիջապէս թշնամական յարաբերութիւններ սկսեց իւր եղբոր հետ: Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորին էլ իւր կողմը ձգելով, նորանից ստացած օգնութեամբ իւր գունդը ստուարացրեց և ուղղակի Անիի վրայ գնաց: Թագաւորը թէև 60,000 զօրք ունէր ձեռքի տակ և մայրաքաղաքի թմրութիւնները իւր ետև, բայց և այնպէս չկարողացաւ դիմանալ Աշոտի յանդուգն յարձակմանը, որ ցրուեց ու փախցրեց նորա ահագին բանակը: Նախարարները երկու եղբայրների միմեանց հետ հաշտեցնելու համար՝ գիմեցին Պետրոս Դիտադարձ կաթողիկոսի և Վրաց Դիորդի թագաւորի միջնորդութեանը: Խաղա-

դուժինը կայացաւ այն պայմանով՝ որ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորէ Անիի և նորա շրջակաների վրայ, իսկ Աշոտ Պարսկաստանի և Վրաստանի սահմանակից երկրների վրայ, և առաջինի մահից յետոյ երկրորդը միայնակ իշխէ բոլոր տէրութեան վրայ:

Սակայն Աշոտի փառասիրութիւնը չէր կարող զոհ մնալ այս որոշմամբ, և նա սկսաւ ձեռքի տակից աշխատել իւր բաղձանքին հասնելու: Իւր կողմնակիցներից մէկի բանսարկութեամբ Գիորգի թագաւորին զրգուեց իւր եղբօր դէմ, և մի անգամ մինչ Յովհաննէս-Սմբատ մայրաքաղաքից դուրս մի տեղ մնացել էր գիշերն անցկացնելու, Վրացիք յանկարծ վրայ թափուեցան, բռնեցին նորան և իրանց թագաւորին տարան: Գիորգին կալանաւորեց Յովհաննէս թագաւորին և միայն երեք բերդ առնելով նորանից՝ բանտից ազատեց: Այս անյաջողութիւնը տեսնելով, Աշոտ մի ուրիշ թակարդ լարեց իւր եղբօր համար. ծանր հիւանդ ձեռնալով, մարդ ուղարկեց նորա մօտ և խնդրեց որ գայ վերջին անգամ նորահետ տեսնուելու: Միամիտ թագաւորը դնաց, և մինչ Աշոտի անկողնին մօտենում էր, ընկաւ առաջուց պատրաստած թակարդի մէջ և սկսաւ խնդրել եղբօրը, որ խնայէ իրան: Ապիրատ իշխանը թագաւորին դարանից հանեց, որ իբրև թէ Աշոտի պատուէրի համեմատ մի անծանօթ տեղ տանի նորան և սպանէ, բայց տարաւ Անի և իւր աթոռը նստեցրեց. իսկ ինքը Աշոտի վրէժ-խնդրութիւնից ազատուելու համար՝ ապաւինեցաւ Դուինի Աբուլսլար ամիրայի մօտ, ուր ոմանց չարախօսութեամբ կասկածի տակ ընկնելով՝ սպանուեցաւ:

Մինչ այսպէս երկու եղբայր դահի համար վիճում

էին միմեանց հետ, մի նոր փոթորիկ էր պատրաստվում Հայաստանի համար: Տուղրիլ-Բէգ, Սելճուկեան թուրքերի իշխանը, որի նախորդը Հասան Տիգրիս գետն անցել Միջագետքը տակնուվրայ էր արել, իւր խառնիճաղանձ բազմութիւնը արձակեց Հայաստանի վրայ: Այս բարբարոսների կատաղութեան առաջին զոհն եղաւ Վասպուրականը: Զուր Սենեքերիմ թագաւորը իւր բոլոր զօրութիւնը Չապուհ գօրավարի և Դաւիթ արքայորդու առաջնորդութեամբ ուղարկեց թշնամիների առաջ. նորա զօրքը յաղթուեցաւ և Տուղրիլ իւր արշաւանքը շարունակելով՝ Յովհաննէս-Սմբատի երկիրը մտաւ: Վասակ Պահլաւունի սպարապետը, որ նոյն ժամանակ Նիգ գաւառի Բջնի բերդումն էր և հազիւ 500 հոգի ունէր իւր ձեռքի տակ, քաջութեամբ ճեղքեց թշնամիների բազմութիւնը և Սերկիլոյ լեռան վրայ բարձրացաւ որ փոքր ինչ հանգստանայ: Այդտեղ դաւաճանութեամբ սպանուեցաւ նա, ըստ ոմանց քնած ժամանակը սարից ներքև գլորուելով, իսկ ըստ այլոց աղօթք անելիս՝ մի քար եկաւ և գլուխը ջախջախեց:

Այս առաջին արշաւանքից յետոյ Տուղրիլ յետ քաշուեցաւ, անցաւ Պարսկաստան, և բոլոր երկիրը նուաճելով՝ վերականգնեց Պարսից թագաւորութիւնը—նոր սպառնալիք բաժանուած ու տկարացած Հայաստանի համար: Արդէն Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը զգալով որ անկարող պիտի լինի իւր տէրութիւնը այսպիսի ահարկու հարկանի դէմ պաշտպանելու, առաջարկեց իւր թագաւորութիւնը տալ Յունաց Վասիլ Բ կայսեր և նորա փոխարէն ստանալ Սեբաստիայ քաղաքը իւր շրջականերով: Կայսրը բնականաբար սիրով ընդունեց այս առա-

ջարկութիւնը, և Սենքերիմ իւր բոլոր անով, իշխաններով ու զօրքով տեղափոխուեցաւ Սերաստիա (1021): Եթէ այդ ժամանակ Անիի գահի վրայ մի ուրիշ աւելի արժանաւոր մարդ նստած լինէր, հաւանական է որ Սենքերիմ չէր յուսահատուիլ, այլ պաշտպանողական դաշն կը կապէր նորա հետ, և Հայաստանի միւս իշխանները երկու թագաւորների օրինակին հետեւելով՝ դուրսէ կը միանային նոցա հետ հասարակաց թշնամու դէմ դնելու համար: Բայց Յովհաննէս-Սմբատի վրայ յոյս պնել չէր կարելի, քանի որ նա թոյլ ու անհոգ մարդ էր և աւելի իւր հանգիստ կեանքի քան տէրութեան շահերի վրայ էր մտածում:

Ճշմարտութիւնը կատարելապէս արդարացրին այս ճշմարտութիւնը: Վասիլ կայսրը Վրաց Գիորգի թագաւորի աղստամբութիւնը զսպելու համար՝ 1023 թուին բազմաթիւ զօրքով եկաւ նուաճեց նորան և սկսաւ Հայաստանի սահմաններին մօտենալ: Յովհաննէս-Սմբատ, որ ձեռքի տակից մեծ օգնութիւններ էր արել Գիորգիին, վախեցաւ կայսեր վրէժխնդրութիւնից և առանց իւր եղբօր հետ խորհուրդ անելու, որ հաստատուն դաշնադրութեամբ թագաւորութեան ժառանգն էր, Պետրոս Գեաղարձ կաթողիկոսի ձեռքով երգման յետկար ուղարկեց կայսեր, որով խոստանում էր Անին իւր մահից յետոյ նորան տալ: Կայսրը այս անակնուկէ յաջողութեան վրայ ուրախացած՝ վերադարձաւ իւր երկիրը առանց Յովհաննէս թագաւորին անհանդիստ անելու: Մի քանի տարի յետոյ Վասիլ յաջորդը Կոստանդին՝ մահուան անկողնի մէջ խղճահարուելով իւր եղբօր անիրաւութիւնից, կանչել տուեց Կիրակոս անուհով հայ քահանային,

որ կաթողիկոստանին ծանօթ մարդ էր, և Յովհաննէս-Սմբատի նամակը յանձնեց նորան ասելով. «Տնր այս թուղթը տնւր քո թագաւորին և ասանորան իմ կողմից, թէ ինչպէս ամեն մահկանացու՝ ես էլ յաւիտենականութեան չէմքի վրայ եմ կանգնած և չեմ կամենում ուրիշ սեպհականութիւնը յափշտակել. թող ուրեմն յետ առնէ իւր թագաւորութիւնը և իւր որդոցը տայ» (1029): Անարժան քահանան այս թուղթը իւր մօտ պահեց, և երբ Կոստանդին մեռաւ և նորա տեղ նստաւ Միքայել Ե, տարաւ մեծ գնով նոր կայսեր ծախեց (1034): Այս գործը՝ որ հայ մարդու և մանաւանդ Աստուծոյ պաշտօնէի ձեռքով կատարուելու համար մեծ ամօթ ու նախատինք է բերում, դառն հետեանքներ ունեցաւ Հայաստանի ապագայի համար:

Այս հանգամանքների մէջ մեռաւ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորը. նորանից փոքր ինչ առաջ մեռել էր և նորա եղբայրը Աշոտ, թողնելով մի որդի Գագիկ անուհով, որ թէև դեռ 14 տարեկան պատանի էր, բայց իւր բարեմասնութիւններով մեծ յոյս էր տալիս (1040):

53.

Միքայել կայսեր Անին պահանջելը. Վեստ Սարգիս և Վահրամ Պահլավունի. — Հայոց յաղթութիւնները Յունաց վրայ. — Գաղիկ Բ-ի թագաւորելը (1042). Վեստ Սարգիսի դաւաճանութիւնը. — Յունաց կրած նոր պարտութիւնը. — Գաղիկի Կոստանդնուպոլսի գնալը և այնտեղ արգելուիլը (1045). — Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի արարմունքը. — Յունաց մուտքը Անի:

Յովհաննէս-Մմբատի մահով անկարգութիւնները դուռը բացուեցաւ. նախարարների մէջ տարաձայնութիւններ ընկան, և երկիրը անպաշտպան մնալով՝ արտաքին թշնամիների յարձակմունքներին ենթարկուեցաւ: Այդ միջոցին Միքայել կայսեր դեսպաններն էլ հասան, որոնք իրանց տիրոջ կողմից եկել էին Անին իւր շրջակայ դաւառներով պահանջելու: Այս վտանգի առաջ հայ իշխանները առ ժամանակ միաբանեցան և միաբերան մերժեցին կայսեր պահանջը կատարելու: Բայց այս երկար չտևեց. շուտով կրքերը նոր զօրութեամբ արծարծուեցան և չպիտի հանդարտուէին մինչև որ հայաստանը կորստեան անդունդը չձգէին: Երկու կուսակցութիւն կեղերում էին այդ ժամանակ մայրաքաղաքի բնակիչներին. մէկի գլուխն էր Վեստ Սարգիս Սիւնին, տէրութեան խնամակալը, իսկ միւսինը՝ Վասակ Պահլավունու եղբայր Վահրամ սպարապետը: Վեստ Սարգիս մի փառամոլ մարդ էր, որ տէրութեան գանձերը ձեռք ձգելով և շատ բերդեր ու քաղաքներ իւր կողմնակից զօրքերով բռնելով՝ կամենում էր հայաստանի թագը իւր գլխին դնել, կամ եթէ այդ չյաջողի՝ Յունաց կայսեր տալ: Վահրամ Պահլավունու կուսակցութիւնը ընդհակառակն կամենում

էր թագաւորութեան օրինաւոր ժառանգին գահը նստեցնել և մինչև վերջին շունչը նորա իրաւունքները պաշտպանել:

Միքայել կայսրը հայոց բացասական պատասխանի վրայ զայրացած՝ վճռեց զէնքի զօրութեամբ իւր մտադրութիւնը առաջ տանել: Երեք բանակ հետզհետէ ուղարկուեցան հայաստան, որոնք թէև շատ աւեր ու կոտորած գործեցին, բայց չկարողացան իրանց նպատակին հասնել: Վերջապէս մի շորրորդ բանակ էլ եկաւ 100,000 հոգուց բաղկացած՝ և Անին պաշարեց. միևնոյն ժամանակ Դաւիթ Անհողին Աղուանից թագաւորը Յունաց դրդմամբ հայաստանի հիւսիսային արևմտեան դաւառները վրաւեց, ճանապարհի վրայ եղած քաղաքներն ու գիւղերն ոտնակոխ անելով: Գոռոզ Յոյները վստահ իրանց զօրութեան վրայ՝ ամեն օր նախաափնքներ ու հայհոյական խօսքեր էին ուղարկում քաղաքացոյց, մինչև որ Վահրամ սպարապետը 30,000 զօրքով դուրս եկաւ և յանդուզն յարձակմամբ զարկաւ կոտրեց թշնամիները բանակը: Յաղթութիւնը կատարեալ էր. Յոյները հայոց կտտաղութիւնից սարսափած՝ անկարգութեամբ փախան 20,000 մեռած ու վիրաւոր թողնելով մայրաքաղաքի պարիսպների տակ:

Այս փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ Վահրամեանք շտապեցան բերել տալ Անի Աշոտի Գաղիկ որդուն, որ գահի միակ ժառանգն էր, և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի ձեռքով թագաւոր օծել տուին նորան Գաղիկ Բ թողիկոսի ձեռքով թագաւոր օծել տուին նորան Գաղիկ Բ-անունով (1042): Վեստ Սարգիսը տեսնելով իւր խորհուրդը չյաջողեցաւ, փախաւ ամրացաւ Անիի միջնաբերդում: Նորապսակ թագաւորը մէն մենակ առանց թիկ-

հապաճի մտաւ դղեակը և համոզեց նրան որ այնտեղից հեռանայ: Սարգիս քաշուեցաւ Սուրմառի բերդաքաղաքը, երբ այնտեղից էլ սկսաւ թագաւորութեան հակառակ գործել, Գագիկ մի քանի մարդով գնաց նորա վրայ, արքունի գանձերն ու բերդերը ձեռքիցն առաւ, իրան էլ բռնեց ու Անիի մէջ բանտարկեց: Այնուհետեւ երիտասարդ թագաւորը մեծ արիութեամբ ձեռք դարկեց իւր տէրութեան մէջ խաղաղութիւնն ու կարգը վերահաստատելու: Սպարապետի եղբօրորդուն՝ Գրիգոր Մագիստրոսին հետն առաւ և գնաց Թուրքերի վրայ, որոնք նոյն ժամանակի խառնակութիւններից օգուտ քաղելով՝ դանազան տեղեր ասպատակում էին, և Հայաստանը նոյա-նից մաքրեց:

Սակայն Գագիկ իւր բոլոր արժանաւորութիւնների հետ երիտասարդութեան յատուկ անփորձութիւնն ունէր. Վեստ Սարգսի քաղցր լեզուից խաբուելով, շուտով ներեց նորան և մեծ պատիւների հասցրեց: Այս նենգաւոր մարդը թագաւորին բարեկամ ձեւանալով, կարճ ժամանակում իշխաններից շատերին նորա հետ թշնամացրեց, ի թիւս որոց և Գրիգոր Մագիստրոսին, շատին էլ իրան համախոհ շինեց. այս հնարքով բարեմիտ անձանց թագաւորից հեռացրեց և ինքը նորա մտերիմ խորհրդականը դարձաւ: Այս հանգամանքների մէջ Գոստանդին Մոնամախոս, Միքայէլի յաջորդը, Սարգսից զրդուած՝ սկսաւ Անիի պահանջողութիւնը նորոգել. և երբ բանակ-յութիւնները անյաջող ելք ունեցան, Միքայէլ Ասիդ զօրապետը պատուէր ընդունեց որ գնայ բուռն զօրութեամբ Անիին փրկէ: Գագիկ քաջութեամբ դիմեց Յունաց վրայ, խորտակեց նոցա բանակը և Ասիդին ամօթով յետ դար-

ձրեց: Կայսրը Նիկողայոս զօրապետին աւելի մեծ պատրաս-տութեամբ ուղարկեց Գագիկի վրայ. Դուլնի Արուստար ա-միրային էլ յորդորեց որ արեւելեան կողմից անհանգիստ անէ Հայոց թագաւորին: Գագիկ ամենեւին չշփոթուեցաւ, այլ իւր խելքով և արիութեամբ հնար գտաւ այս գժուար դու-թիւնից ազատուելու. իւր զօրութիւնը չբաժանելու հա-մար՝ աճապարեց ընծաներով գինաթափ անել Արուստարին և բոլոր զօրքը կենտրոնացրեց Յունաց գէմ, որոնք այս ան-գամ յոյս ունէին անշուշտ Անիին տէր լինելու: Կռիւը եր-կար շտեկեց Հայերը իրանց երկրի ազատութեամբ ոգևոր-ուած՝ այնպիսի զօրութեամբ ընկան թշնամիների վրայ, որ Յոյները չկարողանալով նոցա բուռն յարձակմանը դիմա-նալ, ստիպուեցան թողնել ու փախչել:

Այս հարուածներից յետոյ Մոնամախոս տեսնելով որ ղէնքով ոչինչ չէ կարող անել, հետեւալ խորամանկու-թեանը դիմեց, որի մէջ խառն էր և Վեստ Սարգսի մատը. Գագիկին բարեկամական թուղթ գրեց և հրա-ւիրեց որ Գոստանդինուպօլիս գայ իւր հետ տեսնուելու, որպէս զի երկու կողմերի մէջ մշտնջենաւոր խաղաղու-թեան դաշն հաստատուի: Իւր կեղծաւորութիւնը աւելի-լու քօղարկելու համար՝ կայսրը Հայոց թագաւորի պատ-գամաւորների ներկայութեանը Խաչի ու Աւետարանի վրայ երգուեց որ իւր խօսքին հաւատարիմ կը մնայ: Գագիկ թէև գեռ անփորձ՝ բայց յունական նենգութեանը անցեալից ծանօթ լինելով, գժուարանում էր կայսեր հրաւերն ընդունելու: Այն ժամանակ Վեստ-Սարգսեանք չրջապատեցին նորան և Պետրոս կաթողիկոսի հետ միաբա-նած՝ սկսան համոզել որ երթայ, խոստանալով որ ամե-նայն հաւատարմութեամբ կը պաշտպանեն նորա իրա-

ւունքները. և որպէս զի ամեն կասկած փարատեն, երգման թուղթ գրեցին և Քրիստոսի արիւնով ստորագրելով թագաւորին մատուցին: Զուր Վահրամեանք յորդորեցին նորան զգուշանալ արտաքին և ներքին թշնամիների դարանակալութիւնից. Գագիկ չլսեց նոցա խորհրդին և գնաց Կոստանդնուպօլիս: Մոնոմախոս արքայովայել ընդունելութիւն արաւ Հայոց թագաւորին, բայց մի քանի օրից յետոյ սկսաւ պահանջել որ Անին իրան տայ. և երբ Գագիկ յանձն չառաւ, ընդդէմ ամենայն մարդկային իրաւունքների՝ Վոսփօրի կղղիներից մէկի մէջ արգելեց նորան:

Այս դժբաղդութեան լուրը Հայաստան հասնելով, նախարարները հաւարուեցան խորհուրդ անելու, և մինչ ոմանք կամենում էին Անին Գաւիթ Անհողինին տալ, իսկ ուրիշները Վրաց և Աբխազաց Բագարատ թագաւորին, Պետրոս կաթողիկոսը, որին Գագիկ հաւատացել էր Անիի բանալիները, Սամոսատի յոյն իշխանի միջնորդութեամբ յայտնեց կայսեր թէ պատրաստ է Անին նորան յանձնելու, եթէ արժանաւոր հատուցում անեն իրան: Վաթողիկոսը շուտով ստացաւ իւր ցանկացածը, և Անիի քառասուն բանալիները ուղարկուեցան Կոստանդնուպօլիս, հետն էլ մի նամակ, որի մէջ տիրանեկ իշխանները ասում էին կայսեր թէ «Անին և բոլոր արեւելեան երկրները (Հայաստանը) նորան են տալիս»: Դժբաղդ թագաւորը իւր իշխաններից դաւաճանուած՝ թէև ափսոսեալ էլ շարունակեց իւր իրաւունքները պաշտպանել, բայց ի վերջոյ հարկադրուեցաւ կայսեր կամքը կատարելու. 1045-ին Գագիկ հրաժարուեցաւ իւր թագաւորութիւնից և նորա փոխարէն ստացաւ Կասպաղովիկայի Բի-

զու քաղաքը, ուր և ամուսնացաւ Սեբաստիայի Գաւիթ թագաւորի դստեր հետ:

Պարակամանոս ներքինին անմիջապէս զօրքով ուղարկուեցաւ Յունաց կայսեր նոր ժառանգութիւնն ընդունելու. բայց երբ Անիի առաջ հասաւ, դռները փակ գտաւ և բոլոր զօրքերը պատրաստ իրանց թագաւորի մայրաքաղաքը պաշտպանելու: Պաշարումը սկսաւ. Հայոց զօրքը, որոնց հետ ընկերացել էին և քաղաքացիք, մի զօրաւոր յարձակում արին պաշարողների վրայ, խորտակեցին նոցա բանակը և ցիր ու ցան արին: Հէնց այդ միջոցին գոյժ հասաւ թէ Գագիկ թագաւորութիւնից հրաժարուել է և այլ ևս իւր երկիրը վերագտնալու չէ: Բոլոր քաղաքը խորին տրամուլեան մէջ ընկղմեցաւ, և Պարակամանոս յետ կանչուեց Անիին տէր լինելու:

54.

Յունաց վարմունքը Հայոց հետ.—Սելջուկեանց նոր արշաւանքը.—Սմբատաբերդի և Արծնի առումը (1049).—Յունաց անլաջող դիմադրութիւնը.—Վանանդի պատերազմը. Թաթուլ.—Մանազկերտի ընդդիմութիւնը և Արծկէի առումը.—Արխան.—Անիի առումն և կործանումը 1064.—Կարսի թագաւորութեան վախճանը (1065).—Արխասլանի արշաւանքը Փոքր Ասիա.—Յունաց քաղաքական սխալը.—Գագիկ Բ-ի մահը (1079):

Յոյները Հայաստանին տէր լինելուց յետոյ, մեծամեծ անգթութիւններ գործեցին: Հայոց զօրքը ցրուեցին և նշանաւոր քաղաքների ու բերդերի մէջ իրանց պահապան գնդերը դրին. իշխաններին էլ ամեն տեղից հա-

լածեցին, ոմանց սրով, ուրիշներին թոյնով սպանեցին և ժողովուրդը անպաշտպան մնալով՝ անտանելի տուրքեր վճարելու հարկադրուեցաւ: Նոյն իսկ կաթողիկոսական իշխանութեանը համարձակեցան ձեռնամերձ լինել. Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը, որ Անին յանձնել էր նոցա, բռնուեցաւ և Կոստանդնուպօլիս ուղարկուեցաւ: Այս շարութիւններից երևում է որ Յունաց գլխաւոր նպատակը հայոց լոկ հալատակութեան մէջ պահել չէր, այլ աւելի նոցա ազգութիւնը ջնջել և Յունաց մէջ ընկզմել:

Տուրքիւ-Բէդ հայաստանի վիճակը իմանալով՝ ուղարկեց իւր զօրքերը ասպատակելու, որոնք մինչև երկրի արևմտեան սահմանները տարածուելով՝ վեց եօթը տարի շարունակ անխնայ կոտորեցին, քանդեցին ու այրեցին առանց մի արգելքի հանդիպելու իրանց ճանապարհի վրայ. ամեն հասակի ու աստիճանի մարդիկ որի կամ գերութեան մատնուեցան, չէն քաղաքներն ու աւանները մի մի մոխրակոյտ դարձան: Սմբատաբերդ ամուր քաղաքը, ուր մեծ բազմութիւն իրանց ստացուածքովն ապաւինել էին, այս կատաղի գաղաններէց առնուեցաւ ու թալանուեցաւ, բնակիչներն էլ ծերերից սկսած մինչև կաթնակեր մանուկները, անողորմաբար սպանուեցան կամ գերուեցան: Նոյն բաղդն ունեցաւ և Արծն բազմամարդ, հարուստ ու վաճառաշահ քաղաքը, որ փոքր ինչ ժամանակ ընդդիմութիւն ցոյց տալուց յետոյ՝ անձնատուէ եղաւ և կրակի մատնուեցաւ, իսկ բնակիչները, որոնց թիւը 150,000-ի էր հասնում, մասամբ կոտորուեցան կամ այրուեցան, մասամբ էլ գերի տարուեցան (1049):

Յոյները որ հայաստանի տէրերն էին, երկար ժամանակ անտարբերութեամբ ականատես եղան այս վայ-

րենութիւնների, մինչև որ վերջապէս Կոմնենոս զօրավարը 60,000 զօրքով մի բանակ կազմեց. նորա հետ միաբանեցան Լիւպարիտ Վրաց թագաւորը, Ահարոն Վանի վերակացուն և Գրիգոր Մագիստրոսը իրանց զօրքերով: Քրիստոնեաների բանակը Սելջուկեանց դէմ ճակատեցաւ Բայբերդի մօտ, բայց զօրավարների մէջ ծագած տարաձայնութիւնների պատճառով յաղթուեցաւ ու ցրուեցաւ, Վրաց թագաւորն էլ գերի բռնուեցաւ:

Այս արիւնհեղութիւններն ու կործանումները բաւական համարելով, Տուրքիւ անձամբ եկաւ հայաստան և բոլոր զօրութիւնը Ասլահունեաց գաւառի մէջ կենտրոնացնելով՝ իւր ասպատակները ցրուեց այն գաւառները, որոնք առաջին կոտորածներից ազատ էին մնացել: Սուլթանի զօրքերը անարգել արշաւեցին ուր որ կամեցան և ինչ անգթութիւններ ասես գործեցին. միայն Վանանդ գաւառում մի փոքրիկ ընդդիմութեան հանդիպեցան: Այստեղ հայ իշխանները Կարսի Գագիկ թագաւորի հետ միաբանած՝ կամեցան թշնամիների առաջը կտրել, բայց յաղթուելով յետ քաշուեցան: Թաթուլ կտրիճ երիտասարդը, որ Ասուրան իշխանի որդուն պատերազմում վիրաւորել էր, բռնուեցաւ և Տուրքիւի առաջ բերուեցաւ: Սուլթանն ասաց նորան. «Եթէ այս պատանին ապրի, կա՛գատեմ քեզ, իսկ եթէ մեռնի, քո կեանքն էլ նորա սիրուն կը զոհուի»: Անվահեր Թաթուլը պատասխանեց. «Եթէ հարուածը իմն է, չի ապրի»: Մի քանի օրից յետոյ իշխանագն երիտասարդը մեռաւ, և Թաթուլ սպանուելով՝ նորա աջ ձեռքը կտրուեցաւ և Ասուրանին ուղարկուեցաւ:

Մինչդեռ Տուրքիւ այս ասպատակութիւնների հետ

էր լինում, Մանագիւրացիք իրանց գլխի գալիքը գուշակելով՝ պատրաստուեցան դէմ դնելու նորան, ամեն տեսակ պաշար և պատերազմական միջերը ամբարելով իրանց քաղաքի մէջ: Զուտով արդարև սուլթանն եկաւ ու Մանագիւրտը պաշարեց: Մի ամիս շարունակ օրը երկու անգամ քաղաքի վրայ անօգուտ յարձակումներ անելուց յետոյ, պաշարման մեքենաներ բերել տուաւ և սկսաւ պարսպներին քարեր խփել և նոցա հիմունքը փորելու աշխատիլ: Բայց բոլորը դուր եղաւ. քաղաքացիք իրանց յոյն քաղաքապետի առաջնորդութեամբ՝ քաջութեամբ պաշտպանուեցան թշնամիների դէմ, և մի քահանայ իւր հնարած գործիքներով պաշարողների գործիքների հարուածները թուլացնում էր, իսկ մի փրանկ քիմիական միջոցներով այրեց մի ահագին բաբան, որ նոցա վերջին յոյսն էր: Տուղրիլ ամօթով յետ քաջուեցաւ և իւր բարկութիւնը թափեց Արծիէ քաղաքի վրայ: Արծիէացիք իրանց քաղաքի ամբողջեան վրայ վստահացած՝ որի մի կողմը պարսպով էր պատած, իսկ միւս կողմը Վանայ ծովով, բոլորովին անհոգ մնացել էին. բայց թշնամիները ծովի մէջ ծանծաղ տեղեր գտնելով՝ ներս թափեցան, բնակիչների շատը կոտորեցին, մի մասն էլ հետները Պարսկաստան դերի տարան:

Տուղրիլի մահից յետոյ նորա եղբայրն Ալիասլան եկաւ և իւր բոլոր զօրութիւնը տարաւ Անիի վրայ, որ նախընթաց արշաւանքների ժամանակ անվնաս էր մնացել: Պաշարումը երկար տևեց և թէպէտ պարսպի մի կողմը կործանուեցաւ, բայց թշնամիները չըկարողացան ներս մտնել: Ալիասլան յուսահատուած յետ քաջուելու վրայ էր, երբ քաղաքի իշխանները կարծելով թէ սուլթան-

նը նոր յարձակում անելու է պատրաստվում, միջնաբերդը քաջուեցան և ժողովուրդը անպաշտպան մնալով՝ սկսաւ աղաղակներ արձակել: Թշնամիները յետ դարձան և խուռն բազմութեամբ ներս թափեցան: Անկարելի է նկարագրել այն ջարդն ու քանդը որ այս վայրենիները գործեցին քաղաքի մէջ. հազարաւոր մարդիկ սպանուեցան և իրանց արիւնով Ախուրեանի ջրերը ներկեցին, հոյակապ շէնքերը կրակի մատնուեցան և իրանց փլատակների տակ անթիւ դիակներ ծածկեցին (1064):

Անիից Ալիասլան դեսպան ուղարկեց Կարսի Գագիկ թագաւորին, որ վայ իրան հպատակիլ: Թագաւորը սուլթանի բարկութիւնից ազատուելու համար՝ սգաւորի զգեստներ հագած ընդունեց նորա դեսպանին, ասելով թէ քանի որ իւր բարեկամը Տուղրիլ մեռել է, ինքը սղի մէջ նստած է: Այս հնարքով Գագիկ Ալիասլանի դուր շարժեց, որ եկաւ Կարս և բարեկամական տեսութիւն անելով նորա հետ խաղաղութեամբ յետ դարձաւ: Սակայն Գագիկ հասկանալով թէ երկար ժամանակ հանգստութիւն վայելելու չէ, իւր երկիրը Յունաց կայսեր տուաւ և նորա փոխարէն ստացաւ Փոքր Հայոց Ծմնդաւ բերդը, ուր և տեղափոխեց իւր բնակութիւնը (1065):

Զուտով Ալիասլան կրկին մտաւ Հայաստան և իւր աշխարհակալութիւնը առաջ տանելով մինչև Փոքր Հայք հասաւ. Կարս, Կարին, Բայրերդ, Սեբաստիա և Կեսարիա նորա իշխանութիւնը ճանաչեցին: Ռոմանոս Դիոգենէս կայսրը դուրս եկաւ նորա առաջ գոնեա մի քանի քաղաքներ ազատելու համար, բայց շարաշար յաղթուեցաւ և դերի բռնուեցաւ:

Այսպիսով Յոյները, որ կարճ միջոցում հայոց թա-

դաւորութիւնները հետզհետէ կսրծանեցին ու գրաւեցին, երկար ժամանակ չվայելեցին իրանց յաջողութիւնների պտուղը. Սեւջուկեանք ամեն տեղից քշեցին նոցա, այնպէս որ ժԱ դարու վերջին յունական տիրապետութեան լոկ յիշատակը մնաց հայաստանում: Այն ժամանակ միայն Բիւզանդեան կայսրները հասկացան իրանց քաղաքականութեան բոլոր սխալը. նոքա ըմբռնեցին այն ինչ որ կրօնական ու տղգային ատելութիւնը թոյլ չէր տուել նոցա տեսնելու, այսինքն թէ հայոց քաղաքական կեանքի գոյութիւնը ոչ միայն իրանց հայոց համար էր հարկաւոր, այլ և կայսրութեան ընդհանուր շահերի համար: Արդարեւ պատմութիւնից երևում է, որ Բագրատունեաց և Արծրունեաց թագաւորութիւնները հիմնուելուց առաջ՝ կայսրութեան արեւելեան գաւառները անընդհատ յարձակումների էին ենթարկւում նախ Պարսից և ապա Արաբացոց կողմից, իսկ այս երկու թագաւորութիւնները հաստատուելուց յետոյ՝ յիշեալ երկրները հայոց արեան գնով երկուդարու շափ խաղաղութիւն են վայելում, մինչդեռ հարաւային գաւառները յաճախ ոտնակոխ են լինում ու յափշտակւում և Սեւջուկեանց տիրապետութիւնն էլ հաստատուում է Իկոնիայում, մի քանի օրուան ճանապարհով հեռու Կոստանդնուպօլսից: Այդ մասնէտական տարրերից մի օր պիտի դուրս գար մի զօրաւոր ցեղ, արագ արագ յառաջանալով պիտի հասնէր մինչև կայսրութեան մայրաքաղաքը և Կոստանդիանոս Մեծի գահի վրայ պիտի բարձրանար:

Իսկ Գաղիկ թագաւորը երկար տարիներ թափառական կեանք վարեց Կապադովկիայում առանց մի հնար գտնելու իւր ազատութիւնը և հայրենի թագաւորութիւնը

նորից ձեռք ձգելու: Ամեն օր աղանատես էր լինում նա այն նախատինքներին, որ իւր հայրենակիցները կըրւմ էին զոռող Յոյներից, մինչև այդ բոլոր անարգանքների վրէժը շարաշար կերպով հանեց Կեսարիայի Մարկոս մետրապօլից: Գաղիկ իմանալով որ այս հայատեաց եկեղեցականը իւր շանը Արմէն անունն է գրել, զնաց նորա մօտ, կանչել տուեց նորան, իւր Արմէնին և երկուսին էլ մի պարկի մէջ կապելով՝ այնքան ծեծել տուեց շանը, որ անասունը կատաղեցաւ և կծոտելով սպանեց իւր տիրոջը: Զուտով Յոյները իրանց մետրապօլի անարգական մահուան վրէժը նոյնպիսի մահով լուծեցին. երեք եղբարը Մանտալեանք դաւաճանութեամբ բռնեցին Գաղիկին և Կիլիստրայի բերդի վրայ կախեցին (1079): Այսպիսի եղերական վախճան ունեցաւ Բագրատունեաց վերջին թագաւորը: Փոքր ինչ յետոյ Յովհաննէս և Գաւիթ արքայորդիքն էլ, ինչպէս և Յովհաննէսի որդին Աշոտ, մէկը միւսից յետոյ թունաւորուելով մեռան, որով և Բագրատունեաց թագաւորոգ տոհմը բոլորովին սպառուեցաւ:

2. ՀԱՅՈՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՅՍ ԶՐՋԱՆՈՒՄ

55.

Արաբական աղղեցութիւնը մեր գրականութեան վրայ. — Պատմագրութիւն. — Բանաստեղծութիւն. — Վարդապետական գըրւածներ:

Յոյն լեզուի և գրականութեան ուսումնասիրութիւնը, որ քաղաքական ձախորդ հանգամանքների և կրօնական խնդիրներից (Քաղկեդոնի ժողով) ծագած ա-

տելութեան պատճառով առ ժամանակ ընդհատուել էր, և դարում վերստին սկսաւ արծարծուիլ, թէ և ոչ առաջուան եռանդով: Բայց նոյն դարու վերջերից և մանաւանդ յաջորդ Ը դարու սկզբից երևան է գալիս մի նոր ազդեցութիւն, արաբականը, որ հետեանք է այդ ազդի տիրապետութեանը Հայոց աշխարհի վրայ: Այդ ժամանակներից հայ գրականութիւնն ու գեղարուեստը (յատկապէս ճարտարապետութիւնը) սկսում են ենթարկուիլ Արաբացոյ ազդեցութեանը. սակայն կրօնական մեծ խտրոցը արգելք է լինում մեր մատենագրներին իշխող ազդի մտաւոր արդիւններից օգտուիլ և նոցանով մեր գրականութիւնը ճոխացնել*): Ազդեցութիւնը այստեղ գլխաւորապէս հեղինակների լեզուի ու ոճի վրայ է երևում. բառերի կուտակում. իմաստների յորդութիւն, բացարձակեան խրթնութիւն և երկայնարանութիւն, — ահա այն յատկութիւնները, որ երևում են այս շրջանի հայ մատենագրների երկասիրութիւնների մէջ: Այսպիսով ոսկեդարեան ընտիր լեզուն կամաց կամաց կորցնում է իւր պարզութիւնն ու յստակութիւնը և աղաւաղութեան առաջին շրջանի մէջ է մտնում:

Պատմագրութեան նկատմամբ այս և նախորդ շրջանի պատմիչների էական տարբերութիւնն այն է, որ սուրբ ընդհանրապէս զուրկ են Ն դարու հեղինակների հմտութիւնից և իմաստասիրական ուղղութիւնից, որով փոխանակ քաղաքական իրողութիւնների պատճառ-

*) Այսպիսի փոխառութիւններ մեր գրականութեան մէջ լինում են այն ժամանակ՝ երբ Հայաստանը բոլորովին աղաւաղում է Արաբացոյ քաղաքական ազդեցութիւնից:

ներն ու հետեանքները հետազօտելու՝ յաճախ բաւականում են Սաղմոսի, մարգարէների ու Աւետարանի վկայութիւնները մէջ բերելով, և ամեն բանի մէջ առհասարակ Նախախնամութեան մատն են տեսնում: Այս կրօնական-բարոյական ուղղութիւնը, որ մեր հին գրականութեան ընդհանուր յատկանիշն է, հետզհետէ աւելի է դօրանում, բայց և այնպէս հայ պատմագրութիւնը շարունակում է մինչև վերջը հաւատարիմ մնալ իւր գլխաւոր սկզբունքներին, այն է՝ ճշմարտասիրութեանը և ժամանակագրական ճշմարտութեանը, և այս կողմից է որ նա արեւմտեան գիտութեան մտադրութեանն արժանի համարուած է:

Մովսէս Կաղանկատուացին է այս ժամանակի առաջին պատմիչը, որ գրեց Աղուանից ազդի պատմութիւնը, միակ գրութեամբ իւր տեսակի մէջ, ուստի և առանձին ուշագրութեան արժանի: Աղուանից լեռնական ազգը, որի ծագումը և նախնական պատմութիւնը մթութեան քօղով ծածկուած է, Արշակունեաց ժամանակ նախ հայաստանի քաղաքական՝ ապա նաև կրօնական և կրթական ազդեցութեանն ենթարկուեցաւ: Քրիստոնէութիւնը Հայաստանից մտաւ նոցա երկիրը, և Լուսաւորչի թողը Գրիգորիս եղաւ նոցա առաջին կաթողիկոսը. և թէպէտ Ս. Մեսրոպ, ինչպէս Վրաց, այսպէս և Աղուանից համար գրեր ստեղծեց, բայց սոցա լեզուն չմշակուեցաւ, այլ հայերէնն եղաւ նոցա եկեղեցական և գրական լեզուն: Այս լեզուով գրեց և Մովսէս իւր Պատմութիւնը, որ երեք գիրք է բաժանւում, բայց առաջին երկուսը միայն այս հեղինակինն են, իսկ երրորդը մի ուրիշ համանուն պատմիչ: Աղուանից պատմութեան առաջին դա-

բերի վրայ ոչինչ չէ գտնուած ասելու Մովսէս մինչև Առան իշխանը, որ Սիսակ հայկազն իշխանի ցեղիցն էր, և Վաղարշակի օրով Աղուանից վերակացու կարգուեցաւ։ Բայց և Առանից յետոյ էլ իսկապէս շատ քիչ բան է հաղորդուած մինչև Վաչագան Գ թագաւորը, որ Ե դարու վերջերն էր ապրում։ Այնուհետև պատմութեան մէկ-երկու միջոցների վրայ էլ լռութեամբ անցնելով՝ գալիս հասնում է մինչև Ջուանշէր ժամանակակից թագաւորը (է դարու վերջերը), որի գործերը և դժբաղդ վախճանը մանրամասնօրէն և կենդանի գոյներով նկարագրուած է։ Իսկ Կաղանկատուացու շարունակողը, աւելի համառօտ և հասարակ լեզուով, այս գործը հասցնում է մինչև Ժ դարու վերջերը։—Ը դարը միայն մի պատմագիր է ներկայացնում մեզ, Ղևոնդ Նրէցը, որ նկարագրում է Արաբացոց արշաւանքները և տիրապետութիւնը Հայոց երկրի վրայ մինչև 778 թիւր։ Իւր պատմածների մեծ մասին ժամանակակից և ականատես լինելով, Ղևոնդ ամենայն հաւատարմութեան արժանի է, և նորա երկասիրութիւնը շատ յարգի է՝ իբրև միակ աղբիւր իւր ժամանակի պատմութեան։—Թ դարու երկու ականաւոր պատմիչներն են Յովհաննէս կաթողիկոսը և Թովմա Արծրունին։ Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութեան գլխաւոր նիւթն է Բագրատունեաց առաջին երեք թագաւորների՝ այն է Աշոտ Ա-ի Սմբատ Ա-ի և Աշոտ Բ-ի գործերը և նոցա ժամանակ Հայոց երկրում պատահած դէպքերը, որոնց անձամբ ականատես եղած, մասամբ նաև մասնակցութիւն ունեցած է, և այս է իսկապէս գրքի հետաքրքրական մասը։ Բայց հեղինակը կտմենալով մի ամբողջ բան տալ ընթերցողներին, իւր պատմութիւնը

սկսում է մեր ազգի սկզբնաւորութիւնից, համառօտապէս ներկայացնելով Հայկազանց, Արշակունեաց, մարդպանների ու ոստիկանների ժամանակները։ Այս համառօտութեան մէջ (17 գլուխ 187-ից) պատմիչը դժբաղդաբար ոչինչ բան չէ հաղորդում, այլ կրկնում է իւր նախորդների և գլխաւորապէս Մ. Խորենացու ասածները, որի բառերն ու զուրցուածներն անգամ յաճախ իւր գրչի տակ գալիս են։ Աւելի հմտութիւն է ցոյց տալիս Թովմա Արծրունին իւր Արծրունեաց տոհմի պատմութեան մէջ։ Չբաւականանալով տոհմային և արտաքին պատմիչների հետազօտութեամբ, Թովմա հարկաւոր համարեց անձամբ շրջել Հայաստանի այլեայլ քաղաքներն ու գաւառները, և հնութեան յիշատակարաններից քաղել այն տեղեկութիւնները որ պատմութիւնը մոռացել է գրի առնել։ Իւր գործը հասցնում է պատմիչը մինչև Արծրունեաց առաջին թագաւորը՝ Գագիկ, որի բարեմասնութիւնները՝ քաջութիւնը, իմաստութիւնը և աշխարհաշինութիւնը նկարագրելով, կարծես ուզում է արդարացնել նորան, թագաւորութիւնը այս ձիւրքերի և ոչ փառասիրութեան արդիւնը համարելով։ Ինչպէս Թովմա Արծրունու, այսպէս մանաւանդ Յով. կաթողիկոսի ոճի ու լեզուի մէջ նկատուում են այն թերութիւնները, որ վերը յիշատակեցինք։—Ժ. դարում Ստեփանոս Ասողիկ Տարօնեցին գրեց իւր Պատմութիւնը երեք գրքի բաժանուած, որոնց առաջին երկուսի մէջ խօսում է հին ժամանակների վրայ, սկսելով ստեղծագործութիւնից և հասնելով մինչև Բագրատունեաց թագաւորութիւնը։ Իւր երկասիրութեան այս մասի մէջ Ասողիկ ընդհանուր պատմութեան շատ գէտքեր է առաջ բերում. բայց սորա

հակառակ լուծեամբ անցնում է մեր ազգի սկզբնաւորութեան և ընդհանրապէս հայկազանց հարստութեան վրայ, և ոչինչ լոյս չէ տալիս հայաստանի առաջին երկու հարստութիւնների միմեկին ժամանակների վրայ, ինչպէս նաև Վահէի ու Վաղարշակի միջև եղած անիշխանութեան ժամանակի վրայ: Այս մեղադրանքից ազատ է մնում հեղինակը, երբ գալիս է պատմելու իւր ժամանակի անցքերը (Գ Գիրք), ընդարձակօրէն խօսելով և նորանոր դէպքեր հաղորդելով Բագրատունեաց թագաւորութեան ծագման և այս հարստութեան աշխարհաշէն կարգերի ու գործերի վրայ, մինչև Գագիկ Ա (1004), որի հրամանով շարադրած է Ասողիկ իւր պատմութիւնը: — Վերջապէս ԺԱ դարու կէսին Արիստակէս Լաստիվլեւոյն գրեց իւր ողբերգական պատմութիւնը Բագրատունեաց թագաւորութեան անկման և այս ցաւալի դէպքին հետևող հայաստանի թշուառութեան վրայ:

Կրօնական բանաստեղծութիւնն էլ ունի իւր մի քանի ներկայացուցիչները, որոնց ընտիր տաղերը մինչև այսօր երգվում են հայոց եկեղեցում: Այսպէս, Սահակ Զորավորեցի կաթողիկոսը (է դար) յօրինեց Ս. Խաչի շարականները, վսեմ ու սքանչելի իմաստներով, որոնց մէջ Խաչը նկարագրուած է որպէս զէն յաղթութեան և միանգամայն որպէս ապաւէն փրկութեան: Յովհան Իմաստասէր կաթողիկոսը (Ը դար) երգեց Աւագ Տօնից, այն է Դաւիթ մարգարէի, Յակոբ առաքեալի, Ս. Նախավկայի, Պօղոս և Պետրոս առաքեալների և Որդոց Որոտման շարականները: Ստեփան Սիւնեցին (Ը դար) նուազեց Աւագ Օրհնութեանց (Յարութեան) հոգեբուրս և իմաստալից շարականները, որոնք մեր Զարակնոցի գե-

ղեցիկ պարզերն են: Գրիգոր Նարեկացին յօրինեց այլ և այլ պանծեր, տաղեր ու մեղեդիներ, նշանաւոր իրանց բանաստեղծական աշխուժով և ինքնուրոյն կենդանի դարձուածներով: Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին ընծայվում են Մարտիրոսաց և Հանգստեան շարականները, Նոյնպէս և մի քանի ուրիշ շարականներ, ընտիր թէ լեզուի և թէ բովանդակութեան կողմից, որոնք ընդհանուր անուամբ Մանկունք են կոչվում: Առանձին տեղ է բռնում այս ժամանակի հեղինակների մէջ Գրիգոր Մալիստրոսը՝ իւր հմտութեամբ, գրուածների նիւթովն ու լեզուովը: Բացի Խաչի ոտանաւոր ներբողից և հազարտողեան քերթուածից, որ Հին և Նոր Կտակադանների համառօտութիւն է, Մալիստրոս թողած է 80-ի չափ թղթեր, մասամբ արձակ և մասամբ էլ ոտանաւոր, այլ հայլ վարդապետական, իմաստասիրական և ընտանեկան նիւթերի վրայ: Լեզուի կողմից Մալիստրոսի գրուածները ընդհանրապէս շատ խրթին ու մութ են. միայն վարդապետականները քիչ շատ հասկանալի են:

Բուն վարդապետական ճիւղին վերաբերեալ գրուածներով այս շրջանը, ինչպէս ընդհանրապէս մեր բոլոր հին գրականութիւնը, շատ հարուստ է. գրեթէ չկայ մատենադիր որ մի կամ աւելի ճառեր յօրինած և սրբադան գրքերի մէկ կամ միւս մասը մեկնած չլինի: Մենք միայն այն գրուածները կը յիշենք, որ ժամանակի կրօնական խնդիրների արգասիք են, կամ առանձին գրական արժէք ունին:

Այս երկու նկատմամբ առաջին և ամենապատուաւոր անդն ունի Յովհան Իմաստասէր Օձնեցին իւր երեք ճառերովը, որոնց մէջ հաւասար փայլում են հեղինակի

աստուածաբանական խորին հմտութիւնը, դօրաւոր պեր-
ճախօսութիւնը և ընտիր հայկաբանութիւնը, և այս յատ-
կութիւնների համար է որ Օձնեցին նշանաւոր հայ եկե-
ղեցական հայրերի կարգը դասուելու արժանի համա-
րուած է: Առաջին ճառն է Դուինի ժողովի մէջ խօսած
Ատենախօսութիւնը (719), որով յորդորում է ժողովա-
կաններին հոկեղ Եկեղեցու բարեկարգութեան վրայ և
շխոյշ տալ որ եկամուտ ազանդները ճարակ գտնեն ժո-
ղովրդի մէջ: Երկրորդն է Ընդդէմ Երևութականաց ճառը,
որով պարսաւում է մի կարգի ազանդաւորների մոլորու-
թիւնը, որոնք Քրիստոսի տնօրէնութիւնները առաջօր
էին համարում: Երրորդ ճառն է Ընդդէմ Պաւլիկեանց
խօսածը, որոնք Խաչին և սրբերի պատկերների յար-
գանք մատուցանելը կռապաշտութիւն էին համարում:—
Ստեփ. Սիւնեցին թողեց երկու նշանաւոր թուղթ, մէկը
Դաւիթ Ա կաթողիկոսի հրամանով գրուած Յունաց Դեր-
մանոս պատրիարքին, և միւսը Անտիոքի պատրիարքին,
որոնցով պաշտպանում է Հայոց եկեղեցու դաւանութիւնը,
ծիտական աւանդութիւններն ու տօնախմբութիւնները,
և մերժում է Յունաց պահանջը Քաղկեդոնի որոշումնե-
րին հպատակելու:—Խոսքով Անձեպեցեաց եպիսկոպոսը
(Ժ դար) գրեց ժամագրքի և Պատարագի խորհրդի մեկ-
նութիւնը, պարզ և ընտիր լեզուով և նպատակն եղած է
իւր հօտին լուսաբանել այն վսեմ աղօթքներն ու մաղ-
թանքները՝ որ հաւատացեալները ամեն օր ուղղում են
Աստուծոյ:—Անձեպեցեաց եպիսկոպոսի որդու հռչակաւոր
Դրիգոր Նարեկացու բազմաթիւ վարդապետական երկա-
սիրութիւններից ամենանշանաւորներն են Երգ-երգոցի
մեկնութիւնը, որ նոյն խոկ օտար բանասէրների վկա-

յութեամբ իւր տեսակի մէջ նմանը չունի, և մանաւանդ
հանրածանօթ Աղօթագիրքը կամ Նարեկը, 95 դուխնե-
րից կազմուած, որոնց ընդհանուր վերնագիրն է «Ի խո-
րոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ»: Որչափ առաջին եր-
կասիրութեան լեզուն պարզ ու հասկանալի է, այնչափ
երկրորդինը միջին ու դժուարիմաց է. սակայն Նարեկը
իւր խրթնութեամբն հանդերձ այնպիսի սքանչելի գե-
ղեցկութիւն և ոճի քաղցրութիւն ունի, որ ընթերցողը
զմայլում է, և կարծես կարդացածը մի հրեշտակային
օրհնակութիւն լինի և ոչ սովորական աղօթքներ:—
Անանիա Սանահնեցու (ԺԱ դար) վարդապետական երկա-
սիրութիւնների մէջ թէ նիւթի և թէ մանաւանդ լեզուի
կողմից մտադրութեան արժանի է Բան հակաճառութեան
ընդդէմ Երկաբնակաց, Դեռագարձ կաթողիկոսի հրամա-
նով գրուած, որի մէջ խօսում է ժամանակի այն խրն-
գիրների վրայ, որ Հայոց և Յունաց մէջ վիճաբանու-
թեան նիւթ եղած են, այն է կրօնական անխտրակա-
նութեան դէմ, Փրկչի մարմինը ապականացու համա-
րողների դէմ, Քաղկեդոնի ժողովի դէմ, Վրաց բաժան-
ման վրայ, մեռունի, բաղարջի, Քրիստոսի ծննդեան տօնի
և երեք սրբասացութիւնների վրայ:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՅՈՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ
(1080—1375)

Ա. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԻՃԽԱՆԱՊԵՏՆԵՐ

56.

Կիլիկիայի դերքը, աշխարհագրական բաժանումը և զլխաւոր քաղաքները.— Այս երկրի պատմական բաղդը.— Հայոց հազար- գակցութիւնը Կիլիկիայի հետ.— Ռուբէն Ա. հիմնադրի հազարական իշխանութեան Կիլիկիայում (1080—1095).— Կոստանդին Ա. (1095—1100). Հայոց քաղաքներութեան սկիզբը արեւմտեան աղ- գերի հետ:

Կիլիկեան Փոքր Ասիայի հարաւային արեւելեան մասն է կազմում: Հնումը նորա սահմանն էր հիւսիսից Կապադովկիան, արեւմուտքից Պամփիլիան, արեւելքից Ասորիքը և հարաւից Միջերկրական ծովը: Կիլիկեան եր- կու մաս է բաժանւում. 1) Գաշտային Կիլիկիա, մի պտղաբեր, զուարճալի և անտառախիտ երկիր՝ մանա- ւանդ հիւսիսային մասում. 2) Լեւոնային կամ Քարային Կիլիկիա, որ աւելի ցուրտ ու անբեր երկիր է, բայց չքեղ անտառներով ծածկուած էր: Կիլիկիայի նշանաւոր քաղաքներն էին՝ Տարսոն, որի միջից անցնում էր Կիտնոս գետը, Սիս, որի շրջակայքում գտնւում էին հուշակաւոր Դրաղարկ և Արքակաղին վանքերը, և ուր մինչև այսօր

նստում է Կիլիկիայի կաթողիկոսը, Անարգարա, Ատանա, Մամեստիա կամ Մսիս, Այաս ծովեղերեայ վաճառաշահ քաղաքը, Գերմանիկ կամ Մարաշ, Ուլիա՝ այսօրուան Զէյթունը և Աշէ՝ այսօրուան Հաճինը. իսկ բերդերից երևելի էին Վահկա, Բարձրբերդ, Կապան, Սիմանակլայ, Լամբրոն և ուրիշ շատ ամրոցներ ու դղեակներ:

Կիլիկիան իւր բնական ամրութիւններով՝ անմատչելի լեռներով ու կրճերով ռազմագիտական յաջող դիրք ունենալով, ամենահին ժամանակներից աշխարհակալ պե- տութիւնների ուշադրութիւնը դարձրել էր իւր վրայ: Ասորեստանի ու Բաբելոնի աշխարհակալներից յետոյ, այս երկիրը Պարսկաստանի Աքեմենեաց իշխանութեանց ներ- քոյ ընկաւ. ապա Աղէքսանդր Մակեդոնացու ձեռքն անցաւ և վերջապէս Սելևկեան թագաւորութեան հետ միացաւ: Մեր թուականութիւնից մի դար առաջ՝ Կիլիկիայի ա- փերը ծովային աւազակների որջեր դարձան, որոնք իր- անց ասպատակութիւններով ահուսարսափ էին ձգում միջ- երկրական եղրներում բնակող ժողովրդների վրայ: Պոմ- պէոս այդ շարագործ խմբերը բնաջինջ արաւ և այսպիսով Կիլիկիան հռոմէական պետութեան նահանգ դարձաւ: Երբ կայսրութիւնը բաժանուեցաւ այս նահանգը արեւել- եան ինքնակալութեան բաժին ընկաւ, և այնուհետև Յոյները այս երկրի բնիկ տէրերը համարուեցան:

Հայերը շատ վաղ ժամանակներից սկսան երթեւ- կութիւն անել Կիլիկիա, որ Ս. Գրքի վկայութեան նա- յելով՝ նորա գնում էին առուտուր անելու Փիւնիկեցոց ու Եգիպտացոց հետ: Այդ առևտրական հաղորդակցու- թիւնները աւելի ընդարձակութիւն առին Արամի ու Տիգրանի յաղթական արշաւանքներից յետոյ, որոնց հե-

տեանքն եղաւ Հայոց արեւմտեան կողմը ցրուիլը և Փարթւսի Ասիայի գաւառներում հաստատուիլը: Արշակունեաց թագաւորութեան անկումից յետոյ՝ Մարգարանների ու Ռոմիւլիւսների օրով, ինչպէս նաև Բագրատունեաց փոթորկալի իշխանութեան ժամանակ և յետոյ, հայերը Պարսից, Յունաց, Արաբացոց և Սելջուկեանց բռնութիւնից նեղուելով՝ հեռացեալ գաղթեցին Կիլիկիա և իրանց բնակութիւնը հաստատեցին Տաւրոսի բարձրութիւնների վրայ, այնպէս որ ԺԱ դարում նորա իրանց բազմութեամբ կարող էին մրցել նոյն տեղերի Յունաց հետ: Այդ ժամանակները Տաւրոսի մի ընդարձակ ճիւղի վրայ, որ հին դարերից ծանօթ էր Ամանոս անուամբ, և որին հայերը քարքրոտ երկրի պատճառով Սեաւ լեռն անուն տուին *), յայն և ասորի մենաստանների հետ բազմաթիւ հայ վանքեր կային, որոնց մէջ հայ կրօնաւորները իրանց լեզուով ու ծէսով պաշտօն էին մատուցանում և ուսման ու գիտութեան էին զբաղում: Այս մտաւորական կենտրոնների հետ՝ հայ գաղթականների առաջնորդները մի քանի ամուր տեղեր գրաւեցին Կիլիկիայում և փոքրիկ իշխանութիւններ կազմեցին մասամբ ինքնագլուխ, մասամբ էլ Բիւզանդիայի կայսրների հովանաւորութեան ներքոյ, որոնք մտածում էին այսպիսով մի պատուար բարձրացնել մահմետական սուլթանների և ամիրանների զօրութեան դէմ: Այսպէս էին Վասիլ, Քեսունի իշխանը, որ սլաւութեան մէջ յայտնի է Գող մականուամբ. Օշին, բնիկ Արցախեցի որ Լամբրոնը խլեց մահմետականներից և նոյն գրեական ժառանգութիւն ստացաւ Ալեքս Կոմնենոս կայս-

*) Այսօր Գեաւուր գաղ է անուանւում:

րից, իսկ նորա եղբայրը՝ Բագունի Տարսոնի տէր գարձաւ. վերջապէս Ապիրատ, Ներսէս Ճնորհալու հայրը, որ իւր բնակութիւնը հաստատեց վերին Եփրատի կողմերը՝ Ծովը ամուր գրեական մէջ:

Այս վիճակի մէջ էր Կիլիկիան երբ Ռուբէն քաջ իշխանը, Պադիկ Բ-ի մերձաւոր ազգականը, վճռեց Բագրատունեաց վերջին թագաւորի անարգական մահուան վրէժն առնել Յոյներից և իւր ազգը նոցա հարստահարութիւններից ազատել: Իւր մտադրութիւնը զիւրութեամբ զլուխ տանելու համար՝ Ռուբէն ընտրեց Տաւրոսի բարձրութիւնները, ուր թէ հայոց բազմութիւնը և թէ տեղի յարմար գիրքը յաջողութիւն էին խոստանում նորան: 1080-ին մի քանի կուսակիցներով գլխաց նա այնտեղ և իւր բնակութիւնը հաստատեց Գոլումոզով գիւղի մէջ՝ Բարձրաբերդի շրջակայքում: Տեղացի հայերը շուտով եկան խմբուեցան Ռուբէնի շուրջը և նորա դրօշակների տակ մտան: Նոցա օգնութեամբ Ռուբէն կարճ միջոցում Տաւրոսի սարերը Յոյներից մաքրեց և իւր տիրապետութիւնը այն կողմի վրայ հաստատեց:

Տասնհինգ տարի վարեց իւր իշխանութիւնը Ռուբէն. և այդ միջոցում նորա բոլոր ջանքն եղաւ իւր հովանաւորութեան տակ եղած ժողովրդին հայրաբար խնամել և իւր զերիշխանութիւնը ճանաչեցնել մօտակայ հայ իշխաններին, որոնք իւր նորահաստատ տէրութեան աճելուն ու զօրանալուն մեծապէս նպաստեցին: Նորան յաջորդեց որդին Կոստանդին Ա (1095), որ իւր հօր թողած ժառանգութիւնը ընդարձակեց՝ Յունաց ձեռքից մի քանի ամուր բերդեր առնելով, և իւր իշխանական աթոռը հաստատեց Վահկա ամրոցում:

Կոստանդինի օրով հայերը սկսան ուղղակի յարաբերութիւն ունենալ արեւմտեան ազգերի հետ, որոնք նոյն ժամանակները բազմութեամբ գիմեցին Արեւելք Սուրբ Երկիրը Եգիպտացոց ձեռքից աղատելու համար։ Այս յարաբերութիւնները որչափ որ սկզբումը նպաստաւոր եղան Ռուբինեան իշխանութեան հաստատութեան և ընդարձակութեան համար, այնչափ վերջերը վնասակար և աղէտաբեր եղան։ Կոստանդին բարեկամական դաշին կապեց Խաչակիրների հետ և օգնութիւն հասաւ նոցա՝ ճանապարհները ցոյց տալով և Անտիոքի պաշարման ժամանակ առատ պաշար ուղարկելով։ Այս օժանդակութեան փոխարէն Խաչակիր իշխանները Մարկիդի տիտղոս տունին Կոստանդինին, որ 1100-ին մեռաւ և թագութեցաւ իւր հօր մօտ Կաստաղօն վանքում։

57.

Թորոս Ա. (1100—1123). Իկոնիայի Սելջուկեանց և Թուրքմէնների ասպատակութիւնները. — Վիզիստրա բերդի նուաճումը. — Ահոն Ա. (1123) և իւր լաջոգութիւնները. — Ահոնի գթութիւնը Անտիոքի իշխանի հետ. — Յովհաննէս Կոմնենոս կայսեր արշաւանքը Վիլիկիա և Ահոնի գերութիւնը (1136)։

Թորոս Ա., Կոստանդինի որդին, կառավարութեան սանձը ձեռքն առնելով՝ իւր երկիրը ընդարձակելու և բարեկարգելու ետեէ եղաւ (1100)։ Յունաց վրայ դնաց, Անարզաբա քաղաքը իւր շրջականերով գրաւեց և կայսերական զօրքերը այն կողմերից հալածեց։ Իւր երկիրը աստուածահաճոյ շէնքերով զարդարելու վրայ էր, երբ Իկոնիայի Սելջուկեանք և Թուրքմէնները հայկական այս նոր իշխանութիւնից խրտնելով, գուցէ և Յոյներից դըր-

ժուած՝ արշաւեցին Վիլիկիա և երկու անգամ աւերեցին ու թալանեցին Անարզաբայի գաւառը։ Թորոս Գոդ Վասլի օգնութեամբ և իւր Լևոն եղբօր աջակցութեամբ այդ ասպատակութիւնների առաջն առաւ և այլազգիներին երկրից դուրս քշեց։ Այս կրկնակի յաղթութիւններով Թորոսի համբաւը այնքան բարձրացաւ օտարների առաջ, որ նորա իշխանութիւնը ճանաչեցին և Վիլիկեան Թորոսի երկիր անուանեցին։

Այնուհետև Թորոս դարձեալ իւր ղէնքերը Յունաց գէմ դարձրեց և մի քանի տեղեր խլեց նոցանից։ Իւր տէրութիւնը հիւսիսային կողմից մինչև Կասպագովիայի սահմանները հասցնելով, նա կամեցաւ երկրի տալահութեան համար Վիզիստրայի բերդը ձեռք ձգել, ուր դեռ իշխում էին Մանգալեան եղբայրները՝ Գագիկ թագաւորի սպանողները։ Թորոս իմաստուն նախատեսութեամբ առաջուց նոցանից մէկի հետ խնամացած և նոյն բերդը իրան յանձնելու խոստումն առած էր։ Երբ հայ իշխանը զօրքով Վիզիստրային մօտեցաւ, Մանգալեանք ընծաներով գիմաւորեցին նորան, բայց բերդը յանձն չառին տալ։ Թորոս ընծաները բերդիների հետ յետ դարձրեց և բերդը յարձակմամբ առնելով հրամայեց որ մէջի գանձերը առաջը բերեն։ Երբ Գագիկ թագաւորի սուրն ու զգեստները բերուեցան, հայերը իրանց իշխանապետից սկսած մինչև յետին զինուորը՝ սկսան արտասուք թափել իրանց տարաբաղդ թագաւորի վրայ։ Յոյն իշխաններից մէկը իրանց գլխին գալիքը գուշակելով՝ զինուորների ձեռքից փախաւ և ինքն իրան բերդից վայր գլորեց ու մեռաւ։ Երկրորդը յուսահատ յանդգնութեամբ սկսաւ Թորոսին սպառնալ ու ասել. «Ի՞նչ պատասխան

պիտի տառ Յունաց կայսեր, որ մեզ՝ իւր իշխաններին աշտպէս շարշարում ես: Թորոս դայրացած գոչեց. «Դուք ինչ պատասխան տուիք Հայոց ազգին որ իրանց թագաւորին սպանեցիք». և այս ասելով տեղնուտեղը սպանեց նորան: Այնուհետև Կիլիստրայի բերդի մէջ պահապան զօրք թողեց և ինքը դարձաւ Վահկա՝ հետը տանելով երրորդ յոյն իշխանին:

1123-ին մեռաւ քաջ և իմաստուն Թորոս իշխանը և թագուեցաւ իւր կառուցած Գրադարկ վանքում, ուր յետոյ շատ հայ թագաւորների ու թագուհիների մարմիններն ամփոփուեցան: Նորան յաջորդեց եղբայրը Լեոն Ա, որովհետև իւր միակ որդին դեռ իւր կենդանութեան ժամանակ մեռել կամ ըստ ոմանց՝ Լեոնի իշխանութիւնը ցանկացողներից թունաւորուել էր: Լեոն Ա եղբոր օրինակին հետեւելով, Յոյներից առաւ Մամեստիան և Նոյն իսկ Տարսոն մայրաքաղաքը, և այսպիսով գրեթէ ամբողջ Կիլիկիայի տէր դարձաւ. ափսոս միայն որ Թորոսի քաջութեան հետ նորա խոհեմութիւնը չունեցաւ, որով իւր գթբաղդութեան և Ռուբինեան տէրութեան ժամանակաւոր բարձման պատճառ եղաւ:

Լեոն նախ միաբանելով Անտիոքի Ռոմեր իշխանի հետ՝ օգնեց նորան Թուրքերի ձեռքից Ազադ բերդաքաղաքն առնելու. բայց յետոյ իւր նիզակաւցի հետ թշնամացաւ, Թուրքերի հետ դաշն կապեց և Անտիոքի վրայ գնալով՝ լատին իշխանին մեծ նեղութեան մէջ ձգեց (1130): Մի քանի տարի յետոյ Ռոմերի յաջորդը Բոհեմոնդ, Մարաշի Բալդուին կոմսի հետ խօսքը մէկ անելով, Լեոնին թակարդի մէջ ձգեց և տաբաւ Անտիոք բանտարկեց (1135): Լեոն իւր ազատութիւնը գտնելու

համար՝ հարկադրուեցաւ Ատանա ու Մամեստիա քաղաքները և 60,000 դահեկան տալ, իւր մէկ որդին էլ պատանդ թողնել. բայց շուտով տուած քաղաքները պատերազմով յետ խլեց և Անտիոքացոյ երկիրն ասպատակելով՝ Բոհեմոնդին ստիպեց առած պատանդը յետ դարձնել և իւր հետ հաշտութիւն անել:

Նոյն ժամանակները Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրը կամեցել էր Անտիոքի իշխանի Կոստանդին դոտեր իւր մէկ որդուն հարսնացնել, որպէս զի այս կերպով Անտիոքը դարձեալ իւր իշխանութեան տակ ձգէ: Անտիոքացիք նորա գիտաւորութիւնը հասկանալով՝ մերժեցին, և կայսրը ճանապարհ ընկաւ այս անպատուութեան վրէժը զէնքով առնելու: Անտիոքացիք անճարացած՝ Լեոնի օգնութեանը դիմեցին, և սա հայ ու լատին զօրքերի գլուխն անցած՝ անխոհեմաբար գնաց Սելևկիան պաշարելու: Խորագետ կայսրը Սելևկիան թողնելով՝ Կիլիկեան ասած դռներից Լեոնի երկիրը մտաւ և ոկսաւ գլխաւոր քաղաքների վրայ յարձակուիլ. Մամեստիա, Տարսոն և Ատանա հետզհետէ առնուեցան առանց մեծ ընդմիծութիւն ցոյց տալու, և կայսերական զօրքերն արդէն Անարզաբայի առաջն էին, երբ Լեոն եկաւ անձամբ այդ քաղաքը պաշտպանելու: Անարզաբայի քաջութեամբ պատերազմեցան Յունաց զէմ՝ մեծամեծ քարեր տեղալով նոցա վրայ և պաշարման գործիքները ջնուցած երկաթներով այրելով, որով նոցա բոլոր ջանքերը անպտուղ էին մնում: Կայսրը յուսահատուած պաշարումը վերցնելու վրայ էր, երբ Խոսհակ որդին խորհուրդ տուաւ նորան մի վերջին փորձ փորձել և մերկեանները անխառն պահելու համար կաւով ծեփել տալ: Այս հնարը յաջողեցաւ և

Լեոն տեսնելով որ չալիտի կարողանայ քաղաքն ազատել, քաջուեցաւ և իւր զօրութիւնը կենտրոնացրեց Վահկաբերդում: Վայսրը Անարզաբան նուաճելով՝ շուտով զնաց Վահկան էլ պաշարեց: Այդ միջոցին Անտիոքացիք մի քանի լատին իշխանների հետ միաբանած՝ եկան Լեոնին օգնելու: Վայսրը Վահկայի մօտ մի գունդ թողնելով՝ մնացած զօրքով Անտիոքի վրայ գնաց, որով Լատինացոց ստիպեց Լեոնին թողնել և իրանց գլխի ճարը տեսնել: Այսպիսով դաշնակիցներին միմեանցից բաժանելով՝ կայսրը երկուսին էլ տկարացրեց՝ և նուաճեց: Անտիոքացիք հարկադրուեցան Բիւզանդիայի գերիշխանութիւնը ճանաչել. իսկ Լեոն երկար ժամանակի պաշար չունենալով՝ անձնատուր եղաւ և չղթայակապ ուղարկուեցաւ Կոստանդուպօլիս իւր երկու որդոց Ռուբէնի ու Թորոսի հետ (1136): Այնտեղ իւր անդրանիկ որդու տառապանքներին աւանատես լինելով, որին կասկածոտ Յոյները աչքերի լոյսից և ապա նաև կեանքից զրկեցին, դժբաղդ Լեոնը սրտի ցաւից մեռաւ բանտի կապանքների մէջ (1141):

58.

Կիլիկիայի վերստին նուաճիլը Թորոս Բ-ի ձեռքով (1145).— Անդրոնիկոս Կոմնենոսի արշաւանքը և պարտութիւնը (1152).— Իկոնիայի Մաղսուտ սուլթանի անյաջող արշաւանքը (1154).— Թորոսի պատերազմը Անտիոքի իշխանի հետ.— Թորոսի նոր լաղթութիւնները.— Մանուէլ Կոմնենոս կայսեր արշաւանքը Կիլիկիա և Թորոսի հետ հաշտուիլը (1159).— Թորոսի օգնութիւնը Խաչակիր իշխաններին.— Ստեփանէի սպանուիլը և Թորոսի Վրէժխնդրութիւնը Յոյներից (1163).— Անդրոնիկոսի նոր պարտութիւնը.— Թորոսի մահը (1168):

Ռուբինեանց իշխանութիւնը Լեոնի գերութեամբ ջնջուել էր և Կիլիկիան դարձեալ կայսեր իշխանութեան տակ էր ընկել: Յոյները իրանց վրէժխնդրութեան կատարեալ ազատութիւն տալով, կոխեցին բերդերն ու քաղաքները և մինչև եկեղեցին ու վանքերը կողոպտեցին և աւերեցին: Վայսերական տեղակալները երկրի պահպանութեանը հոգ չտանելով, թուրք և լատին իշխաններին միջոց տուին հետզհետէ բռնելու Թորոս Ա-ի և նորա եղբօր Լեոնի նուաճած երկրները: Ահմէտ-Մալէք անունով թուրք ամիրան մանաւանդ ալքրան զօրացաւ, որ Յունաց ձեռքից խլեց Վահկան և Վապանը և ուրիշ ամրոցներ ու քաղաքներ: Այս հանգամանքը Յովհաննէս Կոմնենոսին հարկադրեց դարձեալ Կիլիկիա գալ. նորա հետ գնաց և Թորոս, որ հօր մահից յետոյ բանտից ազատուել և կայսերական բանակի մէջ ընդունուել էր: Բայց այս արշաւանքի մէջ կայսրը սպանուեցաւ և զօրքը յետ դարձաւ՝ Թորոս էլ յարմար առթից օգուտ քաղելով՝ ծածուկ հեռացաւ բանակից և զնաց մի հայ քահանայի յայտնեց իր նվաճելը: Հայերը՝ որ Յունաց բըւ-

նութիւնից զգուած էին, երբ Լեոնի որդու զալստեան աւետիսն առին, եկան ժողովեցան նորա շուրջը: Եկան և Թորոսի երկու եղբայրները՝ Ստեփանէ և Մլեհ, որոնք մինչև այն ժամանակ Հալէպի նուրէղդին սուլթանի պալատումն էին: Այսպիսով կարճ միջոցում 10,000-ի չափ կտրիճ հայեր հաւաքուեցան իրանց իշխանի գրօշակի տակ (1145): Թորոս իւր զօրութիւնը տարաւ նախ լեռնային ամրոցների վրայ և ամենից առաջ ձեռք ձգեց Վահկա բերդը՝ իւր հայրերի նախկին կալուածը, յետոյ Սիմանակայ և Աւիւծ բերդերը: Ապա լեռներից կամաց կամաց իջնելով՝ ոկսաւ դաշտային քաղաքների վրայ յարձակուիլ. Ատանա, Անարդաբա, Թիլ և Մամեստիա միմեանց ետևից առնուեցան, նոցա միջի Յոյները կոտորուեցան կամ քշուեցան և Հայոց անկախութիւնը նորից հաստատուեցաւ Կիլիկիայում:

Մանուէլ Կոմնենոս (Կիւ Մանուէլ) կայսրը Կիլիկիայի անցքերը լսելով, շտապեց Հունդարացոյ հետ ունեցած պատերազմը վերջացնել և իւր Անդրոնիկոսի հօրեղբորորդուն կեսար անուանելով՝ ուղարկեց Կիլիկիա Թորոսին նուաճելու (1152): Թորոս տեսնելով թշնամիների բազմութիւնը, որոնց հետ միաբանել էին և մի քանի հայ իշխաններ, խոհեմութիւն համարեց պաշտպանողական դիրք բռնել, և քաշուեցաւ Մամեստիայի մէջ, որ յոյները շուտով եկան պաշարեցին: Այս քաղաքը, ուր առաջ նստում էին կայսեր կուսակալները, ամուր պարսպով պատած էր, բայց բաւական պաշար և պատրաստութիւն չունենալով՝ Թորոս զգաց որ չպիտի կարողանայ երկար ժամանակ դիմանալ, անձնատուր լինելն էլ անտանելի էր իրան. ուստի բանակցութեան մէջ մտաւ Անդրոնիկոսի

հետ և խոստացաւ ուրիշ հայ իշխանների պէս Յունաց գերիշխանութիւնը ճանաչել, եթէ կայսրն էլ կը ճանաչէ իւր հայրերի իրաւունքը: Իսկ գոռոզ Անդրոնիկոսը պատգամաւորների ամեն խօսքերին միայն մի պատասխան էր տալիս, թէ Թորոս պիտի անսպասան անձնատուր լինի, որպէս զի կապեն նորան այն շղթաներով որով իւր հօրը կապել էին: Վրդովեցաւ Թորոս այդ վիրաւորիչ խօսքերից, և մի մութ ու անձրևային գիշեր, մինչդեռ Անդրոնիկոս կերուխումի ու դրօսանքի հետ էր լինում, պարսպի մի տեղը քանդեց, զօրքը զգուշութեամբ քաղաքից դուրս բերեց և բանակի ետևի կողմից թշնամիների վրայ ընկնելով՝ այնպիսի կոտորած արաւ նոցա մէջ, որ 12,000 յոյնից շատ քիչը Անդրոնիկոսի հետ փախչելով աղատուեցան: Թորոս հալածեց նոցա մինչև Անտիոքի սահմանները և յաղթութեամբ ու գերիներով դարձաւ Մամեստիա, ուր հասարակ ղինուորներին ղինալթափ անելով արձակեց, իսկ պատուաւորներին կապեց և աւելի նուաստացնելու համար՝ առաջարկեց որ իրանք իրանց ազատութեան գինը կտրեն: Յոյները թեթիւ գնով ազատուելու յուսով՝ թոյլ տուին որ յաղթողը իրանց ազատութեան արժէքը որոշէ. նա էլ պատասխանեց. «Եթէ ինձ համար մի բան արժէիր, չէի էլ արձակիլ ձեզ»: Այս նախատական խօսքը ստիպեց Յոյներին ծանր փրկանքներ նշանակել իրանց համար, որ Թորոս նոցա ներկայութեանը ամբողջապէս իւր զօրքերին բաժանեց. և մինչ նորա դարմանում էին, պատճառը յայտնեց. «Որպէս զի ուրիշ անդամ էլ զօրքերս ձեզ բռնեն»: Գերեալների մէջ էր և Լամբրոնի տէր Օշինը, առաջին Օշինի թուր և Ներսէս Լամբրոնացու հայրը, որ

իւր փրկանքի կէսը 20,000 ոսկի տալով, միւս կէսը տեղ անդրանիկ Հեթում որդուն պատանդ թողեց: Հեթում մեծանալով՝ այնքան սիրելի եղաւ Թորոսին, որ սա փեսայացրեց նորան իւր աղջկանը, և Օշինի մնացած պարտքը իւր զաւակին օժիտ համարելով՝ երկուսին էլ ուղարկեց Լամբրոն, որի տէրերին յոյս ունէր այսպիսով իւր տոհմի հետ կապել:

Մանուէլ կայսրը իւր զօրքերի պարտութեան լուրն առնելով, Իկոնիայի Մաղսուտ սուլթանին Թորոսի գէմ գրգռեց: Մաղսուտ բիւզանդական ոսկիների փայլմամբ յորդորուած՝ մտաւ Կիլիկիա, բայց Թորոսի պատրաստութիւնը տեսնելով՝ առանց պատերազմի յետ քաշուեցաւ: Երկրորդ անգամ աւելի մեծ բազմութեամբ եկաւ, բոլոր երկիրը զօրքերով ողողեց և Մամեստիա ու Անար-դաբա քաղաքները պաշարելուց ու թողնելուց յետոյ, եկաւ կանգնեցաւ Թիլ ամրոցի առաջ. մի գունդ զօրք էլ իւր Նազուր փեսի ձեռքով ուրիշ կողմերը ասպատակելու արձակեց: Բայց շուտով սուլթանի գլխաւոր բանակի մէջ մի սոսկալի ժանտախտ ընկաւ և մեծ ջարդ արաւ. ասպատակաւորներն էլ Թորոսի եղբօր Ստեփանէի զօրագնդին հանդիպեցան ու գրեթէ բոլորն էլ իրանց գլխաւորի հետ կոտորուեցան: Զուարեցաւ Մաղսուտ և իւր զօրքը պահել չկարողանալով՝ ստիպուեցաւ յետ դառնալ. մինչդեռ Թորոս սուլթանի շփոթութիւնից օգուտ քաղելով՝ ասպատակ էր սփռել նորա երկիրը, և իւր բերած աւարներից աւելի գտաւ Թիլ ամրոցի առաջ (1154):

Այս ձախորդութիւնից յետոյ, Մանուէլ կայսրը նոր թշնամի որոնեց ու գտաւ Թորոսի գէմ՝ Բընօ-դը-Ջատի-լեօն Անտիոքի իշխանի խնամակալին, որի անակնկալ

յարձակման առաջ Թորոս ստիպուեցաւ տեղի տալ, մինչև որ զօրքերը ժողովեց և Աղէքսանդրիայի մօտ արիւնհասեղ պատերազմ տուաւ նորա գէմ: Բայց երբ Բընօ զանազան կարգաւոր ասպետներ օգնութիւն կանչեց, Թորոս խոհեմութիւն համարեց մի քանի բերդեր տալ նոցա Անտիոքի սահմանների վրայ ու հեռացնել. Բընօն էլ մենակ մնալով և խոստացուած կաշառքը կայսրից չստանալով, հաշտուեցաւ Թորոսի հետ և իւր զէնքերը Յունաց գէմ դարձրեց: Պատրաստեց մի քանի նաւ և ընկաւ Կիպրոսի վրայ, որ այն ժամանակ դեռ կայսեր իշխանութեան ներքոյ էր, աւերեց, կողոպտեց և մեծ անգթութիւններ գործեց անպաշտպան բնակիչների վրայ: Իսկ Թորոս համարձակ տիրեց բոլոր Կիլիկիային, և ոչ այնչափ միայն, այլ և Փրիւզիայի և Իսաւրիայի լեռնային մասերը իւր տէրութեան հետ միացրեց:

Սակայն Մանուէլ կայսրը այնուհետեւ էլ հանգիստ չմնաց, այլ նորանոր զօրավարներ ուղարկեց Թորոսի վրայ, որոնք ոչինչ չհասցան և միայն հայ իշխանի ահունն ու համբաւը բարձրացրին: Այսպէս, մինչ Անգլոնիկոս Եւփերբեն աշխատում էր Տարսնն առնել, Թորոս ընկաւ Յունաց վրայ և 3,000 մարդ կոտորեց, մնացածները փախցրեց. Եւփերբեն բռնուեցաւ և միայն Երուսաղէմի թագաւորի միջնորդութեամբ գերութիւնից ազատուեցաւ: Կայսրը վճռեց վերջապէս այսքան անյաջողութիւնների վրէժն անձամբ առնել Թորոսից: Սիկիլիացոց հետ հաշտութիւն անելով, ձայն հանեց թէ Թուրքերի վրայ պիտի թերթայ և մեծ նաւատորմով եկաւ իջաւ Պամփիլիայի ափերը. այնտեղից մի փոքրիկ գնդով շտապով առաջ գնաց, մտաւ Կիլիկիա և չուղիղ Տարսնն

վրայ դիմեց, ուր անկասկած նստած էր Հայոց իշխաննապետը: Բարեբաղդաբար մի լատին ուխտաւոր յայտնեց Թորոսին Յունաց գալը և նա խելոյն քաշուեցաւ լեռները. իւր ընտանիքը և գանձը ապահովեց Տաճկի-Քար ասած բերդի մէջ իսկ ինքը մի խումը կտրիճ ձիաւորներով անդադար մէկ տեղից միւսը փոխովում էր, որ շլինի թէ իւր հօր պէս մի թախարդի մէջ ընկնի: Մանուէլ իւր խաբուիլը իմանալով, բերել տուեց զօրքերը և նուաճեց երկրի նշանաւոր քաղաքները՝ Անարդարա, Թիլ, Տարսոն և Մամեստիա: Այստեղ Երուսաղէմի թագաւորը Բաղդուն Գ կայսեր տեսութիւն եկաւ, և ուրիշ լատին իշխանների հետ միջնորդ լինելով՝ Թորոսին հաշտեցրեց նորա հետ: Թորոս կայսերական հրովարտելով հաստատուեցաւ իւր իշխանութեան մէջ և Պանսեպաստոս տիտղոսը ստացաւ. միայն Անարդարա և Մամեստիա քաղաքները կայսրը իրան սլահեց և վերջինի մէջ մի յոյն իշխան պահապան դրեց (1159):

Թորոս մի քանի անգամ օգնութիւն դնաց Խաչակիր իշխաններին Հալէպի սուլթան Նուրէդդինի դէմ, որի նախորդը Զանգին Եգեսիան առել էր նոցանից, այժմ էլ ինքը սպառնում էր Ասորոց երկրի քրիստոնեայ իշխանութիւններին. Թորոս օգնեց սոցա Կեսարիա քաղաքն առնելու սուլթանի ձեռքից: Այս արշաւանքների հետ եղած ժամանակը, Թորոսի եղբայր Ստեփանէն, Իկոնիայի և Սեբաստիայի սուլթանների հակառակութիւնից օգուտ քաղելով, յարմար միջոց համարեց նոցա քրիստոնեաներից խլած քաղաքները նուաճել, և Սև լեռան կողմերը մի առանձին իշխանութիւն հաստատեց: Ստեփանէի յառաջադիմութեան վրայ նախանձելով, կայ-

սեր տեղակալը Անդրոնիկոս Եւփերբէն նենգութեամբ ճաշի հրաւիրեց նորան և եռացած կաթսայի մէջ ձգեց ու սպանեց (1163):

Այս բարբարոսական անգթութիւնը Յունաց հետ նոր թշնամութեան և կոտորածների դուռ բաց արեց: Թորոս և Մլխ հնկան Կիլիկիայի Յունաց վրայ և իրանց եղբօր վրէժը հանեցին՝ 10,000 հոգի սպանելով նոցանից: Սորա վրայ Անդրոնիկոս Կոմնենոս դարձեալ Կիլիկիա ուղարկուեցաւ, ուր պատրաստ սպասում էր նորան Թորոս: Ամբարտաւան Անդրոնիկոսը, փոխանակ այնպիսի փորձառու ռազմադիւանի դէմ պէտք եղած զգուշութիւնները բանեցնելու, Հայոց նախատելու մտքով՝ բանակը անասունի ձեով դասաւորեց, գլխով, պոչով, ոտներով և այլն: Իսկ Թորոսը իւր զօրքը զանազան գնդերի բաժանեց, մի մասն էլ անտառների մէջ զարանի դրեց, և սոսկալի կերպով ջարդեց ու փախցրեց այն օտարոտի՝ զազանին: Անդրոնիկոս հազիւ գերութիւնից ազատուեցաւ՝ Թորոսին իւր նիզակով սպանելու անյաջող փորձն անելուց յետոյ: Նորա տեղ եկաւ Կոստանդին Կալամանոս, որի հետ Թորոս ճակատեցաւ Տարսոնի մօտ, յաղթեց ու գերի բռնեց նորան, և մեծ փրկանք առնելով ազատեց:

Բայց այնուհետեւ Կիլիկիան կայսեր համար կորած էր և Թորոսի իշխանութեան տակ հաստատուած, որ քչեց Յունաց իրանց ապաստանարանից՝ Մամեստիայից և իւր կեանքի վերջին տարիները այնտեղ անցկացրեց: Զգալով իւր մահուան մօտենալը, Թորոս կանչեց իւր Թոմաս աներոջ և բոլոր իշխանների ներկայութեանը Պայլ՝ տյօնըն տէրութեան խնամակալ անուանեց նորան, որով-

հետև իւր Ռուբէն որդին դեռ անշափահաս էր: Իւր մահը, որ պատահեցաւ 1168-ին, մեծ ցաւ պատճառեց ոչ միայն Հայոց, այլև օտարներին, որոնց Թորոս իւր բարեմասնութիւններով սիրելի եղած էր:

59.

Մլէհ (1170—1175), նորա բնաւորութիւնը և դահաւալութեան համար մղած կռիւր:—Մլէհի ընթացքը արտաքին չարաբերութիւնների և ներքին կառավարութեան մէջ.—Ռուբէն Բ (1175).—Նորա պատերազմը Վամբրոնի Հէթում իշխանի դէմ ու դեբութիւնը.—Ռուբէնի մահը (1185):

Թորոս Բ-ի մահով Կիլիկիան ներքին պատերազմների մատնուեցաւ նորա եղբոր Մլէհի պատճառով: Հօր պերութիւնից յետոյ ինքնավուխ մնալով՝ անկիրթ ու անսանձ մեծացել էր Մլէհ, և երբեմն մէկ՝ երբեմն ուրիշ իշխանի յարում ու օգնում էր, առանց խելութիւն անելու քրիստոնեաների ու հեթանոսների մէջ: Թորոսի իշխանութեան առաջին տարիներում գործակից ու օգնական եղաւ նորան իւր թշնամիների դէմ. յետոյ Տաճարական ասպետների կարգը մտաւ՝ նոցա զգեստի հետ կրօնական դաւանանք էլ ընդունելով. շուտով Փրանկներից էլ հեռացաւ և քրիստոնէութիւնը թողնելով՝ թափառական Թուրքմէնների գլուխն անցաւ: Վերջերը անխիղճ Մլէհը յանդգնեցաւ մինչև իսկ իւր հարազատ եղբոր դէմ դաւաճանութիւն կազմել, բայց բարեբաղդաբար իւր շար խորհուրդը չկատարուած բռնուեցաւ: Թորոս մեծահոգութեամբ ներեց նորան և չատ գանձեր տա-

լով երկրից դուրս արաւ: Մլէհ գնաց իւր վաղեմի բարեկամ Նուբէդդինի մօտ և նորա ծառայութեան մէջ մտաւ:

Թորոսի մահը լսելուն պէս՝ Մլէհ Նուբէդդինի հետ դաշն կապեց նորա համար նպաստաւոր պայմաններով, և օգնական զօրք առնելով սուլթանից շտապով եկաւ Կիլիկիա իւր եղբոր տէրութիւնը ձեռք ձգելու համար: Հայերը՝ որ արդէն զոլած էին նորանից, զէն առին և Անտիոքի իշխանի ու Երուսաղէմի թագաւորի օգնութեամբ դուրս քշեցին նորան: Մլէհ Նուբէդդինին դիմեց, և սա Հայոց դաշնակիցների սահմանները կոխեց ու ստիպեց նոցա յետ քաշուելու: Այսպիսով Մլէհ նորից մտաւ Կիլիկիա, և թուրք զօրքից աւելի անդթութիւններ գործեց. իւր հակառակորդներին բանտարկեց և ստացուածները յափշտակեց, եկեղեցական անձանց անպատուութեամբ ծեծեց ու տանջեց, և առհասարակ ամենի վրայ ահուսարսափ ձգեց. ասլա Նուբէդդինի զօրքը առատ պարգևներով յետ ուղարկեց, և բռնութեամբ նստաւ իշխանական աթոռը (1170): Թոմաս պայլը նորա վրէժխնդրութիւնից փախաւ Անտիոք՝ հետը տանելով Ռուբէնին. այնտեղից էլ աւելի ապահովութեան համար ուղարկեց նորան Հռոմկլայ Ն. Հնորհալու մօտ, ուր և քիչ ժամանակից յետոյ մեռաւ:

Մլէհ Թուրքերի հետ միաբանեցաւ ընդդէմ արեւմտեան քրիստոնեաների, Տաճարական ասպետների Կիլիկիայում ունեցած կալուածները խլեց ու երկրից դուրս արաւ նոցա, և ընդհանրապէս ամեն առիթներում իւր թշնամութիւնն ու ատելութիւնը ցոյց էր տալիս խաչափր իշխաններին: Մի անգամ որ Երուսաղէմի թագա-

ւորը պարտաւոր դեպքանութիւն էր ուղարկում Մանուէլ կայսեր, Մլխ Մամեստիայի մօտ դեսպաններին բռնեց ու կողոպտեց, և համարեա մերկ արձակեց որ ճանապարհները շարունակեն: Մի ուրիշ անգամ էլ Պաղեստինի կողմերը ասպատակեց, և միայն ասպետների դօրութեան առաջ ստիպուեցաւ յետ քաշուիլ: Ընդհակառակն Նուբէղիին հետ այնքան սերտ բարեկամ էր, որ եղբայր էին անուանում միմեանց. Իկոնիայի սուլթանի հետ էլ բազեկամութեան դաշն կապեց Մանուէլ կայսեր դէմ, որ մտադիր էր Կիլիկիա արշաւելու, և առանց յայտնի պատերազմ հրատարակելու Յունաց՝ սուլթանին զրդեց Փոքր Ասիայի յունական գաւառները ասպատակելու, որով կայսեր ուշադրութիւնը ուրիշ կողմը դարձրեց: Իսկ իւր տէրութեան մէջ Մլխ իւր անգութ ու անարժան գործերով այնքան ատելի եղաւ, որ հայ իշխանները միաբանեցան և սպանեցին նորան Միա քաղաքում (1175):

Մլխի տեղ իշխանները նստեցրին Ստեփանէի անդրանիկ որդուն Ռուբէն Բ-ին, որ իւր իմաստուն կառավարութեամբը ժողովրդի սէրը գրաւեց, երկիրն էլ արտաքին թշնամիների յարձակումներից ազատ պահեց. միայն մի անգամ ստիպուեցաւ զէնքի գիմել Լամբրոսի տէր Հեթում իշխանի պատճառով, որ ներքին խաղաղութիւնը վրդովել էր: Կիլիկիայի մէջ իսկզբանէ անտի կային մի քանի հայ իշխանութիւններ, որոնք Յունաց հալատակութիւնը ընդունած էին և չէին կամենում Ռուբինեանց տիրապետութիւնը ճանաչել: Սորա իրանց ծածուկ մերենայութիւններով աւելի վտանգաւոր էին նորահաստատ տէրութեան համար, քան թէ օտարազգիների յայտնի թշնա-

մութիւնը. ուստի և բնականաբար Ռուբէն Ա-ի յաջորդները պիտի աշխատէին զսպել նոցա և իրանց ազդեցութիւնը տարածել նոցա վրայ: Թորոս Բ-ի յաղթական պատերազմներից յետոյ, այդ իշխանները մեծ մասամբ ընկճուեցան և ստիպուեցան նորա գերիշխանութիւնը ընդունել: Սոցանից ամենազօրաւորն էր Օշին՝ Լամբրոսի տէրը, որի հետ զգուշութեան համար խնամութիւն էր արել Թորոս. բայց մի քանի տարի յետոյ երկու իշխանների մէջ դարձեալ զժտութիւն ընկաւ, և միայն ներսէս Շնորհալու միջնորդութիւնը կարողացաւ հաշտեցնել նոցա: Թորոսի մահից յետոյ, Օշինի որդին Հեթում իւր ցեղական ատելութիւնը ցոյց տուեց՝ կնոջը իրանից հեռացնելով, որին միայն աներոջ վախից պահում էր: Մլխ իբրեւ վրէժխնդիր եղբօր պատուին՝ ասպատակեց Հեթումի երկիրը և նորա բերդը պաշարեց, բայց չկարողացաւ առնել: Ելծմ Ռուբէն Բ էլ չէ իմացվում թէ արդեօք նոյն առիթով կամ թէ ուրիշ պատճառով թշնամացաւ Հեթումի հետ, և զնաց Լամբրոսը սաստիկ պաշարեց: Հեթում անճարացած՝ Անտիոքի Բոհեմոնդ իշխանի օգնութեանը զիմեց, որ նենգութեամբ Ռուբէնին Անտիոք հրաւիրեց և ընդդէմ ամենայն մարդկային իրաւունքների բռնեց նորան ու բանտարկեց: Ռուբէնի եղբայրը Լիոն դայրացած՝ հայ զօրքի գլուխն անցաւ և քաջութեամբ երկիրը պաշտպանեց Բոհեմոնդի դէմ, որ իւր դաւաճանութեան յաջողութիւնից խրախուսուած՝ մտածում էր Կիլիկիայի իշխանութիւնն էլ ձեռք ձգել. Հեթումին էլ հարկադրեց հաշտութիւն խնդրել, և նորա միջնորդութեամբ Ռուբէնին գերութիւնից ազատեց:

Ռուբէն Կիլիկիա վերադառնալով՝ շարունակեց ա-

առաջուան պէս իւր ժողովուրդը հայրաբար խնամել: Քիչ ժամանակից յետոյ աշխարհային զործերից ձանձրանալով՝ կառավարութիւնը իւր եղբօր Լեոնին յանձնեց, և ինքը վանք քաշուեցաւ, ուր և մեռաւ 1185-ին:

Բ. ԼԵՒՈՆ Բ ԹԱԳԱՒՈՐ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ

60.

Վիլիհիան մինչև Լեոն Բ.—Լեոն Բ (1185).—Լեոն Բ. Նորա յաղթութիւնները շրջակայ մասմէտական իշխանների վրայ (1186—1187).—Լեոնի բարեկարգութիւնները.—Լեոնի յարաբերութիւնը Ֆրիդրիկոս Բարբարոսա կայսեր հետ.—Լեոն Բ-ի թագադրութիւնը (1198).—Նորա մերձաւորութիւնը Լատինացոց հետ և այդ մերձաւորութեան հետևանքը:

Մի ամբողջ դար անցել էր այն ժամանակից որ Ռուբէն Ա Հայոց անկախութեան հիմը դրել էր Տաւրոսի բարձրութիւնների վրայ, և այդ հարիւր տարուայ միջոցում նորա յաջորդները մեծ աշխատանք ու ճարտարութիւն գործ դրին, շատ հայ արիւն թափեցին, մինչև որ բոլանդակ Կիլիկիայի տէր եղան և Յունաց կայսեր ստիպեցին այդ երկրից բոլորովին հրաժարուիլ: Այնուհետև հարկ էր հաստատուն և կանոնաւոր կարգեր սահմանել երկրի մէջ և քաղաքակիրթ տէրութեան կերպարանք տալ նորան: Այս մեծ գործը վիճակուեցաւ կատարել Լեոն Բ-ին, որ ուրբան քաջ ու յաջողակ զօրապետ էր պատերազմի դաշտում, նոյնքան իմաստուն կառավարիչ և աշխարհաշէն իշխան հանդիսացաւ խաղաղութեան ժամանակ. որով և նորա երկարատև իշխանութեան յիշատակը անջնջելի մնաց Հայոց պատմութեան մէջ:

Իշխանութիւնը ձեռք առնելուն պէս՝ (1185) Լեոն Բ-ի առաջին գործն եղաւ իւր երկիրն ապահովել զրացի իշխաններից, որոնք նոյն ժամանակ խլրտում էին Կիլիկիայի շուրջը և սպառնում էին նորա անդորրութիւնը վրդավել: Իւր զօրութեան առաջին փորձն առաւ Իկոնիայի յանդուին սուլթանը Ռուստէմ, որ Հայոց իշխանի յաջողութիւնները տեսնելով՝ յանկարծ մեծ զօրքով մտաւ Կիլիկիա, յուսալով որ անպատրաստ կը գտնէ նորան և իւր իշխանութեանը կը հնազանդեցնէ: Բայց Լեոն քաջութեամբ դնաց նորա առաջ, զարկաւ ցրուեց նորա բանակը մի կատաղի կռուի մէջ, ուր և սուլթանն իւր մահը գտաւ: Հաղիւ թէ այս պատերազմը վերջացել էր, որ Հալէպի ու Գամասկոսի սուլթանները միաբան զօրութեամբ եկան Կիլիկիայի արևելեան սահմանները ասպատակելու: Լեոն շուտով վրայ հասաւ և երկուսին էլ մեծ կոտորածով յետ քշեց (1187):

Այս յաղթութիւններից յետոյ Լեոն Բ իւր բոլոր մտադրութիւնը երկրի բարեկարգութեան ու պաշտպանութեան վրայ դարձրեց: Սահմանադրականների վրայ բաղմամբ իւր ամբոցներ շինել տուեց և նոցա մէջ պահապան վաթիւ ամրոցներ շինել տուեց և նոցա մէջ պահապան զօրքեր դրեց: Իսաւրիան, որ իւր նախորդների օրով Իկոնիայի սուլթանների իշխանութեան տակ էր ընկել, նորից նուաճեց և իւր տէրութեան հետ միացրեց: Երկրի մէջ էլ վանքերի շինութեան հետ, որոնք այն ժամանակը կրթութեան միակ տեղերն էին, կանադան հիւրանոցներ, հիւանդանոցներ ու որբանոցներ հաստատեց, երկրագործութիւնը, վաճառականութիւնը և նաւարկութիւնը ծաղկեցրեց, որով իւր հպատակներին սիրելի ու օտարներին պատկառելի եղաւ: Կիլիկիայի սահմանները հասնում էին այդ ժամա-

նակ արեմուտքից մինչև Լիկայոնիա, արեւելքից մինչև Նփրատ գետը, հարաւից Միջերկրական ծովը, իսկ հիւսիսից Տաւրոսի միւս կողմը, ուր Լեոն Ռուստէմից մի քանի քաղաքներ էր առել:

Մինչ այսպէս Կիլիկիան իւր խմտոտուն իշխանի խնամակալութեան տակ խաղաղութեան բարիքները վայելում էր, Ասորիքն ու Պաղեստինը ներքին երկպառակութիւնների տեսարան էին ներկայացնում: Սալահէդդին^{*}), Նզիպատոսի սուլթանը, լատին իշխանների դժտութիւններից օգուտ քաղելով, Երուսաղէմը նուաճեց և քրիստոնեաների արիւնով ազատուած Սուրբ երկիրը դարձեալ մահմէտականների ձեռքն ընկաւ (1187): Արեմական ազգերը նոր խաչակրութիւն կազմեցին Գերմանացոյ Փրիգորիկոս Ա Բարբաբոսա կայսեր առաջնորդութեամբ, որ և շուտով արշաւեց Ասիա: Իկոնիա հասնելով, կայսրը գեսպան ուղարկեց Լեոնին և նորա ձեռնտուութիւնը խնդրեց քրիստոնէական մեծ գործի մէջ, խոստանալով որ այդ օգնութեան փոխարէն թագաւորը կը պատկէ նորան: Լեոն անմիջապէս յայտնեց կայսեր իւր պատրաստակաւնութիւնը. միանգամայն լսելով որ Խաչակիրները պաշարեղէնի մեծ պակասութիւն ունին, ամեն բան առատութեամբ պատրաստեց և ուղարկեց նոցա: Երբ կայսերական բանակը Իսաւրիա մտաւ, Լեոն իշխանը և Գրիգոր Դ կաթողիկոսը ներսէս Լամբրոնացու ուղեկցութեամբ գնացին կայսեր գլխաւորելու. բայց զժբաղդաբար չհասան կայսեր տեսութեան, սրովհետեւ Փրիգորիկոս Կալիկատնոս գետի մէջ լողանալիս խեղդուել էր:

^{*}) Սալահէդդին ազգով քուրդ էր և հարաւային Հայաստանումն էր ծնունդը:

Կայսեր անակնկալ մահուան պատճառով Լեոնի թագաւորութիւնը մի քանի տարի յետաձգուեցաւ, մինչև որ Հենրիկոս Զ. Փրիգորիկոսի որդին ու յաջորդը, Կեղեսոսինոս Գ պապի հետ համաձայնելով՝ արքայական թագ ուղարկեցին Լեոնին և առիւծանշան դրօշ՝ իւր աւուան համեմատ: 1198 թուին ծննդեան օրը Լեոն Բ մեծ հանդիսով թագաւոր օծուեցաւ Տաւրոսի մայր եկեղեցում Գրիգոր Զ կաթողիկոսի ձեռքով. հանդիսին ներկայ էին բոլոր եկեղեցական և աշխարհական մեծամեծները, ինչպէս նաև Կոնրադ կարգինալը՝ պապի և կայսեր ներկայացուցիչը: Ամեն կողմից ուրախացութեան գեսպաններ եկան՝ ծանրագին ընծաներ բերելով Հայոց թագաւորին. Ալեքս Անգելոս կայսրն անգամ թագ ուղարկեց Լեոնին, որով վաւերացրեց Հայոց իշխանութիւնը Կիլիկիայի վրայ (1199):

Այնուհետեւ նորապսակ թագաւորը մեծ եռանդով սկսաւ իւր տէրութիւնը բարեկարգել: Իւր աթոռը Տաւրոսից Սիւս փոխադրելով, ամենից առաջ որոշեց իշխանների յարաբերութիւնները թագաւորական տան հետ, այլեայլ պալատական և զինուորական պաշտօններ սահմանեց, դատարաններ հիմնեց, հարկերի և տուրքերի քանակութիւնը որոշեց, և այս բոլոր կարգերը մեծ մասամբ Ասորոյ երկրի լատին իշխանութիւններից փոխ առաւ, որով և իւր տէրութեանը եւրոպական պետութեան կերպարանք տուաւ: Իւր ազգի կրթութեան վրայ հոգ տանելով, Լեոն դպրոցներ հիմնեց, որոնց մէջ շատ ուսումնական մարդկանց աշխատեցնում էր առանց նոցա կրօնի և ազգութեան մէջ խտրութիւն անելու, ինչպէս որ շատ փրանսիացի, իտալացի, գերմանացի ու անգլիա-

արշաւելու: Թագաւորը թշնամիներէից շրջապատած՝ 20,000 բիւզանդական ոսկի տալով Տաճարականներին օգնութիւն կանչեց նոցա այլազգիների դէմ. բայց պատերազմից առաջ ասպետները դաւաճանութեամբ յետ քաշուեցան և Լեոն մենակ մնաց Ռուզնատինի առաջ, որի բանակը չկարողացաւ դիմանալ հայկական քնդի յանդուգն յարձակմանը և մեծ կորուստով յետ քաշուեցաւ:

Այնուհետև Լեոն իւր ղէկերը նորից Տրիպոլիսի կոմսի դէմ դարձրեց և տեսնելով որ խնդիրը իւր կարծածից ծանր կերպարանք ստացաւ, միանգամայն իւր պաշտպանած զործի արդարութեան վրայ վստահացած՝ Իննուկենտիոս Գ պապին դեսպան ուղարկեց և դատի որոշումը նորան յանձնեց: Եկան Սուրբեոս և Պետրոս կարգինալները մինչ Լեոն Անտիոքը պաշարելու վրայ էր, և դուրէ բանը խաղաղութեամբ վերջանար, եթէ պապի երկրորդ նուիրակը հակառակ կողմից կաշառուելով՝ ընդդէմ ամենայն իրաւունքի Լեոնի և նորա թագաւորութեան դէմ նզովք արձակած չլինէր, որով թշնամութիւնը աւելի ևս սաստկացաւ: Յովհաննէս Մեծաբարոյ կաթողիկոսը հրապարակաւ մերժեց այդ նզովքը՝ իբրև ապօրինի զործ, Լեոն էլ զայրացած պաշարումը սաստկացրեց և առանց սպասելու Երուսաղէմի թագաւորի և նոյն քաղաքի ու Անտիոքի պատրիարքների վճռին, որոնց պապը յանձնել էր զործի քննութիւնը, քաղաքն առաւ և յաղթանակով ներս մտաւ: Անտիոքի մեծամեծները ցնծութեամբ դիմաւորեցին Լեոնին ու Ռուբէնին և մեծ հանդիսով երկրի իշխանութիւնը յանձնեցին իրանց օրինաւոր տիրոջը (1211): Լեոն դարձաւ Կիլիկիա և Տա-

ճարականների կալուածները գրաւելով՝ բոլորին էլ երկրից դուրս քշեց:

Այսպէս վերջացաւ այս երկարատև պատերազմը, որ այնքան տարիներ զրկեց Կիլիկիային իւր թագաւորի խնամատարութիւնից: Բայց Լեոնի թշնամիները այնուհետև էլ հանդիստ չմնացին: Լեոն երկրորդ ամուսնութեամբ խնամացել էր Կիպրոսի Լուսինեանց հետ, որոնք երրորդ Խաչակրաց արշաւանքի ժամանակ Երուսաղէմը թողնելով նոյն կողմն գաղթել և առանձին թագաւորութիւն էին հիմնել այնտեղ: Մի անգամ որ Հայոց թագաւորը թագուհու ազգականներին տեսութիւն գնաց, թշնամիները պատերազմական նաւերով դարան մտան, և մինչ անկասկած յետ էր դառնում, յանկարծ թափեցան նորա վրայ: Լեոն ճարտարութեամբ ազատուեցաւ նոցա ձեռքից, դարձաւ Կիպրոս և մի նաւախումբ առնելով՝ ընկաւ թշնամիների վրայ, նոցա նաւերի մեծ մասը ընկղմեց, մնացածը ցիր ու ցան արաւ: Կիլիկիա հասնելով, իմացաւ որ Լամբրոնի տէրը Հեթում իւր բացակայութեան ժամանակ ապստամբել է և երկիրը ոտնակոխ է անում: Թագաւորը շուտով հասաւ, ապստամբին իւր երկու որդոց հետ բռնեց և Սսի մէջ բանտարկեց:

Փոքր ինչ յետոյ Լեոնի հակառակորդները մի ուրիշ թշնամի յարուցին նորա դէմ, բայց փոխանակ վնասելու նորան՝ աւելի ևս մեծացրին նորա փառքը: Հալէպի տուլթանը Ղայասէդդին Ղազի առանց մի թշնամութեան առիթ ունենալու՝ դեսպան ուղարկեց Հայոց թագաւորին, պահանջելով որ կամ իրան հպատակի և կամ պատերազմ դուրս գայ. միևնոյն ժամանակ իւր բանակը Կիլիկիայի վրայ տարաւ: Լեոն ժամանակ վատտակելու

համար՝ իւր մարդկանց պատուիրեց որ դեսպաններին մի քանի օր այս ու այն կողմը ման ածեն, մինչև որ ինքը զօրք ժողովեց, արագութեամբ հասաւ սուլթանի վրայ, որ անհոգ սպասում էր դեսպանների դարձին, և իւր անակնկալ յարձակմամբը այնպիսի սարսափ ձգեց թշնամիների վրայ, որ ամեն կողմը ցրուեցան ու փախան՝ ամբողջ բանակը հայոց ձեռքը թողնելով. և սուլթանը պարտաւորուեցաւ իւր պահանջած հարկից աւելի հատուցանել հայոց թաղաւորին (1212):

Այսքան յաջողութիւններից յետոյ, Լևոն իւր թագաւորութեան վերջին տարիներում մի դժբաղդ պատերազմ էլ ունեցաւ Իկոնիայի Աղէզգլին-Քէյքաւուս սուլթանի դէմ, որի շար հետևանքներից հնար գտաւ իւր երկիրը ազատելու: Ինքը հիւանդ լինելով և բաւական պատրաստութիւն չունենալով, մի փոքրիկ գունդ յանձնեց Կոստանդին աւագ պարոնին և Աղամ պալլին և ուղարկեց Աղէզգլինի դէմ, որ Կապան բերդը պաշարել էր. պատուիրելով նոցա որ պաշտպանողական դիրք բռնեն: Սուլթանը չկարողանալով բերդն առնել և վախենալով, որ ճանապարհը չկտրեն, պաշարումը վերցրեց և սկսաւ խորամանկութեամբ յետ քաշուիլ: Այս հնարքով հայ գունդը իւր ամրացած տեղից առաջ քաշելով, յանկարծ իւր բանակը հայոց վրայ դարձրեց և մեծ ջարդ տուաւ նոցա: Կռուի ժամանակ երկու հայ զօրապետների մէջ գժտութիւն էր ընկել և Աղամ իւր զօրքով յետ էր քաշուել առանց պատերազմին մասնակից լինելու. իսկ Կոստանդին թշնամու ձեռքն ընկաւ: Մինչ Աղէզգլին իւր յաղթութեամբ ուրախացած եկել էր Կապանը նորից պաշարելու, յանկարծ գոյժ հասաւ նորան թէ Լևոնը

Իկոնիան ասպատակում է, ամբողջ զիւզեր ու քաղաքներ աւարի ու կրակի է մատնում, բնակիչներին կոտորում ու զերում է: Սուլթանը շտապեց գնալ իւր երկիրը պաշտպանելու, բայց առանց պատերազմի հաշտութիւն արաւ Լևոնի հետ և երկու կողմն էլ իրանց գերիները արձակեցին (1217):

Լևոն մեռաւ 1219-ին 34 տարի փառաւոր թագաւորութիւն անելուց յետոյ: Նորա մահը խորին տրտմութեան մէջ ընկլմեց բոլոր երկիրը, ժողովուրդը ցաւեցաւ իւր հայրախնամ թագաւորի վրայ, Եկեղեցին իւր պաշտպանի վրայ և զօրքը իւր քաջ զօրապետի վրայ: Մարմինը մեծ յուզարկաւորութեամբ թաղուեցաւ Սիւ մայրաքաղաքի մէջ, իսկ սիրտը ամփոփուեցաւ իւր շինած ու սիրած Ալիներ վանքում:

նորան որ մայրաքաղաք դառնայ. երբ տեսաւ որ քաղց-
րութեամբ ոչինչ չէ կարող անել, գնաց Սելիկիան պա-
շարեց: Այսպիսով Զապէլ ստիպուեցաւ իւր հաւանու-
թիւնը տալ, և Սիւս գալով ամուսնացաւ Հեթումի հետ,
որ և մեծ հանդիսով թագաւոր օծուեցաւ (1226):

Հեթումի թագաւորելովը Կիլիկիայի իշխանութիւնը
Ռուբինեան տոհմից անցաւ Պապեռօնի Հեթումեանց *)
ձեռքը, և Հեթում Ա իւր 44 տարուայ խոհեմ և իմա-
տուն կառավարութեամբը ցոյց տուեց որ արժանի էր
այդ բարձր աստիճանին: Տէրութեան կարգադրութիւնը
յանձնեց իւր փորձառու ու գործունեայ հօրը, որ անդ-
րանիկ Սմբատ որդուն զօրքի վրայ սպարապետ նշանա-
կեց, Լևոն որդուն էլ մարաջախտ կամ թագաւորութեան
իշխան կարգեց, իսկ ինքը, իրրեւ թագաւորահայր, գործերի
ընդհանուր ղեկավարութիւնը իւր վրայ առաւ: Կոստանդին՝
Լամբրոնացոյ շահելու յոսով, համանուն Կոստանդին իշ-
խանին իւր հայրական ժառանգութեան մէջ հաստատեց.
իսկ դուրսը Իկոնիայի Ալէքսիոս սուլթանի հետ խաղա-
ղութեան դաշն կապեց, չնայելով որ սա Լևոն Բ-ի մահից
յետոյ Իսաւրիայի մի մասը յափշտակել էր: Հեթում այս
գիշտութիւնը պարտաւորուեցաւ անել սուլթանին՝ ժա-
մանակի ծանր հանգամանքների պատճառով. այդ ժամա-
նակ Ասորոց երկրի քրիստոնեայ իշխանութիւնները մա-
սամբ կործանուել, մասամբ էլ մահմէտական տէրութիւն-
ներին հարկատու էին դարձել. Կիլիկիան էլ թշնամիներից
չրջապատած էր և ոչ մէկ կողմից օգնութեան յոյս չկար:

*) Պապեռօնի Հեթումեանք Լամբրոնի Հեթումեանց
ազգական էին, բայց նոցա պէս թշնամի չէին Ռուբինեանց
տոհմի հետ:

Սակայն հանգամանքները շուտով փոխուեցան: Ար-
աբէն թաթարները դուրս էին եկել իրանց երկրից և հուր
ու սուր սփռելով շատ ազգեր իրանց լծին ծառայեցրել
էին: Պարսկաստանը և Հայաստանը ոտնակոխ անելուց
յետոյ, նորա անցան Փոքր Ասիա, ուր Ղայասէղլին Քէյ-
սիւսըէլ Իկոնիայի սուլթանը դուրս եկաւ նոցա առաջ
իւր տէրութիւնը պաշտպանելու՝ նախապէս իւր ընտա-
նիքը ապահովութեան համար Կիլիկիա ուղարկելով. բայց
սուլթանը յաղթուեցաւ և իւր երկրի մեծ մասը կորցրեց
Պապաղովկիայում և Ասորիքում: Հեթում Իկոնիայի Սել-
ջուկեանց անկման վրայ ուրախացած՝ Թաթարաց Բաշու
զօրապետին առաջարկեց պաշտպանողական և յարձակողա-
կան դաշն կապել մահմէտականների դէմ: Բաշու Հեթումի
առաջարկութիւնն ընդունեց, այն պայմանով որ Ղայասէղ-
լին ընտանիքը իրան յանձնէ: Թագաւորը իւր երկիրը
պատերազմի շարիքներից ազատելու համար՝ ոտիպուեցաւ
Թաթարաց առաջնորդի կամքը կատարելու և դաշը կնքուե-
ցաւ: Ղայասէղլին Հեթումից վրէժ առնելու համար՝ Լամբ-
րոնի Կոստանդին իշխանին գրգեց նորանից ապստամբելու
և թագաւորական երկրներն ասպատակելու: Հեթում դա-
րայած՝ ասպտամբի կալուածները կոխեց և գնաց Լամ-
բրոնը պաշարեց: Կոստանդին նեղն ընկնելով ապաւինե-
ցաւ Իկոնիա և Ղայասէղլինին հետն առած՝ մեծ պատ-
րաստութեամբ մտան Կիլիկիա: Հեթում իւր քաջ զօր-
քով և հօր աջակցութեամբ երկու թշնամիներին էլ խոր-
տակեց. սուլթանը պատերազմի մէջ սպանուեցաւ, իսկ
Կոստանդին եօթն անգամ դարնուելուց յետոյ ընկճուե-
ցաւ և հպատակեցաւ իւր թագաւորին (1237):

Հեթում Լևոն Բ-ի քաղաքականութեան հաւատարիմ

մնալով՝ բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանեց արեւմտեան քրիստոնեաների հետ։ Երբ Լուդովիկոս Թֆրանսիայի թագաւորը Կիպրոս կղզին հասաւ, Հեթում գեսպան ուղարկեց նորա գալուստը շնորհաւորելու և առաջարկեց նորան իւր գործակցութիւնը մահմէտականների գէմ յանձն առած արշաւանքի մէջ։ Սակայն հասկանալով ոչ Եւրոպայի օգնութեան վրայ հեռաւորութեան պատճառով մեծ յոյս չէ կարելի գնել, միւս կողմից Թաթարաց մեծ յառաջադիմութիւնը տեսնելով, Հեթում մտածեց մի հաստատուն և տեղական դաշն կապել սոցա ինքնակալի հետ։ Այն նպատակով նախ իւր Սմբատ եղբորը գեսպանութեամբ ուղարկեց Թաթարաց մեծ խանի մօտ և նորա հաւանութիւնն առնելուց յետոյ՝ անձամբ գնաց Մանգոյ խանին իւր յարգանքը մատուցանելու (1253)։ Խանը մեծ պատուով ընդունեց Հայոց թագաւորին և մշտնջենաւոր դաշն կապեց նորա հետ։ Դաշնագրութեան գորութեամբ Մանգոյ խանը յանձն էր առնում օգնելու Հեթումին իւր թշնամիների դէմ և Սելջուկեանց յափշտակած երկրները յետ դարձնելու նորան. Հեթում էլ իւր կողմից պարտաւորվում էր օգնական զօրք տալ նորան Երուսաղէմը Մամլուքների ձեռքից առնելու և ընդհանրապէս Թաթարաց թշնամիների դէմ պատերազմելու համար։ Հեթում երեք ու կէս տարի օտարութեան մէջ մնալուց յետոյ՝ դարձաւ իւր երկիրը Մանգոյ խանի եղբոր Հուլաղու զօրապետի հետ։ Հուլաղուն անցաւ Ասորոց կողմերը, իսկ ինքը գնաց Ազէդդին սուլթանի վրայ, որ Հայոց ու Թաթարաց դաշնակցութիւնից կասկածելով՝ Հեթումի բացակայութեան ժամանակ արշաւել էր Կիլի-

կիա և մի քանի տեղեր բռնել էր։ Թագաւորը ընկաւ սուլթանի զօրքերի վրայ, ցրուեց նոցա և հետզհետէ տիրեց Գերմանիկուպոլիս, Ռեհետնի, Մունդաս և Մաւրաս բերդաքաղաքներին, ինչպէս նաև բոլոր Խաւրիային։

Մի քանի ժամանակից յետոյ Հուլաղուից հրաւէր եկաւ Հեթումին որ Ասորիք գայ և միասին գնան Երուսաղէմը Մամլուքների ձեռքից ազատելու։ Հեթում 40,000 հետեակ և 12,000 ձիաւոր զօրքով հասաւ Եդեսիա, որտեղից դաշնակիցները գնացին նախ Հալէպի Մէլիք-Նազար սուլթանի դէմ։ Քաղաքը յարձակմամբ առնուեցաւ, սուլթանը գերի ընկաւ և իւր ընտանիքով ուղարկուեցաւ Պարսկաստան, իսկ նոցա երկրները դաշնակիցների մէջ բաժանուեցան։ Մինչ Հուլաղու և Հեթումների պատրաստվում էին Ս. Երկիրը երթալու, յանկարծ Մանգոյ խանի մահուան լուրն եկաւ և այս ձեռնարկութիւնը խափանեց. Հուլաղու շտապով դարձաւ Թաթարստան՝ միայն 20,000 զօրք թողնելով իւր Աբաղա որդու իշխանութեան տակ (1259)։

Բիբարս կամ Ֆնդխտար, Եգիպտոսի սուլթանը, Հուլաղուի յետ քաշուելուց սիրտ առած՝ մտաւ Ասորոց երկիրը, Թաթարներին յաղթեց և շատ տեղերի տիրեց, ինչ և իսկ Անտիոքը քրիստոնեաների ձեռքից խլեց։ Ապա Հեթումին գեսպան ուղարկեց՝ պահանջելով որ Ասորոց դռները ազատ թողնէ իւր մարդկանց անցնելու, շարգիլէ Կիլիկիայից ցորեն հանելու, և նաև հարկ տալ իրան։ Հեթում իւր դաշնակիցներին կասկած չտալու համար՝ մերժեց սուլթանի հետ բանագնացութեան մէջ մտնելու. իւր ունեցած զօրքը յանձնեց երկու որդոցը՝ Լևոնին ու Թորոսին, պատուիրելով որ ծովեղբրքի ու լեռների մի-

Ջոյը պահեն, իսկ ինքը գնաց Թաթարներից օգնութիւն ուղղելու։ Մամլուքները բազմութեամբ մտան Կիլիկիա, արքայորդոց բոլոր ջանքերը զուր եղան նոցա առաջը կտրելու։ Թորոս քաջութեամբ ընկաւ պատերազմի դաշտում, իսկ Լեոն գերի բռնուեցաւ։ Թշնամիները Կիլիկիայի մի մասը աւերեցին, մինչև թագաւորների ոսկորները գերեզմաններից հանեցին ու այրեցին, և մեծ աւարով ու գերիներով յետ դարձան։ Ուշ հասաւ Հեթում թաթար զօրքով, երկրի աւերումը և որդոց կորուստը մեծ կսկիծ պատճառեցին նորան, բայց բերած օգնութիւնն այնքան քիչ էր՝ որ չէր կարող թշնամիների վրայ երթալ։ Նորից գիմեց Աբաղա խանին և նորա նիզակակցութիւնը խնդրեց, բայց նա Պարսկաստանի կողմերը պատերազմ ունենալով՝ չկարողացաւ թագաւորի խնդիրը կատարել։ Հեթում ուրիշ հնար չգտաւ իւր որդուն գերութիւնից ազատելու, բայց եթէ հալէսը տալով Բիբարսին և Սօգօր եգիպտացի զօրավարին Թաթարաց ձեռքից ազատելով։ Այսպիսով Լեոն դարձաւ Կիլիկիա՝ 22 ամիս գերութեան մէջ մնալուց յետոյ։ Նորա ազատութիւնը անշուի ուրախութիւն պատճառեց ծերացած հօր սրտին, որ այնուհետև աշխարհային գործերից քաշուելով՝ կառավարութեան բեռը Լեոնին յանձնեց, իսկ ինքը վանք մտաւ և կրօնաւորական կեանք վարեց՝ Մակար անունով, ուր քիչ յետոյ մեռաւ 44 տարի թագաւորելուց յետոյ (1270)։

Լեոն Գ (1270). — Գաւազրութիւն Լեոնի զէմ. — Բիբարսի արշաւանքը Կիլիկիա (1274). — Լեոնի նոր ձախորդութիւնները. — Բիբարսի երկրորդ արշաւանքը և պարտութիւնը (1276). — Յաղթութիւն Խլոնիայի սուլթանի վրայ (1278). — Արշաւանք եգիպտացոց զէմ Թաթարաց զաշնակցութեամբ (1282). — Լեոնի թագաւորութեան վերջին տարիները. նորա մահը (1289)։

Հօր մահը այնպիսի խորին տալաւորութեան մէջ ընկղմեց Լեոնին, որ նա ծաւր կերպով հիւանդացաւ։ Ամեն կողմից պատուաւոր պատգամաւորութիւններ եկան նորան մխլթարելու։ Կիլիկիայի այլալլ քաղաքները, թաթարաց խանը և նոյն իսկ Եգիպտոսի սուլթանը ցաւակցութիւն էին յայտնում արքայորդուն իւր կրած մեծ կորուստի համար։ Լեոն երեք ամսից յետոյ առողջանալով՝ կառավարութեան սանձը ձեռքն առաւ և 1270-ին թագաւոր օծուեցաւ Տարսոնում, ուր և հաստատեց իւր աթոռը։

Լեոն Գ իւր թագաւորութեան օրը նշանաւոր արաւ քաղաքական յանցաւորներին ընդհանուր ներում չնորհելով և աղքատներին առատ ոգորմութիւն բաշխելով։ Սակայն չնայելով թագաւորի արդարաւէր ու քաղցրաբարոյ բնավորութեանը, շատ շանցաւ և հայ իշխանները մի դաւաճանութիւն կազմեցին նորա դէմ, որի մէջ խառն էին և նորա ազգականները։ Լեոն յաջողեցաւ դաւաճաւորութեան պարագլուխներին բռնել, բայց իւր սովորաբական վեհանձնութեամբ ներեց նոցա և միայն նոցա բերդերը տրքունիք գրաւեց, որպէս զի անկարող լինին իրանց ապստամբութեան խորհուրդն առաջ տանել։

գրաւել էր: Լեոն իւր զէնքերը նորա զէմ՝ դարձրեց և մէ-
փառաւոր յաղթութեամբ ստիպեց նորան խաղաղութիւն
լնդրել (1278):

Հազիւ թէ երկիրը սկսել էր փոքր ինչ հանգստա-
նալ երբ պատերազմը նորից արժարժուեցաւ Ասորոց
երկրում Թաթարաց ու Եգիպտացոց մէջ, և Լեոն պար-
տաւորուեցաւ իւր դաշնակիցներին օգնութիւն գնալու:
Միաբանելով Մանգո-Թամուր զօրապետի հետ, որին
Աբաղա խանը 30,000 զօրք էր յանձնել այդ պատերազ-
մի համար, դաշնակիցները անարդել հասան մինչև Համս-
քաղաքը (Անտիոքի մօտերը), ուր Սայֆ-է-դդին-ալ-Ալֆի
իւր բանակը կարգի դրած սպասում էր նոցա: Պատրաս-
տուեցան և սորա. գլխաւոր հրամանատարութիւնն իւր
վրայ առաւ Մանգո-Թամուր և կանդնեցաւ բանակի մէջ-
տեղը, աջ կողմը բռնեց Հայոց թագաւորը իւր գնդով,
իսկ ձախ կողմը Ալմախ թաթար զօրավարը: Պատերազմի
նշանը տրուելուն պէս՝ Լեոն և Ալմախ բոլո՛ւն զօրու-
թեամբ ընկան Մամլուքների աջ ու ձախ թեկերի վրայ,
բուն բանակից բաժանեցին և մի քանի մղոն տեղ հա-
լածելով կոտորեցին. իսկ Մանգո-Թամուր, ըստ ոմանց
վախենալով, իսկ ըստ այլոց Ալֆիից կաշառուած լինե-
լով, առանց պատերազմելու Եփրատի կողմերը քաշուե-
ցաւ: Սուլթանը՝ որ արդէն յուսահատուած փախչելու
վրայ էր, սիրտ առաւ և իւր մնացած զօրութիւնը մի-
բլրի վրայ կենտրոնացրեց: Երբ Լեոն և Ալմախ յաղթու-
թեամբ յետ դարձան, տեսան որ զօրապետը պատե-
րազմի դաշտից հեռացել է, ուստի իրանք էլ ստիպուե-
ցան նորա ետեից գնալ: Հայոց գունդը սլաշարի սլակա-
սութիւնից նեղացած և Եգիպտացոց յարձակումներին

ենթարկուելով՝ մեծ դժուարութեամբ հասաւ Գիլիկիա
բաւական զգալի կորուստներ անելուց յետոյ (1282):
Աբաղա խանը այս արշաւանքից յետ դարձող Թաթար-
ներին խստութեամբ պատժեց. հասարակ զինուորներին
նախատելով՝ հրամայեց կանացի զգեստ հագցնել, իսկ
զօրավարներին և նոյն իսկ իւր եղբօրը՝ Մանգո-Թամու-
րին գլխատել տուեց:

Այս անյաջող պատերազմից յետոյ Լեոն 7 տարի էլ
ապրեցաւ և հանգիստ կերպով մեռաւ իւր երկրում՝ մեծ
ցաւ պատճառելով ազգին (1289): Լեոն իւր թագաւո-
րութեան վերջին տարիները իւր ազգի բարոյական և
նիւթական վիճակի վրայ հոգալով անցկացրեց, առան-
նիւթական վիճակի վրայ հիմնած դպրոցների ու հի-
ձին խնամք տանելով իւր հիմնած դպրոցների ու հի-
ւանդանոցների վրայ, ինչպէս նաև երկրագործութեան
ւանդանոցների վրայ, ինչպէս նաև բարգաւաճման վրայ: Ուշագրու-
ւա վաճառականութեան բարգաւաճման վրայ: Հայկական
թեան արժանի է որ Լեոն Գ օրինակել տուեց հայկական
զրականութեան նշանաւոր արդիւնքները և զանազան
տեղեր ցրուեց ուսումնականների գործածութեան հա-
մար. նորան ենք պարտական որ շատ հայ ձեռագրեթ
անկորուստ հասել են մինչև մեր օրերը:

Գ. ՀԵԹՈՒՄ Բ. ԵՒ ԻՒՐ ԵՂԵՆՅԱՆԵՐԸ, ԼԵՒՈՆ Գ, ՕԶԻՆ,
ԼԵՒՈՆ Ե

64.

Կիլիկիայի քաղաքական հանգամանքները ԺԳ դարու սկզբին.
— Հեթում Բ (1289). Եգիպտացոց արշաւանքը և Հռոմիւլայի
առումը (1291—92).— Թորոս Գ (1293).— Հեթում 2-րդ ան-
գամ.— Սմբատ իշխանի արարմունքը. Հեթում 3-րդ անգամ
(1299).— Պատերազմ Դամասկոսի սուլթանի հետ և արշաւանք
Եգիպտացոց դէմ Թաթարաց դաշնակցութեամբ (1302).— Այլ-
ազգիների ասպատակութիւնները Կիլիկիայում.— Սաի կրօնա-
կան ժողովը և Հեթումի ու Լեոն Գ-ի մահը (1307).

ԺԳ-րդ դարու վերջերից և մանաւանդ ԺԳ-ի սկզբից
Կիլիկիայի քաղաքական հանգամանքները զգալի կերպով
փոխվում են: Թաթարաց մեծ պետութիւնը ներքին պա-
տերազմներից թուլացած՝ կամաց կամաց սկսում է քայ-
քայուիլ և խաները ոչ միայն իրանց օգնութիւնը զրա-
նում են Հայոց թագաւորներին, այլ և մահմէտականու-
թիւնն ընդունելով՝ թշնամանում են իրանց հին դաշնա-
կիցների հետ և մեծամեծ վնասներ են հասցնում նոցա:
Միւս կողմից Եգիպտոսի սուլթանները, Պաղեստինին և
Ասորոց երկրին տէր լինելուց յետոյ, իրանց բոլոր դո-
ւութիւնը դարձնում են Կիլիկիայի վրայ և աշխատում
են նուաճել Հայոց, որ միակ քրիստոնեայ տէրութիւնն
էին մնացել այն կողմերը: Հայերը անկարող լինելով
մէնակ պաշտպանուիլ զօրաւոր թշնամիների դէմ, իրանց
փրկութեան յոյսը դնում են Հռոմի արքունիքի վրայ, որի
միջնորդութեամբ անդադար դիմում են արեւմտեան քրիս-
տոնեաների օգնութեանը. և պապերը օգուտ քաղելով

այդ դրութիւնից իրանց ազդեցութիւնը զօրացնում են
Կիլիկիայում և աշխատում են Հայոց եկեղեցին Հռոմի
իշխանութեանը ենթարկել: Այս քաղաքականութեան
հետեանքն այն եղաւ, որ ազգի բարոյական զօրութիւնը
անպտուղ վէճերի մէջ սպառուեցաւ և փոխադարձ թշնա-
մութեան ու ատելութեան սերմերը բուն դրին համարին
եղբայրների մէջ:

Ահա այս հանգամանքների մէջ Կիլիկիայի գահի
վրայ բարձրացաւ Լեոն Գ-ի որդին Հեթում Բ (1289),
որ կարծես աւելի կրօնաւոր քան թագաւոր լինելու հա-
մար էր ծնուած: Եւ յիրաւի Հեթում այնքան թոյլ ու
անհաստատ կամքի տէր մարդ էր, որ 16 տարուան մի-
ջոցում երեք անգամ գահից հրաժարուեցաւ կրօնաւորա-
կան խարազ հազնելու համար և երեք անգամ երկիրը
տալինուկրայ անելով՝ թագաւորական գահը նստաւ: Հա-
ղիւ մէկ-երկու տարի Կիլիկիան խաղաղութիւն էր վայե-
լել Հեթում Բ-ի իշխանութեան տակ, որ Մէլիք-էլ Աշ-
րաֆ, Աֆիի յաջորդը, իւր հրոսակների գլուխն անցած՝
սկսաւ մօտենալ նորա սահմաններին: Հեթում շտապեց
մէկ կողմից իւր սակաւաւոր զօրքն ուղարկել սահմանա-
գլուխները պահպանելու, իսկ միւս կողմից Թաթարաց
Արղու խանի և Նիկողայոս Գ պապի օգնութեանը դի-
մեց: Բայց խանը այդ ժամանակ պատերազմների մէջ
լինելով՝ չկարողացաւ օգնութիւն հասցնել Հայոց. իսկ
պապը դիմեց Փրանսիայի Փիլիպպոս Գ եղեցիկ թագա-
ւորին, որ ունայն խոստումներով յետ դարձրեց դեսպան-
ներին: Այդ միջոցին Մէլիք Աշրաֆ մոտել էր Կիլիկիայ և
պաշարել էր Հռոմիկան՝ Հայոց կաթողիկոսների աթո-
ւանիստը: Այս ամուր բերդաքաղաքը երկար դիմադրե-

լուց յետոյ առնուեցաւ. բնակիչները անգլթաբար կոտորուեցան, Աստուծոյ տաճարները այրուեցան և սրբազան անօթները կողոպտուեցան, ժողովրդի մի մասն էլ Ստեփանոս կաթողիկոսի հետ գերի տարուեցաւ Նգիպտոս, ուր սուլթանը շտապով վերադարձաւ իւր մայրաքաղաքը քրիստոնեաների ձեռքից ազատելու համար, որոնք պապից յորդորուած գնացել էին Աղէքսանդրիան պաշարելու: Հեթում հարկադրուեցաւ հաշտութիւն անել սուլթանի հետ՝ մի քանի ամուր բերդեր տալով նորան. կաթողիկոսը գերութիւնից ազատուեցաւ, բայց օտարութեան մէջ մեռաւ, իսկ Լսւսաւորչի Աջը յետ բերուեցաւ Կիլիկիա (1291—1292):

Նգիպտական արշաւանքից յետոյ Հեթում իշխանութիւնը յանձնեց իւր Թորոս եղբօրը և ինքը վանք քաշուեցաւ: Բայց երկու տարուց յետոյ Թորոս էլ եղբօր օրինակին հետեցաւ, և Հեթում վերստին երկրի կառավարութիւնը ձեռք առնելով՝ գնաց Թաթարաց Ղազան խանի հետ հին դաշնակցութիւնը նորոգելու: Այնտեղից վերադառնալով, իւր Մարիամ քրոջը Անդրոնիկոս Յունաց կայսեր Միքայէլ որդուն կնութեան տուաւ, ինչպէս քիչ առաջ Զապէլ քրոջը տուել էր Կիպրոսի թագաւորի եղբօր Ամօրիին: Փոքր ինչ յետոյ Հեթում Կիլիկիայի իշխանութիւնը իւր երրորդ եղբօր Սմբատին յանձնեց և ինքը Թորոսի հետ քրոջը տեսութիւն գնաց Կոստանդնուպօլիս (1295):

Այս Սմբատը Հեթումի բացակայութեան միջոցին՝ իշխաններին և կաթողիկոսին իւր կողմը դրաւ և թագաւոր օծուեցաւ Ստում. միևնոյն ժամանակ Ղազան խանի հաւանութիւնն էլ առաւ և որպէս զի Թաթարաց հետ

ներս կերպով միանայ, թաթար տիկնոջ հետ ամուսնացաւ: Երբ Հեթում ու Թորոս վերադարձան իրանց երկրը, Սմբատ դուրս եկաւ նոցա առաջ և Կիլիկիայից արտաքոց: Նորա ապաւինեցան իրանց խնամիներին՝ Կիպրոս և Կոստանդնուպօլիս, բայց ոչինչ օգնութիւն չգտան. և մինչ Ղազան խանի պաշտպանութեանն էին զիմում, Սմբատ թաթար զօրքի ձեռնտուութեամբ բռնեց զիմում, Սմբատ թաթար զօրքի ձեռնտուութեամբ բռնեց նոցա և Բարձրբերդում բանտարկեց, ուր Թորոս սպանուեցաւ և Հեթում աչքերի լոյսից զրկուեցաւ (1298): Կոստանդին, Հեթումի չորրորդ եղբայրը, այս անօրէնութեանն ակնհաստես լինելով՝ զօրքը իւր կողմը ձգեց, Սմբատին զահից զրկեց ու բանտարկեց և իշխանութիւնն ինքն առաւ, Հեթումին էլ բանտի կապանքներից արձակեց: Զատ շանցաւ՝ Հեթումի աչքերը բացուեցան, և Հայերը այս անակնկալ դէպքից ուրախացած՝ կամեցան դարձեալ թագաւորեցնել նորան: Այս տեսնելով, Կոստանդին փորձեց Սմբատին բանտից ազատել և նորա հետ միաբանելով Հեթումին դէմ գնել. բայց սա Տաճարական և Հիւրընկալ ասպետների օգնութեամբ երկուսին էլ բռնեց Կոստանդնուպօլիս ուղարկեց, և ինքը երկրորդ անգամ զահեղ նոտեցաւ (1299):

Այս ներքին անկարգութիւնների ժամանակ, Դամասկոսի ուսլթանը Սուսամիշ, Նգիպտական զօրքի զլուսն անցած՝ պատրաստվում էր Կիլիկիայի վրայ արշաւելու: Արդէն Հայոց սահմաններին մօտեցել էր՝ երբ Հեթում ընկաւ նորա վրայ, զօրքը ջարդեց ու ցրուեց, իրան էլ բռնեց և Ղազան խանին ուղարկեց: Ղազան խանը երկու անգամ փորձեց Հեթումի դաշնակցութեամբ Ատորիքե

ու Պաղեստինը Եզիպտացոյ ձեռքից խլել, բայց երկու անգամ էլ հարկադրուեցաւ գործը անկատար թողնել և Թաթարստան դառնալ իւր Բայդսն աղբալանի ապստամբութիւնը զսպելու համար, թողնելով իւր տեղը Գոթլուզ գորապետին սակաւաւոր դորքով։ Սա և Հեթում սկզբում մի քանի յաջող կռիւններ տուին թշնամու հետ, բայց յետոյ ստիպուեցան յետ քաշուիլ՝ շատ մարդ կորցնելով Եփրատի ջրերի մէջ։ Հեթումի դժբաղդութիւնից նոյն ժամանակները Ղազան խանն էլ մեռաւ (1302), և նորա յաջորդ Ղարբաղանդ մահմէտականութիւնն ընդունելով՝ Հայոց հետ թշնամացաւ։ Թաթարները իրանց զէնքը դարձրին իրանց առաջուան դաշնակիցների զէմ և Կիլիկիայի ճանապարհներին լաւ ծանօթ լինելով՝ մի տարի շարունակ քարուքանդ արին երկիրը։ Նոցա օրինակից սիրտ առած՝ Մամլուքներն ու Թուրքերը երեք անգամ յարձակեցան Կիլիկիայի վրայ և մեծ աւերածներ գործեցին։ Վերջապէս Հեթում սթափուեցաւ իւր թըմբութիւնից և դօրքի գլուխն անցնելով՝ ընկաւ թշնամիների վրայ մինչդեռ նոքա հարուստ աւարներով յետ դառնալու վրայ էին, և այնպիսի ջարդ տուեց նոցա, որ մօտ 7,000 հոգի սպանուեցան կամ գերի բռնուեցան։ Այս յաղթութիւնից յետոյ Եզիպտոսի ուղթանը ստիպուեցաւ հաշտութիւն խօսել Հեթումի հետ, որով այլազգիների ոտքը առժամանակ կտրուեցաւ Կիլիկիայից։

Սակայն շուտով արծարծուեցաւ մի եկեղեցական խնդիր, որ երկրի ներքին խաղաղութիւնը վրդովեց և մեծամեծ շարիքների պատճառ եղաւ։ Թաթարաց և Հայոց դաշնակցութիւնը լուծուելուց յետոյ, Հեթում մտածեց թէ ժամանակը եկել է հռոմի արքունիքին մի քանի

ղիջումներ անել, յուսալով թէ այդպիսով արեւմտեան ազգերից օգնութիւն կը գտնէ մահմէտական տէրութիւնների զէմ, որոնք ամեն կողմից շրջապատում էին Կիլիկիան։ Այս միտքը, որ Լևոն Բ-ի ժամանակից ծագեցաւ, Հայոց թագաւորների և իշխանների Եւրոպացոց հետ հետզհետէ արած խնամութիւնների շնորհով, ինչպէս նաև Կիլիկիայում հաստատուող զինուորական գաղթականութիւնների ազդեցութեամբ, հարիւր տարուան ընթացքում այնքան յառաջադիմութիւն արաւ, որ Հեթում Բ-ի և Լևոն Գ-ի օրով պապականութիւնը բաւական կուսակիցներ ունէր ոչ միայն աշխարհական՝ այլ և եկեղեցական անձանց մէջ։ Նոյն խալ ժամանակի կաթողիկոսը Գրիգոր է։ Անաւարդեցին այս գործի պարագլուխ էր հանդիսացել և վաղուց արդէն մի դաւանութեան թուղթ էր պատրաստել ինը առանձին գլխով, որով զիտաւորութիւն ունէր Հայոց Եկեղեցու մէջ այլևայլ ծիսական փոփոխութիւններ մտցնել հռոմէական Եկեղեցու համաձայն։ Բայց մահը վրայ գալով՝ չկարողացաւ իւր մտադրութիւնը գլուխ տանել։ Այդ ժամանակ Կիլիկիայի գահի վրայ բազմած էր Հեթումի եղբօր Թորոսի որդին՝ Լևոն Գ, որին Հեթում 1305-ին իւր տեղը նստեցրել էր, թագաւորահայր անունը իբրան վերապահելով։ Լևոն Հեթումի խորհրդակցութեամբ հրովարտակ ուղարկեց ազգի եկեղեցականներին և իշխաններին, որ գան հաւաքուին Սիս վայրաքաղաքը հանգուցեալ կաթողիկոսի առաջարկութիւնը քննելու համար։ Ժողովը գումարուեցաւ և դաւանաթուղթը կարդացուելով՝ թագաւորի ճշմամբ ընդունուեցաւ։ Բայց երբ եկեղեցականները իրանց տեղերը հրուեցան և նոցանից ումանք սկսան յայտնի գործ դնել

ժողովի որոշումները, ժողովրդի մէջ մեծ ազմուշ ու խռովութիւն ծագեցաւ, հաստատուած կանոնները խախտուեցան և միայն Սիւ քաղաքումն էին կատարուում, որի բնակիչները թագաւորի և թագաւորահօր դէմ թշնամանալով՝ գրգռեցին նոցա դէմ Թաթարաց Բիւլարղու դօրապետին, որ այն ժամանակ մի գունդ զօրքով Կիլիկիայումն էր գտնուում։ Բիւլարղու խաբէութեամբ հրաւիրեց Լեոնին ու Հեթումին Անարղարա քաղաքը, և երկուսին էլ սպանեց իրանց կուսակից իշխանների հետ (1307)։

65.

Օշին (1308—1320). իւր շինութիւնները.—Ատանայի ժողովի արդիւնքը (1316). Լեոն Ե (1320). Կիլիկիայի վիճակը այս թագաւորի օրով.—Նզիստացոց արշաւանքը Թաթարների և Թուրքմէնների դաշնակցութեամբ (1323).—Լեոնի անօրէնութիւնները. ալազդիների ասպատակութիւնները.—Նզիստացոց կրկին արշաւանքները (1335—37).—Լեոն Ե-ի մահը (1341)։

Լեոն Դ-ի եղբայրը Օշին իւր եղբօր ու հօրեղբօր եղերական մահը լսելով՝ արքունի զօրքով դիմեց Բիւլարղուի վրայ, Կիլիկիայից դուրս քշեց նորան և կառավարութեան սանձը ձեռքն առաւ (1308)։ Օշինի թագաւորութեան ամենանշանաւոր գործն եղաւ բազմաթիւ բերդերի և եկեղեցիների շինութիւնը, որոնց մէջ երեւելի են մանաւանդ Տարսոնի շուրջը քաշուած հաստահիմն պարուսները։ Այս քաղաքի մէջ Օշին մի փառաւոր եկեղեցի էլ շինել տուեց, որ յետոյ մզկիթի փոխուեցաւ և դեռ այսօր Քիլիսէ-Ջամի (եկեղեցի-մզկիթ) է կոչւում։

Օշին իւր նախորդների օրինակից չխրատուելով՝ կամեցաւ նոցա սկսած կրօնական գործը գլուխ տանել։ Այս դիտաւորութեամբ 1316-ին Ատանայում ժողով գումարեց, ուր վերստին քննուեցան և ժողովականների ստորագրութեամբ ընդունուեցան Սսի սահմանադրութիւնները. բայց նոքա ամենին չը գործադրուեցան, որովհետեւ ազգի մէջ մեծ խռովութիւն ընկաւ, և թագաւորը տեսնելով որ անհնարին է որեւէ փոփոխութիւն մտցնել ազգային Եկեղեցու մէջ՝ իւր մտադրութիւնից հրաժարուեցաւ։ Եկեղեցական խնդրով զբաղուած ժամանակը՝ Օշին մէկ կողմից Կիւրթսի հետ թշնամութեան մէջ լինելով, միւս կողմից Մամլուքների անհղ պատրաստութիւնները տեսնելով հետզհետէ երկու դեսպանութիւն ուղարկեց Եւրոպա՝ Յովհաննէս ԻԲ պապին և Փրանսիայի Փիլիպպոս Վալուա թագաւորին արևելեան քրիստոնեաների վիճակը ներկայացնելու և նոցա ձեռնադրութիւնը խնդրելու համար։ Բայց Փրանսիան Փրանսիայի հետ պաշտպանութիւն չկարողացաւ օգնութիւն հասցնել տերազմ ունենալով՝ չկարողացաւ օգնութիւն հասցնել Հայոց, և Օշին մենակ մնալով՝ իւր յատուկ զօրութեամբ պաշտպանեց իւր երկիրը ինչպէս որ կարողացաւ, մինչև 1320 թիւը, որ մահուան տարին էր։

Նորան յաջորդեց տասնամեայ Լեոն որդին, Օշին պալլի խնամակալութեան ներքոյ (1320)։ Այս Օշինը լատինականութեան դէմ մառաքելու համար, որի ազդեցութիւնը օրէցօր աճում էր Հայոց արքունիքում, ամուսնացաւ թագաւորի մօր հետ և քիչ յետոյ դեռահասակ թագաւորին պտակեց իւր դստեր հետ։ Չնայելով այս նախադրուածեանը, ներքին երկպառակութիւնները, որ նախորդ թագաւորների ժամանակ այնքան աղէտաբեր

ըրտացոյ ու Թաթարաց ձեռնտուութեանը դիմել և այս վերջիններից օգնութեան հաստատուն խոստումն առել էր: Դաշինքը կնքուեցաւ Հայոց կաթողիկոսի միջնորդութեամբ Քահիրէում՝ հետևեալ գլխաւոր պայմաններով.

1. Հայոց թագաւորը պարտաւորուի էր տարէցտարի 50,000 ֆիորլինի տուրք վճարել Եգիպտացոյ. 2. Այսօր մաքսային եկամուտի և ծովային վաճառականութիւնից գոյացած արդիւնքի կէսը, ինչպէս նաև ծովից հանուած աղի կէսը Եգիպտացոյ պիտի երթար: Սուլթանն էլ յանձն էր առնում՝ 1. Կիլիկիայի ոչ մի բերդ կամ ամրոց իւր զօրքով չզրաւել. 2. Այսպէս և ուրիշ կործանուած բերդերը իւր ծախքով նորոգել (1323):

Սակայն շուտով ներքին գծտութիւնները առիթ տուին Եգիպտացոյ այս դաշինքը լուծելու: Մէկ կողմից Ռենիթորները կրօնական աղմուկներ հանելով սկսան տակն ու վրայ անել Կիլիկիան, իսկ միւս կողմից թագաւորը իւր հակադրային ընթացքով հասարակաց տժգոհութիւնը գրգռեց իւր դէմ: Լևոն իւր լատին ազգականների խորհրդին լսելով՝ հայ իշխաններին պաշտօնից զրկեց և նոցա կալուածները խլելով լատին իշխաններին յանձնեց: Տէրութեան խնամակալը Օշին ազգային կոռսակցութեան պաշտպան կանգնելուն համար՝ ոչ միայն զօրքի հրամանատարութիւնից զրկուեցաւ, այլև թագաւորի հրամանով սպանուեցաւ: Նոյն իսկ թագուհու վրայ զրպարտութիւններ բարդելով, Լևոն գլխատել տուաւ նորան և երկրորդ անգամ ամուսնացաւ Սիկիլիայի թագաւորի դստեր հետ (1330): Այս անօրէնութիւնների պատճառով ամենքը հեռացան արքունիքից, և երկիրը քոլորովին անպաշտպան մնաց թշնամիների առաջ, որոնք

անարգել ջարդեցին, քանդեցին ու կողոպտեցին որքան կամեցան, և շատ աւար ու գերի տարան: Լևոն դարձեալ դիմեց Եւրոպացոյ, որոնք այս անգամ յօժարութիւն յայտնեցին ոչ միայն Հայոց օգնելու, այլև Պաղեստինը մահմէտականների ձեռքից ազատելու: Սփռուեցան ամեն տեղ քարոզիչներ, որոնք յորդորում էին քրիստոնեաներին զինաւորուիլ այս աստուածահաճոյ գործի համար: Զարժման գլուխը կանգնեցաւ Փիլիպպոս Զ Քրանսիայի թագաւորը, որի սպառնալիքների համբաւը մինչև Արևելք հասաւ և Հայոց թշնամիների դարոյթը աւելի ևս զրգռեց: Բայց դժբաղդաբար այս անգամ էլ խօսքերը նութիւն եղաւ 10,000 ֆիորլինի Փիլիպպոս Զ-ի կողմից և մի քանի պարկ ցորեն Բենետիկտոս ժԲ պապի կողմից:

Եգիպտացոյ սուլթանը, Մէլէք-էլ-Նազար Մահմուտ, Եւրոպացոյ յոխորտանքը լսելով՝ իւր բոլոր կատաղութիւնը թափեց Հայոց վրայ: Մամուլքները երկու անգամ հետզհետէ արշաւեցին Կիլիկիայ և երկիրը աւերակ դարձրին (1335—1337): Լևոն ոտքստափած թողեց իւր մայրաքաղաքը և ապաւինեցաւ լեռները. թշնամին միայն ժամանակ յետ քաշուեցաւ, երբ Հայոց թագաւորը սուլթանի դեսպանի ներկայութեանը Խաշի ու Աւետարանի վրայ երդում կերաւ ոչինչ հաղորդակցութիւն չունենալ Եւրոպացոյ հետ:

Այնուհետև Լևոն Ե. մի քանի տարի էլ ապրեցաւ և մեռաւ առանց ժառանգ թողնելու (1341). նորանով վերջացաւ Ռուբինեան հայկական ցեղի թագաւորութիւնը:

Ե. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

66.

Կիլիկիայի Լուսինեանց ծագումը. — Կոստանդին Գ. և իւր չա-
րաբերութիւնը Հռոմի հետ (1342). — Գուլիգոն, իւր հակադդա-
ւին ընթացքը և մահը (1343 — 1345). — Կոստանդին Գ. (1345).
Իւր երկու լաղթութիւնները Նգիստացոյ վրայ. — Կոստանդինի
մահը (1362):

Լուսինեան Փրանսիական յեղը Ռուբինեան տոհմի
հետ խնամացել էր Հեթում Բ-ի օրով, որ իւր Զապէլ
քրոջը կնութեան էր տուել Տիւրքոսի Ամօրի կոմսին (1295):
Այս ամուսնութիւնից մի քանի տարի յետոյ, Ամօրին Օշին
Հայոց թագաւորից զրկուած՝ իւր եղբօրը Հենրիկոս Բ-ին
Կիպրոսի գահից զրկեց և նոյն երկրի իշխանութիւնը
իւր ձեռքը ձգեց: Սակայն Ամօրին այսպիսի անիրաւու-
թեամբ ստացած թագը երկար ժամանակ չվայելեց.
Կիպրոսի մեծամեծները դաւաճանութեամբ սպանեցին
նորան և որոշեցին իշխանութիւնը նորից Հենրիկոսին
տալ, որ Լամբրոնի բերդում բանտարկուած էր: Բայց
Օշին կամենում էր Կիպրոսի գահի վրայ նստեցնել իւր
Զապէլ հօրաքրոջը, որպէս զի այդպիսով նորա որդիքը
թագաւորութեան ժառանգ լինին. ուստի մերժեց Հեն-
րիկոսին բանտից արձակել: Այն ժամանակ Կիպրոսի իշ-
խանները վճռեցին Զապէլին իւր երեք որդոց հետ պա-
տանդ պահել մինչև որ Հենրիկոս թագաւորին ազատու-
թիւն չտրուի: Օշին տեսնելով որ խնդիրը ծանր կեր-
պարանք է առնում և կարող է պատերազմի հասցնել,
ստիպուեցաւ Հենրիկոսին արձակել, և այսպիսով բանը
խաղաղութեամբ վերջացաւ:

Բայց այնուհետև Զապէլ այլևս չէր կարող Կիպրո-
սում մնալ: Նա առաւ իւր որդոց և բազմաթիւ լատին
իշխաններով շրջապատուած եկաւ Կիլիկիա: Լևոն Ե նոր
էր գահը բարձրացել, և այս լատինասէր թագաւորը սի-
րալիք ընդունելութիւն արաւ նոցա: Օշին պայլը տես-
նելով որ լատին կուսակցութիւնը օրէցօր զօրանում է
Հայոց արքունիքում, սկսաւ յայտնի մարտել այդ օտա-
րական ազդեցութեան դէմ, որի զլուխը կանգնած էր
թագաւորի մեծ հօրաքոյրը: Թշնամութիւնը այն աստի-
ճան սաստկացաւ, որ երկու կուսակցութիւնները զէնքի
դիմեցին և արիւնահեղ կռիւ տուին Սսի դաշտում: Զապէլ
յաղթուեցաւ և իւր Հենրիկոս որդու հետ բանտարկուե-
ցաւ Սսի բերդում. իսկ միւս երկու որդիքը, Յովհաննէս
և Գուլիգոն, ապաւինեցան Կիպրոս և իրանց հօրեղբօր
օգնութեանը դիմեցին: Կիպրոսի թագաւորը, որ վաղուց
մի առթիւ էր սպասում Հայերից վրէժ առնելու, պատե-
րազմ հրատարակեց Օշինին, և պատրաստուում էր նաւել
Կիլիկիա, երբ Յովհաննէս ԻՅ պապը միջնորդ մտաւ և
հաշտեցրեց նորան Հայոց հետ (1322):

Զապէլի երկու որդիքը իրանց ակնկալութիւնների
մէջ խաբուելով, անցան Յունաստան և կայսեր ծառա-
յութեան մէջ մտան: Մի քանի տարուց յետոյ Յովհան-
նէս կանչուեցաւ Կիլիկիա և տէրութեան պայլ կարգուե-
ցաւ Օշինի տեղ: Այս պաշտօնով կառավարեց նա Կիլի-
կիան Լևոն Ե-ի մահից յետոյ, մինչև որ Գուլիգոն էլ
եկաւ Կիլիկիա և նոր թագաւորի ընտրութիւնն եղաւ:
Ընտրութիւնն ընկաւ Յովհաննէսի վրայ, որ և թագաւոր
հրատարակուեցաւ Կոստանդին Գ. անունով (1342):

Կոստանդին փոխանակ աշխատելու մի դարման ա-

նել այն չարիքներին՝ որ իւր նախորդի անհոգութիւնե-
ու անկարողութիւնը կուտել էին Կիլիկիայի վրայ, իւր
բռնած ընթացքով նորանոր չարիքների պատճառ եղաւ:
Բենեդիկտոս ԺԲ ընդգէմ ամենայն խղճի՝ Լեոն Ե-ին
սուլթանին տուած երդումից արձակել էր, պատճառելով
թէ այդ երդումը բռնի է եղած և ոչ կամաւոր, ուստի
և ոչինչ զօրութիւն չունի: Այս հիման վրայ նորընտիր
թագաւորը սկսաւ շարունակել առաջուան յարաբերու-
թիւնները չառմի արքունիքի հետ, և հայ իշխանները
տեսնելով որ նա զիջումներ է անում պապին, յորդորեց
նորան որ իւր ընթացքը փոխէ. բայց թագաւորը ոչ
միայն բանի տեղ չդրեց նոցա խօսքերը, այլև ամեն տե-
սակ օժանդակութիւն ցոյց տուեց Ունիթոսներին, որոնց
յանդգնութիւնը օր աւուր վրայ աւելանում էր: Վերջա-
պէս իշխանները և զօրքը չկարողանալով այլևս համբե-
րել այն նախատինքներին՝ որոնց ամեն օր ենթարկւում
էր Հայոց Եկեղեցին, սպստամբեցան և սպանեցին Կոս-
տանդին իւր թագաւորութեան առաջին տարում (1343):

Անմիջապէս ժողով գումարուեցաւ Ստում նոր թա-
գաւորի ընտրութեան համար, և Գուլիգոն Յունաստանից
հրաւիրուեցաւ եղբօր տեղ նստելու: Կիլիկիայի այս աղ-
մըկալի վիճակը դարձեալ առիթ տուեց Եգիպտացոց
Հայոց սահմանները կոխելու: Գուլիգոն անպատրաստ լի-
նելով՝ փոկուեցաւ մի բերդի մէջ և դեսպան ուղարկեց
Կղմէս Զ պապից օգնութիւն խնդրելու: Սա էլ գիմեց
Փրանսիայի և Անգլիայի թագաւորներին, որոնք այն ժա-
մանակ պատերազմ ունենալով միմեանց դէմ՝ մերժեցին
պապի առաջարկութիւնը: Եգիպտացիք Կիլիկիան ոտնա-
կոխ անելուց յետոյ՝ յետ քաշուեցան. բայց յաջորդ տա-

րին կրկին եկան աւերումն ու աւարառութիւնը շարու-
նակելու: Թագաւորը, փոխանակ երկրի մնացած զօրու-
թիւնը միացնելու և գահի պաշտպանութեան համար
գործ դնելու, շրջապատել էր իրան լատին իշխաններով,
որոնց յանձնել էր քաղաքների ու բերդերի պահպանու-
թիւնը. և հայ իշխանները տժգոհ նորանից՝ մի կողմ
քաշուեցան, ոմանք մինչև անգամ Կիլիկիայից հեռացան:
Գուլիգոն վերստին պապի օգնութեանը գիմեց, խոստա-
նալով որ ամեն ջանք կ'անէ երկու եկեղեցիների միու-
թիւնը գլուխ հանելու, և պապը ուղարկեց նորան 1000
թիւաւոր և 1000 բիւզանդեան դահեկան: Հայերը տես-
նելով թագաւորի հակադգային ընթացքը, յիշեցրին նո-
րան իւր եղբօր մահը և հասկացրին թէ ինքն էլ նոյն-
պիսի վախճան կ'ունենայ, եթէ շարունակէ այդ ճանա-
պարհով գնալ: Սակայն Գուլիգոն արհամարհեց հայ իշ-
խանների յորդորանքները և մինչև անգամ նոցա կա-
լումները խլեց ու լատինացոց պարվեց: Այս անխոհեմ
վարմունքը այնքան զայրացրեց իշխաններին, որ սպանե-
ցին նորան թագաւորութեան երկրորդ տարում (1345):
Գուլիգոնի տեղ ընտրուեցաւ Կոստանդին Գ (1345),

Լեոն Ե-ի մերձաւոր ազգականը և Բալդին Հայոց սպա-
րապետի որդին, որ 18 տարի թագաւորեց: Կոստանդին
իւր խելքով և ընդունակութիւններով արժանի էր աւելի
բազմաւոր ժամանակներում թագաւորելու: Հասկանալով
որ Կիլիկիայի դժբաղդութեան գլխաւոր պատճառը կրօ-
նական երկպառակութիւններն են, նա աշխատեցաւ ներ-
քին խռովութիւնները դադարեցնել, և բոլոր մտադրու-
թիւնը երկրի պաշտպանութեան վրայ դարձրեց: Եգիպ-
տոսի սուլթանը Հայոց թագաւորի պատրաստութիւն-

Ներքը տեսնելով, իւր բանակը ստուարացրեց Բաբելոնի
և Ասորոց զօրքերով, ընկաւ Կիլիկիայի վրայ և առաջին
յարձակմամբ Այսս քաղաքն առաւ: Կոստանդին առանց
Եւրոպացոց օգնութեանը սպասելու՝ գնաց սուլթանի
դէմ և մինչ ինքը Հռոդոսի Գէոգատ իշխանի աջակցու-
թեամբ պատերազմը սկսեց, Կիպրոսի Հիւզ թագաւորը
հտեից յարձակեցաւ թշնամիների վրայ. Եգիպտացիք
մեծ կոտորածով յետ մղուեցան, միայն Այասը նոցա
ձեռքը մնաց:

Անմիջապէս դեսպան ուղարկուեցաւ Եւրոպա այս
յաղթութիւնը աւետելու և միանգամայն Եգիպտացոց դէմ
օգնութիւն խնդրելու: Հայ դեսպանը Հռոմից հետգհետէ
անցաւ Վենետիկ, Փարիզ և Լոնդոն, բայց ոչ մի տեղ
օգնութիւն չգտնելով՝ դարձեալ Կղեմէսին գրեց: Այս
անգամ պապը բացէիբաց յայտնեց դեսպանին, թէ Հա-
յոց թագաւորը միայն այն ժամանակ կարող է օգնու-
թեան վրայ յուսալ, երբ Հռոմի բոլոր պահանջումները
կը կատարէ: Այսպիսով Կոստանդին մենակ մնաց թշնա-
միների առաջ, որոնք վերստին արշաւեցին Կիլիկիա:
Երբ թագաւորը առանց դաշնակցի և միայն Հռոդոսի
ասպետների թեթեւ օգնութեամբ Եգիպտացոց վրայ գնաց
և արիւնահեղ պատերազմ տալով յաղթեց նոցա և երկ-
րից դուրս քշեց: Յետոյ իւր ընթացքը շարունակելով
գէպի արեւելք, յարձակմամբ առաւ Մամուլքներից Աղէք-
սանդրէտա բերդաքաղաքը՝ Իսոսի ծոցում (1357):

Այս յաղթութիւններից յետոյ Կիլիկիան մի քանի
տարի հանգստութիւն վայելեց. բայց Կոստանդին մա-
հով այս խաղաղութիւնը վրդովեցաւ և երկիրը դարձեալ
Եգիպտական արշաւանքների ենթարկուեցաւ (1362):

67,

Լեոն Զ. (1365).—Եգիպտացոց կրկին արշաւանքները Կիլի-
կիայի վրայ (1366, 1371).—Մամուլքների վերջին արշաւանքը
և Լեոնի դերութիւնը (1374—1375).—Լեոնի ազատութիւնը
(1382).—Նորա ջանքը Հայոց թագաւորութիւնը վերականգ-
նելու. Լեոնի վերջին տարիները և մահը (1393).—Հայոց
թագաւորի տխուր կրողներ:

Կոստանդին Գ-ից յետոյ Կիլիկիայի գահը երկու
տարի դատարկ մնաց, և այդ միջոցում շատ անձինք
հետամուտ եղան երկրի թագը ձեռք ձգելու: Վերջապէս
հայ և լատին իշխանները միաբանեցան թագաւոր նըս-
տեցնելու Լեոն Լուսինեան իշխանին, որ Կիպրոսի Պետ-
րոս թագաւորի ազգականն էր (1365): Լեոն քաջ ու
առաքինի մարդ էր, բայց այնպիսի ժամանակ Կիլիկիայի
գահը բարձրացաւ, երբ երկրի նիւթական ու բարոյա-
կան զօրութիւնները սղառուած էին, և նորա բոլոր ջան-
քերը անզօր պիտի լինէին Հայոց տէրութեան կործան-
ման առաջն առնելու:

Լեոնի թագաւորութեան երկրորդ տարին Եգիպտա-
ցիք յարձակեցան Կիլիկիայի վրայ: Լեոն իւր ձեռքի տակ
ոչնեցած զօրքով նոցա դէմ գնաց, բայց թշնամիների
բազմութիւնից յաղթուելով՝ ստիպուեցաւ հաշտութիւն
խնդրել (1366): Եգիպտացիք յետ քաշուեցան՝ հինգ
տարի յետոյ նոր արշաւանք գործելու համար (1371):
Լեոն այս անգամ էլ դուրս եկաւ իւր թագը պաշտպա-
նելու, բայց կռուի մէջ վիրաւորուելով լեռներն ապա-
ւինեցաւ, և երկիրը անապաշտպան մնաց կատաղի թշնա-
միների առաջ, որոնք ըստ սովորութեան ամեն բան

կրակի ու սրի մատնեցին: Մարիամ թագուհին կարծե-
լով թէ իւր ամուսինը պատերազմում մեռած է, շտա-
պեց այս դժբաղդութիւնը գեսպանի ձեռքով յայտնելու
իւր ազգական Փլիկիւպոս Տարենտացի իշխանին, խնդ-
րելով որ Կիլիկիայի ցաւալի վիճակին մի դարման տա-
րուի: Որոշուեցաւ Հայոց թագուհուն ամուսնացնել Բրա-
ւընշվէյզի Ոթոն իշխանի հետ, որ Գերմանացոյ կայսեր
և Կիպրոսի թագաւորի հետ ազգականութիւն ունենալով՝
կարող էր պէտք եղած օգնութիւնը գտնել նոցանից:
Քայց այս խորհուրդը խափանուեցաւ Լևոնի անախնկաբ
երեւելովը, որ իւր գահը վերադառնալով՝ մեծ ուրախու-
թիւն պատճառեց թէ գերդաստանին և թէ ազգին:

Սակայն այս ուրախութիւնը երկար չտևեց: Մէլիք-
Աշրաֆ Զաբան Եզիպտոսի սուլթանը, Կիլիկիայի ան-
կեալ վիճակը տեսնելով, վճռեց Հայոց տէրութեանը մի-
վերջին հարուած տալ և այդ երկիրը իւր իշխանութեան
տակ առնել: Մամուլքները սուլթանի եղբօր Ահմէդի
առաջնորդութեամբ մտան Կիլիկիա 1374-ին և հուր ու
սուր սփռելով երկրի դաշտային մասը գրաւեցին: Զուր
Լևոն Զարեմտեան քրիստոնեաների զթութեանը ղեմեց,
նորա ազաւանքները անխելի եղան: Հայերը իրանց երկ-
րի աւերումը տեսնելով, մասամբ բերդերն ու լեռներն
ապաւինեցան, մասամբ էլ թողին հեռացան Կիլիկիայից:
Լևոն յուսահատուած՝ իւր գերդաստանի և մի քանի իշ-
խանների հետ փախաւ ամրացաւ Կապանի բերդի մէջ:
Այլադպիսիներն ընկան նոցա ետևից և եկան Կապանը պա-
շարեցին, մինչդեռ բանակի միւս մասը տիրում էր
Սիս, Ատանա, Մամեստիա, Անարգաբա և ուրիշ քա-
ղաքների, որ նորա կործանեցին ու թալանեցին՝ առանց

վանքերին ու եկեղեցիներին անգամ խնայելու: Այս աւե-
րումներով չբաւականանալով, Ահմէդի զինուորները թա-
գաւորների ու իշխանների գերեզմանները փորեցին և
նոցա սովորները այրեցին: Բռնուած գերիները խումբ
խումբ բաժանուեցան և դառն տանջանքների ենթար-
կուեցան, որպէս զի ստիպուին քրիստոնէական հաւատն
ուրանալ. անմեղ զիւղացիք ողջ սղջ մորթեղերձ եղան,
քահանաների ու կրօնաւորների աչքերը ջերուցած եր-
կաթներով հանուեցան, ազնուականների լեզուին ու մատ-
ները կտրտուեցան, երեխաները գերի տարուեցան ու
վաճառուեցան:

Մինչ այս անցքերը կատարւում էին, Լևոն փա-
կուած էր Կապանի բերդում, ուր սովը շուտով զգալի
եղաւ: Բերդականները բոլոր պաշարը սպառելուց յետոյ,
սկսան ամեն տեսակ անսուրբ կենդանիներ ուտել: Վերջա-
պէս պաշարման իններորդ ամիսը Լևոն անձնատուր եղաւ,
նախապէս խօսք առնելով Եզիպտացոյ զօրապետից ու
խնայէ իրան և իւր գերդաստանին. թագաւորի հետ էին
Մարիամ թագուհին, Բիննա դուստրը և Զահան փեսան
(1375): Սակայն Ահմէդ իւր երգման հաւառակ Լևոնին
չզթայեց և բերդի մէջ եղած թագաւորական զանձերը
յափշտակեց: Լևոն և իւր գերդաստանը տարուեցան նախ
Երուսաղէմ և այնտեղից Քահիրէ, ուր ներկայացան սուլ-
թանին: Երբ տեսաւ նոցա, Մէլիք Աշրաֆ գոչեց դայ-
րացած. «Ինչո՞ւ չհնաղանդեցաք ինձ և զթութեանս
չապաւինեցաք». և անմիջապէս հրամայեց բանտարկե-
նոցա: Պալատականներից ոմանք թագաւորական գեր-
դաստանի դժբաղդութեան վրայ խղճալով, միջնորդեցին
որ իրաւունք տրուի նոցա մի պարսպապատ քաղաքում

ապրելու: Սուլթանն ասաց. «Ժող հրաժարուին իրանց հաւատից և ձեր խնդիրքը կը կատարեմ»: Թաղաւորը և թաղուհին մերժեցին, լաւ համարելով բանտի կապանքների մէջ մնալ քան քրիստոնէական հաւատն ուրանալ: Նոքա այս վիճակի մէջ մի քանի տարի անցկացրին Քահրէի բանտում, երբ սուլթանը իւր մերձաւորների ազաւաններին զիջանելով՝ պատուիրեց որ Մարխամ թագուհուն և արքայազուտերը ազատութիւն տրուի երթալու ուր որ կամենան. բայց նոքա շուղեցին Լեոնից բաժանուիլ, սուլթանն էլ անդրդուելի մնաց իւր առաջին որոշման վրայ:

Այնուհետեւ Լեոնին մի յոյս էր մնում գերութիւնից ազատուելու, այն է արևմտեան քրիստոնեաների միջամտութիւնը: Նամակներ գրեց պապին և Փրանսիայի ու Սպանիայի թագաւորներին և ուղարկեց Եւրոպա իւր փեսայի ձեռքով, որ յաջողել էր բանտից ազատուիլ: Չահան իշխանը պապից և Փրանսիայի թագաւորից օգնութիւն չգտնելով՝ անցաւ Սպանիա, ուր Կաստիլիայի Յովհաննէս թագաւորը մեծ համակրութեամբ ընդունեց նորան: Այդ միջոցում Մէլիք Աշրաֆը մեռած և նորա տեղ անցած էր եղբայրը Ահմէդ: Յովհաննէս թագաւորը մի պատուաւոր դեսպանութիւն ուղարկեց նոր սուլթանին, խնդրելով որ բանտից ազատէ Հայոց թագաւորին և նորա զերդաստանին: Նորա օրինակին հետեւեցաւ և Արագոնի Պետրոս Դ թագաւորը, և Ահմէդ հաւանեցաւ ազատութիւն շնորհել Լեոնին (1382):

Լեոն գնաց նախ Երուսաղէմ, ուր թաղուհին և իւր աղջիկը Ս. Յակոբայ Հայոց վանքը մտան, իսկ ինքը Կիպրոսի վրայով նաւեց նախ Հռոմ, որպէս զի Ուրբա-

նոս Զ պապին յորդորէ մի Խաչակրութիւն հանել Եւրոպայից, որով յոյս ունէր իւր կորցրած թագը վերստին ձեռք բերելու. Հռոմից Լեոն գնաց Սպանիա շնորհակալ լինելու իւր բարերարներին և մասնաւորապէս Յովհաննէս թագաւորին, որ տարեկան թոշակի հետ շնորհեց նորան ցմահ Մագրիդ, Վիլլարէալ և Անդուջար քաղաքների իշխանութիւնը (1383): Երեք տարու շափ Սպանիա մնալուց յետոյ, Լեոն անցաւ Փրանսիա, որ Կարլ մնալուց յետոյ, Լեոն անցաւ Գրանսիա, որ Կարլ յարաւորապէս ընդունելութիւն արաւ նորան, 5,000 ֆրանկ տարեկան թոշակ կապեց և Սէն-Գնիի Ս. Անտոնի պալատը ամեն կահ կարասիքով նորան պարգեւեց: Այդ ժամանակները Փրանսիան և Անգլիան անդադար պատերազմների մէջ էին: Լեոն մտածեց այս երկար պատերազմների մէջ էին: Լեոն մտածեց այս երկար պատերազմները միմեանց հետ հաշտեցնել, յուսալով կու տէրութիւնները միմեանց հետ հաշտեցնել, յուսալով որ նոցա օգնութեամբ կը յաջողի Եգիպտացոց քչել Կիլիկիայից և Հայոց թագաւորութիւնը վերականգնել: Այս լիկիայից և Հայոց թագաւորութիւնը վերականգնել: Այս նպատակով և նախապէս Կարլոս Զ-ի հաճութիւնն առնելով՝ Լեոն մի քանի անգամ ճանապարհորդեց Անգլիա (1383—1386), և իւր աստիճանին արժանաւոր պատուով ընդունուեցաւ անգլիական ազգից և Րիչարդ Բ թագաւորից: Խորհրդարանը Հայոց թագաւորի միջնորդութիւնը յարգելով, զեսպաններ ուղարկեց Բուլոյն քաղաքը Փրանսիայի ներկայացուցիչների հետ հաշտութեան պայմանների վրայ խօսելու համար. բայց բանակցութիւնները յաջող ելք չունեցան և երկու ոտխները, կարճատեղ զինադադարից յետոյ, պատերազմը դարձեալ նորոգեցին:

Լեոն այնուհետեւ իւր թագաւորութիւնը ձեռք բերելու յոյսը կորելով, քաջուեցաւ Փարիզի Կեղեւտինեաց

վանքը և իւր կեանքի մնացած տարիները կրօնաւորական կերպով անցկացրեց. նա մեռաւ վաթսուն տարեկան հասակում և փառաւոր յուզարկաւորութեամբ թաղուեցաւ նոյն վանքի աւագ խորանի աջակողման պատում շինուած մարմարեայ գերեզմանի մէջ: Առաջին յիշափոխութեան ժամանակ նորա ոսկորները տեղափոխուեցան Սէն-Գնիի թաղաւորական գերեզմանոցը, ուր մինչև այսօր կարելի է տեսնել Հայոց վերջին թաղաւորի տապանաքարը, որի վրայ Լեոն ներկայացրած է պտուկած՝ իւր բոլոր արքայական նշաններով, վրան ծիրանի հագած, գլխին թագ, ձեռքին դայիտոն, խկ ոտքերի տակ երկու առիւծ. շուրջն էլ այսպիսի արձանագրութիւն կայ փրանսերէն լեզուով. «Այստեղ հանդստանում է գերազնիւ և փառաւոր Լեոն Լուսինեան իշխանը, Հայոց թաղաւորութեան հինգերորդ լատին թաղաւորը, որ հոգին աւանդեց Աստուծոյ Փարիզում նոյեմբերի 29-ին փրկչական 1393 թուականին: Ազօթեցէք նորա համար»: Մեռնելուց առաջ Լեոն Անգլիայի Րիչարդ թաղաւորին կտակաւատար էր նշանակել և իւր հարստութիւնը անօրինել էր չորս մաս բաժանել ու յանձնել՝ մէկը իւր անհարազատ որդուն *), միւրը ազրատներին և կրօնական հաստատութիւններին, երրորդը իւր տան վերակացուն և չորրորդ մասը իւր ծառաներին: Իսկ Մարիամ թաղուհին և իւր աղջիկը սրբակեաց կեանքով տարեցան Երուսաղէմում և թաղուեցան Ս. Յակոբայ վանքի գաւթում: Մարիամ մեռաւ 1405-ին:

*) Լեոնի այս որդին, որի անունն էր Գիւեօ (Guyot), կրօնաւոր դարձաւ և եղաւ նախ Բրի քաղաքի աւագ սարկաւազ, և ապա Սօսսոնի կանոնիկոս:

Լեոնի մահից յետոյ Կիպրոսի թաղաւորները մի գարու շափ Հայաստանի թաղաւորի անունը կրեցին (1393—1489). բայց այս տիտղոսը լոկ անուանական էր: Ժե դարում այս տոհմի վերջին շառաւիղը Հայաստանի թաղաւորութեան պատուանունը Վենետիկի հասարակութեան թողեց: Ապա Լուսինեան տոհմից մի իշխարակութեան թողեց: Ապա Լուսինեան տոհմից մի իշխանուհի Սալօյեան տան մի դքսի հետ ամուսնանալով, Պիեմոնտի թաղաւորները իրանց տիտղոսների վրայ աւելցրին նաև Հայաստանի թաղաւորի անունը: Իսկ Կիլիկիան ժե դարու վերջերում նուաճուեցաւ նախ Կարամանի իբրահիմ-բէյի ձեռքով, ապա անցաւ Օսմանցոյ ձեռքը և նոցա ընդարձակ տէրութեան նահանգներից մէկը դարձաւ:

Զ. ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՅԻՆԵԱՆՅ ՕՐՈՎ

68.

Ռուբինեան թաղաւորութեան աւատական կազմակերպութիւնը. — Պալատական և պետական պաշտօններ. — Դատարաններ. — Հարկեր. — Ժառանգութեան և նաւարեկութեան վերաներ. — Վաճառականութիւն. — Վաճառականութիւն. — Մաքսատներ և մաքսեր:

Ռուբինեանց ժամանակ եւրոպական ազդեցութիւնը ակնում է դորանալ Հայոց քաղաքական և մտաւոր կեանքի վրայ: Այս ազդեցութիւնը գրականութեան վրայ ծանրանալուց առաջ՝ Հայոց արքունիքը քաղաքականապէս անթարկուեցաւ նորա ղորութեանը, սեպհականելով այն

կարգերն ու սովորութիւնները, որ տիրապետում էին Ասորոց երկրի լատին իշխանութիւնների մէջ: Սակայն Լեոն Բ, որ այս կարգերը իւր տէրութեան մէջ մտցնող ու հաստատողն եղաւ, փոյթ տարաւ միանգամայն Արշակունեաց թագաւորութեան մի քանի սովորութիւնները նորոգելու, որոնց յիշատակը ազգի մէջ տակաւին կենդանի էր մնացել:

Լեոն Բ-ի օրէնսդրութեամբ Կիլիկիայի Հայոց տէրութեան գլուխը կանգնած էր թագաւորը, որ ոչ որից կախում չունէր՝ բայց միայն Աստծուց. որովհետեւ ինչպէս որ զրամների արձանագրութիւնները և հրովարտականքի վերտառութիւնները վկայում են, Հայոց թագաւորը «Աստուծոյ կարողութեամբ» ճանաչվում էր այն երկրի տէրը, որ իւր նախնիքը զէնքով նուաճել էին: Թագաւորից կախում ունէին երկրի բոլոր բնակիչները՝ ազնուականներից սկսած մինչև հասարակ ժողովուրդը և նախ իշխանական տոհմերը, որոնք Ռուբինեանի իշխանապետների հետ միաժամանակ, ոմանք նաև նոցանից առաջ, դանազան կալուածների ու բերդերի տէր էին դարձել Կիլիկիայում: Լեոն Բ ճանաչելով հանգերձ սոցալիալաւունքները, արքայական բարձր իշխանութեանը ենթարկեց նոցա անշարժ կալուածները, ճիշտ այն յարաբերութիւնները սահմանելով որ կային Եւրոպայում թագաւորութեան և կալուածատիրական (féodal) ազնուականութեան մէջ: Իւրաքանչիւր իշխան, որ այլևս ոչ թէ նախարար՝ այլ արևմտեան սովորութեամբ «պարոն» էր կոչվում, պարտաւոր էր ճանաչել թագաւորի գերիշխանութիւնը (suzeraineté) և իբրև աւատատու feudataire) իրաւունք ունէր միայն ժառանգութեան կարգով փո-

խանցել իւր անշարժ կայքը, որ խկապէս արքունի կալուած (fief) էր համարվում: Եթէ պարոնը անժառանգ մեռնէր կամ մերժէր թագաւորին ծառայելու, նորա երկիրը արքունիք էր գրաւվում, և թագաւորը տալիս էր նորան մի ուրիշ պարոնի, կամ մի վանքի, և կամ արևմտեան զինուորական կարգերից մէկին, այն է՝ Հիւրընկալներին, Տաճարականներին և Տիտոնեանց, որոնք խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ հաստատուել էին Կիլիկիայում: Լեոն Բ-ի թագադրութեան հանդիսին ներկայ եղող քառասուն երեք աւատատու և բերդատէր պարոնների թվում Հայոց հետ կային շատ ֆրանսիացի և սակաւաւոր գերմանացի և յոյն պարոններ:

Այս առաջին կարգի ազնուականներից յետոյ գալիս էին ստորին աստիճանի պարոններն ու ասպետները (ձիաւոր, chevalier), որոնք առաջինների միջնորդութեամբ թագաւորից կախումն ունէին. և վերջապէս ժողովուրդը, այն է՝ քաղաքացիք (բուրժէս, (bourgeois) և գիւղացիք, որոնց մի մասը բաղկանում էր երկրի բնակիչներից՝ յոյներից, ասորիներից և մահմետականներից: Գիւղացիքը թագաւորի կամ պարոնների հալատակներն ունէին. նոքա հողի հետ կապուած էին և նորա հետ միասին մէկի ձեռքից միւսի ձեռքն էին անցնում:

Ազնուականների դասին յատկացած էին բոլոր արքունի և պետական պաշտօնները, որոնց անունները ընդհանրապէս արևմտեան տէրութիւններից, մասամբ էլ Բիւզանդիայի կուսակցութիւնից փոխ առած էին. քիչ պաշտօններ և մահաւանդ տիտղոսներ կան Արշակունեաց թագաւորութիւնից մնացած, որ Ռուբինեանց օրովը նորոգուած լինէին: Այսպէս է նախ թագադրութեան

պաշտօնը, որ Հեթում Ա-ի ժամանակ վերահաստատուեցաւ. Լամբրոնի Կոստանդին իշխանը առաջին եղաւ որ «Թագադիր Հայոց» անունը կրեց: Գարձեալ Արշակունեաց ժամանակ Հայոց նախարարների մէջ մէկը կար նախապատիւ միւսներից, որի ազդեցութիւնը հաւանականաբար մեծ էր տէրութեան կառավարութեան վրայ, և որ «երկրորդ արքայի» էր կոչւում. Ռուբինեանց օրով նոյն ազդեցութիւնն ունեցող իշխանը «աւագ պարոն» էր կոչւում: Գլխաւոր պաշտօններից մէկն էլ զօրքի ընդհանուր հրամանատարութիւնն էր, և այս պաշտօնի տէր անձը եւրոպական բառով կոչւում էր «գունդստապլ» (connétable), որ յիշեցնում է հին «Հահախոռապետ» բառը: Գունդստապլի իշխանութեան տակ և իբրեւ նորա երկրորդը համարւում էր «մարաջախտը» (maréchal): Գարձեալ արքունի սենեկապետը կոչւում էր ֆրանսիական անուամբ «չամպլայն» (chambellan) և արքունի ատենադպիրը—«չանցլեր» (chancelier). սորա իրաւասութեան տակ գտնւում էին մասնաւոր քարտուղարները, թարգմանները և գրագիրները, որոնք արքունի հրովարտակները և ատենական գրութեանները լատիներէն և ֆրանսերէն թարգմանում ու գրում էին: Նոյնպէս արքունի գանձերի հոգաբարձուն յունական կոչմամբ ասւում էր «պրոկսիմոս», և արդարութեան գլխաւոր պաշտօնեան—«սինիշալ» (sénéchal):

Լեոն Բ-ի հիմնած հաստատութիւնների մէջ նշանաւոր տեղ են բռնում արդարութեան ատենաները կամ դատարանները, որոնք մի քանի կարգերի էին բաժանւում: Ամենաբարձր դատարանը արքունի ատենան էր, որին նախագահում էր ինքը թագաւորը, կամ նորա բա-

ցաւայութեան ժամանակ բարձրաստիճան պարոններից մէկը: Այստեղ դատւում էին քրէական գործերը, պարոնների վեճերը աւատական իրաւունքների վերաբերութեամբ, և ընդհանրապէս բոլոր ծանր խնդիրները, որոնց վճիռը ստորին դատարանների իրաւասութիւնից բարձր էր: Արքունի ատենանից յետոյ գալիս էր Սսի արքեպիսկոպոսի ատենանը, որ դատում էր աւելի թեթիւ յանցանքները, մանր գողութիւնները, ազգայինների մէջ ծագած տարաձայնութիւնները, և վերջապէս հայ և օժաղած տարաձայնութիւնները, և վերջապէս հայ և օտարազգի բնակիչների մէջ եղած քաղաքային գործերը: Այս վերջին տեսակ դատերը տեսնւում էին նոյնպէս աւելի փոքր դատարաններում, եթէ Սսի ատենան տարուելու չափ կարեւորութիւն չունէին: Բացի սորանից լուելու չափ կարեւորութիւն չունէին: Բացի սորանից աւատատու պարոնները և ասպետական կարգերը իրաւաստաւոր ունէին իրանց կալուածներում բնակող ժողովրդների դատաստանը տեսնելու: Օտարազգի հիւպատոսների ունէին նոյնպէս դատարաններ իրանց ազգայինների մասնաւոր գործերը կարգի դնելու և նոցա վեճերը հաշմանաւոր գործերը կարգի դնելու և նոցա աւատատու պարոնների տեսնելու համար. բայց սոքա աւատատու պարոնների և ասպետական կարգերի չափ ընդառնակ արտօնութիւններ չունէին:

Կրկնակայում, ինչպէս և ընդհանրապէս միջնադարեան եւրոպայում, հասարակաց հարկեր չկային, այլ միայն մասնաւոր տուրքեր, որ այլեայլ դասի անձինք տեղական պայմանների համեմատ վճարում էին թագաւորին և աւատական իշխաններին: Բացի տասանորդից, որ ծանրանում էր զիւղացոյց վրայ և վճարւում էր երկրի որ քանքերով ու կենդանիներով, և գլխահարկից, որ մահմէտական հոյատակները հատուցանում էին արքունի գան-

ձարանին, մնացած տուրքերը մեծ մասամբ առևտրական դասին էին վերաբերում: Այսպէս, խանութատանները մի որոշեալ տուրք էին տալիս վաճառանոցներում և տոնալաճառներում կրպակ պահելու համար: Նոյնպէս ամենայն առևտրական նաւ, որ ղետաբերաններում և նաւահանգստներում խաբիսիս էր ձգում, հարկ էր վճարում: Սորանից տարբեր էր այն հարկը որ հատուցանում էր թագաւորին կամ կալուածատէր իշխաններին իրանց երկրներով անցկացրած ապրանքների համար. կրճերով ու զետերով տարուած ապրանքների համար աւելի էր վճարւում: Առանձին տեսակ հարկ էր գողացուած իրերէնների խուզարկութեան համար նշանակուած տուրքը, որոնք եթէ դժոխէին՝ նոցա արժէքի երրորդ մասը արքունի գանձարանին էր պնում:

Ռուբլինեանց օրէնսդրութեամբ՝ թագաւորը ժառանգում էր այն բոլոր օտարականների ստացուածքը, որոնք իւր տէրութեան սահմաններումն էին մեռնում: Սակայն Լեոն Բ հրաժարուեցաւ այս իրաւունքից Վենետիկեցոց և Ջենովացոց վերաբերմամբ, որոնց կտակով կամ անկտակ (անտրաթիկ) թողած ստացուածքը իրանց օրինաւոր ժառանգներին էր անցնում. իսկ եթէ ժառանգները չերկէին, Սաի արքեպիսկոպոսը, որ արդարութեան երկրորդ տոնի նախագահն էր, մեռնողի կալքը պահում էր մինչև որ երկու հասարակապետութիւններից մէկը կամ միւսը պահանջէր իւր հպատակի ժառանգութիւնը: Մի ուրիշ իրաւունք, որից հայոց թագաւորները հրաժարուեցան միայն յօգուտ վերոյիշեալ հասարակապետութիւնների, Կիլիկիայի ծովեզերքում խորտակուող նաւերի համար սահմանուած օրէնքն էր: Այս օրէնքի

պօրութեամբ ամենայն նաւ որ ալէկոծութիւնից խորտակւում էր, նորա բեկորները միջի ապրանքներովը այն անձանց սեպհականութիւնն էին պահում, որոնց կալուածների վրայ ծովի ալիքները գուրս էին բերում նոցա. նոյնպէս նաւաբեկութիւնից ազատուած մարդիկ տեղական պարսնի իշխանութեանն էին ենթարկւում:

Ռուբլինեանց օրով՝ Կիլիկիայի վաճառականութիւնը սերտ կապուած էր արևմտեան ազգերի վաճառականութեան հետ: Հայոց թագաւորները մեծամեծ դիւրութիւններ և արտօնութիւններ շնորհեցին Եւրոպայի վաճառաւոր ազգերին և գլխաւորապէս իտալական երկու հաւարակապետութիւններին՝ Ջենովացոց և Վենետիկեցոց: Սորա ոչ միայն ժամանակաւոր յարաբերութիւնների մէջ էին Կիլիկիայի հետ, այլ հաստատուն բնակութիւն ունէին երկրի գլխաւոր քաղաքներում՝ Սիս, Մամեստիա, Տարսոն և Այսոս, և համարեա իբրև անկախ գաղթականութիւններ էին նկատւում, որոնք յիշեալ քաղաքներում ունէին իրանց սեպհական թագերը, եկեղեցիքը, բաղանիքները, խանութները, հրապարակները, վաճառանոցները և գատարանները: Իբրև հաստատուն բնակիչներ նորա իրաւունք ունէին պարապելու այլևայլ բերքերի նորա խորտակումը, — այգեգործութեամբ, բամբակի, ձիարտադրութեամբ, — այգեգործութեամբ և այդ մշակութիւնից թէնու ու թթենու մշակութեամբ և այդ մշակութիւնից արտադրած բերքերը վաճառելու երկրի մէջ: Ջենովացիք առաւելապէս նուիրուած էին այս տեսակ պարագայի մուկներին, որ մեծ օգուտներ էին բերում նոցա. իսկ Վենետիկեք պահում էին հիւրանոցներ, գինեմներ, կաշու, կտաւի և երկաթի գործարաններ: Ջենովացիներից աւ Վենետիկեքներից յետոյ գալիս էին Պիզացիք, Սիկի-

լիացիք, Պրովասացիք, Կատարոնիացիք, Մարսիլիացիք, Կրետացիք, Կիպրացիք և այլն, որոնք առաւել կամ նուազ առեւտրական հաղորդակցութիւններ ունէին Կիլիկիայի հետ: Արեւմտեան վաճառականները բերում էին Կիլիկիոյ ցորեն, գարի, գինի, ձէթ, մետաքս, կտաւեղեններ, մահուդներ, գոյնղղոյն մետաքսեայ հագուստներ, համեմներ, լեզակ, դեղօրայք, բամբակ, շաքարաւազ, սնդիկ, բուստ, անագ, պղինձ, թանկագին մետաղներ, սապոն, զէնքեր, հայելիներ, կերոններ, և այլն: Իսկ հայոց վաճառականութեան զլիաւոր աղբիւրներն էին եղները, ոշխարները, ջորիները, կաշեղէն, ընդեղէն, իւզային հատիկներ, բամբակ, ալ և այլն, որ Եւրոպացիք արտահանում էին Կիլիկիայից: Հայերը փայտի առուտուր էլ ունէին, որ կտրում էին Տաւրոսի անտառներից, և մետաղների առուտուր՝ որ հանում էին նոյն լեռան հանքերից: Բացի սորանից նորա ծառայում էին իբրև միջնորդ եւրոպական ապրանքները Արեւելքի խորերը տարածելու, որ կարաւաններով տանում հասցնում էին մինչև Պարսկաստան և Թաթարստանի ու հնդկաստանի սահմանները:

Այսպիսի ընդարձակ վաճառականութեան վրայ հրակելու համար՝ Կիլիկիայի ծովեզրեայ տեղերում և կրճերի ու գետերի անցքերում վաղ ժամանակներից սահմանուած կային մաքսատներ (բաժտուն), որոնց զլիաւոր սենեակները գտնվում էին Տարսոն և Այաս քաղաքներում, և նոյա կառավարութիւնը յանձնուած էր մի պարոնի՝ պրոքսիմոսի հսկողութեան ներքոյ: Այս մաքսատները մի ապահովութեան միջոց էին տէրութեան համար, որոնցով արգելվում էր արտահանել այն բերքերը, որ միայն

երկրի բնակիչների պիտոյքները կարող էին լցուցանել, և միևնոյն ժամանակ եկամուտի աղբիւր էին թագաւորական գանձարանի համար, ուր գնում էին այն օտար ապրանքներից առնուած մաքսերը՝ որոնք անհրաժեշտ չէին երկրի համար: Օտարականները ներս բերած և դուրս տարած ապրանքների համար ընդհանրապէս հարկերին չորս էին վճարում. միայն Ջենովացիք, Վենետիկցիք և վերջերը նաև Սիկիլիացիք հարկւրին մէկ էին վճարում. կային էլ որ հարկւրին երկու էին հատուցանում: Բայց այս ընդհանուր մաքսից, եւրոպացի վաճառականները պարտաւոր էին առանձին մաքս վճարել մի կարգի ներս բերած ապրանքների համար, որպիսի էին զինին, ձէթը, կենդանիները, փայտը, երկաթը, մուշտակները, կաշիները, բուրդն ու մահուդը: Առանձին հարկ էր առնվում նոյնպէս ձողաձև ոսկու ու արծաթի համար, սնդուկներ, հակեր և ճանապարհորդների իրենհանր, զինեղու համար, հակերով բերուած մահուդեղէնները չափելու համար, առեւտրական միջնորդութեան համար (սամորչէք), և այլն:

69.

Ահաւրկ ԺԲ — ԺԳ զարերի մատենագրութեան վրայ. — Վարդապետական գրուածներ. — Բանաստեղծութիւն. — Պատմագրութիւն:

Քաղաքական կեանքի վերականգնումը Ռուբինեանց ձեռքով և Արեւմուտքի հետ յաճախող յարաբերութիւնները բարեգուշակ նշաններ էին մեր գրականութեան համար: Կարծես հայ հանճարի համար ժամանակն եկել

ռով դրած է Կիւ Մանուէլ կայսեր, նորա Ալեքս փեսին՝
և Միքայէլ պատրիարքին (թուով 5), որոնց մէջ Հայոց
Եկեղեցու ուղիղ դաւանութիւնը բացատրում և ծէսերն
ու արարողութիւնները պաշտպանում է. և երբ յունա-
կան մոլեռանդութիւնը դորանով չէ բաւականանում մի-
6-րդ թուղթ էլ գրում է Առ համօրէն եպիսկոպոսոսն և
վարդապետս Հայոց աշխարհին, որով հրաւիրում է նոցա
գումարուիլ և ժողովով պատասխանել Յունաց առաջար-
կութիւններին: Բայց այս շրջաբերականի պատասխանը
դեռ չստացած՝ Ընորհալին վախճանեցաւ և գործը առ-
ժամանակ կախ մնաց: Թէ այս միութեան և թէ ուրիշ
խնդիրների առթով մի քանի ուրիշ թղթեր էլ ունի
գրած Ընորհալին, որը են՝ Առ ժպիրս ոմն երեք թուղթ,
որոնցով յանդիմանում է մի անծանօթ անձի յանդգնու-
թիւնը, որ նախատալից թղթեր է գրել Ընորհալուն
Յունաց հետ ունեցած յարաբերութիւնների համար: Գիր
շրջաբերական 'ի կողմանս արեւելից 'ի Կարս, որով նոյն
քաղաքի վախճանեալ եպիսկոպոսի տեղ նոր առաջնորդ
է կարգում, և իմաստուն խրատներ է տալիս քաղաքա-
ցոյ իրանց կենցաղավարութեան համար: Բան մխիթա-
րութեան առ վտանգեալսն մարմնով, որով մխիթարում
է Եդեսիայի այն բնակիչներին, որոնք ուրկութեան ախ-
տով բռնուած՝ անարգվում ու նախատվում էին իրանց
համաքաղաքացիներին: Յաղագս Արևորդեացն դարձի,
Սամոսատի եպիսկոպոսին գրած, որով ուսուցանում է
թէ ինչպէս պէտք է աշակերտել նորադարձներին, որոնք
ազգով հայ էին և հին ժամանակներից հեթանոսութեան
մէջ մնալով՝ արեւին և բարգի ծառին պաշտօն էին մա-
տուցանում: Ընորհալին իւր բեղմնաւոր գրիչը գործ է

դրել նոյնպէս մի քանի մեկնողական երկասիրութիւններ
յօրինելու. այսպէս են՝ Մեկնութիւն Դաւիթ Անյաղթի
«Բարձրացուցէք զՏէր Աստուած մեր» սկզբնաւորութեամբ
ճառի, որ իւր խրթին ոճովը շատերին անհասկանալի
եղած էր. Մեկնութիւն Կաթողիկեայց, համառօտ բալի
ընտիր գրուած, և Մեկնութիւն Մատթէի, որ հեղինակի
մահուան պատճառով անկատար մնաց և յետոյ Յովհ-
Երզնկացին աւարտած է: Առանձին յիշատակութեան ար-
ժանի է դարձեալ Հաւատով խոստովանիմ հանրածանօթ
աղօթքը, որ 24 տուն ունի՝ օրուան 24 ժամերի հա-
մար, և համարեա բոլոր ծանօթ նոր լեզուներով թարգ-
մանուած է:— Ընորհալու ժամանակակիցների մէջ նշա-
նաւոր են իւր երկու ընկերակիցները: Իգնատիոս վար-
դապետ և Սարգիս Ընորհալի: Իգնատիոս գրեց Դուկա-
սու Աւետարանի մեկնութիւնը, որ իւր չքնաղ իմաստ-
ներով, ամփոփ ոճովն ու ընտիր լեզուովը հայ գրակա-
նութեան գեղեցիկ արդիւնքներից մէկն է. իսկ Սարգիս
յօրինեց Կաթողիկեայց եօթն առաքելական թղթերի
ընդարձակ մեկնութիւնը, յոյն եկեղեցական հայրերի հե-
տեղութեամբ, որի մէջ պերճախօս և ազգու լեզուով
խօսում է մոլութիւնների դէմ, և քաղցր ու մեղմ լե-
զուով ջատագովում է առաքինութիւնը:

Միութեան խնդիրը դարձեալ շարժեցաւ Ընորհալու
Կղբօրորդի և յաջորդ Գրիգոր Գ Տղայի օրով, նոյն Մա-
նուէլ կայսեր և Յունաց Միքայէլ պատրիարքի կողմից,
որոնց երեք թուղթ հետզհետէ գրեց Գրիգոր Գ, պաշտ-
պանելով Հայոց Եկեղեցու ծէսերն ու արարողութիւն-
ները. և թէպէտ կայսեր ստիպմամբ Հռոմկայում ժողով
գումարուեցաւ (1179), բայց այս ժողովը ոչինչ արդիւնք

Յովհաննէս Որոտնեցին և մանաւանդ Որոտնեցու հաշակաւոր աշակերտը՝ Գրիգոր Տաթևացին (1340—1411): Տաթևացու գլխաւոր աշխատութիւնները, որոնցով նա հզօր ախոյեան է հանդիսանում Հայոց Եկեղեցու թշնամիներին դէմ, են նորա երկհատոր Քարոզգիրքը, որ բովանդակում է 200-ի չափ քարոզներ այլևայլ բարոյական և վարդապետական նիւթերի վրայ, և Գիրք Հարցմանց, նոյնպէս երկու հատորով, որի մէջ հարց ու պատասխանի ձևով խօսում է նախ Հրէից, Մանկրեցոց և ուրիշ աղանդաւորների դէմ, ապա ճառում է արարածների, մարդու կազմութեան, Քրիստոսի մարդկութեան, աշխարհի վախճանի և հանդերձեալ կեանքի հատուցման վրայ: Զօրաւոր և խիստ լեզու է բանեցնում Տաթևացին ազգային կրօնի թշնամիների դէմ, և այս խոտութիւնը կատարելապէս արդարանում է Ունիթոսների անվայել ընթացքովը, որոնց մոլեռանդութիւնը մինչև այնտեղ էր հասնում՝ որ իրանց կողմը որսացողներին վերստին մղըրտում և ձեռնադրում էին:

Ինչպէս վարդապետական գրականութեան, այսպէս և բանաստեղծականի մէջ այս շրջանի գլուխը կանգնած է Ն. Ընորհալին, վանկական և յանգաւոր տաղաշափութեան հաստատողն ու ծաղկեցնողը, որ նախորդ դարում Գր. Մազիստրոս սեպհականել էր Արարացիներից: Եւ թէպէտ Ընորհալու քերթողական երկասիրութիւնները միշտ անկեղծ ոգևորութեան և կենդանի երևակայութեան արդիւնք չեն, յանգերի միակերպ վերջաւորութիւնն էլ երբեմն ձանձրոյթ է պատճառում, բայց այս թերութիւնները փոխարինվում են լեզուի սղորկութեամբ, իմաստների զեղեցկութեամբ և տաղաշափական արուես-

տի ձևաւորելութեամբ: Երեք ընդարձակ քերթուած թողեց Ընորհալին. 1. Եղեսիոյ ողբը, որի յօրինելու շարժառիթն եղած է յիշեալ քաղաքի կործանումը Զանգի ամիրայի ձեռքով (1144): Այս սրտաշարժ քերթուածը զիմառնաբար է շարադրուած. Եղեսիան լեզու է առնում և մի առ մի թվում է իւր անցեալ փառքը և ներկայ թշուառութիւնը: 2. Յիսուս Որդի, որ Հին և Նոր Կտակարանի համառօտութիւնն է աղօթական ձևով գրուած: 3. Վիպասանութիւն, որ Հայոց պատմութեան համառօտ բովանդակութիւնն է ութոսեան չափով և նոյնայանգեալ վերջաւորութեամբ: Իսկ Ընորհալու մանր ոտանաւոր գրութեանը այնքան շատ են, որ երկար կը լինէր մի առ մի թուել: Բաւական է յիշել նորա մի քանի շաղկանները և նուագները, որ մինչև այսօր երգվում են հայոց Եկեղեցում. այսպէս են՝ Աղուհացից կիրակի օրերի շարականները, Ծաղկազարդի հարցը, Հոգեգալստեան շորս պատկերը, Վարդավառի երկու պատկերը, Հրեշտակապետաց, Վարդանանց և Ղևոնդեանց շարականները, Այսօր անճառը, Նորոգողը, Աստուած անեղը, Նայեաց սիրովը, Առաւօտ լուսոն, Աշխարհ ամենայնը և այլն: Այս վերջիններից ոմանք այբուբենական կարգով են յօրինուած, ոմանց էլ սկզբնատառերը կազմում են հեղինակի անունը:

Ներսիսեան դարու ուրիշ բանաստեղծներն են՝ Յովհաննէս Սարկաւազ, որ երկասիրած է Պայծառացիի շարականը՝ ի պատիւ Ղևոնդեանց և մի ընտիր քերթուած՝ Սարեակ թռչունի վրայ: Ընորհալու անդրանիկ եղբայրը՝ Գրիգոր Պահլաւունին յօրինեց Աւետեաց (Խորհուրդն անճառ) և Ծաղկազարդի երկրորդման (Մեծահրաշ այս խոր-

ԺԳ. դարու պատմիչներն են նոյնպէս Մաղաքիա արեղաբ
և Մխիթար Այրիվանեցի: Մաղաքիան նկարագրում է
Թաթարաց արշաւանքը, հեթում Ա-ի դաշնակցութիւնը
Հուլաղուի հետ, Ֆնտխտարի Կիլիկիա արշաւելը, Լևոն
արքայորդու զերութիւնը և աղատութիւնը: Իսկ Մխ.
Այրիվանեցին թողեց մի համառօտ ժամանակագրութիւն
աշխարհի ստեղծագործութիւնից մինչև իւր օրերը (1328):
Այս աշխատութիւնը պարզապէս անունների և դիպուած-
ների մի շարք է ներկայացնում, որի մէջ ժամանակա-
գրական կարգով դասուած են աղգային և օտար իշխան-
ների ու հայրապետների յաջորդութիւնը: Գրքի վերջը
դրած է հայ պատմագիրների ցուցակը, որի մէջ մի քանի
անծանօթ պատմիչների անուններ էլ են յիշատակվում:

ՎԵՏԵՐՈՐԴ ՀՐԶԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԱՆԿՈՒՄԻՅ ՄԻՆՁԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ
(1080—1885)

Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԹԱԹԱՐԱՆ ԸՐԶԱՆԵՆՔՆԵՐԻՅ ԱՌԱՋ

70.

Հայաստանի վիճակը քաղաքական կեանքի անկումից յետոյ,
Մելիքշահ (1086—1092). Հայկական իշխանութեան միացորդ-
ները ժԲ դարում. — Այլազգի իշխանութիւններ. — Անի քա-
ղաքը և Վրաց պատերազմները Թուրքաց և Պարսից հետ Հա-
յաստանի հիւսիսային և արեւելեան մասերի համար:

Հայաստանը Յունաց ձեռքն ընկնելուց յետոյ են-
թարկուեցաւ Պարսկաստանի Սելջուկեանց արշաւանքնե-
րին: Տուղրիլ և Ալփասլան իրանց վայրենի հրոսակների
զլուխն անցած՝ տարիներով երկիրը տակնուվրայ արին,
բազմամարդ ու շէն քաղաքները կործանեցին և բլրա-
ւոր մարդիկ սրի ու զերութեան մատնեցին: Յոյները
այս բուռն արշաւանքների դէմ դնելու անկարող լինե-
լով՝ յետ քաշուեցան և հաղիւ արեւմտեան մի քանի քա-
ղաքները կարողացան իրանց ձեռքը պահել. մինչև որ
Մելիքշահ՝ Ալփասլանի որդին ու յաջորդը եկաւ և առանց
զժուարդութեան բովանդակ երկիրը իւր իշխանութեան
տակ առաւ (1086—1092):

Մելիքշահը, իւր նախորդների հակառակ, բարեմիտ
ու արդարատէր մարդ լինելով՝ քաղցրութեամբ վարուե-

ցաւ Հայոց հետ: Նորա մահից յետոյ նուաճուած այլազգի իշխանները գարձեալ գլուխները բարձրացրին և բոլոր երկիրը, մանաւանդ միջնաշխարհը, իրանց մէջ բաժանելով՝ ժողովրդին կեղեքում էին: Բայց միևնոյն ժամանակ Հայաստանի սահմանաժայրերում մի քանի հայկական իշխանութեան մնացորդներ էլ կային, որոնք իրանց գոյութիւնը շարունակեցին ամբողջ ԺԲ դարում, ոմանք նաև մինչև Թաթարաց ժամանակ, ամեն մեծ ու փոքր իշխանութիւններին վերջ տրուեցաւ: Այսպիսիք էին՝

1. Տաւուշի և Մաժնաբերդի իշխանութիւնները, որոնք գտնվում էին Գուգարաց և Ուտէացոց սահմանների վրայ, և որոնց պայազատները Չորագետի Բազրատունիներից էին սերվում:
2. Աղուանից փոքրիկ թագաւորութիւնը՝ յիշեալ Ուտի նահանգի և Արցախի կողմերը, որի թագաւորները ազգով հայ էին. սոցանից ծագեցան Խաչէնի իշխանները, որոնց սերունդները երկար ժամանակ պահեցին իրանց հայրական երկրները:
3. Սիւնեաց իշխանութիւնը, որ թէև տկարացած ու նուազած էր, բայց նորա պայազատները թագաւոր անուամբ շարունակեցին իշխել Կապանի և մի քանի ուրիշ բերդաւանների վրայ. մինչև որ Թուրքերից նեղուելով՝ ստիպուեցան իրանց երկիրը թողնել և քաշուիլ Խաչէն (1169):
4. Վասպուրականի իշխանութեան մնացորդը՝ Վանայ ծովի արեւելեան կողմը, որի պայազատները Ամիկ բերդաքաղաքում նստելով՝ Արծրունեաց ցեղը շարունակեցին թագաւոր անուամբ մինչև ԺՆ դարու սկիզբը, երբ Կիլիկիայի թագաւորութիւնն անգամ կործանուած էր:
5. Վերջապէս Տարօն և Սասուն գաւառների իշխանութիւնը՝ Տուրքերանի և Աղձնեաց սահմաններում, ուր Մամիկոնեան

նախարարութեան շառաւիղները տիրեցին մինչև ԺԲ դարու վերջերը, երբեմն Յունաց կայսրների խնամակալութեան տակ, երբեմն էլ նոցանից անկախ:

Այսքան հայ իշխանութիւններ կային Հայոց երկրի մէջ ԺԲ դարում. բայց նոցա մէջ կապ ու միութիւն չկար, և չէր էլ կարող լինել, քանի որ միմեանցից հեռու ընկած և այլազգիների իշխանութիւններով անջրպետուած էին: Այս վերջիններից իւր ընդարձակութեամբ ու զօրութեամբը նշանաւոր էր Վանայ ծովի արևմտեան հիւսիսային կողմը կազմուած տէրութիւնը, որ բովանդակում էր տասներկու քաղաք իրանց շրջականերով, և որի արաբ կամ պարսիկ ամիրան Չահի-Արմէն անունով նստում էր նախ Խլաթ և ապա Մանազկերտ քաղաքում: Չահի-Արմէնի տէրութիւնից յետոյ գալիս էին Դուլինի, Անիի, Կարսի կուսակալութիւնները, ուր մի մի այլազգի ամիրա էր նստում:

Հայաստանի քաղաքների մէջ ամենից աւելի փոփոխական բաղդ ունեցաւ Բազրատունեաց մայրաքաղաքը Անին, որ իւր փարթամութեան ու պայծառութեան շնորհով ամեն մեծ ու փոքր իշխանի ազահութիւնը գրգռում էր: Յունաց ձեռքն անցնելուց և ապա Ալիատլանի կատաղութեանը մատնուելուց յետոյ, Անին Մանուշէ անունով մի Թուրք ամիրայի կուսակալութիւն եղաւ: Մելիք-շահը ուրիշ այլազգի իշխանների հետ Մանուշէին էլ նուաճեց և վերստին իւր իշխանութեան մէջ հաստատեց: Նորան յաջորդեց որդին Աբուլ Սուար, որ թոյլ մարդ լինելով չկարողացաւ օտարական ասպատակութիւնների առաջն առնել և միտքը դրեց Անին ծախել Կարսի ամիրային: Այս որ իմացան Անեցիք, Վրաց Դաւիթ թագա-

ւորի պաշտպանութեանը դիմեցին, որ այդ ժամանակ-
ները զօրանալով՝ Վրաստանի սահմանակից Հայաստանը
այլազգիներէից մաքրել և իրան դիմող Հայոց բնակու-
թեան տեղեր էր տուել: Դաւիթ զօրքով եկաւ Անին
գրաւեց, մայր եկեղեցին, որ Պարսիկները մղկիթի էին
փոխել, Հայոց յանձնեց և Աբուլ-Սուարին հետն առնելով
տարաւ իւր երկիրը և բանտարկեց (1124):

Քիչ յետոյ Դաւիթ մեռաւ և Աբուլ-Սուարի երէց
որդին Փատլուն, շրջակայ ամիրաներից օգնութիւն առ-
նելով, եկաւ Անին պաշարեց: Անեցիք իրանց վրացի քա-
ղաքապետի առաջնորդութեամբ քաջութեամբ պաշտպա-
նուեցան. մինչև իսկ կանայք իրանց ներկայութեամբ
խրախուսուած էին իրանց ամուսիններին: Մի քաջասիրտ
կին, Այծեամն անուանով, պարսպի վրայ կանգնած՝ քա-
րերով հալածուած էր թշնամիներին, և նոցա արձակած
նետերը վէրքերից հանելով կրկին նոցա գլխին էր թա-
փում: Պաշարումը երկար տևելով, Փատլուն բանակցու-
թեան մէջ մտաւ Անիի մեծամեծների հետ, խոստանա-
լով որ եթէ անձնատուր լինին՝ քաղաքը խաղաղութեան
մէջ կը պահէ. և որովհետև պաշարի պակասութիւն կար,
Վրացիք էլ անփոյթ եղան օգնութիւն հասնելու, Անեցիք
ընդունեցին իրանց առաջուան իշխողին (1126): Այնու-
հետև Փատլուն ամբողջ ձիւրակը իւր իշխանութեան տակ
առաւ և քաղաքն ու գաւառը հանգիստ պահեց մինչև
իւր մահը (1132):

Սակայն Վրացիք դարձեալ զօրացան Գիորգի թա-
գաւորի օրով, սր ձիւրակի երկիրը արշաւելով՝ Անին ա-
ռաւ Փատլունի եղբորորդու համանուն Փատլունի ձեռ-
քից: Մանազկերտի ամիրան, որ բազմաթիւ զօրքով օգ-

նութիւն էր հասել իւր հաւատակցին, շարաշար յաղ-
թուեցաւ և յետ քաջուեցաւ (1161): Գուրխի առմամբ,
ուր Գիորգին շատ մարդ կոտորեց, շատին էլ գերեց, մի
մեծ պատերազմ գրգռուեցաւ: Պարսից թագաւորը ան-
ձամբ եկաւ Վրացոց վրայ, շորս տարի շարունակ ձի-
րակը և վրաց սահմանները ասպատակեց, և Գիորգին
ստիպուեցաւ Անին Պարսից թողնել. մինչև որ նոր զօ-
րութիւն հաւաքելով դարձեալ նոցա ձեռքից խլեց և
Օրբէլեան իշխանների տեսչութեանը յանձնեց (1174):
Վրացոց ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ զօրացաւ մա-
նաւանդ Գիորգիի դստեր՝ Թամար թագուհու ժամանակ,
որի թագաւորութեան սիւներն եղան երկու հայազգի
իշխաններ՝ Ջաքարիա սպասալար և Իւանէ Սթաբէկ:
Սոցա առաջնորդութեամբ Վրացիք նախ հիւսիսային Հա-
յաստանը այլազգիներից մաքրեցին, և ապա Պարսից
գէմ երկար պատերազմներ մղելով՝ արևելեան Հայաս-
տանին էլ տիրեցին, և հայ ժողովրդին անդորրութեան
մէջ պահեցին մինչև Թաթարաց արշաւանքների ժամա-
նակ:

Բ. ԹԱԹԱՐԱՅ ԱՐՁԱՒԱՆՔՆԵՐԸ ԵՒ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

71.

Թաթարաց ծագումը և Ջինգիզխանի աշխարհակալութիւնները.— Ջէլալէդդին.— Թաթարաց արշաւանքը Հայաստան Չարմաղանի առաջնորդութեամբ (1236).— Անիի և Կարսի առումը (1239).— Բաշու և Կարինի առումը.— Հուլաղու, Հայոց կանոնաւոր հարկատուութեան տակ մտնելը (1254).— Մոզուլների պետութեան քաղքայութիւնը (1340):

Ասիական լեռնադաշտի վրայ, Սիրիւրիայի և 2ինաստանի միջև, վաղ ժամանակներից բնակում էին զանազան թափառական ցեղեր, որոնք ընդհանուր անուամբ Թաթար էին կոչվում: ԺԳ դարու սկզբում զօրացաւ Մոզուլ թաթարների առաջնորդը, քաջ ու պատերազմասէր Ջինգիզխանը, որ բոլոր թաթար ցեղերը իւր իշխանութեան տակ միացնելով՝ դուրս եկաւ երկրներ նուաճելու: Անցաւ չինական պարիսպը, նուաճեց լայնատարած «երկնային պետութիւնը» և զահրնկէց արաւ իշխող տոհմը: Հուտով Հնդկաստանն էլ ճանաչեց հզօր աշխարհակալի իշխանութիւնը. նորա յաղթական ընթացքի առաջն առնել չկարողացաւ մինչև անգամ Խուարէզմի մեծ պետութիւնը, որ տարածվում էր Կասպից ծովից Պարսկաստանի վրայով մինչև Հնդկաստան: Մոհամմէտ շահը իւր Ջէլալէդդին որդով փախաւ. միւս որդիքը սպանուեցան, աղջիկները յաղթողների մէջ բաժանուեցան: Բուխարան, Սըմըրղանդ, Բահլը և ուրիշ ճոխ ու մարդաշատ քաղաքներ կրակի զոհ դարձան և մոզուլական բարբարոսութիւնը ոտնակոխ արաւ բոլոր ազգերն ու թագաւորութիւնները Խնդոս գետից մինչև Կասպից ծովը: Աշխարհակալը պատրաստվում էր արդէն Եւրոպա ար-

շաւել, երբ մահը յափշտակեց նորան և այս մտադրութիւնը թողեց նորա որդոց ու թոռներին կատարելու:

Ջինգիզխանի մահից յետոյ Ջէլալէդդին փորձեց իւր հօր ժառանգութիւնը ձեռք բերելու. բայց շարաշար լողթուեցաւ և իւր զօրքով Հայաստան փախաւ (1226): Ջէլալէդդին իւր պարտութեան վրէժը Հայերից հանեց սոսկալի անպթութիւններ գործելով իւր անցած ճանապարհի վրայ: Սիւնիքը և Այրարատը ոտնակոխ անելուց յետոյ, Գառնի աւանի մօտ ճակատեցաւ Իւանէ Աթաբէկի գէմ, որ վրացի ու հայ զօրքով գալիս էր նորա ասպատակութիւնների առաջը կտրելու: Ապա անցաւ Բզնու-նեայ երկիրը, պաշարեց ու առաւ Խլաթը և այնտեղից դիմեց արևմտեան կողմը՝ Իկոնիայի սուլթանի երկրները փորձելով ասպատակելու: Փոքր-Ասիայի և Ասորոց այլադղի ու լատին իշխանները Կիլիկիայի Հեթում թագաւորի հետ միաբանելով՝ հաղիւ կարողացան այս յանդուգն ասպատակաւորի զօրութիւնը խորտակել. Ջէլալէդդին փախաւ սպառնալուց Կորդուաց լեռները, ուր և սպանուեցաւ:

Հաղիւ թէ Հայաստանը ազատուեցաւ այս ասպատակութիւնից, որ շուտով մի ուրիշ աւելի մեծ թշուառութեան մոտնուեցաւ: Ուխաթա խանը, Ջինգիզխանի յաջորդը, իւր խառնադանձ զօրքին հրաման ուղարկեց Աղուանից, Վրաց և Հայոց երկրները արշաւելու: Թաթարները առաջին անգամ ոտք կոխեցին Հայոց երկիրը 1236-ին Չարմաղան զօրատեալի առաջնորդութեամբ: Սարսափելի տեղարան էր ներկայացնում այս մեծագույն անմօրուս, նեղաշուր, տափաքիթ, կարճոտն, սրածայն բարբարոսների բազմութիւնը, որոնք վազուկ ձիաների վրայ հեծած՝ սրով ճանապարհ էին բաց անում ետե-

ներից սայլերով եկող կանանց ու որդոց համար: Մարախի բաղմուժեամբ ծածկեցին նոքա բոլոր երկիրը և անխնայ կոտորեցին ամեն հասակի ու սլայմանի մարդիկ. կաթնակեր մանուկները քարերին էին խփում, մատաղահաս աղջիկները յափշտակվում էին, հոգևոր հովիւները արիւնը խառն հոսում էր անմեղ հոտի արեան հետ. ոչ մայրերի արտասուքներին էին սղորմում, և ոչ ծերերի սպիտակ ալիքին խղճում: Հայոց աշխարհը ծածկուեցաւ գիւղներով, ատում է Կիրակոս Փանձակեցի ժամանակակից պատմիչը, ոչ որ չկար որ թաղէր նոցա. որովհետեւ կենդանի մնացողները անծանօթ տեղեր թաքչում էին անօրէնների սրից աղատելու համար:

Այս ընդհանուր կոտորածի ու աւարաւուժեան հետ, որոնց զլխաւոր ասպարէզը հիւսիսային հայաստանն եղաւ, մի առ մի առնուեցան նոյն կողմերը գտնուած բերդաքաղաքները, ուր հայ իշխանները ամրացել էին իրանց ժողովրդի հետ: Թաթարները այստեղ էլ նոյն անգթութիւնները գործեցին, և միայն այն քաղաքներին խնայեցին՝ որոնց տէրերը ինքնայօժար հպատակեցան նոցա և տարեկան հարկի հետ խոստացան նոցա թշնամիների դէմ պատերազմել: Այնուհետեւ Չարմաղան, որ իւր զլխաւոր գորութեամբ Գեղամայ ծովի ափը բանակ էր դրել, գիւնց Անիի վրայ, ուր չըջալայ ժողովուրդը իւր անասուններով ու ոտացուածքով ապաւինած էր, յուսալով թէ անվնաս կը մնայ նորա պարսպների ետեւ: Գեւ չհասած՝ թաթար զորապետը դեռպան ուղարկեց Անեցոյ և պահանջեց որ անմիջապէս անձնատուր լինին. քայց ամբօրը ընկաւ դեռպանների վրայ և բոլորին կոտորեց: Չարմաղան դայրացած՝ եկաւ քաղաքը պաշարեց,

որ գուցէ անվնաս մնար, եթէ մի քանի մեծամեծներ աւելի իրանց անձանց փրկութեան քան ընդհանրութեան օգտի վրայ մտածելով՝ թշնամիների կողմն անցած և քաղաքը նոցա ձեռքը մատնած չլինէին: Թաթարները մտան Անի, տներն ու եկեղեցիները կոտորուեցին և բնակիչներին իրանց մէջ բաժանելով՝ անողորմաբար կոտորեցին, բացի սակաւաւոր կանանցից ու մանուկներից՝ որոնց զերի տարան: Կարսի բնակիչները Անեցոյ ողորմելի վիճակը տեսնելով, իրանց քաղաքի բանակները ուղարկեցին Չարմաղանին, կարծելով թէ այսպիսով՝ նորա սիրտը կը շահեն: Բայց Թաթարները նոյն անգթութիւնները գործեցին և այստեղ. քաղաքը կոտորուեցին ու աւերեցին, բնակիչներին էլ մասամբ կոտորեցին, մասամբ էլ դերի վարեցին (1239):

Չուտով Չարմաղանը հիւանդացաւ և զօրքին առաջնորդելու անկարող լինելով՝ տեղը եկաւ Բաշու զօրավարը, որի առաջնորդութեամբ Թաթարները իրանց արշաւանքը շարունակելով՝ մտան Կարնոյ գաւառը, քաղաքը յարձակմամբ առին և ամեն բան սրի ու կրակի մատնեցին: Ղարապետի իկոնիայի սուլթանը եկաւ Բաշուի ձեռքից Կարնին աղատելու, որ նոյն ժամանակ իւր իշխանութեան տակն էր, բայց յաղթուեցաւ ու փախաւ իւր բանակն ու գանձերը թշնամիներին թողնելով: Թաթարները հայաստանի այդ կողմերը իրանց իշխանութեան տակ առնելով և ժողովրդի վրայ հարկ դնելով՝ անցան Ծովուայ աշխարհը, ամբողջ Վասպուրականն ու Տուրուբերանը ասպատակեցին ու աւերեցին և ապա մտան Միջագետք, որի ճովս ու բազմամարդ քաղաքները նոցա աղահուժեան ու անգթութեան զոհ եղան (1242):

Երբ այս կերպով բովանդակ Հայաստանը նուաճուեցաւ, արիւնհեղութիւնները դադարեցան, կործանուած տեղերը նորոգուեցան և հաստատուն կառավարութեան սկիզբը դրուեցաւ: Մանգոյ խանի հրամանով նորա եղբայրը Հուլաղու եկաւ և ընդհանուր աշխարհադիր արաւ (1254): Այս աշխարհադիրը ամենամեծ խոտութեամբ կատարուեցաւ, բոլոր Հայերը տառը տարեկանից վեր՝ հարկի տակ դրուեցան, բացի կանանցից ու հոգևորականներից: Ով որ հարկերի ծանրութիւնից փախչում էր, բռնվում ու սպանվում էր. իսկ ով որ այնքան շունչէր որ նշանակած հարկը վճարէր, պարտքի տեղ նորա որդոյն էին առնում: Հարկն առնվում էր փողով և մանաւանդ բերքերով. իւրաքանչիւր հայ մարդ պարտաւոր էր հատուցանել մէկ սպիտած (գրամ), 100 լիտր ցորեն, 50 լիտր գինի, 2 լիտր բրինձ, երեք տոպրակ, երկու պարան, մի նետ, մի պայտ, նոյնպէս և քսան անասունից մի անասուն և 20 սպիտակ. թող ուրիշ կաշառներ և անիրաւութեամբ խլուած կենդանիները, մանաւանդ ձիաները, որ Թաթարաց մէջ շատ յարգի էին: Բացի սորանից, երկրի ծովակներն ու լճերը, երկաթհանքերն ու աղահանքերը իշխողների ձեռքին էին և ինչպէս պատմագիրն ասում է՝ ապրուստի բոլոր դռները ժողովրդի առաջ փակուած էին:

Թաթարաց այս միահեծան իշխանութիւնը Հայոց աշխարհի վրայ տեղեց մինչև ԺԴ դարու կէսերը, երբ Մոգոլների պետութիւնը, որի կենտրոնն էր կազմում Կարակորում կոչուած մեծ քաղաքը Բայկալեան լճի վրայ, քայքայուեցաւ և այլևայլ անկախ տէրութիւններ կազմուեցան (1340): Այդ միջոցում Հայաստանը համարվում

էր Հուլաղուի յաջորդների իշխանութեան տակ, որոնք Բաղդադումն էին նստում. բայց միևնոյն ժամանակ երկրի զանազան գաւառներում այլևայլ մեծ ու փոքր իշխանութիւններ կազմուեցան՝ մասամբ Բաղդադի խանին հարկատու, մասամբ էլ նորանից անկախ. արևմտեան կողմը բռնեցին Թուրքմէնները, արևելեան կողմը Պարսիկները, իսկ հարաւային կողմը գրաւեցին Քուրդ բէկերը՝ Սասունի գլխաւոր ամիրայի իշխանութեան տակ: Այս վիճակի մէջ մնաց Հայոց աշխարհը մինչև Լանկթամուր, որի արշաւանքները նոր տառապանքների մէջ ձգեցին հայ ժողովրդին:

72.

Լանկթամուր և նորա արշաւանքը Հայաստան (1387). — Այլազգի իշխանների ընդդիմութեան հետեանքը. Ղարա-Բստուֆ. — Վանի առումը, սով (1393). — Լանկթամուր Բարձր-Հայքում. Սեբաստիայի կոտորածը. — Շահրուխի և Իսկէնտէրի պատերազմները (1421—1437). — Նոր սով (1431). — Ջհանշահ և Ջհանգիր. Ուղան Հասան միահեծան տէր Հայաստանի (1468):

Լանկթամուր կամ Թիմուրլէնկ (կաղ Թամուր), Էօղ-բէկ Թաթարների ահեղ առաջնորդը, Ջինգիզխանի շառաւիղներից մէկն էր, որի քայքայուած պետութիւնը վերականգնելու միտքը յղացած էր: Հովուական ամբոխների գլուխն անցնելով՝ այս սոսկալի մարդը դուրս եկաւ Սըմըր-զանդ մայրաքաղաքից, որ երթայ նուաճէ այն բոլոր ազգերը որ բնակվում էին 2ինաստանից սկսած մինչև Միջերկրական ծովը և Եգիպտոսի սահմաններից մինչև Ռուսաց միջնաշխարհը: Պարսկաստանը արիւնով ողողուե-

ցաւ, հնդկաստանում մարդիկ անասունների պէս մորթուեցան և նոցա կառավորներից բուրդեր կաղմուեցան։ Բաղդադը կործանելուց, Դամասկոսը այրելուց և Ասորիքը Մամլուքների ձեռքից խլելուց յետոյ, Լանկիթամուր մտաւ Հայաստան (1387)։ Արդէն իւր անգլթութիւնների բոլոր իրանից առաջ հասած լինելով, երբ իւր արշաւանքի լուրն էլ տարածուեցաւ երկրի մէջ, շատերն իրանց տունուտեղը թողին և ապահովութեան համար սարերն ու ձորերը քաշուեցան։

Սիւնիքն եղաւ առաջին երկիրը որ Լանկիթամուրի զօրքերը ողողեցին, և ուր որ կենդանի արարած գտան, անխնայ կոտորեցին, քաղաքներն ու աւանները թալանեցին ու կործանեցին, և այս կերպով առաջ գնալով՝ Այրարատը, Տուրուքերանի ու Վասպուրականի գաւառները ամայի անապատ դարձրին։ Անթիւ անմեղների արիւնը թափուեցաւ, շատերը գերի քշուեցան Սըմըր-դանդ, ուրիշ շատերն էլ իրանց հաւատի մէջ հաստատ մնալուն համար սոսկալի տանջանքներով սպանուեցան։ Հայաստանի այլազգի իշխանները մի առ մի ստիպուեցան խոնարհիլ այս աշխարհաստան բռնաւորի առաջ, ոմանք էլ ընդգլխութիւն ցոյց տալով՝ մեծամեծ արիւն-հեղութիւնների պատճառ եղան։ Ամենից աւելի դիմացաւ Սասունի տէր Ղարա-Խուսուֆ քուրդը, որի իշխանութեան տակ էր գտնվում երկրի հարաւային մասը. բայց ի վերջոյ նա էլ ընկճուեցաւ և ստիպուեցաւ Հայաստանից փախչել։ Անտանելի էր ժողովրդի վիճակը այս տագնապալից կռիւների ժամանակ. ով որ Թաթարների սրից ազատվում էր, ստիպուած էր իւր քուրդ իշխողի կամքը կատարելու համար՝ անդադար մէկ տեղից միւսը փո-

խադրուիլ։ Յուսահատութիւնը ոմանց մինչև հերոսութեան էր հասցնում. մի մշեցի կին ասպատակաւորների ձեռքը չընկնելու համար, նոցա աչքերի առաջ սուրը ցցեց իւր եօթնամեայ որդու սիրտը, և ինքը մի ժայռի վրայ բարձրանալով՝ ներքև գլորուեցաւ ու մեռաւ՝ իւր պատիւը, կրօնն ու ազգութիւնը անարատ պահելով։

Մեծ եղան և Վանեցոյ կրած աղէտները, որոնց այլազգի իշխանը իւր հպատակութիւնը ուշացնելով՝ Լանկիթամուր գնաց և քաղաքը պաշարեց։ Քաղաքացիք նախ քաջութեամբ պաշտպանուեցան, բայց պաշարի պակասութիւն զգալով ստիպուեցան անձնատուր լինել։ Լանկիթամուր հրամայեց երիտասարդներին ծերերից բաժանել և գերի վարել, իսկ մնացած բազմութիւնը անխտիր բերդից ցած գլորել տուեց. մեռելների կոյտերը այնքան բարձրացան մինչև որ պարսպների հաւասարուեցան, այնպէս որ վերջին ընկածները էլ չէին մեռնում։ Նոյն անգլթութիւնները զործեց Լանկիթամուր Արճէշում և ուրիշ շատ քաղաքներում։ Մօտ հինգ տարի տևեցին այս կոտորածներն ու աւերածները, և երկիրը անմշակ մնալով՝ սարսափելի սով առաջ եկաւ. մարդիկ անոուրը կենդանիներ ուտելուց յետոյ սկսան միմեանց վրայ ձեռք բարձրացնել, և այրը իւր կնոջ, ծնողն իւր որդուն մորթեց ու կերաւ (1393)։

Սուրանից յետոյ Լանկիթամուր կրկին անցաւ Ասորեստան, ամբողջ Միջագետքը տակնուվրայ արաւ և ուղիղ դէպի հիւսիս դիմելով՝ մտաւ Բարձր-Հայք, որ մինչև այն ժամանակ նորա ասպատակութիւններից ազատ էր մնացել. բերդաքաղաքներն առաւ ու կործանեց, անպաշտպան քաղաքներն ու աւանները աւերեց, եկեղեցի-

ները հիմնադրատակ արաւ, բնակիչներին էլ սրբ կոտորեց, որն էլ գերի վարեց: Այս կերպով բովանդակ Հայաստանը նուաճելուց և իւր իշխանութեան տակ առնելուց յետոյ, աշխարհակալը անցաւ Փոքր-Ասիա, իւր ոյժը Օսմանցոյ հետ չափելու համար: Ճանապարհին մահ ու սարսափ սրվաւ իւրով՝ գնաց Սեբաստիա բաղմահայ քաղաքը պաշարեց, խաբէութեամբ առաւ և անասելի գաղանուծ իւններ զործեց. մեծատուններին կողոպտեց և սաստիկ տանջանքներով սպանեց. կանանց ձիաների պոչերից կապեց և բաց դաշտում արձակեց, անմեղ մանուկներին մի տեղ հաւաքելով իւր ձիաւորներին կոխոտել տուեց. նոյնպէս և 4,000-ի չափ հայ ղինուորներ ողջ ողջ թաղեց: Այնտեղից անցնելով, Անկիւրիայի մօտ ճակատեցաւ սուլթան Բայազիտի դէմ, յաղթեց նորան և մեծ աւարով ու գերիներով դարձաւ Սըմըրղանդ:

Այնուհետեւ շուտով մեռաւ Լանկթամուր (1405), և նորա լայնածաւալ պետութիւնը կործանուեցաւ նոյն արագութեամբ որով հաստատուել էր: Բոլոր նուաճած իշխանները գլուխները բարձրացրին և կորցրած երկրները գէնքով ձեռք ձգելու ետէ եղան: Ղարա-Իւսուֆ, որ Լանկթամուրի ահից թափառական պտտում էր Ասորոց կողմերը, զօրքով եկաւ Հայաստան և երկրի հարաւային մասին նորից տիրեց (1408): Իւսուֆ այնքան զօրացաւ որ Ատրպատականն էլ զրաւեց և իւր երկրների հետ միացրեց: Չահրուխ, Լանկթամուրի որդին, Իւսուֆի յառաջադիմութիւնը տեսնելով՝ մեծ պատրաստութեամբ եկաւ նորա վրայ. բայց նոյն տարին Իւսուֆ մեռաւ և տեղը անցաւ որդին Իսկէնտէր, որ կոչուեցաւ Չահր-Արմէն: Սա իւր հօրից քաջ ու պատերազմասէր

լինելով՝ տասն և եօթն տարի յամառութեամբ կռուեցաւ Չահրուխի դէմ, և թէև մի քանի անգամ յաղթուեցաւ, բայց մինչև վերջը անընկճելի մնաց (1421—1437): Հայաստանը այս պատերազմների արպարէզը լինելով՝ երկու կողմի զօրքերից ոտնակոխ եղաւ, բաղմաթիւ քաղաքներ ու գիւղեր կողոպտուեցան, շատ մարդիկ սրի կամ գերութեան մատնուեցան, լեռներում ու ձորերում ապաւինողներն էլ սովից կամ ցրտից մեռան: Այս բոլոր աղէտների վրայ սովն էլ եկաւ և մեծ կոտորած գործեց. մարդիկ ամեն բան ուտելուց յետոյ՝ սկսան միմեանց սպանել և ուտել առանց օտարն ու մերձաւորը որոշելու: Ճանապարհների վրայ թափթփած դիակների հոտն առնելով, գաղանները համարձակեցան գիւղերն ու քաղաքները մտնել և մայրերի գրկից երեխաները յափշտակել (1431): Վերջապէս Իսկէնտէրի զօրքը երկարատեւ պատերազմներից ձանձրացած՝ թողին ու հեռացան իրանց անհանգիստ առաջնորդից. բաժանուեցան նորանից և իւր մերձաւոր ազգականները ու Չահրուխի կողմնանցան, և հարադատ որդին մօր հետ միաբանած՝ սպանեց նորան Երնջակի բերդում քնած ժամանակը:

Իսկէնտէրի տեղ Չահրուխ կարգեց նորա Ջհանշահ եղբորը, որ Ատրպատականում նստելով իշխում էր Հայաստանի արեւելեան և հիւսիսային մեծագոյն մասի վրայ, իւր ձեռքի տակ ունենալով այլեայլ գաւառներում նստող քուրդ բէկերը: Բայց միննոյն ժամանակները Միջագետքում զօրացել էր Ջհանգիր թուրքմէն իշխանը, որ Տիգրանակերտում նստելով՝ զրաւել էր Հայաստանի հարաւային մասը՝ Աղձնիքն ու Տուրուբերանը և կառավարում էր առանձին իշխանների ձեռքով (1400): Ջհան-

շահի մահից յետոյ, Ուզուն-Հասան, Ջհանգիրի որդին, զօրանալով՝ Պարսից դահը բարձրացաւ և Հայաստանի միահեծան տէրը դարձաւ (1468):

Գ. ՕՍՄԱՆՅՈՅ ԵՒ ՊԱՐՍԻՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

73.

Օսմանցոց ծագումը և լուսաջաղիմութիւնը. — Օսմանցոց և Պարսից պատերազմների սկիզբը. սուլթան Մէհմէտ Բ և Ուզուն-Հասան (1473). — Շահ-Իսմաէլի և Սէլիմ Ա-ի պատերազմը և Օսմանցոց արևմտեան Հայաստանի տիրելը (1514). — Թահմասպի և Սիւլէյման Ա-ի պատերազմները (1533—1555). — Լալա Մուստաֆա փաշայի արշաւանքը և բովանդակ Հայաստանի Օսմանցոց իշխանութեան տակ մահելը (1575—1585):

Օսմանցոց նախնական հայրենիքն էր Թուրքաստանը՝ Վերին Ասիայում, որի արևմտեան մասում բնակում էին նորա ուրիշ թուրք ցեղերի հետ: Նոցա ցեղապետը համարվում է Գէօր-խան, որի սերունդներից մէկը, Սիւլէյման, Թաթարաց արշաւանքներից ստիպուած թողեց իւր երկիրը և իւր ընտանիքով ու 50,000 զօրքով եկաւ իւր բնակութիւնը հաստատեց Հայաստանի արևմտեան կողմերը, Երզնկայից մինչև Խլաթ: Ջինգիզխանից յետոյ Սիւլէյման ուղեց վերադառնալ իւր հայրենի երկիրը. բայց Եփրատից անցնելու ժամանակ խեղդուեցաւ և նորա երէց որդին էրթօղրուլ մի խումբ հաւատարիմ մարդկանց ուղեկցութեամբ դարձաւ եկաւ Բարձր-Հալք, այնտեղից էլ անցաւ արևմտեան կողմը Սելջուկեանց տէրութեան սահ-

մանները: Ալայէդդին Իկոնիայի սուլթանը սիրով ընդունեց նորան և բնակութեան տեղեր շնորհեց Բիւթանիայի սահմանների վրայ: Էրթօղրուլ Սելջուկեան սուլթանին հաւատարմութեամբ ծառայելով՝ քաջութեամբ պատերազմեցաւ նորա թշնամիների դէմ, բայց միևնոյն ժամանակ անփոյթ չեղաւ իւր սեպհական կալուածները ընդարձակելու, և կարճ միջոցում հառաւ մինչև Կուտի-նա (Բեթթահա): Որդին Օսման աւելի էլ առաջ գնաց և Յունաց հետ պատերազմելով մի քանի ամուր քաղաքներ առաւ նոցանից. և երբ Ալայէդդինի մահուամբ Սելջուկեանց տէրութիւնը մաս մաս եղաւ, Օսման ինքնագլուխ թագաւորեց իւր երկրում: Իւր աթոռը հաստատեց Ենիշէհիր քաղաքում, առանձին դէնպետ (դատաւոր) կարգեց և սահմանեց որ ուրբաթ օրերի մաղթանքը իւր անունով կատարուի (1300): Ահա այսպիսի համեստ ծագում ունեցաւ այն թագաւորութիւնը, որ իւր հիմնադրի անունով Օսմանեան պետութիւն կոչուեցաւ և որին վիճակուած էր շուտով Բիւզանդիայի կայսրութեան տեղը բռնել: Իւր կեանքի վերջին օրերում Օսմանը տիրեց Բրուսային, որ իւր անմիջական յաջորդների մայրաքաղաքն եղաւ: Որդին Օրխան հօր աշխարհակալութիւնները շարունակելով՝ առաւ Նիկիան, ասլա անցաւ Եւրոպա և գրաւեց Կելիպոլուն. Մուրատ Ա տիրեց Ադրիանուպոլսին, իսկ Բայազիտ Ա արդէն Կոստանդնուպոլիսը առնելու վրայ էր, երբ յանկարծ ստիպուեցաւ պաշարումը վերցնել ու Լանկիթամուրի դէմ գնալ: Վերջապէս սուլթան Մէհմէտ Բ յաջողեցաւ կայսրների մայրաքաղաքն առնել, և իւր աթոռը այնտեղ հաստատեց (1453):

Օսմանցիք Կոստանդնուպօլսոսում հաստատուելուց յետոյ սկսան աւելի մեծ վստահութեամբ առաջ տանել իրանց աշխարհակալութիւնները արեւելք և արևմուտք։ Ահա այդ ժամանակներից մի մեծ պատերազմ բացուեցաւ Տաճկաց սուլթաններին և Պարսից շահերի մէջ, պատերազմ որ երկու ու կէս դարուց աւելի տևեց և աղետալի հետևանքներ ունեցաւ հայ ազգի համար։ Այս պատերազմների սկզբնապատճառն եղաւ խրոխտ ու անհանգիստ Ուլուն-ձասանը, որ իւր բաղդով հպարտացած միտքը դրեց իւր տէրութեան արևմտեան սահմանները ընդարձակել։ Այս նպատակով նա արշաւեց Փոքր-Ասիա, որ Օսմանցոց ձեռքին էր, Եւգոկիա քաղաքն առաւ ու այրեց, բնակիչներին անդժաբար կոտորեց և իւր ապստակութիւնները շարունակելով հասաւ մինչև Կիլիկիայի սահմանները։ Սուլթան Մէհմէտ Բ անձամբ գնաց նորա վրայ և Դերջանի մօտ նորա բանակը խորտակելով՝ փախցրեց նորան և արևմտեան Հայաստանի մի քանի քաղաքները ձեռքիցն առաւ (1473)։

Ուլան-ձասանից յետոյ նորա սրբոց ու թոռների մէջ մեծ խռովութիւններ ծագեցան զահակալութեան համար։ Այս շփոթութիւնից օգուտ քաղելով՝ Իսմայէլ Մէֆեան իշխանը Պարսից տէրութեան նահանգները գրաւեց և իւր հակառակորդներին ընկճելով զահր Թաւրիզում (Փաւրէժ) հաստատեց (1500)։ Իւր իշխանութեան մէջ հաստատուելուց յետոյ, Չահ Իսմայէլ արշաւեց Օսմանցոց երկիրը, որոնք Պարսից ներքին գծութիւնների ժամանակ ասպատակել էին նոցա գաւառները՝ Երզնկա և Բաբերդ։ Սուլթան Սէլիմ Ա 140,000 զօրքով եկաւ իւր հակառակորդի վրայ և 2ալդըրան գաշտում (Խոյի

մօտերը) ճակատեցաւ նորա դէմ. Պարսիկները շարաշար յաղթուեցան, Չահ Իսմայէլ վիրաւորուելով հաղիւ կարողացաւ փախչել, և Սէլիմ յաղթանակով մտաւ Թաւրիզ։ Այս յաղթութեամբ Հայաստանի արևմտեան և հարաւային մասը Պարսից մինչև Որմիայ ծովակը Օսմանցոց իշխանութեան ներքոյ մտաւ (1514)։

Չատ չանցաւ և պատերազմը դարձեալ արծարծուեցաւ երկու կողմի կուսակալների պատճառով, որոնք իրանց օրինաւոր թագաւորներից ապստամբելով թշնամիների կողմն էին անցել։ Սուլթան Սիւլէյման Ա, Սէլիմի յաջորդը, Իբրահիմ փաշա եպարքոսին (մեծ վեզիր) ուղարկեց Պարսից դէմ, որոնց վրայ թագաւորում էր Թահմասպ՝ Իսմայէլի որդին։ Օսմանցիք հետզհետէ աւելն հայաստանի հարաւային բերդաքաղաքները՝ Արծկէն, Արճէն ու Խլաթը, որոնք նախորդ արշաւանքից յետոյ Պարսից ձեռքն էին մնացել (1533)։

Մինչդեռ Թահմասպ յարմար առթի էր սպասում իւր կորցրած երկրները կրկին ձեռք ձգելու, եղբայրը Էլսառ ապստամբեցաւ նորանից և Օսմանցոց կողմն անցնելով յորդորեց նոցա Պարսից վրայ արշաւելու։ Սուլթան Սիւլէյման Էլսասին բազմաթիւ զօրք տուեց և իրանից առաջ ուղարկեց Պարսից սահմանները. յետոյ ինքն էլ եկաւ Հայաստան և առանց արգելքի հասաւ մինչև Թաւրիզ. այնտեղից գնաց Վանի վրայ, որ կարճատեւ պաշարումից յետոյ անձնատուր եղաւ։ Այդ միջոցում Թահմասպ ստնակօխ էր անում Արծկէն, Մուշն ու Խլաթը։ Օսմանցիք հասան շահի հետից և մեծ կոտորածով յետ մղեցին նորան այնտեղից։ Սակայն երբ Սիւլէյման յետ քաշուեցաւ, Թահմասպ դարձեալ մտաւ Հա-

յաստան և շատ քաղաքներ խլեց նորանից. մի դօրաբա-
ժին էլ ուղարկեց Կարինի կողմերը իւր որդւս ձեռքով,
որ դարան գործելով՝ Օսմանցոյ միացեալ զօրութիւնը
խորտակեց և շատ մեծամեծներ գերի բռնեց: Սիւլէյման
ստիպուեցաւ նոր արշաւանք յանձն առնել և Կարինի ու
Կարսի վրայով անցնելով մտաւ արևելեան Հայաստանը,
սր դեռ Պարսից ձեռքն էր. Երևանի ու Նախիջևանի գո-
ւառները ասպատակեց, և այս երկու քաղաքների նշա-
նաւոր շինութիւնները կործանեց: Ապա անցաւ Սիւնեաց
երկիրը և ուր որ հասաւ՝ այրեց ու քանդեց, այնպէս որ
հինգ օրուայ ճանապարհ չորս բոլորը ոչ արտ էր երևում
և ոչ անկործան բնակութիւն: Այս վրէժխնդրութիւնից
յետոյ Սիւլէյման յետ դարձաւ, և Ամասիայում հաշտու-
թեան դաշն կնքեց Պարսից հետ, որով Հայաստանից
գուրս մի քանի քաղաքներ Օսմանցոյ ձեռքը մնացին
(1555):

Չահ Թահմասպ յիսուն տաբլի թագաւորելուց յետոյ մեռաւ իւր մեծամեծներից թունաւորութեամբ, նոյնպէս և նորա որդիքն ու թոռները հետզհետէ թոյնով կամ սրով սպանուեցան: Այս շփոթութիւնների լուրն առնելով, սուլթան Մուրատ Գ յարմար ժամանակ համարեց Պարսից վրայ արշաւելու (1575): Օսմանցիք Լալա Մուստաֆա փաշայի ղօրավարութեամբ դիմեցին նախ Վրաստանի վրայ, Պարսից կուսակալներին քչեցին և բոլոր երկիրը իրանց իշխանութեան տակ առնելով չորս կուսակալութիւն բաժանեցին: Ապա Մուստաֆա իւր ղօրքը կենտրոնացնելով Վարինում, իւր օգնականներին զանազան կողմեր ուղարկեց Պարսից հետ սպառնալով, որոնց առաջնորդում էր համգա արքայորդին իւր քաջա-

աիրտ մօր հետ, որ կառավարութեան սանձը ձեռքն էր
առել իւր հիւանդոտ ամուսնու փոխանակ: Երկու հակա-
ռակորդ կողմերը մի քանի տարի փոփոխակի բազմով
կռուեցան միմեանց հետ, մինչև որ վերջապէս Օսման-
ցիք զօրանալով՝ մէկ կողմից հասան ու առին Բաղդադը,
իսկ միւս կողմից Թաւրիզը: Այս պատերազմների ժա-
մանակ համգա արքայորդին սպանուեցաւ և նորա տեղ
անցաւ եղբայրը Չահաբաս, որ թագաւորեց իւր հօր
Խուտարանտի կենդանութեան ժամանակ: Նոր թագա-
ւորը ներքին և արտաքին թշնամիներից շրջապատած լի-
նելով՝ ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրել Օսմանցիներից:
Այս հաշտութեամբ ամբողջ Հայաստանը, Վրաստանը և
Ատրպատականի մի մասը Թաւրիզ մայրաքաղաքով Օս-
մանցոց իշխանութեան ներքոյ մտան (1585):

Շահաբասի արշաւանքը Հայաստան (1603).—Ձալէզադէ Սինան փաշայի Պարսից վրայ գալը և Շահաբասի պատրաստութիւնը արևելեան Հայաստանի բնակիչներին Պարսկաստան դաղթեցնելու.—Հայոց քաջած նեղութիւնները Սրասխից անցնելու ժամանակ.—Ջուղայեցոց գաղթականութիւնը (1605).—Հայ գաղթականների բնակութեան տեղերը. Նոր Ջուղայ.—Շահաբասի չնորհած արտօնութիւնները գաղթական Հայոց.—Ասպատակութիւններ Հայոց երկրում (1606—1608).—Շահաբասի կռիւները Օսմանցոց հետ և արևելեան Հայաստանի Պարսից մնալը (1639).—Խաղաղութեան արդիւնքը.—Հայոց կաթողիկոսութեան վիճակը անիշխանութեան առաջին դարում.—Փիլիպպոս Աղբակեցի և նորա գործերը (1633—1655):

Հայաստանը ամբողջապէս Օսմանցոց ձեռքն ընկնելուց յետոյ, նոցա կուսակալները սկսան սաստիկ նեղել ժողովրդին: Այս հարստահարութիւնից ազատուելու համար՝ շատերը ստիպուեցան իրանց տեղերը թողնել և օտար երկրներ դաղթել: Հայ մէլիքներից ոմանք տնով տեղով անցան Պարսկաստան և շահի օգնութեանը ապաւինեցան: Նոյնպէս և ժամանակի կաթողիկոսը Մելքիսեդէկ ընչաքաղց կուսակալների ծանր հարկապահանջութիւնից ձանձրացած՝ Պարսից արքունիքը դիմեց, յուսալով որ այնտեղ իւր նեղութիւններին մի դարման կը գտնէ: Չահաբաս՝ որ վաղուց արդէն պատրաստուում էր Օսմանցոց վրայ յարձակելու, սոցա բոլորին սիրով ընդունեց և խաբուսիկ յոյսեր տալով՝ ամեն հարկաւոր տեղեկութիւններն առաւ նոցանից Հայոց երկրի հանգամանքների վրայ: Վերջապէս երբ մի քանի քուրդ բէկեր էլ Օսմանցոց իշխանութիւնից տժգոհ՝ գիմեցին

Պարսից թագաւորին և խոստացան օգնել նորան, Չահաբաս յարմար ժամանակ համարեց իւր մտադրութիւնը գործ դնելու: Նա յարձակեցաւ Ատրպատականի վրայ և Թաւրիզին տիրելուց յետոյ՝ մտաւ Հայաստան, Նախիջևան քաղաքն առաւ և գնաց Երևանի բերդի առաջ բանակ դրեց: Միևնոյն ժամանակ առանձին գնդեր սփռեց Հայաստանի զանազան կողմերը, որոնք ուր ուր հասան՝ թալանեցին ու քանդեցին, և շատ մարդիկ գերեցին, որոնց Չահաբաս ուղարկեց Պարսկաստան (1603—1604):

Երևանն առնելուց և Ամիրգունա խանին Արարատեան նահանգի վրայ կուսակալ կարգելուց յետոյ, Պարսից թագաւորը իւր գլխաւոր բանակով առաջ գնաց: Արդէն Պարսի մօտ էր հասել, որ լուր առաւ թէ Ջալէզադէ Սինան փաշան մեծ պատրաստութեամբ իւր վրայ է դալիս: Չահաբաս Օսմանցոց պատերազմով յաղթելու յոյս չունենալով, միտքը դրեց իւր վաղուց յղացած խորհուրդը գլուխ տանել, այն է արևելեան Հայաստանի բնակիչներին իւր երկիրը գաղթեցնել, և այս՝ կրկին նպատակով. նախ որպէս զի Պարսից սահմանակից երկրները անշէն ու ամայի դարձնելով, Ատրպատականը՝ Պարսկաստանի այս հարուստ ու բարեբեր նահանգը Օսմանցոց ձեռքից ազատէ, և երկրորդ՝ որպէս զի իւր երկրի վաճառականութիւնն ու արուեստները Հայոց ձեռքով ծաղկեցնէ: Ուստի իւր զօրքը Աղջակալէում (հին Երուանդակերտ) կենտրոնացնելով, Հայոց գլխաւորներին կանչեց և երեսանց ժողովրդի վիճակին ցաւակից ձևանալով՝ միառմի շարեց նոցա առաջ պատերազմի ադէտալի հետևանքները և յորդորեց որ ամենքն էլ իրանց ընտա-

նիրն ու ստացուածքը առնեն և մի հեռաւոր տեղ քաշուին մինչև որ պատերազմը վերջանայ, և ապա ամեն մարդ իւր տեղը կը վերադառնայ: Հայերը թագաւորի խորամանկութիւնը հասկանալով, Պարսից խաների միջնորդութեանը դիմեցին և այս տեղափոխութեան բոլոր գիտարութիւնները ցոյց տուին: Բայց ճահաբաս ամենեւին խօսք լսել չուզեց, այլ իւր զօրավարներին հրամայեց որ տուած պատուէրները ամենայն ճշտութեամբ ու խստութեամբ կատարուին: Այս գործի գլուխ կանգնեցաւ Ամիրգունա կուսակալը, որ Հայաստանի այլիայլ գաւառները գնդեր ցրուեց ժողովրդին տեղահան անելու, պատուիրելով որ հակառակողներին անխնայ սպանեն: Պարսիկները ընկան քաղաքներն ու գիւղերը, բռնութեամբ յափշտակեցին բնակիչներին իրանց տներից և ոչխարների հօտերի պէս քշեցին տարան Արարատեան դաշտը: Խեղճ ժողովուրդը, որ այս տաղնապի ժամանակ հազիւ իւր ստացուածքի մի մասը կարողացել էր հեռն տնել, աչքով տեսաւ իւր ետև մնացած բնակութիւնների այրուիլը իրանց կահ կարասիքով ու հացի շտեմարաններով: Նոյն իսկ ժողովրդի այն մասը՝ որ համանման գիքաղութիւնների ժամանակ ունեցած սովորութեամբ լեռների վրայ փախած և ամուր այրերի մէջ ապաստանած էին, ազատ շմնացին վայրենի հրօսանքների կատաղութիւնից: Պարսիկները տեղ տեղ հասան նոցա ետևից, շատերին սրով կամ ժայռերից ցած գլորելով սպանեցին և մնացածներին տարան ժողովրդի բանակի հետ խառնեցին:

Սինան փաշայի Կարս հասնելու լուրը որ առաւ, ճահաբաս Ագջակալէից հրաման ուղարկեց որ ժողովրդի

բաղմութիւնը առաջ քշեն. ինքն էլ աճապարեց յետ քաշուիլ: Այսպիսով երեք բանակ շտապ տաղնապով գնում էին միմեանց ետևից. նախ ժողովուրդը, որին անդովժ վանիչները սրերով ու բրերով ստիպում էին անդադար առաջ երթալ. յետոյ Պարսից զօրքը իրանց թագաւորի հետ, և ապա Օսմանցիք, որոնք շտապում էին Պարսից ետևից հասնել և տարագրուող ժողովրդին նոցա ձեռքից խլել: Օսմանցոյ զօրքը արդէն Նախիջևանի մօտերումն էր գտնվում, որ ժողովուրդը և պարսկական բանակը եկան հասան Երասխի ափը: Բերուեցան առաջուց պատրաստուած նաւակներ, կաղմուեցան լաստեր, բայց այս միջոցները շատ չնշին էին և ժամանակը շատ կարճ այնչափ ահագին բաղմութիւն միւս ափը հասնելու: Պարսիկները Օսմանցոյ երկիւղից յուսահատութիւնը կատաղութեան փոխեցին, և սկսան ամեն տեսակ սպանալիքներ թափել ժողովրդի գլխին, որ շտապի միւս կողմն անցնիլ. և որպէս զի ամենի սիրտը ահ ձգեն, ոմանց քիթն ու ականջներն էին կտրում, ոմանց էլ սպանում և գլխերը ձողի վրայ ցցում: Ժողովուրդը սարսափած թափուեցաւ նաւակների մէջ և զօրքի հետ խառնիխուռն սկսաւ գետն անցնիլ: Ճահաբաս տեսնելով որ գործը այսպիսով երկարանում է և Օսմանցիք կարող են վրայ հասնել, հրամայեց որ բոլոր բաղմութիւնը միանգամից գետի բերանը բերուի, որպէս զի լողալով միւս ափն անցնին: Այն ժամանակ բացուեցաւ մի աղիւղորմ տեսարան, որ անկարելի է լեզուով նկարագրել. բարձրացաւ մի ընդհանուր աղաղակ, մի յուսահատական ողբուլաց, սրից քարերը կարող էին շարժուիլ, բայց դաժան վարիչների սրտերը անշարժ մնացին: Ողորմելի ժողո-

ժողովրդը անել վիճակի մէջ էր գտնվում. ոչ փախչելու հնար կար և ոչ ազատուելու յոյս, որովհետեւ ետեւից անգլիացի սուրը, իսկ առաջից սրբնթաց ջուրը սպառնում էր խեղճերի կեանքը յափշտակել: Թօթափեցան ընկան գետի յորձանքների մէջ այր և կին մարդիկ, ծերեր ու երեխաներ, որոնք միմեանց մահը աչքով տեսնում էին, և ոչինչ օգնութիւն չէին կարող անել: Անհամար տղայք ու աղջկուհիք, տկար ու լողալ չգիտացող մարդիկ գետի ալիքներին դոհ եղան և իրանց դիակներովը Երասխի երեսը ծածկեցին: Այսպիսով ժողովրդի մեծ մասը կորաւ, մնացածները միւս ափը դուրս եկան, և Օսմանցոյ երկիւղից ձորերով ու անանցանելի ճանապարհներով տարուեցան մի ապահով տեղ ձմեռն անցկացնելու:

Նոյն ժամանակ և գրեթէ նոյն եղանակով քշուեցան Պարսկաստան Ջուղայի հարուստ բնակիչները: Սորա վերստին իրանց տեղերը դառնալու յոյս ունենալով, ստացուածքների մի մասը գետնի տակ թաղեցին, աւազ եկեղեցու և տների բանալիներն առին և արտասուքը աչքերին դուրս եկան քաղաքից, ուր Աստուածածնի եկեղեցու առաջ կանգ առնելով՝ բոլորը միաբերան գոչեցին. «Քեզ ենք յանձնում, սով սուրը Կոյս, մեր տաճարի ու տների բանալիները, դու դարձնես մեզ օտարութիւնից մեր հայրենի երկիրը»: Այս ասելով բանալիները գետը ձգեցին և ճանապարհները շարունակեցին: Նոցա հեռանալուց յետոյ Պարսիկները Ջուղան կրակի տուին ու այրեցին (1605):

Այս տարազրուութեան ժամանակ և նորանից առաջ ու յետոյ Հահաբասի Պարսկաստան տարած հայոց թիւը 25,000 տուն են հաշվում. թող ճանապարհին կոտորած-

ները, որոնց թիւը անյայտ է: Այս բոլոր բազմութիւնը տարուեցաւ Սպահան, ուր քաղաքացիք մայրաքաղաքի մէջ՝ իսկ գիւղացիք շրջակայ գիւղերում տեղաւորուեցան. 500 տուն էլ Շիրազի գաւառում բնակեցան: Իսկ Ջուղայեցոյ առանձին բնակութեան տեղ տրուեցաւ Սպահանի հարաւային կողմը, ուր նոքա շինեցին Նոր-Ջուղան և կարճ միջոցում արտաքոյ կարգի հարստութեան ու պայծառութեան հասան:

Այսչափ նեղութիւններով բերուած ժողովրդին Պարսից երկրի հետ կապելու և իւր նպատակներին ծառայեցնելու համար՝ Հահաբաս ամեն տեսակ արտօնութիւններ տուեց հայոց, մանաւանդ Ջուղայեցոյ, որոնց առանձին քաղաքապետ և վարչութիւն ունենալու իրաւունքը շնորհեց, կրօնի կատարեալ ազատութիւն տուեց, և շատ անգամ եկեղեցական հանգէսներին անձամբ ներկայ էր լինում: Նոյնպէս յաճախ հայոց մեծամեծների տները երթեկելում էր, և հայի ու պարսկի մէջ դատ բացուած ժամանակը միշտ հայի կողմն էր բռնում, մինչև այն աստիճան՝ որ երբեմն Պարսից իշխաններին գայթակեցնում էր: Չնայելով այս խորամանկ վարմունքին, գեցնում էր: Չնայելով այս խորամանկ վարմունքին, հայերը չէին կարող մոռանալ իրանց հայրենիքը, այլ միշտ կարօտակէզ սրտով յիշում էին իրանց թողած տունուտեղը, իրանց վանքերն ու եկեղեցիները, մանաւանդ Էջմիածնի տաճարը՝ որ ամեն հայ մարդու սրտին սիրելի է: Ուստի Հահաբաս միտքը գրեց Էջմիածինը քանդել և քարերը Պարսկաստան բերելով նոյն ձևով մի եկեղեցի շինել ու կաթողիկոսութիւնը այնտեղ փոխադրել. սակայն Ջուղայեցոյ խնդիրքին զիջանելով՝ նա գոհ եղաւ միայն Լուսաւորչի Աջը և տաճարի մի քանի քա-

բերը բերել տալով, որոնք երկար ժամանակ պահուցան Նոր-Ջուղայի մէջ:

Սինան փաշայի անյաջող արշաւանքը և Օսմանցոյ զանազան նահանգներում ծագած ապստամբութիւնները ժամանակ տուին Ջահարասին իւր գրաւած երկրներում հաստատուելու: Այս ապստամբները մեծ մասամբ թուրք կուտակալներ էին, որոնք իրանց ձեռքի տակ ունեցած զօրքով այլևայլ տեղեր և մանաւանդ Հայաստանի գաւառները ասպատակելով՝ արձակ համարձակ թալանսւմ, աւերում ու կոտորում էին: Երկու տարի տևեցին այս ասպատակութիւնները, որոնց պատճառով մեծ սով ընկաւ երկրի մէջ, և շատ Հայեր իրանց կեանքը ազատելու համար ստիպուեցան հեռաւոր երկրներ դադթել (1606—1608):

Երբ ապստամբները նուաճուեցան և Հայաստանը փոքր ինչ խաղաղացաւ պատերազմը դարձեալ սկսաւ: Ջահարաս երկու անգամ հաշտութեան դաշն կապեց Օսմանցոյ հետ, և երկու անգամ խաղաղութիւնը վրդովելով ղէնք առաւ նոցա դէմ, մինչև որ Օսմանցիք զիջանք արեւելեան Հայաստանը նորան թողնել (1620): Մտկայն Ջահարաս այնուհետեւ էլ հանդիստ չմնաց: Օգուտ քաղելով Նիշէքիների հանած շարունակ խռովութիւններից, յարձակեցաւ Օսմանցոյ երկրների վրայ և մի քանի տեղեր խլեց նոցանից. որով և առիթ տուաւ սուլթան Մուրադ Գ-ին անձամբ Հայաստան արշաւելու: Կարինից ճանապարհ ընկնելով՝ Մուրադ մտաւ Պարսից Հայաստանը, Երեւանն առաւ և հասաւ մինչև Թաւրիզ. բայց որովհետեւ ձմեռը վրայ էր հասել և Հայոց երկիրը բաւական պաշար չէր կարող մատակարարել իւր բանակին,

սուլթանը ստիպուեցաւ յետ քաշուիլ: Այս բանից քաջալերուած՝ Պարսիկները նորից եկան Երեւանն առին: Վերջապէս երկու կողմն էլ երկարատեւ պատերազմներից ծանձրացած՝ յօժարեցան միմեանց հետ հաշտուիլ և հաստատուն դաշն կնքել, որով Երասխ և Կուր գետերի մէջ եղած երկիրը դարձեալ Պարսից ձեռքը մնաց (1639):

Այնուհետեւ Հայաստանը ութսուն և աւելի տարի խաղաղութիւն վայելեց և ժողովուրդը այս խաղաղութեան տարիներում փոքրիշատէ ազատ շունչ քաշելով՝ ետեւ եղաւ իւր վէրքերը բուժելու: Նոյնպէս բարեկարգուեցաւ և Ս. Էջմիածինը, որի արժանաւոր պահակալները սկսան փոյթ տանել քանդուած սրբավայրերը նորոգելու և իրանց հօտը հայրաբար խնամելու:

Ռուբինեան թագաւորութեան անկումից յետոյ Հայոց կաթողիկոսները շարունակեցին նստել Սսում մինչև ժՅ դարու կէսը: Այդ միջոցին Կիլիկիան հետզհետէ հայ ժողովրդից դատարկանալով և կաթողիկոսները անտանելի հարստահարութիւններից նեղուելով՝ Սսի աթոռը յետին աստիճանի անչքութեան էր հասել. կաթողիկոսները շատ անգամ աստանդական թափառում էին և միայն ձեռնադրութեան ու մեռոնի օրհնութեան համար էին երեւում կիսաւեր կաթողիկոսարանում. հայրապետների ընտրութիւնը հեռաւորութեան և յարաբերութիւնների ընդհատման պատճառով՝ առանց ազգի հաւանութեանն էր լինում, և Կիլիկիայի մէջ տեղ տեղ ծիսական փոփոխութիւններ էին մտել: Այս ցաւալի վիճակը տեսնելով, ազգային եկեղեցու պատուին ու անարատութեանը նախանձախնդիր անձինք մտածեցին հայրապետական գահը վերստին իւր բնավայրը՝ Ս. Էջմիածին փոխադրել:

Այս մտքով 1441-ին մի մեծ ժողով գումարուեցաւ Վաղարշապատում, որին չկամեցաւ մասնակից լինել Սսի ժամանակի կաթողիկոսը Գրիգոր Մուսարէգեան. ուստի ժողովականները ընդհանուր հաւանութեամբ կաթողիկոս ընտրեցին Գիրակոս Վիրապեցուն: Այսպիսով հայ ազգը երեք կաթողիկոսական աթոռ ունեցաւ՝ Էջմիածին, Սիս և Աղթամար, որոնք մինչև այսօր իրանց գոյութիւնը պահպանում են: Բայց այս բաժանմամբ Եկեղեցու միութիւնը չխախտուեցաւ, այլ ազգը հաւատարիմ մնաց իւր մայրենի Եկեղեցուն, Էջմիածինը ընդհանուր հայրապետական գահ համարելով, իսկ Սիսն ու Աղթամարը մասնաւոր աթոռներ, որոնցից վերջին երկուսը լոկ հայոց ցրուեալ ու տարբեր քաղաքական վիճակին են պարտական իրանց յարատեւութիւնը:

Սակայն ընդհանուր հայրապետութիւնը Էջմիածին փոխադրելուց յետոյ էլ անկարող եղաւ իւր վայելուչ դիրքը պահել: Մէկ կողմից այլազգի իշխանների հարստահարութիւնները և միւսից երկարատեւ պատերազմների ազդեանքը այն աստիճանի թշուառութեան մէջ են ձգում Ս. Աթոռը, որ նորա գահակալներից ոմանք պարտատէրերի ահից փախչում ու թաքչում են, և ոմանք անգութ իշխողների տառապանքներից տանջւում ու մաշվում են: Եկեղեցիներն ու վանքերը կողոպտւում, ամառանում ու քայքայւում են, եկեղեցական սպասները ծախվում կամ գրաւ են դրւում Աթոռը պարտքից ազատելու համար: Կաթողիկոսները մի թեթեւութիւն գտնելու յուսով՝ աթոռակիցներ էին ընտրում իրանց, որով միևնոյն ժամանակ երկու և երբեմն երեք կաթողիկոս էին նշատում (Դաւիթ, Մեղրիսեղէկ և Սրապիոն): Այս թշուառ

վիճակը ակեց մինչև Մովսէս Գ կաթողիկոսը (1629—1633), որ մեծ աշխատութեամբ Ս. Աթոռը պարտքից ու տարեկան հարկից ազատեց, և այսպիսով միջոց տուեց իրան յաջորդող Փիլիպպոս Աղբակեցուն (1633—1655) հայրապետական պարտաւորութիւնները կատարելու: Էջմիածինը և ուրիշ վանքեր նորոգելուց ու բարեկարգելուց յետոյ, Փիլիպպոս Մայր Աթոռում մի ուսումնարան հիմնեց բարեկիրթ եկեղեցականներ պատրաստելու համար: Այնուհետեւ ուղևորուեցաւ Երուսաղէմ ուր Սսի կամար: Այնուհետեւ ուղևորուեցաւ Երուսաղէմի պատրիարքի խորհրդակցութեամբ ժողով կազմեց և Էջմիածնի ու Սսի կաթողիկոսների յարաբերութիւնները որոշեց: Այնտեղից պնաց Կոստանդնուպօլիս, ուր պատրիարքական իշխանութեան պատճառով ժողովուրդը գժտութեան մէջ էր. այս խռովութիւնները իւր բարձր հեղինակութեամբ հանդարտեցրեց և նոր պատրիարք կարգելով՝ վերադարձաւ իւր աթոռը: Այսպիսով երկար դարերից յետոյ՝ Փիլիպպոս կաթողիկոսն եղաւ որ առաջին անգամ Էջմիածնի և ցրուեալ հայ ազգի մէջ բարոյական կապ նորոգեց:

75.

Պարսկաստանի ներքին խռովութիւնը. Միր-Մահմուդ. — Լեռ-
նականների արշաւանքը Սիւնեաց երկրի վրայ (1721). — Ար-
ցախու և Սիւնեաց մէլիքները և նոցա անկախութեան ձրդ-
տունները. — Դաւիթ Բէկ Սիւնեցի և նորա առաջին յաղթու-
թիւնները (1722—1724). — Թորոս իշխանի հերոսական մահը.
Մեղրի կոտորածը (1725). — Օսմանցոց արշաւանքը Պարսից
վրայ. — Հալիճորի պաշարումը և Օսմանցոց պարտութիւնը
(1726). — Դաւիթ մահը (1728). — Սիւնեաց երկրի շարժման
վախճանը.

Ժճ դարու սկզբներում Պարսկաստանը մեծ խռո-
վութիւնների մէջ ընկաւ։ Աֆղանիստանի էմիրը Միր-
Մահմուդ դուրս եկաւ Կանդահարից չիւսէին շահի թա-
գաւորութիւնը նուաճելու, և անարգել հասաւ մինչեւ
Սպահան։ Նոր-Ջուղան, իբրև մայրաքաղաքի արուարձան,
այս արշաւանքի առաջին զոհը պիտի լինէր։ Կառավար-
րութիւնը յուսալով թէ Աֆղանները Ջուղայի անբաւ-
հարստութիւնները կողոպտելով զոհ կը լինին ու յետ
կը քաշուին, ոչ միայն փոյթ չտարաւ պաշտպանելու
Հայոց, այլ զինաթափ արաւ նոցա. և Ջուղայեցիք աս-
պատակների անդթութիւններից ազատուելու համար՝
ստիպուեցան 70,000 թուման տուգանք վճարել նոցա
իշխողին և 60 հայ աղջիկ ուղարկել նորա կանանոցը.
Թող ուրիշ տնային իրեղէնները և եկեղեցական թան-
կազին անօթները, որ Աֆղանները յափշտակեցին նոցա-
նից։ Չուտով Սպահանն էլ պաշարմամբ առնուեցաւ, չիւ-
սէին շահը դահընկեց եղաւ և նորա տեղը նստաւ Մահ-
մուդ. իսկ չիւսէինի որդին Թահմազ փախաւ Մազան-
դարան և այնտեղ իրան Պարսից թագաւոր հրատարակեց։

Մինչդեռ այս անցքերը կատարվում էին Պարսից
երկրում, Հայաստանի հիւսիսային արևելեան կողմերը
Պոլիսեան լեռնականների ասպատակութեանը ենթար-
կուեցան։ Լեզգիները խառն ուրիշ լեռնաբնակ ցեղերի
հետ՝ հեզղղի նման թափուեցան պարսկական գաւառ-
ների վրայ և ճանաղարհին թալանելով, աւերելով ու
սպանելով հասան մինչև Սևանայ լիճը։ Հայերը միարա-
նեցան և Ուտէացոց Յովհաննէս իշխանի առաջնորդու-
թեամբ քչեցին նոցա իրանց երկրից (1721)։

Սակայն այս արշաւանքը, որին հետեւեցան զանա-
զան թափառական ցեղերի ասպատակութիւնները, մեծ
շփոթութիւն ձգեց Սիւնեաց և Արցախու պարսիկ խա-
ների մէջ, որոնք սկսան միմեանց դէմ կռուիլ և երկիրը
տակնուվայ անել։ Այս տեսնելով, Հայերը մտածեցին
իրանց զլխին մի ճար անել։ Այդ ժամանակները Ար-
ցախը, Սիւնիքն և Ուտին (Ղարաբաղ) պարսկական ու-
րիշ նահանգների նման՝ Պարսիկ խաների աւատական
իշխանութեան տակն էին գտնվում. բայց միևնոյն ժա-
մանակ յիշեալ նահանգների հայ բնակիչները իրանց լեռ-
նոտ երկրի Հնօրհով՝ շատ վաղ ժամանակներից մի տեսակ
ինքնավարութիւն էին վայելում բնիկ իշխանների կամ մէ-
լիքների իշխանութեան ներքոյ։ Մէլիքների իշխանութիւնը
ժառանգական էր. հօր մահից յետոյ տիրում էր անդրանիկ
որդին, որ կոչվում էր մէլիք, իսկ միւս եղբայրները
կոչվում էին քէկեր։ Իւրաքանչիւր մէլիք, իւր գաւառի
տէրն էր, և ունէր իւր առանձին բերդն ու ամրոցները,
ուր հարկ եղած ժամանակը պաշտպանվում էր զինեալ
մարդկանց օգնութեամբ. նա կառավարում էր իւր հպա-
տակներին վաղեմի սովորութիւնների համեմատ, և ծա-

ռայում էր իբրև միջնորդ խանի և ժողովրդի մէջ, որից հարկերը ժողովում էր և տալիս էր չաբսիկ իշխողին։ Չնայելով այս կացութեանը, որ ուրիշ տեղերի հետ համեմատելով տանելի էր, պարսկական լուծը ծանր էր թվում այս կողմերի ազատասէր ժողովրդներին. և արդէն ժԸ դարու առաջին տարիներից Վրացիում մէլիքները սկսել էին բանադնացութեան մէջ մտնել Ռուսաց արքունիքի հետ. ձգտելով ազատուիլ մահմէտականների իշխանութիւնից և մի հայկական անկախ իշխանութիւն հիմնել քրիստոնեայ տէրութեան հովանաւորութեան ներքոյ։ Նոյն ձգտումները սկսան երեւիլ այժմ և Սիւնեաց ընդարձակ նահանգում, ուր մի քանի հայրենասէր անձինք Պարսկաստանի քայքայեալ վիճակը տեսնելով՝ յարմար ժամանակ համարեցին իրանց երկիրը այլազգիներից մաքրել։ Այս նպատակով գիմեցին իրանց հայրենակից Դաւիթ Բէկին, որ Վրաստանում մեծ անուն էր հանել իբրև քաջ և փորձառու զօրապետ, և հրաւիրեցին նորան որ այս շարժման գլուխը կանգնի։

Դաւիթ Բէկ եկաւ Վրաստանից մի խումբ կտրիճ հայերով և անմիջապէս սկսաւ գործել։ Նա յարձակեցաւ նախ Ղարա-Չօւլու ասած կիսավայրենի թուրք ցեղի խաչնարածների վրայ, որոնք իրանց ասպատակութիւններով սարսափ էին ձգել Սիւսական գաւառի բնակիչների վրայ, ջարդեց ու ցրուեց նոցա։ Այս առաջին յաջողութիւնից յետոյ 400 քաջասիրտ հայեր խմբուեցան նորա գրօշակի տակ, որոնց վրայ Դաւիթ Մխիթար անունով մէկին սպարապետ կարգեց։ Այս փոքրիկ զումարտակով Դաւիթ գիմեց Ջիւանշիրների ցեղի վրայ, որոնք 16,000 հոգւով գալիս էին իւր վրայ. կռիւը երկու օր տևեց և

վերջացաւ Դաւիթի թշնամիների կատարեալ պարտութեամբ, որոնք փախան պատերազմի դաշտից իրանց զէնքերն ու ձիաները հայոց ձեռքը թողնելով (1722)։ Այս յաղթութիւնների համբաւը արագ արագ տարածուեցաւ Սիւնեաց երկրում, և հայերը ամեն կողմից գիմեցին Դաւիթ Բէկի մօտ, որով նորա զօրքի թիւը 2000-ից անցաւ։ Միևնոյն ժամանակ զանազան գաւառներում առանձին գնդեր կազմուեցան իւրաքանչիւր իշխանի գլուխարութեան տակ. սոցանից նշանաւոր էին Ղափանի մէլիք Փարսաղանի փեսան՝ Տէր Աւետիք քահանան, որին Դաւիթ Բէկ Մխիթար սպարապետին օգնական կարգեց, Չալնդուրի Թորոս իշխանը և Գենուաղի Ստեփանոս Չահումեան իշխանը՝ Դաւիթ մտերիմն ու ջերմ գործակիցը։ Այսպիսով հայոց բովանդակ զօրութիւնը 7000 զօրքի հասաւ՝ բոլորն էլ Դաւիթ Բէկի ընդհանուր հրամանատարութեան ներքոյ։

Պարսից խաները տեսնելով որ շարժումը քանի գնում տարածվում է, շտապեցան ամեն կողմից հայոց վրայ գնալու, որպէս զի ժամանակ չտան նոցա աւելի ևս զօրանալու։ Դաւիթ անձամբ կամ իւր զօրավարների ձեռքով նոցա բոլորին յաղթեց և մի քանի ամուր բերդերի էլ տիրեց։ Միայն Նախիջևանի խանի դէմ տուած պատերազմը անյաջող ելք ունեցաւ. այստեղ հայերը ըստ սովորութեան քաջութեամբ կռուեցան և սկզբում յետմղեցին Պարսից, բայց յետոյ նոցա ահազին բազմութիւնից ընկճուելով՝ յաղթուեցան և մի մասը սպանուեցաւ կամ գետի մէջ խեղդուեցաւ, իսկ մնացածները քաջուեցան հալիձոր աւանը, ուր Դաւիթ մի ամուր բերդ շինեց և իւր բնակութիւնը այնտեղ հաստատեց (1724)։

Նոյն ժամանակները Հայերը մի քանի արիւնահեղ պատերազմներ էլ ունեցան շրջակայ Պարսից խաների հետ։ Այսպէս Բարդուէատի Փաթալի խանը 12,000 զօրքով յարձակեցաւ Չափնդուրի վրայ։ Թորոս իշխանը մեծ կոտորածով յետ մղեց թշնամիներին և նոցա երկիրը մտաւ, ուր թէև Պարսիկները երեք անգամ աւելի էին Հայերից, բայց սոցա յանդուգն յարձակմանը չկարողացան դէմ դնել և սկսան փախչել։ Այս միջոցին Երկրվաճիկի մէջիք Փրանդուրը դաւաճանութեամբ Պարսից կողմն անցաւ և Հայերը յանկարծ շրջապատած տեսան իրանց թշնամիներով։ 3000 կարիճ զինուորներ ընկան պատերազմի դաշտում իրանց քաջ առաջնորդի հետ։ Այս պարտութեան վրէժը Հայերը լուծեցին Մեղրի քաղաքում։ Ջրջակայ Պարսիկները ահապին բազմութեամբ դիմեցին Չափնդուր գաւառի վրայ և ճանապարհին պատահած զիւղերը ասպատակելով՝ եկան պաշարեցին Մեղրին։ Քաղաքն արդէն առնելու վրայ էր, երբ վրայ հասաւ Ստեփանոս Չահումեան իշխանը և ձեռքի տակ ունեցած 2,000 զօրքով ու Մեղրեցոց օգնութեամբ այնպիսի ջարդ տուեց թշնամիներին, որ 11,000 հոգի ընկան, մնացածները ցիր ու ցան եղան։ Փոքր ինչ յետոյ լեռնաբնակ Թուրքմէնները փորձեցին Դաւթի երկիրը ասպատակելու։ Բայց Մխիթար ու Տէր Աւետիք զօրավարները նոցա առաջը կտրեցին և յաղթութեամբ ու աւարով յետ դարձան (1725)։

Այսպիսով Դաւթ Բէկը կարճ միջոցում յաջողեցաւ Սիւնեաց երկիրը ասպատակութիւններից մաքրել և գոռոզ խաների զօրութիւնը խորտակել, որով և իւր իշխանութիւնը հաստատուեցաւ նոյն երկրում։ Դժուարու-

թիւնները այն ժամանակ սկսան՝ երբ հարկ եղաւ Օսմանցոյ հետ գործ ունենալ։ Թահմազ արքայորդին հօր դահը արտաքին օգնութեամբ ձեռք ձգելու յուսով՝ բանակցութեան մէջ էր մտել Պետրոս Մեծի հետ, խոստանալով կայսեր թողնել Վասպից ծովեզրեայ մի քանի քաղաքներն ու գաւառները, որ Ռուսները առաջուց արդէն գրաւել էին։ Նոյն նպատակով դիմել էր նաև Օսմանցոց. բայց սոքա Ռուսաց միջամտութիւնը Պարսից գործերի մէջ իրանց շահերին աննպաստ համարելով, անմիջապէս իրանց զօրքերն ուղարկեցին Պարսից սահմանները։

Օսմանցիք Քէօփրիւլիւ Աբդուլլահ փաշայի զօրավարութեամբ անդադար առաջ գնալով, հետզհետէ առին Պարսից ամուր քաղաքները՝ Երևանը, Նախիջևանը, Թաւրիզն ու Համադանը։ Մի զօրաբաժին էլ Հաջի Մուստաֆա փաշայի առաջնորդութեամբ ուղարկուեցաւ Սիւնիք Դաւթ Բէկի վրայ։ Հայերը Օսմանցոց ահից վհատած՝ թողին հեռացան Դաւթից, ոմանք նաև այլազգիների հետ միաբանեցան իրանց իշխանի դէմ։ Դաւթին հաւատարիմ մնացին միայն մի քանի ընկերներ և մի բուռն քաջեր, որոնց թիւը 450-ի էր հասնում։ Այս չնչին ոյժերով անվհեր զօրապետը վճռեց մինչև վերջին շունչը պաշտպանուիլ Օսմանցոց դէմ, որոնք շուտով եկան Հալիձորը պաշարեցին և սկսան ամեն կողմից ուժակոծել։ Պաշարումը մի քանի օր տևեց ամենայն սաստկութեամբ, բայց Օսմանցոց բոլոր ջանքերը զուր եղան բերդն առնելու։ Նոքա փորձեցին մի քանի անգամ վերելակներով պարսպների վրայ բարձրանալ, բայց ամեն անգամ էլ մեծ կոտորածով յետ մղուեցան բերդականներից. կոտորածը այնպէս սաստիկ էր,

որ ամբողջի շուրջը դիակներն կոյտեր կազմուեցան: Յաղթութիւնը կատարեալ եղաւ, երբ կռուի տաքացած ժամանակը Մխիթար և Տէր Աւետիք մի գումարտակով բերդի ծածուկ դռնից դուրս եկան և այնպիսի չփոթութիւն ձգեցին թշնամիների մէջ, որ նոքա թողին ու փախան 148 դրօշակ և ահադին աւար թողնելով Հայոց ձեռքը: Մուստաֆան իւր բանակի մնացորդը թարմ դրնդերով ստուարացնելով, նորից դիմեց Հալիձորի վրայ: Բայց հանձարեղ զօրապետը այս անգամ էլ հնար գտաւ Օսմանցիներից ազատուելու: Գիշերով թշնամիների բանակի մէջ մատակ ձիաների մի երամակ արձակեց, որոնց խրինջոցից բանակի ձիաները կատաղելով սկսան այս ու այն կողմը վազվզել: Այս շփոթութեան ժամանակ վրայ հասաւ Գաւթի իւր մարդիկներով ու շուարած թշնամուն հարուածելով փախցրեց (1726):

Թահմազ շահը լսելով Գաւթի տարած յաղթութիւնները Պարսկաստանի թշնամիների վրայ, զանազան արտօնութիւններ չնորհեց նորան. նա ուղարկեց Գաւթին ընծաների հետ մի հրովարտակ, որով հաստատում էր նորան Սիւնեաց իշխանութեան մէջ՝ իշխանաց իշխան անուանելով և իւր անունով դրամ կտրելու իրաւունք տալով: Բայց մահը ժամանակ չտուեց Գաւթին իւր յաղթութիւնների պտուղը վայելելու. նա մեռաւ իշխանութեան վեցերորդ տարում՝ իւր քաջութեան ու հայրենասիրութեան յիշատակը անջինջ թողնելով իւր հայրենակիցների սրտում (1728):

Գաւթի տեղ իշխանների ու զօրքի հաւանութեամբ կարգուեցաւ նորա գլխաւոր աջակիցը Մխիթար, բայց սօրա իշխանութիւնը հազիւ մի տարի տևեց: Որովհետև

Օսմանցիք նոր զօրութեամբ Հալիձորի վրայ գալով՝ բերդականների մէջ գծաութիւն ընկաւ և վճռեցին անձնատուր լինել: Թուրքերը Հալիձորն առնելուց և իրանց խոստման հակառակ բնակիչներին սուրը քաշելուց յետոյ՝ ընկան Մխիթարի ետևից, որ յաջողել էր բերդից փախչել և նոր զօրք ժողովելով՝ մի քանի քաղաքներ գրաւել էր: Խնձորէսը բերդում գտնուած ժամանակը մի քանի հայեր գաւով սպանեցին նորան և գլուխը Թաւրիզի փաշային տարան, որ այսպիսի քաջ մարդու մահուն վրայ ցաւելով՝ անարգ դաւաճաններին գլխատել տուեց (1729): Իսկ Տէր Աւետիքը յուսահատուելով՝ իւր ընտանիքն առաւ ու զնաց Երուսաղէմ, ուր երկար ժամանակ ապաշխարելուց յետոյ՝ Աբրահամ Բ կաթողիկոսից ներքումն առաւ քահանայ տեղովը այնքան պատերազմներ մղելուն համար:

76.

Եւրեֆ, իւր յաղթութիւնը Օսմանցոց վրայ (1727).—Նազըր Ալի կամ Թահմազ-Գուլի խան. Կուրիջանի ճակատամարտը (1732).— Թահմազ շահի զահրնկեցութիւնը և Նազըր Ալիի յաղթութիւնները (1733—34).—Նազըր շահ (1736).—Նոր պառեւազմ Օսմանցոց հետ և արեւելան Հայաստանի դարձեալ Պարսից իշխանութեան տակ մահելը (1746).—Նորակացութիւն:

Սիւնեաց երկրի նուաճմամբ Պարսկաստանի արեւմտեան և հարաւային դաւառների գրաւումը կատարեալ եղաւ, և Օսմանցոց զօրքերը առժամանակ դադար առին: Թուրքերի այս յաջողութիւններին ոչ սակաւ նպաստեցին Պարսից ներքին խռովութիւնները, ուր զանազան

իշխաններ աշխատում էին երկրի թագը միմեանց ձեռքից յափշտակել: Էշրիֆ, Միր-Մահմուդի հօրեղբորդին, յաջողեցաւ ապստամբներին նուաճել, և Մահմուդին սպանելով՝ ինքը գահը բարձրացաւ: Ասլա Համադանի մօտ Օսմանցոց դէմ ճակատեցաւ, յաղթեց նոցա և ստիպեց հաշտութեան դիջանիլ: Հաշտութիւնը կայացաւ այն պայմանով որ Օսմանցիք իրանց գրաւած երկրները փոխարէն՝ Էշրիֆին Պարսից թագաւոր ճանաչեն. որով և Հայաստանը Ատրպատականի հետ դարձեալ Օսմանցոց ձեռքն անցաւ (1727):

Էշրէֆ այս նուաստացուցիչ պայմանները յանձն առաւ, որպէս զի կարողանայ բոլոր զօրութիւնը իւր ներքին հակառակորդի դէմ դարձնել. որովհետեւ Թահմազ իւր կուսակիցների թիւը հետզհետէ ստուարացնելով՝ զօրացել և ապառնական դիրք էր բռնել: Սոցա մէջ նշանաւոր էր իւր արիութեամբ Նադըր Ալի Խորասանցին, որ Սէֆեան տոհմին ունեցած հաւատարմութիւնը ցոյց տալու համար՝ Թահմազ-Գուլի անունն էր առել: Նադըր մի քանի անգամ ճակատեցաւ Էշրէֆի դէմ, նորա զօրութիւնը խորտակեց և Կանդահարի կողմերը բռնեց ու սպանեց: Իսկ Թահմազ շահը մեծ հանդէսով մտաւ Սպահան և հօր գահը բազմելով՝ անմիջապէս դեսպան ուղարկեց Կոստանդնուպօլիս ու պահանջեց որ Պարսիկներից առնուած երկրները յետ տրուին. միանգամայն իւր զօրավարներին Օսմանցոց կուսակալների վրայ արձակեց, որոնք բաւական պատրաստութիւն չունենալով՝ ստիպուեցան իրանց բռնած տեղերից յետ քաշուիլ, իսկ Արդուլահ փաշան Թաւրիզից քշուեցաւ մինչև Երևան (1730): Այս ձախորդութիւնների ժամանակ Օսմանցոց

մայրաքաղաքը Ենիշերինների հանած ապստամբութեան պատճառով ալէկոծութեան մէջ էր. սուլթան Ահմէդ Քստիպուեցաւ գահից հրաժարուիլ, և նորա յաջորդը Մահմուդ Ա Հէրիմզադէ Ալի փաշային ուղարկեց Պարսից վրայ, որոնց առաջնորդում էր ինքը, Թահմազ շահը, որովհետեւ Նադըր Ալին այդ միջոցում Հէրաթի պաշարմամբն էր զբաղուած: Համադանի մօտ՝ Կուրիջանի պաշտում մի արիւնահեղ պատերազմ եղաւ, որի մէջ Պարսից բանակը խստաւ ջնջուեցաւ, և Թահմազ պարտաւորուեցաւ հաշտութիւն խնդրել Օսմանցիներից, որով Երասխ գետը իբրեւ սահման ընդունուեցաւ երկու տէրութիւնների երկրների մէջ (1732):

Երբ Նադըր Ալին յաղթութեամբ դարձաւ Հէրաթից և Օսմանցոց հետ կապուած դաշինքի պայմաններն իմացաւ, սաստիկ գայրացաւ և Պարսից իշխաններին իւր կողմը գրաւելով՝ Թահմազին իշխանութիւնից ձգեց և նորա նորածին որդուն լոկ անուամբ թագաւորեցրեց: Ասլա Կոստանդնուպօլիս դեսպան ուղարկեց, պահանջելով որ Թուրքերը կամ Պարսից տէրութիւնից առած գաւառները յետ դարձնեն, կամ պատերազմ գուրս գան. և առանց ժամանակ կորցնելու կոխեց թշնամիների երկիրը և Տիգրիսի մօտերը մեծ յաղթութիւն տարաւ նոցա վրայ: Նոյն ժամանակները Ղարաբաղի մէլիքները գաղտնի դաւադրութիւն սարքելով զիշերով կոտորեցին իրանց երկրում եղած Օսմանցոց (1733): Սակայն Բէլուջիստանի ապստամբութիւնը թոյլ չտուեց Նադըրին այս յաջողութիւններից օգուտ քաղելու. նա ստիպուեցաւ առժամանակ հանգիստ թողնել Օսմանցոց և իւր զէնքը արևմտեան կողմը դարձնել: Յաջորդ տարին նոր զօրութեամբ մտաւ

Հայաստան և սկսաւ պատերազմն առաջ տանել: Արդէն Երևանն ու Գանձակը առնելու վրայ էր, որ լուր եկաւ որ Քէօփրիւլի Արդուլլահ փաշան և Տիգրանակերտի Կոսակալ Սարը Մուստաֆա փաշան 80,000 զօրքով իւր վրայ են գալիս: Նազըր իւր զօրքը Էջմիածնի մօտ կենտրոնացրեց և այնտեղից առաջ գնալով՝ Ախուրեանի (Արփաշայ) մօտ այնպիսի ջարդ տուեց Օսմանցոյ, որ նոցա բանակը ցրուեցաւ անհամար դիակներ թողնելով պատերազմի դաշտում. ընկածների թւումն էին և Արդուլլահ ու Մուստաֆա փաշաները:

Այս փառաւոր յաղթութեամբ Հայաստանի մեծ մասը Վրաստանի հետ Նազըրի իշխանութիւնը ճանաչեց. բայց որովհետև նա դիտաւորութիւն ունէր Պարսից թագաւոր դաւնալ, հաշտութիւն արաւ Օսմանցոյ հետ նոցա համար նպաստաւոր սլայմաններով: 1736-ին ձմեռը Նազըր քանակ գրեց Երասխ գետի մօտ՝ Մուղանի լայնատարած դաշտում, ուր հրաւիրուած էին Պարսից բոլոր մեծամեծները. այնտեղ էին և Հայոց մէլիքներն ու քալանթարները (աղգապետները) Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի հետ, որ նորապսակ թագաւորի սուրն օրհնեց և իւր ձեռքով նորա մէջքին կապեց: Այս արժանաւոր հայապետը իւր խոհեմ վարմունքով այնչափ սիրելի եղաւ Պարսից իշխողին, որ յաջողեցաւ Էջմիածնի յափշտակուած կալուածները յետ դարձնել և շատերին պատերազմի նեղութիւններից ազատել: Իւր թագադրութեան օրը Նազըր շահը պատիւներ ու պարգևներ շնորհեց բոլոր մեծամեծներին. նա վարձատրեց նոյնպէս Հայոց մէլիքներին, հաստատելով նոցա իրանց հայկական իշխանութեան մէջ և իւրաքանչիւրին իրաւունք տալով որո-

շեալ տուրքի փոխարէն անկախ կերպով կառավարելու իւր երկիրը:

Մի քանի տարի յետոյ պատերազմը դարձեալ գրեգուեցաւ երկու տէրութիւնների մէջ (1743): Նազըր շահը զանազան պատրուակներով մտաւ Օսմանեան հայաստանը և Կարսի առաջ նոցա զօրքին յաղթելով՝ քաղաքը պաշարեց. բայց գրսից հասած օգնութիւնից ստիպուեցաւ արագութեամբ յետ քաշուիլ՝ շատ աւար թողնելով թշնամիների ձեռքը: Օսմանցիք խրախուսուած մեծ բազմութեամբ դիմեցին Պարսից վրայ և Երևանի մօտերը ճակատեցան նոցա դէմ: Պատերազմը չորս օր տևեց և վերջացաւ Օսմանցոյ կատարեալ պարտութեամբ. 20,000 հոգի սպանուեցան, իսկ մնացածները ցիրուցան եղան: Բայց այս վերջինն եղաւ, այն պայմանով որ երկու տէրութիւնների սահմանները նոյնը մնան, ինչպէս որ էին Մուրադ Գ-ի ժամանակ. որով Հայաստանի արեւելեան մասը մինչև Երևան ու Նախիջևան Պարսից ձեռքը մնաց (1746):

Ահա այս կերպով վերջացան այս երկարատև պատերազմները, որ Թաթարաց արշաւանքների հետ՝ Հայոց անիշխանութեան ժամանակի մեծագոյն միանգամայն և ամենադժբաղդ ժամանակն են կաղմուծ: Այս երկայն ժամանակամիջոցում Հայաստանը շարունակ օտարներից ոտնակոխ լինելով՝ իւր վայելչութիւնը կորցրեց, բազմամարդ ու շէն քաղաքները կործանուեցան, ամբողջ գիւղեր ու աւաններ ամայացան ու անհետ եղան և ժողովուրդը՝ սրբ բռնի, սրն էլ ինքնակամ զանազան հեռավոր տեղեր գաղթեցին ու սկսան իրանց առանձին կեանքով ապրել: Այս գաղթականութիւնները այնպիսի մեծ

տեղ են բռնում Հայոց պատմութեան մէջ, որ հարկ է զիտենալ թէ երբ և ինչ պայմաններէ մէջ են կատարուել, սկսելով հին դարերից և հասնելով մինչև նոր ժամանակները:

Դ. ՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

77.

Քրիստոնէութիւնը իբրև սկիզբն Հայոց գաղթականութեան, — Սասանեանց Հայաստանից հանած գաղթականութիւնները, — Արաբացոց հանած գաղթականները, — Յունաց տուած հարուածները հայ ազգութեան, — Ամաւոր գաղթականութիւններ Բիւզանդական երկրներում, — Ասորիների հանած գաղթականները, — Բաղլայի հայ գաղթականութիւնը:

Յորագոյն հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս թէ հայ ազգը տակաւին նախապատմական շրջաններում իւր երկրից գաղթականութիւններ հանած է Փոքր-Ասիա և Փռլիզիա, որոնք այն քիւղմի ժողովրդների հետ ազգախառնութեամբ ընտելացած էին արդէն, երբ յայն պատմիչները սկսան նոյն ժողովրդների վրայ խօսել: Այս գաղթականութիւնները, իբրև հետեանք հայ ազգի վաճառաշահ և տարաշխարհիկ լինելու բնաւորութեանը, զանազան ուղղութեամբ շարունակվում և հետզհետէ աճում են Հայկազանց թագաւորների և հեթանոս Արշակունեաց օրով: Սակայն ընդարձակ ու բազմամարդ գաղթականութիւնը, որ հայ ազգաբնակչութեան նուազելուն ու սպառնալուն գլխաւոր պատճառն եղաւ, քրիստոնէութիւնից յետոյ սկսաւ և տեւեց մինչև նոր ժամանակները:

յօգուտ օտար ազգերի և ի մեծ վնաս հայութեան: Այս բանը բացատրվում է այն քաղաքական ու պատմական հանգամանքներով, որոնց մէջ գտնուեցաւ յանկարծ նոր քրիստոնէայ դարձած Հայաստանը: Քանի որ Հայերը հեթանոս էին և Արշակունեաց տոհմի երկու ճիւղերը թագաւորում էին Հայոց և Պարսից վրայ, հայ ազգը սերտ կապուած էր Պարսից հետ քաղաքականապէս և կրօնականապէս. իսկ երբ Գ դարում Արշակունեաց տեղ Սասանեանց հարստութիւնը բռնեց Պարսկաստանում և Դ-ի սկզբում քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ Հայոց աշխարհում, այդ բազմադարեան յարաբերութիւնները խզուեցան և քաղաքական ու կրօնական անհաշտ ատելութիւն ընկաւ երկու ազգերի մէջ: Հայերը, որոնք մինչև այն ժամանակ ասիական ազգերի հետ միացած հոռմէական աշխարհակալութեան դէմ մաքառում էին, այնուհետև բաժանուեցան հեթանոս Արեւելից և իրանց աչքերը դարձրին քրիստոնէայ Արեւմուտքի վրայ, յոյս ունենալով օգնութիւն գտնել այն մեծ պատերազմի մէջ, որ Պարսկաստանի կրակապաշտութիւնը բաց արեց քրիստոնէայ Հայաստանի դէմ: Սակայն Բիւզանդիան ոչ միայն մի իրական օգնութիւն չը հասցրեց Հայոց, այլ իւր կրօնական վէճերի պատճառով մեր երկիրը Վրաց և Աղուանից դաշնակցութիւնից զրկելով՝ մենակ թողեց Հայոց իրանց հօր թշնամիների առաջ, որոնց անտանելի նեղութիւններից ստիպուեցան հետզհետէ թողնել իրանց հայրենիքը և աշխարհի ամեն կողմերը ցրուիլ:

Արդէն Սասանեան առաջին թագաւորը Արտաշիւր, Խոսրով Մեծին դաւով սպանել տալուց և Հայաստանը նուաճելուց յետոյ, շատ նախարարների հետ բազմաթիւ

ժողովուրդը գերութեամբ տարաւ Պարսկաստան՝ իւր երկրի ամայի տեղերը շէնացնելու ու մշակել տալու համար։ Արտաշրի օրինակին հետեւեցան նորա յաջորդները։ Զապուհ Բ, Դ դարում, մի քանի անգամ արշաւեց Հայաստան, շատ բազմամարդ քաղաքներ կործանեց և 700,000 հայ տարաւ ու բնակեցրեց Բագտրիացոց, Պարթևաց և Արեաց նահանգներում։ Յաջորդ դարում բացվում է կրօնական պատերազմների շրջանը (450—550), որի ընթացքում Հայաստանը ոչ միայն իւր օրդոց արևելքով ուղղուեցաւ, այլև իւր բնակիչներից դատարկուեցաւ։ Յադկերտ Բ-ի և նորա յաջորդների հրամանով Հայերը խուռն բազմութեամբ տարուեցան Պարսկաստանի հեռաւոր նահանգները՝ Մազանդարան, Խորասան ու Խուստան։

Պարսիկներին է դարում յաջորդեցին մահմէտական Արաբացիք, որոնք ամեն տեսակ բռնութիւններ ու անդութիւններ գործելով Հայոց աշխարհում, մեծ բազմութիւն էլ գերութեամբ տարան Եգիպտոս, Արաբիա, Պաղեստին և Ասորիք։ Այս կողմերի Հայոց թիւը հետզհետէ այնչափ բազմացաւ, որ Գրիգոր Բ Վկայասէր կաթողիկոսը հարկաւոր համարեց ժԱ դարում առանձին եպիսկոպոսութիւններ հաստատել յիշեալ երկրների Հայոց հոգևոր և բարոյական պիտոյքների մատակարարութեան համար։ Միայն Եգիպտոսում, ուր այսօր հազիւ 4,000 հայ են հաշվում, այն ժամանակները 30,000-ից աւելի դալթական հայեր կային, որ Պաղեստինի և Ասորոց երկրի բազմամարդ դալթականութիւնների հետ՝ միջին դարերում մեծ ծառայութիւններ արին արեմտեան ազգերին, մէկ կողմից Խաչակիրներին իրանց ձեռքից եկած

օգնութիւնը հասցնելով, և միւս կողմից Արեմուտքի վաճառականութեան բարդաւաճմանը նպաստելով Արեւելքի հեթանոս ազգաբնակչութիւնների ասպարէզի մէջ։

Յոյները Պարսիկներից ու Արաբներից նուազ հաբուածներ չտուին հայ ազգութեան։ Հայաստանը Դ դարում վերջերում Պարսից և Յունաց մէջ բաժանուելուց յետոյ, կայսրները ամեն տեսակ նենգաւոր հնարներ գործ դրին Հայոց ազգային միութիւնը խզելու և իրանց իշխանութեան տակ եղած ժողովրդին Յունաց հետ միացնելու։ Այս նպատակով նորա արդեւեցին մայրենի լեզուի ուսումը դարձնելու և ստիպեցին յունարէն լեզուն գործածել կրթութեան մէջ, Հայոց կաթողիկոսին էլ թոյլ չտուին իւր հոգևոր իշխանութիւնը վարելու արեմտեան Հայոց վրայ, որով շատ Հայեր, մանաւանդ Քաղկեդոնի ժողովից յետոյ, հարկադրուեցան ազգային եկեղեցուց բաժանուիլ և Յունաց դաւանանքն ընդունել։ Այս Հայերը որոնք պատմութեան մէջ յայտնի են Հայ-հռոմ անունով, ժամանակի ընթացքում դրեթէ բոլորն էլ կորան։ Նոցա սակաւաթիւ մնացորդները տակաւին երևում են Փղրք-Ասիայի մի քանի քաղաքներում և Կոստանդնուպոլսում և պահպանած են հայ լեզուն ու սովորութիւնները, միայն Յունաց կրօնն են դաւանում և նոցա պատրիարքից կախում ունին։

Չնայելով Յունաց գործ դրած բարոյական ճնշմանը, Հայերը նախ Պարսից և ապա Արաբացոց հարստահարութիւններից նեղուած Դ դարուց մինչև ժԱ դարը անբնդհատ դալթում են Բիւզանդական կայսրութեան նահանգները, յուսալով որ կեանքի ու ստացուածքի ապահովութեան հետ՝ օտարութեան մէջ աւելի լայն առաւ-

բէզ կը գտնեն իրանց ընդունակութիւնները գործ դնելու։ Եւ յիշուի, այս գաղթականները բազմաթիւ արուեստագէտներ՝ ճարտարապետներ, նկարիչներ ու քանդակագործներ տուին Բիւզանդիոնին, ինչպէս նաեւ շատ հանճարեղ զօրավարներ ու կառավարիչներ, որոնք քաջութեամբ պաշտպանեցին կայսրութիւնը արտաքին թշնամիների դէմ և իմաստութեամբ կառավարեցին նորա նահանգները։ Սոցանից ոմանց ազդեցութիւնը մինչև այն աստիճան զօրացաւ, որ յաջողեցան երկրի բարձրագոյն իշխանութեանը հասնել։ Յուստինիանոսից յետոյ տասնհինգ տարի հայ իշխաններ միմեանց ետևից բազմեցան Բիւզանդիայի գահի վրայ և երկու հարիւր տարուց աւելի փառքով կառավարեցին նորա ժողովրդներին։ Հայաստանի այս գաւառները սրտանց կապուելով իրանց նոր հայրենիքի հետ և նորա շահերը ամեն բանից բարձր համարելով, մեծ վեհա հասցրին մայր հայրենիքին։ Նորահետզհետէ դատարկեցին Հայոց աշխարհը իւր բնակիչներէ, որոնց բռնի փոխադրեցին կայսրութեան անմարդէ ու անմշակ նահանգները։

Այս աշխարհաւեր գործին առաջին օրինակը տուողն եղաւ Յուստինիանոս կայսրը Զ դարում, որ Մելիտինէի բնակիչներին մասամբ Կոստանդնուպօլիս և մասամբ էլ Թրակիա փոխադրեց։ Նոյն դարու վերջերում՝ Մօրիկ հայկազն կայսրը բազմաթիւ հայ գաղթականներ բերեց Թրակիա, և նոցանից գնդեր կազմելով՝ Դանուբի վրայ պատերազմ մղեց Աւարացոց դէմ։ Ը դարում Կոստանդին Կոպրոնիմոս Կարինն առնելով՝ քաղաքը քանդեց ու կոտորպտեց, բնակիչներին էլ տարաւ իւր կայսրութեան գանաղան տեղերը բնակեցրեց։ Մի ուրիշ մեծ գաղթա-

կանութիւն էլ Վասիլ Բ Արշակունին բերեց Թրակիա Ժ դարում, երկիրը մշակելու միանգամայն և կայսրութեան վրայ յարձակող Բուլղարաց, Ռուսաց և Հունգարաց հետ պատերազմելու համար։ Այս գաղթականները տարածուելով Խրվաթիայում, Թեսաղիայում, Մակեդոնիայում և Բուլղարիայում, իրանց խելքով և գործունէութեամբ այնչափ յառաջադիմեցին, որ նոցա ազդեցութիւնը երեւեցաւ նոյն երկրների քաղաքական գործերի մէջ։ Սաեփանոս Ասողիկի վկայութեամբ՝ Սամուէլ Դերջանեցի հայ իշխանը Բուլղարիայի թագաւոր ընտրուեցաւ և նոյն երկիրը քաջութեամբ պաշարեց Վասիլ Բ-ի դէմ։

Ռուբինեանց թագաւորութեան անկումից յետոյ, այս ուղղութիւնը բռնող հայ գաղթականները նոր ոյժ ստացան Կիլիկիայից դուրս եկած 30,000 հայ ընտանիքներով, որոնք բռնեցին նախ Միջերկրականի Կիպրոս, Հռոդոս և Կրետէ կղզիները. այնտեղից էլ հետզհետէ տարածուեցան Եւրոպայի գանաղան երկրները և գլխաւորապէս Իտալիայի վաճառաշահ քաղաքները՝ Վենետիկ, Զենովա, Պիզա, Հոմ, Նապօլի, Միլան և այլն։ Այս գաղթականներից նշանաւոր եղան մանաւանդ Վենետիկի Հայերը, որոնց թիւն ու ազդեցութիւնը զօրացաւ ԺԶ դարում Զուլայից եկած նոր հատուածովը։ Սոքա հաւարակապեաութիւնից արտօնութիւն էին ստացել իրանց խանութները ունենալու Ս. Մարկոսի հրապարակի վրայ, ուր ազատ ամեն տեսակ հարկերից՝ վաճառում էին առհասարակ թանկագին գոհարեղէններ և հնդկական ազնիւ գործուածներ։ Սակայն Իտալիայի հայ գաղթականները, որոնք իրանց գործունէութեամբ և մեծամեծ ձեռնարկութիւններով հարստացան ու հարստացրին ի-

բանց նոր հայրենիքը, մեծ բռնութիւններ կրեցին իտալացի կղերի կողմից, և ստիպուեցան հետզհետէ մայրենի եկեղեցուց անջատուիլ ու կաթողիկոսեան գիրկն ընկնել: Այնպէս որ ԺԸ դարու վերջերում ամբողջ Թերակղզում ոչ մի հայ ընտանիք չէր մնացել, ամենքն էլ կրօնափոխութեամբ և ազգախառնութեամբ ընկղմել էին տեղական տարրերի մէջ: Նոցա յիշատակը մնացել է միայն դանազան քաղաքների թաղերի ու փողոցների վրայ և քսանհինգից աւելի եկեղեցիների վրայ, որոնք իրանց եկամուտներով կաթողիկ կղերի ձեռքն անցած են:

78.

Հայոց լարաբերութիւնը Աստուծոյ ծովեզրեայ ժողովուրդներէ հետ, Թաթարստանի գաղթական Հայք.— Խրիմի հայ գաղթականները, սոցա կրած նեղութիւնները Օսմանցիներից և ցրուելը.— Ռումանիայի գաղթականները և նոցա ալժմեան վիճակը.— Տրանսիլւանիայի Հայք.— Հունգարիայի Հայք.— Բուկովինայի Հայք:

Յայտնի է որ Հայերը արդէն քրիստոնէութիւնից առաջ առևտրական հաղորդակցութիւններ են ունեցել Կասպից ծովի և Սև ծովի եզերքների վրայ բնակող ժողովուրդների հետ, որոնց վաճառում էին Հնդկաստանի և Բաբելոնական թանկագին ապրանքները: Այս յարաբերութիւնները աւելի ևս զարգացան, երբ քրիստոնէութիւնը Հայոց քարոզութեամբ մոտ զործեց Աղուանից երկիրը և այնտեղից էլ Հոնաց աշխարհը տարածուեցաւ. Ե դարում մի բարեկամական դաշն կապուեցաւ Հայոց ու Հոնաց մէջ կրակապաշտ Պարսից դէմ. իսկ յաջորդ դա-

րում Հայք Պարսիկներից նեղուելով՝ բազմութեամբ անցան Կովկասն և գնացին միացան Հոնաց Թաղաւորի բունակի հետ: Այդ ժամանակներում արդէն Հայերը իրանց բազմութիւ վաճառատեղիներն ունէին Կասպիականի արևմտեան և հիւսիսային եզերքների և նոյն ծովը Թափուող գետերի վրայ: Ղաղանից 90 վերստ հեռու՝ Բուկարների հին մայրաքաղաքի աւերակների մէջ գտնուած և հայ արձանագրութիւններով ծածկուած տապանաքարերը, որոնք Ա, Թ և ԺԱ դարերի թուականներն են կրում, վկայում են որ Հայերը շատ հին ժամանակներում հաստատուած են եղել այս կողմերում: ԺԳ դարում, երբ Թաթարները տիրեցին Հայաստանին, բազմութիւ հայ գաղթականներ տարան իրանց երկիրը և բնակեցրին Սարայ, Աթտէրխան և Ղազան քաղաքներում՝ Վոլգայի ափերի վրայ: Սորա իրանց բազմապատիկ ձիրքերով ոչ միայն երկրի վաճառականութիւնն ու արուեստները ծաղկեցրին, այլև պատերազմների մէջ անուն հանեցին. Թաթար խաների զօրքի մէջ հայ զնդեր էլ կային, որոնք քաջութեամբ պատերազմում էին նոցա թըշնամիների դէմ:

Սակայն Թաթարստանի Հայք իրանց հաւատարմութեան ու ծառայութիւնների փոխարէն միայն բռնութիւն ու հալածանք տեսան բարբարոս իշխողներից: Այս նեղութիւններից ազատուելու համար՝ նորա դիմեցին Ջենովացոյ, որոնք նոյն ժամանակները իշխում էին Խրիմի Քէֆէ կամ Թէոդոսիա քաղաքի և մի քանի ամուր տեղերի վրայ: Ջենովացոյ իշխանի հետ դաշն կապելուց յետոյ՝ դէնքը ձեռքերին ճանապարհ բաց արին իրանց համար, և եկան բնակեցան Խրիմի զանազան քաղաքնե-

րում, ուր տակաւին Զենովացոյ տիրապետութիւնից առաջ շատ հայեր հայաստանից և Բուլղարիայից եկել և բնակութիւններ հաստատել էին: Քիչ յետոյ, երբ Լանկութամուր Մոզոնների զօրութիւնը խորտակեց, մի նոր հատուած էլ Վոլգայի ափերից եկաւ նոյն թերակղզին ապաւինեցաւ իւր հայրենակիցների մօտ: Այսպիսով Խրիմի հայոց թիւը հետզհետէ բազմացաւ և նոցա հոգևոր պիտոյքների մատակարարութեան համար երկու առաջնորդութիւն հաստատուեցաւ. միայն Թէոդոսիայում 100,000 հայ կար որոնց ազդեցութիւնը մեծ էր տեղական կառավարութեան առաջ: Իւր յաջող դիրքի և հայ գաղթականների առևտրական գործունէութեան շնորհով Խրիմը, որ առաջ մի աղքատ երկիր էր, կարճ միջոցում հարստացաւ և արտաքոյ կարգի պայծառութեան հասաւ: Թերակղզու ամայի ու անբնակ տեղերը գիւղերով լցուեցան, լեռներն ու դաշտերը վանքերով ծածկուեցան, որոնց մի քանիսի աւերակները մինչև այսօր վկայում են հայոց անցեալ մեծագործութիւնը:

ԺՅ դարու սկզբներում Թաթարները, որոնց բռնութիւնից հայերը փախել էին, Խրիմի մի մասին տիրեցին, բայց Թէոդոսիան չկարողանալով առնել, Օսմանցոյ օգնութեանը դիմեցին: Հայերը, որոնց պաշտպանութեանը յանձնուած էր քաղաքը յանձնեցին նորան (1475): Բայց փաշան իւր տուած երգումը դրժեց, հայոց գլխաւորներին գիշերով իւր մօտ ժողովեց անդէն և խնջոյքից յետոյ մէկ մէկ սպանել տուեց. ապա ընկաւ անպաշտպան ժողովրդի վրայ և շատերին անդթաքար կոտորեց: Մնացած հայոց մեծ մասը ստիպուեցաւ թողնել իրանց դարաւոր բնակութիւնները և արդիւնաւէտ

կալուածները և իրանց ազգակիցների մօտ գաղթել Մոլդաւիա և Լեհաստան: Այսօր Խրիմում հազիւ 5,000 հայ կայ, որոնք ցրուած են թերակղզու զանազան քաղաքները և մանր առուտուրով են պարապում: Այս թուից դուրս են սակաւաւոր հռոմէազաւան հայեր, որոնց հոգևոր վարչութեան կենտրոնն է Խարասու-Յազար քաղաքը:

Մոլդո-Վալարիայի (Ռումանիայի) հայր մասամբ բուն հայաստանից և մասամբ էլ Խրիմից գաղթած են: Մոլդաւացիք, որ սկզբում ստուար մեծամասնութիւն էին կաղմում, այն աստիճանի մեծ ազդեցութեան հասան, որ ունէր մինչև տեղական գերիշխանութիւնը ձեռք բերին. թէև երբեմն նոցա կրօնական ազդեցութիւնը բռնաբարվում էր, և տեղացի ժողովրդների հետ հաւասար իրաւունքներ չէին վայելում: Ռումանիայի այժմեան հայոց թիւը 16,000 է համարվում, բոլորն էլ ազգային եկեղեցուն հաւատարիմ մնացած. նոքա ունին հոյակապ եկեղեցիներ և ուսումնարաններ հաստատուն եկամուտներով, որոնց մատակարարութիւնը տեղական հոգաբարձութիւններին է յանձնուած: Կոստանդնուպօլսի հայոց պատրիարքը, որի հոգևոր իշխանութեան տակն են գտնվում, երբեմն նուիրակներ է ուղարկում քահանաներ ձեռնադրելու և գաղթականների հոգևոր պիտոյքները հոգալու համար: Ռումանիայի հայոց գլխաւոր պարագմունքը գիւղատնտեսականից (1856), երբ այս աշխատասէր ժողովուրդը կալուածական և ուրիշ իրաւունքներ ստացաւ, շատ հայեր մեծամեծ կալուածներ ձեռք բերին, և այսօր ունենալով հարստութեամբ կարող են տեղացի առաջնակարգ կալուածատէրերի հետ մրցել: Դժբաղդաբար ազգու-

Թեան ողին քանի գնում թուլանում է նոցա մէջ, և հայերէն լեզուն համարեա միայն ծերերի բերանումն է լսվում: Նոցա ուսումնարանները, որ երբեմն պայծառ վիճակի մէջ էին, հազիւ ազգային լեզուի ու կրօնի տարրերն են մատակարարում փոքրահասակ երեխաներին, որոնք իրանց բարձրագոյն կրթութիւնը ստանում են տէրութեան ուսումնարաններում և գերմանական համալսարաններում, և վերադառնում են հմուտ փաստաբաններ, ճարտար բժիշկներ և բանիրուն անտեսագէտներ, բայց հայութեան համար ընդհանրապէս կորած են: Այս ցաւալի վիճակին դարման տանելու միակ միջոցն է մի առանձին առաջնորդութիւն հիմնել Ռումանիայի և մօտակայ երկրներում բնակող հայոց համար, որի գլխաւոր պարտականութիւնը լինէր այս գաղթականների ազգային կրթութեան վրայ հոգ տանել: Մի քանի տարի առաջ Փօքչան քաղաքում կազմուեցաւ մի ընկերութիւն, որի նստատեղն է ժամանակին մի կենտրոնական ազգային ուսումնարան բանալ յիշեալ քաղաքում:

Ժէ դարու վերջերում Օսմանցոց ու Լեհաց մէջ տեղի ունեցած պատերազմի պատճառով Մոլդաւիան տակնուվրայ լինելով, 10,000-ի չափ հայեր ապաւինեցան Տրանսիլվանիայի լեռների վրայ և բնակութիւնները այնտեղ հաստատեցին: Սորա իրանց աշխատութեամբ և վաճառականութեան մէջ ցոյց տուած յաջողութեամբ շուտով գրաւեցին Տրանսիլվանիայի իշխանների և Աւստրիայի կայսրների ուշադրութիւնը և զանազան արտօնութիւններ ստացան նոցանից: Հայաքաղաք կամ Գերլա և Պաշալով, որ իրանք շինեցին ու շէնացրին, Կարլոս Զ կայսեր հրովարտակներով թագաւորական ազատ

քաղաքներ հրատարակուեցան՝ իւրաքանչիւրը իւր հայ քաղաքապետով ու դատարաններով, և այս արտօնութիւնը մինչև այժմ վայելում են նոյն քաղաքները: Հայաքաղաքը (Արմէնիէնշտատ) յատկապէս գրեթէ մի ինքնագլուխ փոքրիկ իշխանութիւն է կազմում, որի քաղաքապետից մինչև յետին պաշտօնեաները համարեա բոլորը հայ են: Ծերակուտի անդամները 52 հոգուց բաղկացած են, և իրանց ձեռքն ունին ամեն օրէնք, իշխանութիւն, դատաւորութիւն, ոստիկանութիւն և այլն: Քաղաքի եկամուտներով պահվում են երկու երկսեռ ուսումնարաններ, որոնք «Հայկազեան դպրոց» անունն են կրում:

Տրանսիլվանիայի Հայք յառաջանալով սկսան ցրուիլ Հունգարիայի զանազան կողմերը և այս բարեբեւ երկրում մեծամեծ կալուածներ ձեռք բերին: Նիւթական ապահովութեան հետ նորա ուսման ու կրթութեան հետամուտ եղան, որով շատերը իրանց ցոյց տուած ձիրքերի փոխարէն աղնուականութեան տիրոջներ ստացան Աւստրիայի կայսրներից: Տրանսիլվանիայի և Հունգարիայի Հայք, որոնց մի մասն էլ Լեհաստանից գաղթած են, 18,000-ի չափ են համարվում: Հռոմը իւր արբանեակների ձեռքով յաջողեցաւ այս ժողովրդի մեծ մասը որսալ և կաթովիկ դարձնել, բայց և այնպէս նորա գեռ ազգութիւնից բոլորովին օտարացած չեն. ժամերկութիւնը հայերէն լեզուով է կատարվում, և քահանաները հայերէն են քարոզում:

Մոլդաւիայի գաղթականութեան մի ճիւղն էլ կազմում են Բուկովինայի Հայք, որոնց թիւը 3,000-ի է հասնում: Կաթովիկ կղերը իւր բոլոր մեքենայութիւններով հանդերձ յաջողեցաւ չդաւանափոխ անել այս գաղթա-

կամաց կամաց սկսեց բռնել թաթարերէն լեզուն, որովհետեւ նոյն ժամանակները Թաթարստանից նոր գաղթականներ եկան մեծ բազմութեամբ, որոնք բացի թաթարերէնից ուրիշ լեզու չէին խմանում: Այդ ժամանակներին է վերաբերում մեր մի քանի եկեղեցական գրքերի ու ժամանակագրութեան աղօթքների թաթարերէն թարգմանութիւնը, ինչպէս նաև նոյն լեզուով գրուած դաշնագրեր և ուրիշ դատաստանական գրուածներ, որոնք մինչև այսօր պահպանւում են Լեհաստանի գիւմններում: Բայց որովհետեւ թաթարերէնը իբրև անկատար լեզու՝ իրաւաբանական նրբութիւնները բացատրելու անընդունակ էր, հայերը Լեհաստան օրինակին հետևելով՝ լատիներէն լեզուն մտցրին իրանց դատարաններում. իսկ խօսակցական լեզուն ժողովրդի մեծ մասի համար առաջուան պէս մնաց հայերէնը խառն թաթար և լեհ բառերով:

Հայ գաղթականների վայելած արտօնութիւնների արդիւնքը շուտով երևեցաւ: Շատէ ետեւ Լեհաստանում նոր նոր գիւղեր ու քաղաքներ շինուեցան, երկրի ներքին ու արտաքին վաճառականութիւնը բարգաւաճեցաւ, և շատ հայեր քաղաքական ու գինուորական պաշտօնների մէջ ցոյց տուած մեծամեծ ծառայութիւններով պայծառացրին իրանց նոր հայրենիքը: Մինչդեռ այսպէս հալած օրէցօր յառաջագիմելու վրայ էին յանկարծ մի անիրաւ ու անխիղճ հալածանք յարուցուեցաւ նոցա դէմ, որի նպատակն էր Լեհաստանի հայ ազգաբնակչութիւնը բռնի անջատել մայրենի եկեղեցուց և հռոմի պապին հպատակեցնել: Այս ազգազործան գործին սկզբնապատճառ ու պարագլուխ եղաւ Նիկոլ Թորոսովիչ անունով

փառամոլ ու ամբարիշտ եկեղեցականը, որ 1605-ին Իվովում ծնած և երիտասարդութեան հասակում սարկաւագութեան աստիճանը ընդունած էր Կոստանդնուպօլսում:

Լեհաստանի հայոց առաջնորդները իսկզբանէ անտի Ս. Էջմիածնի աթոռից ընդունում էին իրանց ձեռնադրութիւնը և հաստատութիւնը: Այս կարգը պահպանուեցաւ մինչև Մեսրոպ եպիսկոպոսը, որ վախճանուեցաւ 1622-ին և աթոռը չորս հինգ տարի դատարկ մնաց: Այդ ժամանակները Ս. Էջմիածինը պարսկական բռնութեան ու հարկապահանջութեան տակ հեծում էր, և Մեքքիսեղէկ կաթողիկոսը մի թեթեւութիւն գտնելու յուսով՝ մտածեց դադթական հայոց օժանդակութեանը դիմել: Նա դնաց նախ Կոստանդնուպօլիս, բայց այնտեղ լաւ ընդունելութիւն չգտնելով՝ անցաւ Լեհաստան: Նիկոլ, որ վաղուց ձգտում էր Իվովի առաջնորդութիւնը ձեռք ձգել, իւր կուսակիցների միջնորդութեամբ և շատ ընծաներ տալով կաթողիկոսին, յաջողեցաւ եպիսկոպոսութեան խոստումն առնել նորանից: Զուր աշխատեցան Իվովցիք համոզել Մեքքիսեղէկին որ իւր դիտաւորութիւնից յետ կանգնի, հասկացնելով նորան Նիկոլի խռովարար ու ամբարտաւան բնավորութիւնը և անառակ կեանքը: Կաթողիկոսը ականջ չդրեց ժողովրդի ազաւանքներին ու բողոքներին, առաւ Նիկոլին ծածուկ քաղաքից դուրս տարաւ Ս. Խաչ վանքը, և այնտեղ դիշերով եպիսկոպոս ձեռնադրեց նորան (1626): Ժողովուրդը դայթակեցաւ այս արարմունքից, բայց իւր գայրովքը զսպեց, պատկառելով Մեքքիսեղէկի թողած կոնդակից, որով նզովք էր դնում Նիկոլին չհետևողների վրայ: Առժամանակ խաղաղութիւնը տիրեց, բայց պարզ

էր որ երկար տեւելու չէր. մի առիթ էր հարկաւոր միայն որ փոթորիկը բարձրանար:

Առիթը շուտով ներկայացաւ: Նիկոլի առաջնորդութեան առաջին տարիներում երկու նուիրակ հետզհետէ այցելութեամբ եկան Լեհաստան: Նիկոլ ոչ միայն սովորական յարգանքը ցոյց չտուեց նուիրակներին, այլ նոցանից մէկին, որ էր Կեսարացի Խաչատուր վարդապետը, հրապարակաւ անարգեց եկեղեցում: Վարդապետը դայրացած անիծեց Նիկոլին և եկեղեցուց դուրս եկաւ. նորա օրինակին հետեւեցաւ բոլոր ժողովուրդը, և տաճարում մնաց միայն Նիկոլ իւր մի քանի կուսակիցներէ հետ: Երբ ժամերգութիւնը վերջացաւ Իլվովի Հայոց դատարները եկեղեցու դռները փակեցին և Նիկոլին դատաստանի կանչեցին: Ամբարտաւան եպիսկոպոսը ներկայացաւ ատենի առաջ, բայց ոչ դատուելու, այլ ինքը դատաւոր կանգնեցաւ այն անձանց վրայ, որոնք աշխարհական գոլով՝ յանդգնում էին եպիսկոպոս մարդուն դատաստանի տակ ձգել. միանգամայն կաթողիկոսական նուիրակին քաղաքական իշխանութեան առաջ տմբաստանեց՝ իբրև Թուրքաց երկրից եկած լրտես: Ատենը լուծուեցաւ, և Նիկոլ այս յաղթութեամբ սիրտ առած՝ սկսեց այնուհետև կեղծաւորութիւնը ձեռք առնել. մարդիկ ուղարկեց վարդապետին և իշխաններին, որ գան հետը հաշտուին և եկեղեցու դուռը բանան: Խաչատուր վարդապետը այս հակառակութիւնից առաջ գալիք վնասները գուշակելով, կամեցաւ բանը խաղաղութեամբ վերջացնել. բայց Իլվովցիք, որոնց յայտնի էր իրանց առաջնորդի խարդախ ու նենգաւոր բնաւորութիւնը, հաւատացին նորա խօսքերին և կամք չտուին հաշտուելու:

Թշնամութիւնը քանի քնաց սաստկացաւ, և Նիկոլ տեսնելով որ իւր հակառակորդներին յաղթելու ուրիշ հնար չունի, գիմեց Եղուիտների պաշտպանութեանը, որոնք այն ժամանակ մեծ ազդեցութեան տէր էին Լեհաց երկրում. զբաւոր կերպով խօսք տուաւ նոցա որ ինքը և իւր ժողովուրդը դուրս գան Հայոց կաթողիկոսի հնազանդութիւնից և Հռոմի սլաօլի իշխանութեան տակ մտնեն: Եղուիտները ուրախացած՝ անմիջապէս առին տարան նորան Իլվովի արքեպիսկոպոսի մօտ, և ամեն բան հասկացրին: Արքեպիսկոպոսը որքան և հաւանեցաւ եղած առաջարկութեանը, խոհեմութիւն չհամարեց ուղղակի խառնուելու մի գործի մէջ, որ աւելի քաղաքական կռուի բան կրօնական խնդրի կերպարանք ունէր. ուստի եկողներին քաղաքապետի մօտ ուղարկեց: Սա պատուէր ուղարկեց Հայոց իշխաններին որ կամ եկեղեցին բանան, և կամ դատաստանի գան. բայց իշխանները ականջ չդրին նորան: Այն ժամանակ Եղուիտները գործը իրանց վրայ առին. ղինուորներով եկան եկեղեցու դռները կոտրեցին և տաճարը մէջի ստգաններովը Նիկոլին յանձնեցին:

Այնուհետև զօրացաւ Նիկոլ Եղուիտների պաշտպանութեամբը, Հայոց միւս եկեղեցիներն էլ դրաւեց, և ժողովուրդը առանց եկեղեցու մնաց: Ձեռք դրեց նոյնպէս բոլոր եկեղեցական կալուածների, տների ու խանութների վրայ, և նոցա եկամուտները գործ էր դնում իւր անխիղճ կռիւր ժողովրդի դէմ շարունակելու համար: Իլվովցիք ճարահատած՝ մի քահանայ և մի պատուաւոր աշխարհական ուղարկեցին Էջմիածին Խաչատուր վարդապետի հետ, որ ամեն բան տեղովը հասկայնեն Մով-

սէս կաթողիկոսին և նորա օգնութիւնը խնդրեն: Կաթողիկոսը ազաջանաց թղթեր գրեց Ուրբանոս Բ պապին, Լեհաց Վլադիսլաւ թագաւորին և Իլլովի արքեպիսկոպոսին, որ խղճան հայոց և առանց եկեղեցու չթողնեն նոցա: Թագաւորը, իշխանները և արքեպիսկոպոսն անգամ գլխացին անաշտական ժողովրդի վրայ, և հրամայեցին Նիկոլին որ եկեղեցիները ժողովուրդին յանձնէ. բայց յանդուգն Եղուխոնները նոցա ամենին հակառակ կանգնեցան: Թագաւորը անձամբ գնաց հայոց եկեղեցին, որ բռնութեամբ առնէ և ժողովուրդին յանձնէ. բայց Նիկոլ Եղուխոնների թելադրութեամբ՝ զգեստաւորուած և հազորութեան խորհուրդը ձեռքն առած՝ դուրս եկաւ նորա առաջ, և Վլադիսլաւ չհամարձակեցաւ ներս մտնել: Հայերը տեսնելով որ աշխարհական իշխանութիւնը անգոր գտնուեցաւ Նիկոլի դէմ, առին կաթողիկոսի թուղթը, թագաւորից ու արքեպիսկոպոսից էլ յանձնարարական նամակներ ստացան և գնացին հռոմ, որ պապից օգնութիւն գտնեն: Հասաւ ետևներիցը Նիկոլը, և հռոմի Եղուխոնների ձեռքով բանը այնպէս բերեց՝ որ պապը նորան իրաւունք տուեց և խեղճ հայերը տրտում տխուր յետ դարձան:

Երբ այսպէս ամեն կողմից անօգնական մնացին, Իլլովցիք ստիպուեցան իրանց անօրէն առաջնորդի ոտքն ընկնել, ազաչելով որ խնայէ իրանց և եկեղեցիներից մինչև իսպառ դուրկ չթողնէ: Բայց անգութ բռնաւորը նոցա բոլոր աղաչանքներին միայն մի սլատասխան էր տալիս. «Ընդունեցէ՛ք կաթողիկոսութիւնը և եկեղեցիները կը բացուին»: Յուսահատութիւնը տիրեց խեղճ ժողովրդի վրայ, էլ ինչ անելիքը չգիտէր իւր թշուառ վիճակից

աղատուելու համար: Նոր ծնած երեխաները տարիներէ հետէ անկնունք էին մնացել, հարսներն ու փեսաները անպսակ և մեռելները անթաղ. որովհետև անօրէն Նիկոլը արդելել էր ամեն եկեղեցական արարողութիւն կատարելու: Եթէ ոմանց թոյլ տար մկրտութիւն կամ պսակ անելու, և կամ մեռել թաղելու, տուգանք էր առնում և այնպէս հրաման տալիս: Ոմանք ուրիշ քաղաքներ էին գնում և այնտեղ էին մկրտում կամ պսակում իրանց դաւաններին, բայց եթէ վերստին Իլլով դառնային, ծանր տուգանքների էին ենթարկվում: Իսկ մեռելների համար ուրիշ ճար չկար. ամեն մարդ իւր ննջեցեալը վայտէ արկղի մէջ էր դնում, հալած ձիւթով պատում և դուրս տեղ տարիներով թողնում էր: Այս դառն հալածանքը քսաներեք տարի տևեց (1630—1653), և այդ միջոցում շատերը հեռացան Իլլովից ու ցրուեցան Եւրոպայի զանազան երկրները՝ Սաքսոնիա, Բաւարիա, Հոլանդիա և Մեծ-Բրիտանիա, այնպէս որ 50,000 հայերից հաղիւ 5,000 հոգի մնացին Իլլովում և շրջակայքում:

Այն ժամանակ միայն տեսաւ Նիկոլ որ իւր բռնածը թաղքով նստատակին չհասաւ. ուստի սկսաւ կեղծաւորութեամբ հաշտութիւն խօսել մնացած ժողովուրդի հետ, բայց խօսքին ականջ դնող չգտնուեցաւ: Լսեց որ Փիլիպպոս կաթողիկոսը Կոստանդնուպոլիս է եկել, մտածեց, որ ինքն էլ այնտեղ երթայ կաթողիկոսին ապաւինի, որպէս զի այս անել վիճակին մի դարման գտնուի: Փիլիպպոս կաթողիկոսը անյիշաշարութեամբ ներեց Նիկոլին իւր բոլոր արարմունքները, այն պայմանով որ

1. հայոց եկեղեցու վարդապետութիւնը դաւանի.
2. ե-

կեղեցական բոլոր ծէսերն ու արարողութիւնները անխախտ ու անփոփոխ պահէ, 3. Նիկոլի յաջորդները էջմիածնի կաթողիկոսից եպիսկոպոս ձեռնադրուին և նոցա հրամանով առաջնորդ հաստատուին. 4. Եկեղեցում բնաւ չյիշատակուի պապի անունը: Միայն Նիկոլ խնդրեց և հրաման առաւ որ ինքը պատարագի ժամանակ պապի անունը յիշէ, պատճառելով որ իւր տուած ձեռագրի դօրութեամբ Եզուրեանները կարգաւոյժ կանեն իրան, գուցէ և կեանքին էլ վնասեն: Այս յօդուածները իւր ստորագրութեամբ ու կնքով հաստատեց Նիկոլ և ներկայացրեց կաթողիկոսին, նա էլ յանձնեց Խաչկօ անունով դատաւորին որ Իլվով տանի: Սակայն Իլվովցիք, որ լաւ գիտէին Նիկոլի կեղծաւորութիւնն ու անդգամութիւնը, ամենևին հաւատ չընծայեցին նորա տուած խոստումներին, և ոչ միայն հաշտուիլ՝ այլ երեսն անգամ տեսնել չէին ուզում. կաթողիկոսի նուիրակը շատ աշխատեցաւ, մինչև որ յաջողեցաւ ժողովուրդի բարկութիւնը իջեցնել և Նիկոլին իւր հօտի հետ հաշտեցնել:

Նիկոլ յոյսը կտրելով այնուհետև իւր ժամանակի ժողովրդին կաթողիկ դարձնելու՝ մտածեց բանն այնպէս տանել, սր գոնէ նոցա որդիքը իրանց կրօնը թողնեն և ինքը իւր նպատակին հասնի. նա առաջարկեց Աղէքսանդր է պապին՝ որ Իլվովում Հռոմի ծախքով մի գլխաւոր հիմնուի, ուր հայ մանուկները կաթողիկական հօգւով կրթուին: Դպրանոցը բացուեցաւ 1664-ին, և Նիկոլ իւր բոլոր խնամքը դարձրեց պապականութեան այս սերմնարանի վրայ մինչև իւր մահուան տարին (1681): Նորան յաջորդեց Յովհաննէս Քարմատանեանց:

որ միայն երեք տարի առաջնորդութիւն արաւ, և ապա եկաւ Վարդան Յունանեան աղգուրաց կրօնաւորը՝ Պրոպագանդայի ու Նիկոլի աշակերտը: Սա իւր նախորդի տուած խոստումը մի կողմը դնելով, ինքնակամ բաժանեց Իլվովի հայ ժողովրդին էջմիածնի կաթողիկոսի հաղորդակցութիւնից և Հռոմի եկեղեցու հետ միացեալ հրատարակեց (1689)։— Այսօր Գալիցիայում 5,000-ի շափ կաթողիկ հայ կայ, որ բնակում են Լէնքէրգում և մի քանի ուրիշ քաղաքներում: Ժամերգութիւնը հայերէն լեզուով է կատարւում, բայց ոչ ժողովուրդն է հասկանում այդ լատին հնչմամբ աղաւաղեալ հայերէնը, և ոչ իսկ շատ անգամ ժամասաց քահանան:

80.

Հնդկաստանի հայ գաղթականութեան ծագումը և յառաջադիմութիւնը. — Հնդկահայոց ուսումնասիրութիւնը և մեծագործութիւնը. — Բարերար Հնդկահայք. — Հոլանդական երկրների Հայք. — Հնդկահայոց ալթմեան վիճակը:

Հնդկաստանի հայ գաղթականները Պարսկաստանի գաղթականութեան մի ճիւղն են համարւում, որոնք Աֆղանիստանի վրայով կամ Պարսկային ծոցով անցան Հնդկաստան, և դեռ Անգլիացիք այդ երկրքը ոտք կոխած չէին՝ որ նորա այլևայլ կողմերը բռնեցին իրանց առուտութիւնով: Գաղթականութեան բունը կաղմեցին մի խումբ Նոր-Ջուղայեցի վաճառականներ, որոնց թիւը աճեցաւ ուրիշ տեղերից հետզհետէ եկած և նոցա հետ խառնուած աղգակիցներով: Հնդկահայք թէև սակաւա-

Թիւ՝ (ըստ ոմանց 20,000, և ըստ այլոց միայն 10,000)՝ բայց իրանց ճարպիկութեամբ և երկրի թագաւորներից ձեռք բերած արտօնութիւնների շուտով յառաջացան և մեծ անուն հանեցին թէ՛ վաճառականութեան և թէ՛ քաղաքական ու զինուորական պաշտօնների մէջ։ այնպէս որ նոցա ազդեցութիւնը մեծ եղաւ տեղական ազգաբնակչութեան վրայ։ Հայ գաղթականների կենտրոնատեղիքն էին այն ժամանակ Սուրատ, Մադրաս, Կալկաթա, Զիշրա և Սէդապատ։

Երբ Անգլիացիք սկսան յարաբերութեան մէջ մտնել Հնդկաստանի հետ, Հայերը պատուաւոր միջնորդների դեր կատարեցին այս հոգի ազգի և տեղական իշխանների մէջ, որով հաւասարապէս պատկառելի եղան թէ՛ Անգլիացոց և թէ՛ Հնդկաց։ Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան մի հրովարտակից երևում է որ Հայք մասն ունին այդ ընկերութեան գեղծերի և նպաստների մէջ, և իբրև ազատ ազգ լիակատար արտօնութիւն ունէին Հնդկաստանի զանազան կողմերը նաւելու նոյն ընկերութեան նաւերով։ Նոյնպէս կարող էին երթեկութիւն անել անխտիր ամեն գաւառները, բնակութիւն հաստատել ուղած քաղաքներում, գնել ու վաճառել շարժական և անշարժ կալեր։ Այս հրովարտակի մէջ կարգացվում են, իմէջ այլոց, հայազգի Բենամին Նախարարի, Յեսու փոխանակ-նախարարի և երեք ուրիշ արքունի անձանց ստորագրութիւնները, որոնք հաստատում են թէ ինչ փառասիրութեան հասած էին Հայք Հնդկաց աշխարհում։

Տնտեսական ասպնդովութեան և քաղաքական փայլուն դիրքի արդիւնքն եղան Հնդկահայոց մտաւորական զարգացումը և այն հասարակային հաստատութիւնները,

որոնց փառաւոր հետքերը մինչև այսօր տեսնվում են։ Հնդկաստանում, ուր մարդկութիւնը կիսավայրենի վիճակի մէջ ընկած էր և ուր ոչ ոք չէր մտածում դատարակութեան վրայ, Հայք եղան որ ամեն ազգերից առաջ բաց արին ուսումնարաններ ու տպարաններ, հրատարակեցին գրքեր ու լրագիրներ, հիմնեցին մարդասիրական հաստատութիւններ։ Զիշրայի Հայոց եկեղեցին, որ շինուեցաւ 1695-ին, քրիստոնէական տաճարների մէջ հնագոյնն է համարվում։ Կալկաթայում, ուր միայն 70 — 80 տուն Հայք կային, մի առանձին թաղի մէջ, որ մինչև այսօր «Հայոց թաղ» է կոչվում, բարձրանում է Ջուղայեցի Խօջա Նազարէթի շինած Ս. Նազարէթ հոյակապ եկեղեցին իւր գեղեցիկ զանգակատնով, որի ճակատը երգեցիկ ժամացոյցով զարդարուած է։ Պարսպի մէջ կայ մի կրկնայարկ տուն բահանների բնակութեան համար։ Իսկ պարսպից դուրս կայ մի ուրիշ կրկնայարկ մեծ շինութիւն բազմաթիւ խանութներով, ինչպէս և մի քաղաշէն բաղանիք, որ Հայոց եկեղեցու սեպականութիւնն են։ Փոքր ինչ հեռու գտնվում է «Հայոց հիւրանոցը», որի մէջ պանդուխտ Հայերը այսօր իսկ իրաւունք ունին երեք ամսի չափ ձրի բնակելու։ Բացի սրանից, Կալկաթայում Արարատեան ընկերութեան ջանքով հիմնուեցաւ «Մարդասիրական ճեմարանը» իւր տպարանով, որի մէջ ներկայ գարու կէսերին տպվում էր «Ազգասէր» օրագիրը Մեսրոպ Թաղիադեանի խմբագրութեամբ։ Կալկաթայի հետ մրցում է Մադրասը իւր զպրոցով, տպարանով, հիւրանոցով ու հիւանդանոցով և Ս. Աստուածածնի փառաւոր եկեղեցով, որ Պետրոս Ոսկանեան հայազգին շինել տուեց ըստ աւանդութեան Թոմաս առաքեալի նա-

հատակնուած տեղը. թող ուրիշ քաղաքները, աւր հայ գաղթականներն մեծագործութեան յիշատակները դեռ կանգուն մնացած են:

Հնդկաստանի հայոց մի մեծ արժանիքն էլ այն է, որ բոլոր հայ գաղթականութիւնների մէջ ամենից առաջ նորա իրանց մասնաւոր շրջանից դուրս՝ ընդհանուր ազգային շահերի վրայ մտածեցին: Ահագին հարստութիւն դիզելով և փարթամ կեանք վարելով այն հեռաւոր օտարութեան մէջ, նորա չմոռացան մայր հայրենիքը և դանազան փորձեր արին իրանց ազգակիցներին տգիտութիւնից ազատելու համար: Սամուէլ Մուրատեան Մատրասի հայ վաճառականը մի մեծ գումար կտակեց, որի տոկոսով դիշերօթիկ վարժարան պահուի ազգի որբ ու աղքատ դաւակների համար, և վարժարանի ուսումնական և անտեսական մատակարարութիւնը Վենետիկի Միլիթարեան միւսքանութեանը յանձնեց: Մուրատեան վարժարանը բացուեցաւ նախ Խալիլայի Պատուա քաղաքում, ապա տեղափոխուեցաւ Փարիզ, ուր և մի քանի կարգ ընտիր աշակերտներ հանեց: Սամուէլ Մուրատեանի օրինակին հետեւելով, մի ուրիշ հնդկաստանցի հայ վաճառական, Եղուարդ Ռափայէլ Ղարամեան, կտակով մեծ գումար թողած է, որով իւր անուամբ Վենետիկի մէջ հիմնուեցաւ Ռափայէլեան վարժարանը՝ նոյն սլայմաններով և նոյն միաբանութեան տեսչութեան ներքոյ: 1870-ին Մուրատեան վարժարանը տարուեցաւ Վենետիկ և միաւորուեցաւ Ռափայէլեան վարժարանի հետ: Այս այնքան ցաւալի չէ, որքան այն անիրաւութիւնը, որ չքաւոր հայ պատանիները անխտիր չեն վայելում բարերարների շնորհը, այլ միայն հռոմէագաւան հայր: Ուրիշ շատ բա-

բերարներ եղած են Հնդկահայոց մէջ, որոնք կտակներ թողել են ազգային նպատակների համար. այդ կտակների ոմանց արդիւնքը ներկայումս վայելում են այլեայլ հայ հասարակութիւններ, բայց շատ կան որ անհոգաբար տակաւին անգործադրելի մնացած կամ բոլորովին մոռացութեան տրուած են:

ԺԹ. դարու սկզբին հայ գաղթականները անգլիական Հնդկաստանից տարածուեցան հոլանդական երկրները, և մասնաւորապէս Ջաւա կղզին, ուր նոյնպէս մեծ պայծառութեան հասան և այլեայլ մարդասիրական հաստատութիւններ հիմնեցին: Սոցանից այս դարու առաջին քառորդին նշանաւոր եղած է իւր անբաւ հարստութեամբը Գէորդ Մանուկեան, որի համար պատմվում է թէ երբեմն մեծամեծ գումարներ փոխ տուած է հոլանդացոց տէրութեան: Սորա ժամանակակից և երկրակից էր Յովսէփ Ամիրխան մեծ կալուածատէրն ու վաճառականը, սր 1825-ի Ջաւացոց ապստամբութեան ժամանակ մեծ ծառայութիւններ է արել հոլանդացոց:

Այսօր Հնդկահայք առաջուան յաջողութեան մէջ չեն, մասամբ որովհետեւ չկարողացան մրցել Անգլիացոց հետ, մասամբ էլ որովհետեւ ուրիշ տեղեր ցրուեցան. շատ տարի չէ որ հայ վաճառականների մի ընկերութիւն անցաւ Չինաստան և այնտեղ հաստատուեցաւ: Բայց դեռ շատ առևտրական հայ տներ կան Հնդկաստանի Բոմբայ, Կալկաթա, Մադրաս, Բատաւիա և Սինգապուր քաղաքներում, որոնք Անգլիացոց իշխանութիւնից անկախ տեղերի վաճառականութեան մեծ մասը իրանց ձեռքում պահած են:

Ե. ՀԱՅՈՅ ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍԱՅ ՀԵՏ.—ՌՈՒ-
ՍԱՍԱՆԻ ՀԱՅՔ

81.

Հայոց առաջին յարաբերութիւնները Ռուսաց հետ.—Ռուսաց արքունիքի քաղաքականութիւնը Հայոց վերաբերմամբ.— Պարսկաստանի Հայոց առևարական դաշնադրութիւնը Ռուսաց տէրութեան հետ (1659).—Պետրոս Մեծի Հայոց ցոյց տուած պաշտպանութիւնը.—Ղարաբաղի մէլիքների քաղաքական շարաբերութիւնները Պետրոս կայսեր հետ. Իսրայէլ Օրի և Մինաս վարդապետ.—Մէլիքների ներքին երկպառակութիւնները.—Ատտարինէ Բ-ի խնամքը Հայոց վրայ.—Մէլիքների հաւատարմութեան երդումը Ռուսաց տէրութեան (1787).—Աղա-Մահմատ-խանի արշաւանքը Հայաստան և Վրաստան (1795—1797).

Հայոց յարաբերութիւնները Ռուսաց հետ շատ հին ժամանակներից են սկսում, երբ որ դեռ Ռուսները իրանց երկրում ամփոփուած և այլևայլ իշխանութիւնների բաժանուած էին։ ԺԱ դարու կէսերին Աղէքսանդր Կիւսի մեծ իշխանը Լեհաց դէմ պատերազմ ունենալով, Նախուտի Հայոց օգնութեան կանչեց, կրօնի, վաճառականութեան և արհեստների ազատութիւն խոստանալով նոցա, և Հայք նորա հրաւերը ընդունեցին (1060)։ Կէս դար յետոյ արդէն հայ զաղթականների թիւը բաւական մեծ էր Կիւսում, ուր մի քարաշէն եկեղեցի էլ ունէին։ Հայերը այդ ժամանակները ոչ միայն վաճառականութեան և զինուորական գործերի մէջ անուն հանած էին, այլև արքունի ամենահմուտ բժշկներն էին։

Ռուսաց տէրութիւնը հայ ազգի նկատմամբ հետեւեալ քաղաքականութեան հետևեցաւ։ Աչքի առաջ ունե-

նալով իւր երկրի վաճառականութեան ու արուեստների բարդաւաճումը և իւր ապագայ աշխարհակալութիւնները Ասիայում, ռուս պետութիւնը անցեալ երկու դարերում պաշտպան ու բարեկամ հանդիսացաւ Հայոց։ Ռուսաց թաղաւորները մեծամեծ խոստումներ տուին Հայոց, արտօնութիւններ շնորհեցին, աստիճաններ ու պատուանշաններ բաշխեցին որպէս զի նոցա համակրութիւնը զրաւին։

Պարսկաստանի հայ վաճառականների ընկերութիւնը 1659-ին մի պատուաւոր պատուիրակութիւն ուղարկեց Ռուսաստան, որ Ալեքսէյ Միխայիլովիչ թագաւորին գոհարեղէններով զարդարուած մի ոսկի գահ ընծայ բերեց, գործ հայ արուեստագէտների, որ մինչև այժմ պահվում է և միայն մեծամեծ հանդէսների ժամանակ դուրս է բերվում։ Այս բանի վրայ մի առևտրական դաշն կնքուեցաւ Ռուսաստանի և յիշեալ ընկերութեան մէջ, որի զօրութեամբ Հնդկաստանի ու Պարսկաստանի թանկագին ապրանքները սկսան Ռուսաց երկիրը թափուիլ Պարսկային ծոցով, Սպահանի և Կասպից ծովի վրայով։ Բազմաթիւ հայ վաճառականներ եկան բնակեցան Նովոքոսոգ, Արևանդէլ, Մոսկուա և փոքր ինչ յետոյ Պետերբուրգ, և առևտրական տներ հաստատեցին յիշեալ քաղաքներում։ Նորա վաճառում էին Ռուսաստանում գոհարեղէններ և մետաքսեղէններ, անուշահոտ խոնկեր ու համեմներ. իսկ այդ երկրից դուրս էին տանում թանկագին մուշտակներ և մետաղներ։

ԺԸ դարու սկզբին Պետրոս Մեծը աւելի հեռու գնաց։ Առանձին հրովարտակով նա պատուիրեց Ծերակուտին պաշտպանել Պարսկաստանի Հայոց և ամեն մի-

Ջոյ գործ դնել նոցա Ռուսաստան քաշելու համար: Մի ուրիշ հրովարտակով, Պետրոս Ապրօ զմիւռնիացի հարուստ վաճառականի անուամբ տուած, Թուրքիայի Հայոց ճանապարհ էր բաց անում դէպի Ռուսաստան: Այնուհետև շատ հայեր Լեհաստանից, Պարսկաստանից ու Տաճկաստանից անցան Ռուսաստան և իրանց վաճառականութեամբ, արհեստներով ու երկրագործութեամբ նոյն երկիրը պայծառացրին: Սափար Վասիլեան հայազգին առաջինն եղաւ որ Պետրոսի օրով թթենիներ տնկեց Թէրէքի ափերի վրայ և նոյն տեղում առաջին մանարանը հաստատեց: Նոյնպէս յայտնի է թէ Հայր են Եղել, որ Պետրոս կայսեր յորդորանքով առաջին մետաքսի գործարանները հաստատեցին Ռուսիայում և կերպասեղէն գործել սովորեցրին Ռուսաց:

Ահա այդ ժամանակները սկսում են Ղարաբաղի մէլիքների քաղաքական յարաբերութիւնները Ռուսաց արքունիքի հետ: Ղարաբաղը ժԸ դարու սկզբին բաժանուած էր հինգ գաւառների՝ Ջրաբերդ, Գիւլիստան, Վարանդա, Խաչէն և Տիգակ կամ Դուղալս, իւրաքանչիւրը մի մի հայ մէլիքի իշխանութեան տակ: Բնակիչների թիւը 300,000 էր, որոնցից երկու մասը հայ, և մի մասը թուրք կամ պարսիկ: Օգուտ քաղելով Պարսկաստանի անկեալ վիճակից, Ղարաբաղի մէլիքները մտածեցին օտարական լուծը թօթափել և մտնել մի քրիստոնէայ տէրութեան հովանաւորութեան ներքոյ: Այս դիտաւորութեամբ նորա մի գաղտնի գեսապանութիւն ուղարկեցին Ներսիս, քրիստոնէական աշխարհի համակրութիւնն ու օժանդակութիւնը խնդրելու: Գեսապանութեան գլուխն էին Իսրայէլ Օրի անունով հնդկաստանցի

հայ և Մինաս վարդապետը, որոնք օգնութեան խոստումն առին Բաւարիայի կայսրնաւիր իշխանից և նորա յանձնարարական թղթովն ուղարկուեցան Պետերբուրգ Պետրոս Մեծի գործակցութիւնը խնդրելու համար (1706): Կայսրը այս գործի մէջ Ռուսաստանի ազդեցութեան և ապագայ աշխարհակալութիւնների դրաւականը տեսնելով, ուրախութեամբ ընդունեց եղած առաջարկութիւնը: Անմիջապէս Իսրայէլ Օրին ուղեորուեցաւ Արևելք իբրեւ գեսապան Հիւսէյն շահի մօտ, բայց իրօք Պարսկաստանի վիճակն իմանալու և Հայոց ապստամբութիւնը պատրաստելու համար: Իսկ Մինաս վարդապետը մնաց Ռուսաստան և այնտեղ բանակցութիւնները շարունակում էր Գանձասարի վանքի հետ, ուր հայ մէլիքները ժողովում էին իրանց խորհուրդների համար: Օրին դեռ Սպահան չհասած՝ մեծ խլրտում ընկաւ շահի պալատում, պարսիկ ժողովրդի և Հայոց մէջ: Այս վերջինների ուրախութեանը չափ չկար. նորա գուշակում էին արդէն Պարսից տէրութեան անկումը: Պարսիկները մոլաներից զրգուռած՝ պահանջում էին որ կայսեր գեսապանը չընդունուի. ամբոխի զայրոյթը գրգռում էին նոյնպէս եւրոպացի վաճառականները, որոնք վախենալով թէ մեծ վնասներ կը կրեն եթէ Հայոց ազդեցութիւնը զօրանայ, հաւատացնում էին թէ արդարեւ Իսրայէլ Օրին թագաւոր պիտի դառնայ, և թէ այդ ապացուցանում են նոյն իսկ նորա անուան (Israel Ori) տառերը, որոնք յետ ու առաջ դասուելով՝ կազմում են ֆրանսերէն il sera roi (նա թագաւոր կը լինի) բառերը: Օրին շահից ընդունուելուց յետոյ՝ վերադարձաւ և յայտնեց կայսեր թէ

Հայերը պատրաստ են և միայն մի նշանի են սպասում ապստամբութիւնը սկսելու համար:

Այդ միջոցում տեղի ունեցաւ Աֆղանների ապստամբութիւնը, որի հետեանքն եղաւ Հիւսէյն շահի զահնդեկեցութիւնը և Կովկասեան լեռնականների Պարսկաստան արշաւելը: Ղարաբաղը յարմար ժամանակ համարեց անկախութեան դրօշակը բարձրացնել, մանաւանդ որ Պետրոս կայսրն էլ եկել էր Դէրբէնդ: Հայ մէլիքները Վրաց Վախթանգի թագաւորի հետ միաբանած՝ 40,000 զօրքով գնացին նորան գիմաւորելու Կուր գետի ափերի վրայ. երկու միջակակից աղղերը յոյս ունէին վերջապէս հզօր կայսեր օգնականութեամբ իրանց հայրենիքը դարաւոր բռնակալութիւնից ազատել: Բայց Պետրոս Դէրբէնդը, Բաքուն և Գիլանը դրաւելուց յետոյ՝ դարձաւ իւր մայրաքաղաքը և Հայերը մենակ մնացին իրանց թշնամիների առաջ: Ռուսաց միջամտութիւնը արեւելեան դործերի մէջ սաստիկ դայրացրեց Օսմանցոյ, որոնք կայսեր յետ քաշուելուց խրախուսուած՝ ընկան պարսկական նահանգների վրայ: Մէլիքները իրանց երկրում և Գաւիթ Բէկ Հալիւթի առաջ մի քանի տարի քաջութեամբ պաշտպանուեցան նոցա դէմ, և այդ միջոցին անդադար դեպքանութիւններ էին ուղարկում Ռուսաց արքունիքից օգնութիւն խնդրելու. բայց ցանկացած օգնութիւնը չհասաւ, և Հայերը ընկճուելով՝ պարտաւորուեցան նախ Օսմանցոյ և ապա Նաղըր-շահի դերիշահնութիւնը ճանաչել: Այս աշխարհակալ թագաւորը մէլիքներին իրանց իշխանութեան մէջ հաստատեց կրկին նպատակով, նախ՝ որպէս զի իւր թագաւորութիւնը ճանաչեն և երկրորդ, որպէս զի Ռուսաց արքունիքից հեռու պահէ նոցա:

Նաղըր շահի մահից յետոյ Պարսկաստանը դարձեալ անիշխանութեան մատնուեցաւ (1747): Այդ ժամանակները Ղարաբաղի մէլիքների մէջ էլ մի մեծ գծաութիւն ընկաւ, որ երկար տարիներ տեց և աղէտալի հետեանքներ ունեցաւ Հայոց անկախութեան համար: Վարանդայի մէլիք Չահնաղարը իւր անդրանիկ եղբօրը սպանելով՝ յափշտակեց նորա իշխանութիւնը: Միւս մէլիքները այս եղեռնագործութեան վրէժի առնելու համար՝ միաբանեցան և իրանց ղէնքերը դարձրին եղբայրասպանի դէմ: Չահնաղարը միաբանեալ մէլիքների զօրութեան դէմ գնելու համար՝ բարեկամացաւ Քիւանչիրների առաջնորդ Փանահ խանի հետ, և Չուշուայ բերդն ու իւր հարազատ աղջիկը նորան կնութեան տուեց: Այսպիսով մի արիւնհեղ պատերազմ սկսուեցաւ մէկ կողմից մէլիք Չահնաղարի և Փանահ խանի, և միւս կողմից Ջրաբերդի մէլիք Աղամի և Գիլիստանի մէլիք Յովսէփի մէջ: Տասնեկու տարի անընդհատ երկու կողմի պատերազմողների երկրները ոտնակոխ եղան, մինչև որ վերջապէս Աղամ և Յովսէփ ընկճուեցան և քաշուեցան Վրաստան. Փանահ խանն էլ նոցա երկրներին տէր եղաւ: Մի քանի տարուց յետոյ՝ Աղամ և Յովսէփ Գանձակի խանի միջնորդութեամբ հաշտուեցան Փանահի հետ և նորա իշխանութիւնը ճանաչելով՝ իրանց երկրները յետ ստացան:

Այդ ժամանակները Ռուսաց զահի վրայ բարձրացաւ Կատարինէ Բ կայսրուհին (1762), որ Պետրոս Մեծի օրինակին հետեւելով՝ սկսեց ուշադրութիւն դարձնել Հայոց և Հայաստանի վրայ: Բայց այս անգամ խնդիրը այլևս Հայաստանի անկախութեան վրայ չէր, այլ Ռուսաստանի անընակ տեղերը հայ գաղթականներով շնացնելու,

մինչև որ հանդամանքները թոյլ տային քրիստոնեայ հաջ-
նահանգները մահմէտականների ձեռքից կորզել: 1779-ին,
քանի որ դեռ խրիմը Օսմանցոց տիրապետութեան ներ-
քոյ էր, 15,000 հայ կայսրուհու հրաւիրանօք գաղթե-
ցին յիշեալ թերակղզուց և երկու քաղաք հիմնեցին Ռու-
սաց հովանաւորութեան տակ, մէկը Նոր-Նախիջևան՝
Գօն գետի վրայ, միւսը Գրիգորիօսօլ՝ Բեսարաբիայի նա-
հանգում: Գաղթականները զանազան արտօնութիւններ
ստացան տէրութիւնից, ի թիւս որոց և իրանց առանձին
գատարանն ունենալու իրաւունքը: Միևնոյն ժամանակ
հայ գաղթականների թիւը օրըստօրէ աճում էր Ռու-
սաստանի ուրիշ քաղաքների մէջ: Աժտէրխանում այդ
ժամանակները կային 5,000 հայք, Ղզլարում 4,000 և
Մոզդորում 2,000, որոնք ընդհանրապէս պարապում էին
նաւաշինութեամբ Կասպից ծովի նաւարկութեան համար,
չերամալահուլութեամբ, այգեգործութեամբ և բրինձի մշա-
կութեամբ, և մեծ առուտուր ունէին Կովկասեան լեռ-
նականների համար:

Օգուտ քաղելով Պարսկաստանի ազմկալի վիճակից,
Կատարինէ կայսրուհին զօրք ուղարկեց և նորից գրաւեց
Գէրբէնդը, Բաքուն և Չամախին, որ Նապըր շահը յետ
էր առել Ռուսներից, և այսպիսով Ղարաբաղի մէլիք-
ները իրանց աչքերը վերստին դարձրին Ռուսաց պետու-
թեան վրայ: Բանակցութիւնները նոր եռանդով սկսան
Արդութեան Յովսէփ տրքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ,
որ այն ժամանակ Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդու-
թիւնն էր վարում: Ջրաբերդի մէլիք Մէջլումը (Աղամե-
որդին), Գիւլիստանի մէլիք Աբովը (Յովսէփի որդին) և
Գուլախի մէլիք Բախդամը ռուս գործակալների խոս-

տումներից յորդորուած՝ Գանձասարի Յովհաննէս կաթո-
ղիկոսի միջնորդութեամբ հաւատարմութեան երդմա-
թղթեր ուղարկեցին Ռուսաց տէրութեանը (1787): Իբ-
րահիմ, Փանահ խանի որդին, այս բանն իմանալով՝
կաթողիկոսին թունաւորել տուեց և մէլիքների երկըր-
ները քարուքանդ արաւ: Անթիւ Հայեր կատաղի խանե-
սրին զոհ եղան, ուրիշ շատերն էլ ստիպուեցան քրիս-
տոնէութիւնն ուրանալու կամ գաղթելու Գէրբէնդ, Աժ-
տէրխան, Ղզլար, Սյնախ և Թիֆլիս:

Այս միջոցում Աղա-Մահմատ-խան ներքինին Պար-
սից ներքին խռովութիւնները զսպելով՝ թագաւոր էր-
նստել Թէհրանում: 1795-ին այս ահարկու մարդը ար-
շաւեց Ղարաբաղ Իբրահիմ խանի վրայ, որ մերժել էր
նորա իշխանութիւնը ճանաչելու: Դեռ Երասխ գետը
չանցած՝ մարդիկ ուղարկեց Հայոց մէլիքներին որ զան
հպատակեն իրան, խոստանալով որ կը վերահաստատէ
նոցա իրանց վաղեմի իշխանութեան մէջ և Իբրահիմ
խանին կ'ոչնչացնէ: Մէլիքները, որոնք դեռ յոյս ունէին
քրիստոնեաների օգնութեամբ իրանց հայրենիքը մահ-
մէտականների լծից ազատել, լաւ համարեցին հաւատա-
րիմ մնալ Ռուսաց. ուստի առժամանակ միաբանեցան
իրանց ռիսերիմ թշնամի Իբրահիմ խանի հետ, և քաջու-
թեամբ պաշտպանուեցան Չուշուայ բերդի մէջ: Չահը
ժամանակ չկորցնելու համար՝ անցաւ Վրաստան հերակէ
թագաւորին պատժելու, որ իւր երկիրը Ռուսաց հովա-
նաւորութեան տակ էր դրել, թողնելով որ յետոյ իւր
վրէժն առնէ բերդականներից: Վրաց թագաւորը թեթե-
ւնդդիմութիւնից յետոյ փախաւ և Թիֆլիս մայրաքա-
ղաքը մատնեց Պարսից կատաղութեանը, որոնք երեք օր

երեք զիշեր ամեն տեսակ անօրէնութիւններ զործեցին. 16,000 տղայ ու աղջիկ, որոնցից 12,000 հայ և 4,000 վրացի գերի տարուեցան Պարսկաստան: Քիչ չետոյ Աղա-Մահմատ-խանը նոր զօրութեամբ եկաւ Չուշի բերդի վրայ, որ այս անգամ առանց ընդդիմութեան իւր դռները բաց արեց: Մինչ բանտարկեալ հայ մեծամեծները մահուան էին սպասում, ինքը ներքինի շահը զիշերով սպանուեցաւ իւր սենեկասպետի ձեռքով, և Պարսից զօրքերը քաշուեցան իրանց երկիրը (1797):

Այս անցքերի լուրը Ռուսաստան հասնելով, Պօղոս Ա կայսրը հրաման ուղարկեց Պոտեօմկին զօրաւետին Ղարաբաղը զօրքով բռնելու. մի ուրիշ բանակ էլ Վրաստանը զբաւեց: Այգսիսով Պարսից հայաստանի մի մասը թէ՛ դարու վերջին Ռուսաց ձեռքն անցաւ:

82.

Պարսից չարձակումները Ռուսաց զբաւած երկրների վրայ. Գիւլիստանի դաշնադրութիւնը (1813).—Աբաս-Միրզայի նոր արշաւանքը (1826). Շուշիի պաշարումը.—Մատթեանի չաղթութիւնները Շամքորի և Գանձակի առաջ.—Ռուսները Պարսից Հայաստանում (1827). Պասկեւիչի չաղթութիւնները.—Ռուսաց նոր չաջողութիւնները Ատրպատականում. Թուրքմէն-չալի հաշտութիւնը և Ատրպատականի Հայոց Ռուսաց երկիր գաղթելը (1828). — Ռուս-տաճկական պատերազմը (1828—1829). — Ազրիանուպոլսի հաշտութիւնը:—Տաճկահայերից դուրս եկած գաղթականութիւնը (1830):

Պարսիկները չէին կարող հեշտութեամբ մոռանալ իրանց կորցրած երկրները, որոնց Ռուսները տիրել էին առանց մի կաթիլ արիւն թափելու: Թէև Աղա-Մահմատ-

խանի յաջորդը, Ֆաթալի շահը, խաղաղասէր մարդ էր, բայց նորա երէց որդին, անձնավստահ Աբաս-Միրզան, Ռուսաց յետ մղելու յուսով՝ զէնք առաւ: Կռիւր մի քանի տարի տեկց և մեծ վնաս հասցրեց նոր զբաւած երկրների ժողովրդներին: Ռուսները թէև սակաւաթիւ էին, բայց ի վերջոյ խորտակեցին Պարսից զօրութիւնը: Այս հակառակութիւնների ժամանակ Հայերը մեծ օգնութիւններ արին իրանց նոր տէրերին, պատերազմի ժամանակ նոցա հետ հաւասար արիւն թափելով և հացի պակասութեան ժամանակ պաշար հասցնելով: Աբաս-Միրզան ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրել և Գիւլիստանի դաշնադրութեամբ Ղարաբաղը և մի քանի ուրիշ գաւառներ Ռուսաց թողնել (1813):

Բայց այս հաշտութիւնը Պարսից կողմից լոկ մի զինադադար էր: Աբաս-Միրզայի միտքն այն էր, որ իւր ոյժերը կազդուրէ և նորոգուած զօրութեամբ յարձակում գործէ թշնամիների վրայ: 1826-ի ամառը Պարսից արքայորդին 80,000 զօրքով անցաւ Երասխը և Ղարաբաղ մտնելով Չուշին պաշարեց. մի զօրաբաժին էլ ուղարկեց Գանձակի կողմերը, որ նոյն քաղաքի բերդին տիրելուց յետոյ՝ յառաջացաւ մինչև Չամքորի գետը և այնտեղ սպասեց Պարսից զլիաւոր բանակին, որ միաբան զօրութեամբ Թիֆլիսի վրայ երթան: Բայց Չուշիի պաշարումը անյաջող էր գնում: Թէև բերդի մէջ մի բուն ռուս զօրք կար միայն, որ ոչ բաւական պաշար և ոչ հրանօթներ ունէր, բայց Հայերը բերդապահ զօրքի հետ միանալով՝ քաջութեամբ պաշտպանվում էին թշնամիների դէմ. մինչև անգամ հայ կանաչ և աղջկունք պատնէշների վրայ կանգնած օգնում էին պաշարեալներին,

կռուի ժամանակ փամփուշտներ բաժանելով նոցա: Պարսից արքայորդին զանազան խոստումներով փորձեց համոզել Հայոց որ Ռուսներից բաժանուին և բերդն իրան լանձնեն. բայց Հայերը անյողողող մնացին իրանց հաւատարմութեան մէջ:

Այս միջոցին Մատաթեան հաշաղի իշխանը մի գունդ ռուս զօրքով Թիֆլիսից ուղարկուեցաւ Պարսից արշաւանքի առաջն առնելու: Համեկով Չամբոր, նա աշխպիսի ջարդ տուեց թշնամիներին, որ սարսափած փախան իրանց բոլոր ռաղմամթերքը յաղթողին թողնելով: Մատաթեան Պարսից ետեից ընկաւ, որ ժամանակ շտայ նոցա Գանձակի մօտ կանդ առնելու, ուր կարող էին իրանց պարտութեան վրէժը տեղացի Հայերից հանել: Այստեղ նա Հայերից իմացաւ որ Աբաս-Միրզան իւր զօրքի ձի մասը Չուշուայ բերդի մօտ թողնելով՝ շտապով գալիս է իւր վրայ: Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Գանձակի մօտերը. Պարսիկները, չնայելով իրանց ահազին բաղմութեանը, չարաչար յաղթուեցան և հալածուեցան, մինչև իրանց երկրի սահմանները:

Նիկողայոս կայսրը այս յաղթութիւններով չբաւականալով, պատուէր ուղարկեց Կովկասեան բանակին որ Պարսից երկիրը արշաւէ: Մատաթեան իւր ձեռքի տակ ունեցած սակաւաթիւ զօրքով և հայ կամաւորների օգնութեամբ անցաւ Ղարաբաղ և յաղթութեամբ հասաւ մինչև նոյն նահանգի գլխաւոր քաղաքը՝ Ահար: Իսկ Ռուսաց գլխաւոր բանակը Պասկևիչ զօրապետի ընդհանուր հրամանատարութեան ներքոյ պարսկական Հայաստանը մտաւ. նորան ընկերանում էր Վրաստանի Հայոց առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին, որ ձեռ-

նստած և խաշը ձեռին՝ առաջնորդում էր Հայոց կամաւորներին գնդին (1827): Հայերը Պարսից զարաւոր բռնութիւններից զղուած լինելով, գրկաբաց ընդունեցին Ռուսաց և ամեն հարկաւոր օգնութիւններն արին նոցա: Մէկ կողմից Բէնիկէնդորֆ զօրավարը իւր գումարտակով դէպի Երասխ գետը յառաջացաւ և Էջմիածնին տիրեց. իսկ միւս կողմից Պասկևիչ զօրապետը մինչև նոյն գետը առաջ գնալով՝ Նախիջևանն առաւ և Աբասապատ բերդը պաշարեց: Պարսիկները իրանց ձախորդութիւնների վրէժը Հայերից հանեցին՝ նոցա գիւղերը թալանելով ու այրելով, բնակիչներին էլ Երասխի միւս կողմը քշեցին. բայց և այնպէս շատ Հայեր ամեն վտանգ աչքերն առած՝ առաջնորդում էին Ռուսաց անձանօթ ճանապարհներով, թշնամիների բոլոր շարժումները հասցնում էին նոցա, և մինչև իսկ պատերազմի դաշտումն էին խառնվում, Պարսիկները Աբաս-Միրզայի առաջնորդութեամբ խրմբուեցան Քէվանդուղի առաջ, ուր Պասկևիչը նոր յաղթութիւն տարաւ նոցա վրայ ե նոյն բերդն էլ զօրքով գրաւեց: Ապա իւր ընթացքը շարունակելով՝ Սարդարապատ բերդին տիրեց և բանակ դրեց Երևանի առաջ, որ կարճատե պաշարումից յետոյ անձնատուր եղաւ (1 հոկտ.):

Այս յաղթութիւններից յետոյ Ռուսները անցան Ատրպատական և Մարանդ ու Թաւրիզ քաղաքներին տիրելով՝ կամեցան հաշտութիւն անել պարսից հետ: Բայց Փաթալի շահը նոցա առաջարկութիւնը մերժեց, ուստի Պասկևիչ իւր յաղթական արշաւանքը առաջ տարաւ և Որմիոյ ու Արդեբիլ բերդերին էլ տիրեց: Այն ժամանակ Պարսից թագաւորը ստիպուեցաւ Նիկողայոս կայսեր առաջարկած հաշտութեանը զիջանիլ և Թուրքմէնշայի

Փոթին, Ախալցխան և Ախալքալաքը իւր շրջակայ գիւղերով:

Այս պատերազմի, ինչպէս և պարսկական արշաւանքի ժամանակ, Հայերը մեծ համակրութիւն ցոյց տուին Ռուսաց, և այս պատճառով Օսմանցոց բարկութիւնը շարժեցին իրանց դէմ: Սոցա զայրոյթը մեծ եղաւ մանաւանդ՝ երբ ձեռք ձգեցին Յփրեմ կաթողիկոսի մի կոնդակը, որով նա յորդորում էր Կարնեցոց հարկաւոր օգնութիւններն անել քրիստոնեաներին մահմէտականների դէմ: Թէև սուլթանը նոր դաշնագրութեամբ կեանքի ու կրօնի ապահովութիւն էր խոստանում իւր քրիստոնեայ հայտաւորներին, բայց և այնպէս Կարինի առաջնորդ Կաթակետ եպիսկոպոսը Օսմանցոց վրէժխնդրութիւնից վախենալով՝ յորդորեց իւր ժողովրդին Ռուսաց զօրքի հետ միասին գաղթել Ռուսաստան: Այսպիսով 1830-ի ամառը 90,000 հայ Կարինից, Կարսից ու Բայազետից դուրս եկան և ճանապարհին մեծ նեղութիւններ կրելով՝ գնացին բնակեցան Ալէքսանդրոպոլի, Ախալցխայի և Ախալքալաքի գաւառները:

83.

Կանոնադրութիւն Ռուսահայոց եկեղեցական վարչութեան (պօլօթէնիա) (1836).—Ռուսահայոց նիւթական և մոսուորական լաւաջադիմութիւնը.—Լազարեանց տոհմը և նոցա կառուցած ձեմարանը (1816).—Ներսիսեան դպրոց (1825).—Քարձրագոյն կրթութեան արդիւնքը.—Աղջկանց ուսումնարանները.—Տպագրութիւնը և մամուլը Ռուսահայոց մէջ:

Ռուսաստանը Հայաստանի մի նշանաւոր մասին տիրելուց յետոյ, որի մէջ գտնվում էր Ս. Էջմիածնի Մայր-Աթոռը, հարկաւոր համարուեցաւ Ռուսահայոց եկեղեցական վարչութեան համար առանձին կանոններ սահմանել, որով որոշուէին Հայոց եկեղեցու իրաւունքները և նորա յարաբերութիւնները կայսերական կառավարութեան հետ: Այս մտքով Յովհաննէս Կարբեցի կաթողիկոսի օրով խմբագրուեցաւ մի կանոնադրութիւն, որ յայտնի է Պօլօթէնիա ռուս անուամբ, և կայսերական ստորագրութեամբ վաւերացուեցաւ (1836): Այս կանոնադրութեան զօրութեամբ Հայոց եկեղեցու զերագոյն տեսչութիւնը և եկեղեցական կանոնների ու ծէսերի անթերի կատարման հսկողութիւնը վերապահուած է Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսին, որ իբրեւ ընդհանրական հայրապետ Հայոց, ընտրվում է Մայր-Աթոռի տաճարում ամբողջ հայ ազգից ուղարկուած եկեղեցական և աշխարհական պատգամաւորների ձեռքով, և հաստատվում է Ռուսաց կայսեր հրովարտակով: Կաթողիկոսին աջակից է Ս. Էջմիածնի բարձրագոյն հոգևոր ատեանը կամ Սինոդը՝ ութ եկեղեցական անդամներից բաղկացած, որոնք իրանց պաշտօնի մէջ հաստատվում են կաթողիկոսի առաջարկութեամբ և կայսերական հաճութեամբ: Սինոդի

ատենապետն է Ս. Կաթողիկոսը: Բայց զուտ կրօնական գործերից և դաւանաբանական խնդիրներից, որոնց վախճանական վճիռը ընդհանրական Հայրապետին է վերապահուած, Սինոդը պարտաւորութիւն ունի՝ ա) հսկել Ռուսաստանի Հայոց բոլոր եկեղեցիների, վանքերի, գաղթոցների և ուրիշ աստուածահաճոյ հաստատութիւնների բարեկարգութեան և նոցա եկամուտների գործադրութեան վրայ: բ) հրաման տալ ցանկացող աշխարհականներին եկեղեցական կարգ կամ վանականութիւն ընդունել, և իդէպս հարկին հոգեւորականութիւնից արձակել նոցա. գ) վերահասու լինել ամուսնական կնճառոտ խնդիրներին. դ) հսկել ամուսնաւոր եկեղեցականների որբոց և այրեաց խնամատարութեան վրայ. ե) առանձին ցուցակներ պահել բոլոր եկեղեցիների, վանքերի ու դպրոցների, ամուսնաւոր և կուսակրօն եկեղեցականների, ծնած, մեռած ու պսակուած ժողովրդականների, և այսմասին տարեկան հաշիւ ներկայացնել Ներքին գործերի նախարարութեանը, որի վերատեսչութեան տակ է գրտնվում Սինոդը. զ) քննել թեմակալ առաջնորդների և Սինոդի անդամների վրայ եկած զանգատները, և եթէ յանցաւոր համարուին՝ պատժի ենթարկել նոցա, նախապէս այդ մասին կայսերական հաճութիւն առնելով: Սինոդի անդամութեան, թեմական առաջնորդութեան և նոյն իսկ կաթողիկոսութեան համար երկու երկու ընտրելիներ են ներկայացվում, որոնցից մէկը հաստատվում է կայսերական հաճութեան համեմատ: Սինոդի մէջ կայ և մի առանձին պաշտօնեայ Գրովորոր անուամբ. որի պարտաւորութիւնն է հսկել յիշեալ ատենի վարչական և դատատանական գործողութիւնների վրայ: Ռուսահայոց

վիճակները կառավարվում են թեմակալ առաջնորդներով, որոնք նոյն պաշտօնի համար առաջարկվում են Կաթողիկոսից և հաստատվում են Կայսրից: Իւրաքանչիւր թեմի մէջ կայ մի վիճակային ատեան (Գոնսիտտորիա), որի ատենապետն է թեմակալ առաջնորդը, և մի կամ աւելի հոգեւոր կառավարութիւն, որոնց նախագահներն են առաջնորդական փոխանորդները (յաջորդ): հոգեւոր կառավարութիւնները ենթարկվում են վիճակային ատեաններին, և այս վերջինները Սինոդին, որին իւրաքանչիւր տարի հաշիւ են տալիս իրանց գործողութիւնների համար:

Պարսկական և Տաճկական պատերազմների արդիւնքն այն եղաւ, որ Ռուսաստանը իւր սահմանների ընդարձակութեան հետ մի խաղաղ և աշխատասէր ժողովուրդ ձեռք բերեց, որ իւր խիտ ազգաբնակչութեամբը տէրութեան արեւելեան սահմանները ապագայ ասպատակութիւններից պիտի ապահովէր և երկրի առուտունն ու արհեստները պիտի ծաղկեցնէր: Եւ յիրաւի, Հայերը իրանց նոր կացութեան մէջ կեանքի ու ստացուածքի ապահովութիւն վայելելով, սկսան մեծ եռանդով վաճառականութեան ետեւ լինել, որով Գովկասի առուտուրը կարճ միջոցում մեծ պայծառութեան հասաւ: Նիւթական ապահովութիւնը Ռուսաստանի Հայոց միջոց տուեց կրթութեան հոգ տանելու, և այս կողմից Ռուսահայք աւելի յառաջադիմութիւն արին բան Թուրքիայի Հայերը՝ իրանց կանոնաւոր ուսումնարաններով: Տակաւին ներկայ դարու սկզբին դուրս եկան մի քանի տկանաւոր անձինք, որոնք իրանց առատաձեռնութիւնն ու ազդեցութիւնը գործըրին Ռուսահայոց մտաւոր և բարոյական կրթութիւնը

հաստատ հիման վրայ դնելու: Նախաձեռնութիւնը այս դեղեցիկ գործի մէջ պատկանում է Լազարեանց տոհմին և Ներսէս Ե կաթողիկոսին:

Լազարեանց նախնիքը բնիկ Հին-Ջուղայեցի էին, որոնք նոյն աւանի հարուստ բնակիչների հետ Զահաբասի օրով գաղթեցին Սպահան, և այնտեղ յառաջանալով մեծամեծ պաշտօնների հասան՝ իբրև փողերանոցի տեսուչ և արքունի գանձերի ոստիկան և իբրև ազգապետ Նոր-Ջուղայի հայոց: Նաղըր շահի մահից յետոյ Պարսկաստանը ներքին խռովութիւնների մատնուելով, շատ Հայեր ստիպուեցան Սպահանն ու Ջուղան թողնել և օտար երկրներ ապաւինել: Սոցա թուրքն էր և Լազար Նազարեան Լազարեանը, որ իւր ընտանիքով ու ստացուածքով անցաւ Ռուսաստան և բնակութիւն հաստատեց Մոսկվայում: Զուտով նա այս քաղաքի շրջակայքում մի մետաքսի գործարան հիմնեց, որ կարճ միջոցում այնպիսի կատարելութեան հասաւ, որ նորանից դուրս եկած կերպասեղէնները սկսան գործածուիլ կայսերական պալատի դահլիճները զարդարելու, միանգամայն և ընծայ էին ուղարկվում եւրոպական արքունիքներին: Այս և ուրիշ ծառայութիւնների փոխարէն՝ Լազար Լազարեանը ազնուականութեան հրովարտակ ընդունեց Կատարինէ Բ կայսրուհուց: Որդիքը հօր շաւղովը ընթանալով տէրութեան մատուցած ծառայութիւնների հետ չզլացան ձեռքերից եկած օգնութիւնն անել գանազան հայ հասարակութիւններին և իրանց հարստութիւնից մասն ու բաժին հանել ազգային հաստատութիւնների համար: Նոցա միջնորդութեամբ գանազան առանձնաշնորհութիւններ ստացան Աթաբեկսանի, Դղլարի, Մոզդուկի, Գրիգորիօպօլի

և Նոր-Նախիջևանի Հայերը. նոցա ծախքով շինուեցան Մոսկուայի ու Պետերբուրգի հայ եկեղեցիները և հաստատուն եկամուտներով ապահովուեցան. վերջապէս նոցա առատաձեռնութեան արդիւնքն եղաւ Մոսկվայի Լազարեան ձեմարանը արեւելեան լեզուաց, որ 1818-ցն հիմնեց արժանայիշատակ Յովակիմ Լազարեանը՝ բանիբուն ուսուցիչներ, ուսեալ եկեղեցականներ և ընդհանրապէս բարեկիրթ քաղաքացիներ պատրաստելու նպատակով:

Գրեթէ նոյն ժամանակները և նոյն նպատակով հիմնուեցաւ Թիֆլիսում Ներսիսեան դպրոցը Վրաստանի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսի աշխատութեամբ և քաղաքի հայ բնակիչների օժանդակութեամբ (1825): Ներսէս իւր հաստատութեան համար բերել տուեց Փարիզից Զահան Զրպետ անունով գիտնականին՝ իբրև դասաւից Զահան Զրպետ անունով գիտնականին՝ իբրև դասատու հայկաբանութեան, և Մոսկվայի Լազարեան ձեմատու հայկաբանութեան, և Մոսկվայի Լազարեան ձեմատու հայկաբանութեան Յարութիւն վարդապետին՝ իբրև ուսուցիչ կրօնագիտութեան: Ուսումնարանի համբաւի հետ կարճ միջոցում աշակերտների թիւը աւելացաւ և մինչև 400-ի հասաւ, բոլորն էլ ձրիավարժ և երթեկ, մի մասն էլ յատկապէս քահանաների որդիքը՝ գիշերօթիկ: Ընդհանրապէս Լազարեան ձեմարանը, Ներսիսեան դպրոցը, որոնց հետ պէտք է միացնել և Աթաբեկսանի Աղապապեան ուսումնարանը, եղան այն սերմտէրիսանի Աղապապեան ուսումնարանը, եղան այն սերմնարանները, որոնցից դուրս եկան Ռուսահայոց առաջին բանիբուն ուսուցիչները և եկեղեցու արժանաւոր պաշտօնեաները: Այս կողմից մեծ եղաւ և է տակաւին Ներսիսեան դպրոցի արդիւնքը. չկայ համարեա մի գաւառական կամ գիւղական ուսումնարան, որի ուսուցիչները յիշեալ դպրոցին աշակերտած չլինին. նոյն դպրոցից

դուրս եկած են նաև Վրաստանի հայ եկեղեցականները մեծ մասը:

Ներսիսեան դպրոցի օրինակով և ազդեցութեամբ կարգաւորուեցան և միւս թեմական դպրանոցները և հետզհետէ նորանոր դպրոցներ և տարրական ուսումնարաններ բացուեցան, որոնց թիւը օր աւելը բազմանալու վրայ է. այնպէս որ ներկայումս Կովկասեան երկրի ազգութիւնների մէջ կրթութիւնը ամենից աւելի Հայոց մէջ է տարածուած: Զբաւականանալով ազգային կամ պետական միջնակարգ ուսումնարանների մէջ ստացած կրթութեամբ, շատ երիտասարդներ գլխում են Ռուսաստանի կամ Եւրոպայի գանազան համալսարանները բարձրագոյն ուսում առնելու, որոնցից վերադառնալով քաղաքական և գինուորական պաշտօնների մէջ են մտնում, կամ աղատական արուեստների են ծառայում. Կովկասի ամենալաւ բժիշկները, փաստաբանները, արուեստագէտները Հայեր են:

Տղայոց ուսումնարանների հետ Ռուսահայք վերջին ժամանակներս սկսան առանձին խնամք տանել աղջկանց դաստիարակութեան վրայ: Թիֆլիսը, որ Ռուսահայոց մտաւոր կեանքի կենտրոնն է, ունի մի քանի աղջկանց ուսումնարաններ, որոնք իրանց յառաջադիմութեամբ մըրցում են տղայոց ուսումնարանների հետ: Նշանաւոր են մանաւանդ Գայիանեան և Մարիամեան (Յովնանեան) ուսումնարանները, որոնցից յաջողակ վարժուհիներ են դուրս գալիս դաւառական ուսումնարանների համար:

Ռուսահայոց կրթութեանը ոչ սլակաս նպաստեց տըպագրութիւնը ընդհանրապէս և պարբերական մամուլը մասնաւորապէս: Զանազան քաղաքներում այլեայլ ժա-

մանակ հայ տպարաններ հիմնուեցան, ինչպէս Պետերբուրգ, Մոսկովա, Աթտերխան, Նոր-Նախիջևան, Թիֆլիս, Թէոդոսիա, Երեան, Ս. Էջմիածին և այլն. այս տպարաններից դուրս եկած գրքերը մեծ մասամբ կրթութեան վերաբերեալ աշխատութիւններ են և մասնաւորապէս դասական գրքեր: Վերջին ժամանակներում առանձին ուշադրութիւն են դարձնում ժողովրդական ընթերցանութեան վերաբերեալ գրքերի վերայ: 1880-ին Թիֆլիսում կազմուեցաւ մի ընկերութիւն գանազան ինքնուրոյն և թարգմանական գրքեր հրատարակելու և թեթիս գնով ժողովրդի մէջ տարածելու համար:

Ռուսահայոց մէջ առաջին հայ լրագիրն եղաւ Կովկասի շաբաթաթերթը (գրաբար լեզուով), որ սկսաւ հրատարակուիլ Թիֆլիսում 1846-ին՝ Տ. Գաբր. Պատկանեան քահանայի խմբագրութեամբ: Երկու տարի տևելուց յետոյ, Կովկասը դադարեցաւ. նորա շարունակութիւնն եղաւ Արարատ թերթը (1850), աշխարհաբար լեզուով խմբագրուած, որ միայն մի տարի գոյութիւն ունեցաւ: 1858-ին միաժամանակ սկսան հրատարակուիլ Մեղու Հայաստանի շաբաթաթերթը Թիֆլիսում՝ Տ. Ստեփ. Մանգինեան քահանայի խմբագրութեամբ, Ճռաքաղ բանասիրական-կրօնական ամսաթերթը Մոսկովայում՝ Մսեր մագիստրոս Մսերեանի խմբագրութեամբ, և Մասեաց Աղաւնի պատկերադարձ ամսագիրը, որ Փարիզից փոխադրեց Թէոդոսիա Այվազեան Գաբր. եպիսկոպոսը: 1858-ին սկսաւ հրատարակուիլ Մոսկուայում Հիւսիսափայլ ամսագիրը՝ Ստ. Նաղարեանցի խմբագրութեամբ և Միր. Նալբանդեանցի ղլխաւոր աշխատակցութեամբ: Հիւսիսափայլը իւր ժամանակի համար նշանաւոր երևոյթ էր, և մեծ ազդեցու-

Թիւն գործեց ընթերցող հասարակութեան վրայ իւր
ծանրակշիռ յօգուածներով, որոնք ընդհանրապէս ազգի
բարոյական և մտաւորական կրթութեան են վերաբերում.
սակայն որովհետեւ խմբագիրը հայաբնակ կենտրոնից հե-
ռու էր ապրում, նորա խորհրդածութիւնները յաճախ վե-
րացական են և անմիջական գործադրութիւն չէին կա-
րող ունենալ: Այս կողմից աւելի համեստ՝ բայց և աւե-
լի կենդանի թերթ էր ԿՈՒՆԻԿ ՀԱՅՈՅ աշխարհի
ամսագիրը, որ 1860-ին սկսաւ հրատարակուիլ Թիֆլի-
սում Մ. Աղաբէգեանի խմբագրութեամբ: Նորագոյն հրա-
տարակութիւնները մէջ նշանաւոր տեղ են բռնում Մը-
շակ լրագիրը Դր. Արծրունու խմբագրութեամբ (1872—
1883), որ առանձին զարկ տուեց լրագրական գործին:
Ռուսահայոց մէջ, և Փորձ ամսագիրը՝ Աբգ. Յովհաննի-
սեանի խմբագրութեամբ (1876—1881), յայտնի իւր
ճոխ բովանդակութեամբ և եւրոպական ընտիր հեղինակ-
ների թարգմանութեամբ: Դպրոցական գործին նպաս-
տելու յատուկ նպատակ ունեցած են վերջին տարի-
ներս հրատարակուած Դպրոց՝ Մանկավարժական
թերթ և Վարժարան: Այս բոլոր հրատարակութիւն-
ները աւելի կամ նուազ գոյութիւն ունենալուց յետոյ
զաւարած են: Ներկայումս Ռուսահայոց մէջ հրատարակ-
վում են Նոր-Դար և Մեղու Հայաստանի լրագիր-
ները: Արձագանք շարաթաթերթը, Արարատ ամ-
սագիրը և Աղբիւր ու Մանկավարժանոց կրթական
թերթերը:

Խնչպէս Թիւրքիայի՝ այսպէս և Ռուսաստանի Հա-
յոց մէջ դպրոցը և լրագրութիւնը նպաստեցին և նպաս-
տում են երկու կողմի գրական լեզուների մշակութեանը:

որոնք այն աստիճանի կատարելութեան հասած են, որ
ընդունակ են յաջողութեամբ բացատրելու եւրոպական
գրականութեան ամենանշանաւոր արդիւնքները:

2. ԹՈՒՐԿԻՍՏԻ ՀԱՅՔ

84.

Թուրքիայի Հայոց վիճակը անցեալ երեք դարերում—կոստան—
դնուպօլսի պատրիարքութեան հաստատութիւնը (1461):—Ա-
միրաները և նոցա նշանակութիւնը.—Պատրիարքների գոր-
ծած զեղծումները աթոռակալութեան համար—Յովհաննէս Կո-
լոտ պատրիարք (1715—1741):

Օսմանցիք Մեծ Հայքի մեծագոյն մասը և ամբողջ
Փոքր-Հայքն ու Կիլիկիան նուաճելով, իրանց իշխանու-
թիւնը տարածեցին հայ ազգի մեծամասնութեան վրայ.
որի թիւն երկու ու կէս միլիոնի է հասնում: Թէև իս-
կզբանէ անտի Հայերը միւս քրիստոնեայ հպատակներէ
հաւասար՝ վայելում էին իրանց կրօնական-ազգային ար-
տօնութիւնները, բայց և այնպէս քաղաքական իրաւունք-
ների կողմից շատ էին տարբերվում տիրապետող մահ-
մետական տարրից, որ անարգական աչքով էր նայում
նոցա վրայ՝ իբրև անհաւատների (զեալուր) ու ստրուկ-
ների վրայ: Հայք մինչև անգամ հագուստով պարտաւոր
էին զանազանուիլ բոլոր Օսմանցիներից և ոչ միայն զէնք
կրելու իրաւունք չունէին, այլև ստիպուած էին որոշեալ
գոյնի ու ձևի զգեստներ հագնել, և ով որ այս կանոնից
չեղվում էր, տուգանքի և նոյն իսկ մահուան էր ենթարկ-
վում: Հարկերը սովորական կերպով չէին հաւաքվում:

այլ կապալով էին տրվում այն մենավաճառներին՝ որոնք խոստանում էին աւելի վճարել տէրութեան պաշտօնեաներին, որով ժողովուրդը չափից աւելի կեղեքվում էր։ Մի ուրիշ կորստաբեր սովորութեամբ՝ սուլթանի ամեն մի հպատակ իւր վեհապետի ստրուկն ու ծառան էր համարվում, և ոչ միայն ինքը, այլ և իւր գերդաստանը և բոլոր ստացուածքը նորան էր պատկանում. ուստի ոչ որ ապահով չէր իւր կեանքի ու սեպհականութեան համար։ Այս դաժան օրէնքի գլխաւոր դոհերը հայերն էին լինում. քաւական էր որ մի հայ քիչ շատ հարստութեան տէր լինէր, Թուրքերը անմիջապէս դանազան մեղադրանքներ էին բարդում նորա վրայ, արսորում կամ մահուան էին դատապարտում և նորա կայքը արքունիք գրաւում։ Ոչ պակաս աղէտաբեր էր մանկաժողովի սովորութիւնը, որով ամենայն տարի հարիւրաւոր քրիտոնեայ մանուկներ խլվում էին ծնողաց գրկից և մահմեդականութեան մէջ մեծանալով՝ են ի չ են ի ասած գորքն էին կազմում։ Որովհետեւ գլխուորական ծառայութիւնը և քաղաքական պաշտօնավարութիւնը մահմէտականներին էին յատկացրած, հայերը իրանց բոլոր գործունէութիւնը դարձրին երկրագործութեան, անասնաբուծութեան, վաճառականութեան և արուեստագիտութեան վրայ, և այս ճիւղերի՝ մանաւանդ վերջին երկուսի մէջ Օսմանեան տէրութեան բոլոր հպատակներից ամենից յաջողակն ու ճարտարն եղան. այնպէս որ ասիական ծաճկաստանի առուտուրը և արուեստը գրեթէ ամբողջապէս դրաւած են և մինչև այսօր իրանց ձեռքը պահած են։ Գաւառներից հայերը կամաց կամաց սկսան մայրաքաղաք գլխել, և այնտեղ էլ դրամական բոլոր գործերը և արուեստագի-

տութեան դանազան ճիւղերը իրանց ձեռքն առին. Կոստանդնուպօլսի ամենից վարպետ ոսկերիչները, ակնագործները, որմնադիրները, քանդակագործները, մեքենագործները գրեթէ բոլորն էլ հայք են եղած և մինչև այսօր էլ նոյն համբաւը պահած են։

Սուլթան Մէհմէտ Բ իր գահը Կոստանդնուպօլսում հաստատելուց յետոյ, Բրուսայի առաջնորդ Յովակիմ եպիսկոպոսին իւր խոստման համեմատ՝ Կոստանդնուպօլսի պատրիարք անուանեց և Օսմանեան տէրութեան հպատակ հայոց հոգեւոր և աշխարհական գլուխ կարգեց (1461)։ Այսպիսով Կոստանդնուպօլիսը հայոց բարոյական կեանքի կետրոնը դարձաւ, ուր հայք սկսան դանազան տեղերից գաղթել և հաստատուն բնակութիւն դնել։ Հետզհետէ նոցա թիւը այնքան աճեցաւ, որ այժմ 250,000 հայ է համարվում այնտեղ, չհաշուելով այն ժամանակաւոր պանդուխտները, որոնք հայաստանի ամեն կողմերից գլխում են մայրաքաղաքը բեռնակրութեամբ ապրուստ ճարելու համար։

Թուրքիայի հայոց Վարչութեան գլուխը Պատրիարքն է, որ մինչև ներկայ դարու կէսերը բոլոր ազգային գործերը տնօրինում էր մի քանի աշխարհական մեծամեծների կամ ամիրանների մասնակցութեամբ։ Ամիրա կոչվում էին այն հարուստ հայերը, որոնք մեծ մասամբ գաւառներից մայրաքաղաք եկած և այնտեղ յառաջանալով՝ կառավարիչ փաշաների սեպանաւոր (սարաֆ) ու ծախսարար էին դառնում։ Բարձրատիրճան սպաշտօնեաների հովանաւորութիւնը վայելելով, նորա միջոց էին ունենում իրանց կամքը առաջ տանելու ազգային գործերի մէջ, և որքան մեծ գիրք ունենար մի փաշայ, այնքան

մեծ էր լինում և նորան ծառայող ամիրայի ազդեցութիւնը, որ կարող էր երբեմն պատրիարք փոխել կամ ուղած անձին պատրիարք նստեցնել: Բայց այս ազդեցութիւնը երկար չէր տևում, երբ փաշան պաշտօնից արտաքսվում և պատժի էր ենթարկվում, նորա հետ պատժվում էր և սեղանաւոր ամիրան՝ արսորուելով, ստացուածքից և երբեմն նաև կեանքից զրկուելով: Եղած են և այնպիսի ամիրաներ, որոնք իրանց անձնական արժանիքներով և տէրութեան մատուցած ծառայութիւններով մեծամեծ պաշտօնների հասան, և այդ պաշտօնները երկար ժամանակ վարեցին ժառանգաբար. այսպէս՝ Տատեան գերդաստանը իւր ձեռքին ունէր արքունի վառօդապետութիւնը, Տիւղեան գերդաստանը արքունի դրամահատութիւնը, Պալեան գերդաստանը արքունի ճարտարապետութիւնը, և այլն: Սորա իրանց առատաձեռնութեամբ և մարդասիրական գործերով ազգի ընդհանուր յարգանքն ու սէրը վայելած են:

Պատրիարքների մէջ էլ՝ նորա որոնք բարեմիտ ու խաղաղասէր էին, հայրաբար խնամում էին ազգին և իրանց ազդեցութիւնը գործ էին դնում զանազան վրտանդներից ազատ պահելու ժողովրդին այնպիսի ժամանակներում՝ երբ ամեն բան կառավարիչների հաճոյքից էր կախուած: Բայց եղան և այնպիսի եկեղեցականներ, որոնք իրանց անվայել ընթացքով այս նուիրական պաշտօնին անարժան գտնուեցան: Սովորութիւն կար որ պատրիարքները իրանց հաստատութեան փոխարէն մի տուրք հատուցանէին տէրութեան զանձարանին: Այս բանից օգուտ քաղելով իշխանութեան հետամուտ եկեղեցականներ աշխատում էին դրամի զօրութեամբ

միմեանց ձեռքից պատրիարքութիւնը յափշտակել. որով յաճախ պատրիարքական աթոռը պաշտօնեաների շահասիրութեան և փառամոլ անձանց զահասիրութեան խաղաղիկ էր դառնում: Ով որ պատրիարք էր նստում, շտապում էր զանազան աններելի միջոցներով իւր վատնած դրամները ժողովրդից հանելու, լաւ գիտենալով որ երկար ժամանակ մնալու չէ իւր պաշտօնում. որովհետեւ զրտնվում էր միշտ մէկը որ նորանից աւելի էր տալիս և տեղը բռնում էր: Այս ցաւալի դէպքերը աւելի յաճախ սկսան կրկնուիլ ժէ դարու վերջին կէսից, երբ սուլթանները և եպարքոսները (մեծ վէզիր) յաճախ Կոստանդնուպօլսից բացակայ էին լինում. և մայրաքաղաքը եպարքոսի տեղակալով էր կառավարվում. այնպէս որ յիսուն տարուան միջոցում (1650 — 1700) երեսուն և վեց պատրիարք հետզհետէ միմեանց յաջորդեցին, և նոցանից ոմանք մի քանի անգամ պաշտօնանկ եղան և դարձեալ իրանց տեղերը հաստատուեցան:

Այս զեղծումներին վերջ տրուեցաւ երբ պատրիարքական աթոռի վրայ նստեցաւ Յովհաննէս Բաղիշեցին՝ մականուանեալ Կոլոտ, որ 26 տարի ամենայն խոհեմութեամբ հովուեց իւր խնամքին յանձնուած հօտը և զանազան բարեկարգութիւններ մտցրեց պատրիարքարանի և ազգային վարչութեան մէջ (1715—1741): Յովհաննէս Կոլոտի առաջին գործն եղաւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, որ իւր նախորդներից մէկը Կոստանդնուպօլսի պատրիարքութեան հետ էր միացրել, բաժանել և իւր ընկեր՝ Ս. Կարապետի միաբան Գրիգոր վարդապետին Երուսաղէմի պատրիարք կարգել տալ: Այս երկու արժանաւոր հովիւները ձեռք ձեռքի տուած գործելով, ամենից առաջ աշխատեցան Ս. Երուսաղէմի վանքը իւր

ծանր պարտքերից տղատել. և այս բանի համար Գրիգոր պատրիարքը ութ տարի չղթայ կրեց իւր վզին, որով և ձղթայակիր ասուեցաւ: Միևնոյն ժամանակ մեծ նեղութեամբ տէրութիւնից իրաւունք առին Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարի Հայոց բաժինը նորոգելու: Վանքը պարտքից աղատելուց յետոյ, Գրիգոր պատրիարքը նոր կալուածներ ձեռք բերեց և մի քանի շինութիւններ էլ արեց, որոնց մէջ նշանաւոր է Ս. Յակոբայ տաճարի նորոգութիւնը: Նոյնպէս և Յովհաննէս պատրիարքը բաղմածախ շինութիւններ արեց Կոստանդնուպօլստմ. Միջագիւղի, Խիսկիւտարի, Սամաթիայի, Պալատի և Ղալաթիայի թաղական եկեղեցիները, որ հնութիւնից կամ հրգեհից քայքայվել էին, որը նորոգեց, որն էլ հիմքից շինեց: Այս շինութիւնները գլուխ տանելու դժուարութիւնը հասկանալու համար, պէտք է մտաբերել որ ամեն մի նոր եկեղեցի շինելու կամ քանդուածը նորոգելու համար՝ մեծ տուրք էր տրվում տէրութեանը:

85.

Վաթուկիութեան սկզբնաւորութիւնը Տաճկահայոց մէջ— Փորձ հռոմէական Հայոց ազգային եկեղեցու գիրկը դարձնելու (1820). — Հռոմէական Հայոց ջանքը առանձին ազգապետ ունենալու (1827). Հռոմէադաւանների աքսորը (1827—28). — Վաթուկիութեան հաստատութիւնը (1830). — Յարութիւն Պէզճեան և իւր գործերը (1771—1834):

Հռոմը իւր արքանեակների ձեռքով շատ վաղ ժամանակներից սկսել էր հետամուտ լինել Թիւրքիայի Հայոց իւր կողմը որսալու: Օգուտ քաղելով պատրիարքների աթոռակալութեան կռիւներից, զանազան կարգերի լատին կրօնաւորներ, և մասնաւորապէս Եզուիտները իրանց բանասարկութիւնների շնորհով յաջողեցան երկաւառակութեան որոմը սերմանել ազգի մէջ: Եզուիտները արդէն 1668-ին մի առաքելութիւն էին հաստատել Կարինում, որ երկու ճիւղի էր բաժանվում. առաջինը կոչվում էր Ս. Գրիգոր, և գործում էր Դերջան, Հասան-Գալէ, Կարս, Բայազիդ քաղաքներում իրանց գիւղերով. իսկ երկրորդը Ս. Իգնատիոս անունով, բովանդակում էր Սպեր, Բաբերդ, Տրապիզոն և Գիւմիւշխանէ քաղաքները շրջակայ գիւղերով: Փոքրաւփոքր կազմուեցաւ մի կաթուղիկ հայ հասարակութիւն, որի անդամները սկսան խորշիլ հոգեւոր հաղորդակցութիւն ունենալու իրանց ազգակիցների հետ, և միայն մկրտութիւնը, պսակն ու թաղումը ընդունում էին Հայոց եկեղեցիներից: Պատրիարքներից ոմանք փորձեցին քաղցրութեամբ կանգնեցնել այս շարժումը, ուրիշները խիստ միջոցներ գործ դրին. բայց թէ առաջինների ներողամտութիւնը, և թէ վերջինների

խստութիւնները անգոր եղան կրօնական պառակտման առաջն առնելու: Կաթողիկ կղերը փրանսիական դեսպանի պաշտպանութիւնը վայելելով, սկսաւ աւելի համարձակ գործել. և որովհետեւ Օսմանեան տէրութիւնը չէր կամենում հայ կաթողիկոսների առանձին դաւանութիւն ճանաչել, որ չլինի թէ նոցա պատճառով եւրոպական տէրութիւնները իրաւունք ստանան իւր ներքին գործերի մէջ խառնուելու, այս պատճառով Պապը բաւականացաւ առժամանակ նորադարձների համար մի հայ եպիսկոպոս առաջնորդ նշանակել Կոստանդնուպօլսի լատին նուիրակի իրաւասութեան տակ (1758):

Մինչդեռ այսպէս պապականների ցանած սերմերը օրէցօր աճում էին, գտնուեցան մի քանի բարեմիտ անձինք երկու կողմի ազգայինների մէջ, որոնք այս կրօնական բաժանման վնասները նկատելով՝ մտածեցին մի հրնարք գտնել միութեան: Այս փորձն եղաւ ներկայ դարու առաջին քառորդին, Ադրիանուպօլսեցի Պօղոս պատրիարքի օրով: Բայց որովհետեւ խնդիրը փափուկ էր և հարկաւոր զգուշութիւններով առաջ չտարուեցաւ, ուստի ոչ միայն ցանկացած արդիւնքը չունեցաւ, այլև մեծամեծ շարիքների պատճառ եղաւ, մանաւանդ երբ տէրութեան քաղաքականութիւնն էլ գործի մէջ խառնուեցաւ:

Երբ 1819-ին հռոմէադաւան Տիւղեան գերդաստանը փողերանոցի գործակալութիւնից զրկուելով խիստ պատիժների ենթարկուեցաւ, ստացուածքներն էլ արքունիք գրաւուեցան, նոցա տների մէջ դանդաղ պատարագամատոյց սեղանները և եկեղեցական զարդերը Օսմանեան տէրութեան ուշադրութիւնը հրաւիրեցին հռոմէական Հայոց խնդրի վրայ: Անմիջապէս առաջարկուեցաւ

պատրիարքին, որ այս բաժանման առաջն առնէ. որովհետեւ տէրութիւնը հայ ազգը իբրի մէկ մարմին է ճանաչում, և պատրիարքը բովանդակ ազգի համար պատասխանատու է Բ. Գրան առաջ: Պօղոս պատրիարքը խորհուրդ անելով Հայոց մեծամեծների հետ, որոնց մէջ նշանաւոր էին Գրիգոր Պալեան և Յարութիւն Պէղճեան՝ փողերանոցի նոր տեսուչը, հռոմէական Հայոց մեծերին ու արհեստաւորներին պատրիարքարան հրաւիրեց և արքունի հրամանը յայտնեց նոցա: Գործը սիրով և խաղաղութեամբ վերջացնելու համար՝ որոշուեցաւ որ երկու կողմի գիտնականները միասին գան և վիճելի խնդիրները քննելով ընդհանուր համաձայնութիւն կայացնեն: Ժողովը գումարուեցաւ Հ. Ստեփանոս Ազեբեան եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, իւր նիստերն ունենալով երբեմն Պալեանի և երբեմն Պէղճեանի տանը (1820 յունուար): Վիճաբանութիւնները երեք ամիս տեւելոց յետոյ՝ վերջապէս երկու կողմն էլ փոխադարձ զիջումներով համաձայնութեան եկան, և վիճելի կէտերը զրի առնելով պատրիարքին ներկայացրին: Պօղոս պատրիարքը շտապեց ընդհանուր ժողով գումարել Մայր եկեղեցում, ուր կարգաց երկու կողմի գիտնականների ստորագրած թուղթը, լուսաբանութեան կարօտ տեղերը բացատրեց և առաջարկեց որ բոլոր ներկայ եղողները իրանց ստորագրութեամբ նոյն թուղթը վաւերացնեն: Թուղթը ոտորագրուեցաւ և ժողովրդականների որոշմամբ տպագրուեցաւ «Հրաւէր Սիրոյ» անունով:

Այսպիսով միութիւնը ըստ երեւութին կատարուեցաւ, և կնքուեցաւ փառաւոր խնջոյքներով, ուր հայ մեծամեծները միաբանող վարդապետներին պատուասիրելով՝ թան-

կազմին զգեստներ ընծայեցին նոցա: Սակայն հայ ժողովրդի մէջ մի խոսք տօգոհութիւն կար կատարուած իրողութեան դէմ. շատերը Կոստանդնուպօլսի պատրիարքին անձեռնհաս էին համարում այսպիսի մի կրօնական խնդրի ձեռնամուխ լինելու, որ միայն Էնդհանրական Հայրապետի նախագահութեամբ և եկեղեցական համագումար ժողովով կարող էր լուծուիլ: Նոյնպէս և միաբանող մասի մէջ տօգոհութեան նշաններ էին երևում: Ոմանք, ինչպէս էին Վենետիկի Միսիթարեան վարդապետները, աւելի համամիտ էին միութեան և իրանց հետ ունէին հռոմէական Հայոց դարգացած մասը: Բայց կային շատերը, որոնց սրտովը չէր ամենին միաբանութիւնը, այսպէս էին Կոլէջցի, Լիբանանցի և Վեննացի վարդապետները, որոնք իրանց կողմն ունէին Գաղատացի մոլեռանդ ժողովրդին: Մտքերը այս տրամադրութեան մէջ էին, երբ 1820-ի յուլիսի 12-ին Պօղոս պատրիարքը խոստացուած դիջման համեմատ՝ վերջին օծման իւզն օրհնեց և եկեղեցիներն ուղարկեց ցանկացող հիւանդներին օծելու համար: Մի գաղատացի հռոմէական, Կուլչիանտի լատին կարգաւորի թեկադրութեամբ, Լուսաւորչական հայի կերպարանքը մտած՝ իջաւ շուկայ, և հրաւէր Սիրոյ տետրը ձեռքին, որի ճակատին Լուսաւորչի պատկերի վրայ Պապի պատկերն էր կայրած, սկսաւ Կեսարացի կօշկակարների սենեակները մտնել ելլել, և զրդուել նոցա պատրիարքի դէմ: Հետեւեալ օրը, որ կիրակի էր, խուռն բաղմութիւն ժողովրդեան հաւաքուեցաւ Մայր եկեղեցին, և ամեն կողմից միաբերան սկսան կանչել որ պատրիարքը գայ և իրանց կասկածները փարատէ: Զուր բարձրաստիճան եկեղեցականներ պատրիարքի կողմից եկան ժո-

ղովրդին հանդարտեցնելու. խօսք լսող չեղաւ: Բազմութիւնը կատաղաբար յարձակուեցաւ պատրիարքարանի վրայ, դռները խորտակեց ու ներս թափեցաւ. բայց մարդ չգտնուեցաւ այնտեղ, որովհետեւ Պօղոս պատրիարքը ամբօխի վրէժխնդրութիւնից ազատուելու համար՝ պատահանից փախել և մօտակայ տաճկի տունն էր ապաւինել: Ժողովուրդը չցրուեցաւ, մինչև որ զօրքն եկաւ և խռովութեան պարագլուխներին կալանաւորեց: Բանտարկուեցան և ուրիշ շատ անձինք, որոնցից ոմանք բոլորովին անմեղ էին, և իրանց յանցանքների համեմատ զանազան պատիժների ենթարկուեցան, ոմանք հրապարակաւ զրկաւորուեցան կամ կախուեցան, այլք արքորուեցան զանազան կղզիներ: Արքորուածների թվումն էր Յարութիւն Պէղճեան, իբրեւ պատրիարքի գործերին ձեռնամուխ եղող անձ:

Սակայն Պէղճեանի արտօրը երկար չտևեց. մի տարի շանցած նա վերադարձաւ և փողերանոցի տեսչութեան մէջ վերահաստատուելով՝ սկսաւ մեծ ազդեցութիւն ունենալ տէրութեան դորժերի մէջ: Տեսնելով որ միաբանութեան խնդիրը, որի վրայ ինքը այնքան աշխատել էր, ցանկացած արգիւնքը շունչեցաւ, Պէղճեանը մտածեց այնպիսի ընթացք տալ գործին որ գոնէ հռոմէական Հայերը ազգի ընդհանրութիւնից բոլորովին շանջատուին: Նա խորհուրդ արաւ Կարապետ պատրիարքի հետ, որ 1823-ի հոկտեմբերին Պօղոս պատրիարքին յաջորդել էր, առաջարկելով որ հռոմէական վարդապետներից մէկը փոխանորդ կարգուի պատրիարքի իրաւասութեան տակ, և տէրութեան հրամանները նորա միջնորդութեամբ հաղորդուին հռոմէական Հայոց: Սակայն սրանով Պէղճեան ոչ

միայն իւր նպատակին չհասաւ, այլ տեղիք տուեց հռոմէաւաններին ազգից բոլորովին բաժանուելու հնարների վրայ մտածել, և առանձին պատրիարք ունենալու հետամուտ լինել: Այս գլխաւորութիւնը գլուխ տանելու համար հռոմէական Հայք բարեպատեհ առիթ համարեցին 1827-ն Ռուսաց և Պարսից պատերազմը իրանց բանտարկութեան նիւթ առնելու և ընդհանուր հայ ազգի վրայ քաղաքական ամբաստանութիւններ բարդելու. իբրեւ թէ Հայք Ռուսաց հետ միաբանելով Պարսից իշխանութիւնից ազատուեցան, և այժմ միտք ունին Օսմանեան տէրութեան սահմանների վրայ յարձակիլ և առանձին թագաւորութիւն հիմնել Ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ: Արդ հռոմէական Հայերը թէև ընդհանուր ազգի հետ հոգեւոր հաղորդակցութիւն չունին, բայց որովհետեւ կայսերական Պառլամարութիւնից իբրեւ մի ազգի անդամ են նկատուում, միևնոյն պատրիարքի իրաւասութեան տակ, ուստի խնդրում են որ առանձին ազգապետ ու եկեղեցի տրուի իրանց, և այսուհետեւ առանձին մարմին ճանաչուին. որպէս զի երբ մի աստտամբութիւն ծագի, իրանք պատասխանատուութիւնից ազատ մնան: Սուլթան Մահմուդ, որին այս մտքով ազդեցաւ իր մատուցուեցաւ, գործի էութիւնը Պէդեանից իմանալով՝ բաւականացաւ լոկ պատրիարքի երաշխաւորութիւնը պահանջել: Կանչուեցան Բ. Դուռը Կարապետ պատրիարքը և նախորդ Պօղոս պատրիարքը, որոնք երաշխաւոր կանգնելով Հայ ազգի հաւատարմութեան համար՝ ապահովացրին թէ բնաւ մէկի մտքից աստտամբութեան խորհուրդ անցած չէ. միայն աւելացրեց Պօղոս եպիսկոպոսը, մեր մէջ կաթողիկոսների մի հասարակութիւն կայ, որոնք մեր

եկեղեցիները չեն յաճախում և մեր քահանաներին չեն խոստովանում, այլ Լատինացոց հետ հաղորդակցութիւն ունին,—նոցա համար չենք կարող երաշխաւորել:

Գործը այս վիճակի մէջ էր, երբ Եւրոպացոց միացեալ նաւախումբը Օսմանցոց նաւատորմիւրը այրեց նաւարինի առաջ. եւրոպական զեռուանները Կոստանդնուպօլսից հեռացան, և պատերազմը գրգռուելու վրայ էր ծածկաց և Ռուսաց մէջ: Այս տագնապալից հանգամանքների մէջ Օսմանեան տէրութիւնը հարկաւոր համարեց զգուշութեան միջոցներ առնել հռոմէական Հայոց դէմ, որոնք Եւրոպացոց հետ ունեցած յարաբերութիւնների պատճառով՝ կասկածների տեղիք էին տալիս: Սուլթան Մահմուդ հրովարտակ հանեց Հայոց Պատրիարքի անուշով, որով պատուիրում էր Գալատացի հռոմէականներին իրանց հայրենիքը արտքել, իսկ Պօլսեցի հռոմէականներին Փոքր-Ասիայի այլևայլ գաւառները. նոյնպէս լատին կրօնաւորներին և կոյսերին Եւրոպա քշել, և ընդհանրապէս Պէրա, Ղալաթիա և ուրիշ եւրոպական թագերում բնակող հռոմէականներին հայաբնակ թաղերը տեղափոխել: Սուլթանի հրամանը ամենայն խստութեամբ գործ դրուեցաւ 1827-ի գեկտեմբերի վերջերին և հետեւեալ տարուան յունվար և փետրվար ամիսներին. բազմաթիւ զերգաստաններ առանց որեւէ պատրաստութեան և ձմեռուան ամենացուրտ ժամանակին քշուեցան ասիական գաւառները: Արսորեալների թիւը 12,000 հոգու էր հասնում, որոնց մէջ քառասունից աւելի քահանայք կային: Մօտ 400 երեխայք ճանապարհին մեռան ցրտից ու քաղցից. մնացած բազմութիւնը անասելի նեղութիւններով տարուեցաւ իւր բնակութեան համար որոշուած

տեղերը: Բայց ինչպէս սովորաբար լինում է այսպիսի դէպքերում, հռոմէական Հայոց մեծ մասը առաջուան յամառութեան մէջ մնացին, մինչև որ հանգամանքները թոյլ տային նոցա ազատօրէն հետևելու իրանց դաւանութեանը:

Ռուս-տաճկական պատերազմը վերջացաւ Ազրիանու-պօլսի դաշնագրութեամբ, որ պարտը էր պետւմ Օսմանեան տէրութեան վրայ իւր բոլոր հպատակ քրիստոնէայ ազգերին կրօնական ազատութիւն տալու: Այս հիման վրայ և եւրոպական դեսպանների միջնորդութեամբ՝ հռոմէական Հայք արքսրից վերադարձան և իրաւունք ստացան առանձին գլուխ ունենալու, բոլորովին անկախ Հայոց պատրիարքարանից, այն պայմանով որ 150,000 դուրուշ առաջուց ընծայ տան արքունական դանձարանին և 3 միլիան 38,000 ստակ (արձէ) տարեկան հարկ վճարեն (1830): Հայր Անտոն Նուրիճեան վարդապետը հռոմից ուղարկուած էր կաթօլիկ Հայոց հովուելու. բայց որովհետև սա Աւստրիայի հպատակ էր, սուլթանը նշանակեց Մանուէլեան Յակոբ վարդապետին: Այսպիսով հռոմէական Հայք երկու գլուխ ունեցան, մէկը հոգևոր, որ կոչւում էր Նախագահ և իւր ձեռքին ունէր գերագոյն հոգևոր իշխանութիւնը, իսկ միւսը աշխարհական գլուխ կամ Ազգապետ, որ «ազգային խորհրդի» աջակցութեամբ վարում էր համայնքի գործերը և պատասխանատու էր տէրութեան առաջ հռոմէական Հայոց բոլոր գործողութիւնների համար: Մի քանի տարուց յետոյ հռոմէական համայնքի հոգևոր գլուխը իրաւունք ստացաւ տէրութիւնից Պատրիարքի տիտղոսը կրելու (1835):

Հռոմէական Հայոց խնդրի մէջ, ինչպէս տեսանք,

Մեծ մասնակցութիւն ունեցաւ Պէդճեան Յարութիւն ամիրան, Տաճկահայոց ամենամեծ պարծանքներից մէկը: Պէդճեանը ծնաւ Կոստանդնուպօլսում 1771-ին հասարակ ծնողներից: Պատանեկութեան հասակում տարրական կրթութիւն ստանալով, մետաքսավաճառի մօտ աշակերտ մտաւ. սորանից է առաջ գալիս Ղազէզ Արթին անունը, որով ծանօթ էր իւր ժամանակակիցներին: Հուսով նա իւր աշակըջութեամբ ու սրամտութեամբ անուն հանեց և Տիւզեանց մօտ հրաւիրուեցաւ գործակալութեան պաշտօնով. իսկ այս վերջինների գծադրութիւնից յետոյ, արքունի դրամահատութիւնը նորան լանձնուեցաւ: Այնուհետև Պէդճեանի ազդեցութիւնը օր աւուր աւելանում էր թէ տէրութեան առաջ և թէ ազգային գործերի մէջ: Բայց ալդ ազդեցութիւնը գործ դրեց նա լիովին ուրիշների բարիք անելու: Ի բնէ ողորմած և մարդասէր լինելով, իւր անսահման առատաձեռնութիւնը վայելեցին ամեն հասարակութիւնները առանց ազգի և կրօնի խտրութեան: Իւր ծախքովը Կոստանդնուպօլսում և զաւառներում Հայոց և Յունաց եկեղեցիներ շինել տուեց, ինչպէս նաև ուսումնարաններ իւր ազգակիցների կրթութեան համար, որ և առատ եկամուտներով ապահովեց: Նոյնպէս և Եդիպուլէի Ս. Փրկչի վանքը շինեց ազգային հիւանդանոցով, և արքունի հրովարտակով հրաման ստացաւ նոյն վանքում մոմարան հաստատելու և եկեղեցիներին մօմ ծախելու, արտօնութիւն՝ որ մինչև այն ժամանակ չունէին քրիստոնէաները. մի ուրիշ հրովարտակ էլ յաջողեցաւ հանել սուլթանից, որով քրիստոնէայ ազգերի եկեղեցական կալուածները չորոշուտի վտանգից ազատեց: Մեծ եղան և տէրութեան

մատուցած ծառայութիւնները, մանաւանդ 1828-ի սլա-
տերազմի ժամանակ, երբ արքունիի գանձարանի դրամը
նուազած և մտրաքաղաքի հացը պակասած էր. Պէդ-
ճեանը իւր հնարագիտութեամբ թէ դրամ ճարեց և թէ
քաղաքը առատութեամբ լցրեց, որով և աղքատ դասի
տարագրուելու առաջն առաւ: Պէդճեանը մեռաւ 1834-ին
և թաղուեցաւ Մայր եկեղեցու դաւթում: Ամենքը՝ սուլ-
թանից սկսած մինչև վերջին հպատակը, ողբացին նորա
մահը:

86.

Թանգիմաթ և նորա աղբեցութիւնը Տաճկահայոց ներքին
կեանքի վրայ (1839).—Իւսկիւտարի ճեմարանը.—Յակոբոս
պատրիարք և բողոքականութեան առաջին քարոզութիւն-
ները.—Ժողովրդական հոգաբարձութիւն.—Քառանկոթների ժո-
ղով (1831).—Մատթէոս պատրիարք (1844).—Տաճկահայոց
լարաբերութիւնների վերականգնումը Ս. Եջմիածնի հետ. Ներ-
սէս և Աշտարակեցի:

Սուլթան Աբդուլ Մէջիդի թաղաւորութիւնը նոր
դարազուլի եղաւ Թուրքիայի քրիստոնեայ աղբերի հա-
մար: Մահմուդի երիտասարդ որդին գահը նստելով,
1839-ի նոյեմբերի սկզբին մի հրովարտակ հանեց, որով
իւր բոլոր հպատակներին անխորի կեանքի, պատուի ու
ստացուածքի ապահովութիւն էր խոստանում և հար-
կերի համահաւասար բաժանման սկզբունքն ընդունում:
Այս հրովարտակի հիման վրայ պատրաստուեցան նոր օ-
րէնքներ, որոնց բովանդակութիւնը յայտնի է Թանգի-
մաթ անուամբ: Հաստատուեցան պաւսակական ժողովներ
(մէջլիս) կուսակալների նախագահութեամբ՝ խառն մահ-

մէտականներից և քրիստոնեաներից, և կառավարիչ փա-
շաներին արգելուեցաւ առանց այդ ժողովների գատելու
կամ հարկ առնելու: Նոյնպէս քրիստոնեաները իրաւունք
ստացան քաղաքական պաշտօնների մէջ մտնել. Հայք
շուտով ցոյց տուին իրանց ընդունակութիւնը այս նոր
ասպարիզում, և նոցանից ոմանք կարճ միջոցում բէյու-
թեան և փաշայութեան աստիճաններին հասան:

Նոր օրէնսդրութիւնը մեծ աղբեցութիւն ունեցաւ և
Հայոց ներքին կեանքի վրայ: Մինչև այդ ժամանակները
աղգային բոլոր գործերը ամիրաններից էին կախուած,
որոնք տէրութեան պաշտօնեաների հովանաւորութեան
շնորհով՝ ամեն րան իրանց ուղածին պէս էին տնօրի-
նում: Ժողովուրդը, որ բաղկանում էր մեծ մասամբ արհես-
տաւորների (էսնաֆ) դասից, շատ անգամ յուզման մէջ
էր ընկնում ամիրանների դժտութիւններից, բայց չէր
համարձակում ձայն հանել իւր մեծերի առաջ. որով-
հետև գիտէր որ եթէ մի տժգոհութեան ցոյց անէր,
արսոր կամ մահ էր սպասում նորան: Այժմ որ նոր կար-
գերով ամեն մի անհատի կեանքն ու պատիւը ապահով-
վում էր, պարզ էր որ ժողովուրդը պիտի ձգտէր մե-
ծամեծների աղբեցութիւնից ազատուելու և իւր իրա-
ւունքների տէր լինելու:

Ընդհարումը տեղի ունեցաւ դպրոցական խնդրի
առթով: Մինչև անցեալ դարու վերջերը Կոստանդնու-
պօլսում աղգային ուսումնարաններ չկային, այլ տար-
րական կրթութիւնը տրվում էր խաներում, տներում և
կրպակներում: Ընորհք Մկրտիչ ամիրան եղաւ առաջինը,
որ 1790-ին հասարակաց ուսումնարաններ հիմնեց մայ-
րաքաղաքի այլևայլ թաղերում: Այնուհետև դպրոցներ

Թիւր ամիրաների օգնութեամբ և զանազան անձանց ջանքով հետզհետէ աւելացաւ: Զուտով հարկաւորութիւն պահանջուցաւ մի բարձրագոյն գիշերօթիկ ուսումնարան բնակալու, ուր միւս պարոյններում աւարտող աշակերտները կարողանային իրանց ուսումը շարունակել: Այս պակտը ուզեց լրացնել Պալեան Կարապետ ամիրան իւր մի քանի ընկերներով, Երուսաղէմի վանքի մի շինութիւն նորոգելով Իսկիւտարի թաղում և հիմնելով այնտեղ «Ճեմարան Ս. Երուսաղէմայ անուանով» գալոցը, որ բացուեցաւ 1838-ի դեկտեմբեր ամսին:

Նոյն ժամանակները պատրիարք նստաւ Յակոբոս եպիսկոպոսը, որ Մարդուանի առաջնորդութիւնից բերուել էր բողոքականութեան գէմ մաքառելու համար: Երգէն մի քանի տարի կար որ բողոքական քարոզիչները (միսիօնար) Ամերիկայից եկել էին Կոստանդնուպօլիս իրանց վարդապետութիւնը հայոց մէջ տարածելու: Այս նպատակով երկու գիշերօթիկ բարեկարգ ուսումնարաններ հիմնեցին Պէրայի և Բէքէքի թաղերում, որոնց հմանը հայերը դեռ տեսած չէին, և ուր ամեն կողմից գիմում էին աքրատ հայ մանուկները ձրի ուսում առնելու: Բիշ յետոյ հասակաւորների համար էլ սահմանեցին Կիրակնօրեայ դասախօսութիւններ, ուր գրեկ-կարդալ ուսուցանելու պատրուակով՝ իրանց կրօնական դադափարները ներշնչում էին ստորին կարգի ժողովրդի մէջ: Փոքրաւիորք սկսաւ աճել այս մարդասէր նորեկների ազդեցութիւնը, որոնք Ս. Գիրքը ձրի բաժանում էին, աղքատներին ու որբերին ապրուստ էին տալիս, անգործ մարդկանց համար պաշտօններ էին ճարում: Երբ իմացուեցաւ որ քարոզիչների նպատակը ազգի մէջ

մի նոր պառակտում ձգելն է, հայերը սկսան զգուշանալ նոցանից. բայց արդէն բողոքականութիւնը բռն էր դրել Կոստանդնուպօլսի ժողովրդի մէջ և կամաց կամաց պառաններն էր տարածվում: Յակոբոս պատրիարքը այս չարիքի առաջն առնելու համար՝ վճռեց բռն միջոցներ գործ դնել: Նա արսորեց Փոքր-Ասիա այն անձանց՝ որոնք բողոքականութեամբ խմորուած էին համարվում, և Լուտերի վարդապետութիւնը հրապարակաւ նշովեց. բայց Անգլիայի դեսպանի ազդու միջամտութեամբը Պատրիարքը յանգիմանութիւն ստացաւ Բ. Դռնից: Այն ժամանակ Յակոբոսը մտածեց օտարական քարոզիչների գէմ նոցա գէնքով՝ այն է կրթութեամբ մաքառել, այնպէս որ հայերը ստիպուած չլինին այլևս իրանց որդոց բողոքականների պարոյնները ուղարկել:

Երգէն այս նպատակով հիմնուած էր Իսկիւտարի ճեմարանը, և պատրիարքը իւր բոլոր խնամքը դարձրեց այս հաստատութեան վրայ: Թէև Երուսաղէմի վանքը իւր գանձարանից տարեկան 120,000 զուրուշ էր յատկացրել ճեմարանին, բայց այս գումարը բաւական չէր բոլոր ծախքերը հոգալու: Յակոբոսը ամիրաներին օրինակ տալու համար՝ իւր վիճակից երկու շրաւոր աշակերտ բերել տուեց և իւր ծախքովը պահեց ճեմարանում. նոյնը յանձն առին անել և ամիրաներից քսան հոգի: Բայց որովհետև սոքա ճեմարանի գլխաւոր հիմնադրի գէմ թշնամութիւն ունէին, ուստի ոչ միայն իրանց խոստումը չկատարեցին, այլև աշխատեցան որ Երուսաղէմի պատրիարքը խոստացած գումարը չհատուցանէ: Այս տեսնելով Յակոբոս պատրիարքը մտածեց որ ամեն մի ճանապարհորդ Պատրիարքարանից անցադրի վկայա-

կան հանելիս՝ 5 դուրուշ վճարէ յօգուտ ձեմարանի։ Ապա աւելի հեռու վնալով, յաջողեցաւ ամիրաների հաւանութիւնն առնել որ ազգային հաստատութիւններէ պահանջութեան համար յատուկ տուրք հաւաքուի ժողովրդից, և այդ տուրքի վրայ 24 անձինք հոգաբարձու կարգովին արհեստաւորների զանազան գասերից։ Բայց երբ քսանչորս հոգաբարձուներ ժողովեցան Պատրիարքարան և առաջարկութիւն եղաւ որ վեց հոգի էլ ամիրաներից կարգովին իբրեւ տեսուչ ժողովի գործունէութեան վրայ, սորա գուտգարար մերժեցին արհեստաւորների հետ միասին նստելը իրանց պատուին նախատինք համարելով։ Այսպիսով գործերի բոլոր բեռը քսանչորսների վրայ մնաց, որոնք չկարողանալով ազգային պէտքերի համար առձեռն պէտք եղած 80,000 դուրուշի գումարը գտնել, հրաժարուեցան իրանց պաշտօնից։ Պատրիարքը մի վերջին փորձ էլ փորձեց. ամիրաներին իւր մօտ հրաւիրեց և ազգային հաստատութիւնների ու գորմէի վիճակը ներկայացնելով խնդրեց որ հոգ տանին պէտք եղած դրամը ժողովելու։ Ամիրաները յանձն առին գումարի կէսը տալ, այն պայմանով որ մնացած կէսն էլ արհեստաւորները տան. բայց երբ սորա յօժարութիւն ցոյց տուին, ամիրաները յետ քաշուեցան, յուսալով որ այսպիսով ժողովուրդը կը յուսահատուի և առաքելը դարձեալ իրանց կը մնայ։ Այս բաներից յետոյ Յակոբոս պատրիարքը պարտաւորուեցաւ հրաժարուիլ, և նրա տեղն անցաւ նախորդ Ստեփան պատրիարքը, որ թոյլ ու երկչոտ մարդ լինելով՝ ամիրաների կամքը կատարում էր։

Սակայն ձեմարանի վիճակը երթալով վատթարաւ-

նում էր։ 1841-ի ապրիլին քննութեան հանդիսի ժամանակ՝ գալրոցի անօրէնը մի ազգու ատենաբանութիւն արաւ, որի տպաւորութեան տակ ներկայ եղողների մէջ Միակամ անունով ընկերութիւնը կազմուեցաւ յիշեալ հաստատութիւնը կանգուն պահելու նպատակով։ Գործը սկսուեցաւ նորանով որ ձեմարանի աշակերտները սուլթանին աղերսաւիր մատուցին, և տէրութեան հաւանութեամբ քսանչորս արհեստաւորների հոգաբարձութիւնը ընտրուեցաւ ազգային գործերի տեսչութիւնը վարելու, բայց նա գործին ձեռնամուխ լինել չկարողացաւ, որովհետև ամիրաները յաջողեցան հաստատութեան հրովարտակը կանգնեցնել։ Ժողովուրդը վշտացած աղերսաւիր տուաւ սուլթանին, որ գործի քննութիւնը Բ. Գրանը յանձնեց։ Սակայն տէրութեան պաշտօնեաները յայտնի պաշտպանութիւն էին ցոյց տալիս ամիրաներին. սոցա թելադրութեամբ որոնուեցան քսանչորս հոգաբարձուներ և աղերսաւիր ստորագրողները և մէկ մէկ բանտարկուեցան։ Այս որ լսեցին արհեստաւորները, խատարկուեցան։ Այս որ լսեցին 3,000 հոգի Բ. Գուռը դիմելով՝ եղածների գէմ բողոքեցին և իրանց ընկերների ազատութիւնը պահանջեցին։ Գուռը ժողովրդին հանդարտեցնելու համար՝ ստիպուեցաւ բանտարկեալներին ազատել. բայց մի քանի օրից յետոյ շարժման պարագլուխները աքսորուեցան, Ստեփան պատրիարքը պաշտօնանկ եղաւ և նորան յաջորդեց Աստուածատուր եպիսկոպոսը. ձեմարանն էլ իբրեւ պատճառ խռովութեան փակուեցաւ։ Այս իրողութիւնները փոխանակ վհատեցնելով՝ աւելի ևս զայրացրին ժողովրդին. որոշուեցաւ ամեն գոհուլութիւն յանձն առնել ամիրաների բռնութիւնից ա-

քիայի հայոց եկեղեցիներում. միայն վճռուեցաւ, որ նուիրակութիւնը իսպառ վերցուի և Կոստանդնուպօլսի պատրիարքը կաթողիկոսական փոխանորդ համարուի, նորա ձեռքով հաւաքուին և ուղարկուին Էջմիածնի եկեղեցիները և ս. մեռնելու բաժանուի եկեղեցիներին:

87.

Մատթէոս պատրիարքի գործունէութիւնը.— Հոգևոր և Գերա-
զոյն ժողովներ (1847).— Մատթէոսի հրաժարումը (1848).—
Քողովականութեան հաստատութիւնը Հայոց մէջ (1850).— Յա-
կոբոսի երկրորդ պատրիարքութիւնը (1848—1858).— Մատ-
թէոս կաթողիկոսի ընտրութիւնը (1858).— Գէորգ պատրիարք.
— Սարգիս պատրիարք և Ազգային Սահմանադրութեան հաս-
տատութիւնը (1860 մայիս 24).— Սահմանադրութեան զխա-
ւոր սկզբունքները.— Ազգային ընդհանուր ժողովի կազմու-
թիւնն և պատաւորութիւնները.— Արօնական և Քաղաքական
ժողովներ և խորհուրդներ.— Գաւառական ժողովներ:

Մատթէոս պատրիարքը իւր չորսամեայ պաշտօնա-
ւարութեան ժամանակ մեծ գործունէութիւն ցոյց
տուեց: Նորա օրով զանազան ընկերութիւններ կազ-
մուեցան թաղական դպրոցներ բանալու, դրատուն և
ընթերցանութեան թանգարան հիմնելու, և այնուհետև
սկսաւ սովորութիւն մտնել ազգային հաստատութիւն-
ները ընկերութեամբ և ժողովրդի օժանդակութեամբ
պահելու, և ոչ լոկ ամիրաների նպաստովը, ինչպէս որ
մինչև այն ժամանակները լինում էր: Իրականաբար ձե-
մարանը, որ տէրութեան ձեռքն անցել և արքունի դօր-
քի հիւանդանոց էր դարձել, պատրիարքի միջնորդու-
թեամբ յետ առնուեցաւ և վերստին բացուեցաւ: Նոյն-

պէս լրագիրներ էլ սկսան հրատարակուիլ. պատրիարքի
աշխատութեամբ հիմնուեցաւ մի պաշտօնական օրագիր
Հայաստան անունով (1840), որ յետոյ կոչուեցաւ Մա-
սիս (1852):

Սակայն Մատթէոս պատրիարքը իւր գործունէու-
թեան մէջ ինքնիշխանաբար էր վարվում և շատ բան
անում էր առանց ամիրաների հետ խորհրդակցելու, և
այս հարկաւ մեծ տհաճութիւն էր պատճառում սոցա:
Տժգոհութիւնը թշնամութեան փոխուեցաւ գաւառական
առաջնորդների փոփոխութեան խնդրի առթով. ամիրա-
ները կամենում էին առաջուան պէս առաջնորդներ փո-
փոխել և ուղած անձանց կարգել. իսկ պատրիարքը
պնդում էր թէ այդ իրաւունքը գաւառացի ժողովրդինն
է, որ իւր ցանկացած եկեղեցականին պատրիարքի հա-
ւանութեամբ առաջնորդ է ընդունում, և թէ աշխարհա-
կան անձինք իրաւունք չունին հոգևոր գործերի մէջ
խառնուելու: Ամիրաները ոտիպուեցան առժամանակ լը-
ռել, որովհետև Պատրիարքը ժողովրդին սիրելի էր և
նոյն խի ամիրաների մէջ պաշտպաններ ունէր, ինչպէս
էր օրինակի համար Ճէղայիրեան Մկրտիչ ամիրան, որ
այն ժամանակները մեծ ազդեցութեան տէր էր: Իսկ
երբ սաէլ մի չնչին պատճառով թշնամացաւ Մատթէոսի
հետ, ամիրաները միաբանեցան իրանց վրէժն առնելու
Պատրիարքից: Համարձակելով լայտնի հրաժարեցնել
նորան, մտածեցին նորա իրաւունքները սահմանափա-
կել: Այս դիտաւորութեամբ արքունի հրովարտակ հա-
նեցին, որով պատուիրվում էր երկու ժողով հաստա-
տել Պատրիարքարանում, մէկը կրօնական և միւսը քա-
ղաքական գործերի համար. երկու ժողովներին էլ Պատ-

րիաւրբը պիտի նախագահէր. բայց առանց նոցա գիտութեանը Բ. Դրան հետ ոչինչ հաղորդակցութիւն չպիտի ունենար: 1847-ի մայիսին ընդհանուր ժողով կազմուեցաւ Մայր եկեղեցում, ուր Պատրիարքի ներկայութեանը ընտրուեցան 14 եկեղեցական հոգևոր ժողովի համար և 20 աշխարհական անձինք Գերագոյն կոչուած ժողովի համար՝ ամիրաներից, արհեստաւորներից և վաճառականներից: Որոշուեցաւ որ իւրաքանչիւր ժողով շաբաթը մի մի անգամ գումարուի ընթացիկ գործերը կարգադրելու: Հոգևոր ժողովի պարտականութիւնը պիտի լինէր եկեղեցիների պայծառութեանը հոգ տանել, առաջնորդներ նշանակել և նոցա մէջ ծագած վէճերը քննել, գաւառների ժողովրդին փաշաների հարստահարութիւնից և այլազգիների անիրաւ պահանջներից պաշտպանել. իսկ եթէ մի խնդիր քաղաքական բնաւորութիւն ունենար, Պատրիարքի ստորագրութեամբ պիտի հաղորդուէր Գերագոյն ժողովին, որի պարտաւորութիւնն էր ընդհանրապէս խնամք տանել, ուսումնարանների, հիւանդանոցների, աղքատների ու որբերի վրայ: Նոյնպէս որոշուեցաւ որ յիշեալ ժողովների անդամները երկու տարին մի անգամ փոխուին և նոցա տեղ ընտրուածները տէրութեան հրովարտակով հաստատուին:

Հատ հանցաւ, ամիրանները զգացին, որ այս կերպով Պատրքարքից վրէժ առնել չկարողացան, այլ ընդհակառակն ընտրողական և ազգային վարչութեան հիմը դնելու նպատեցին, որի համար ժողովուրդը այնքան աշխատել և իրանք արգելք էին եղել, ուստի վճռեցին անսլատճառ հրաժարեցնել Պատրիարքին: Բայց Մատթէոսը չուզեց իւր յօժար կամքովը հրաժարուիլ, մինչև

որ Բ. ԴՈՒՆԸ ստիպեց նորան գործից հեռանալ (1848):

Մատթէոս պատրիարքի անուան հետ կապուած է բողոքականութեան հաստատութիւնը Ճաճկահայոց մէջ: Յակոբոսի անյաջող փորձերից խրախուսուած՝ քարոզիչները մի քանի տարուան ընթացքում բաւական նշանաւոր բազմութիւն էին որսացել ազգային եկեղեցու փառախից: Մատթէոս պատրիարքը իւր բոլոր զբաղմունքներովը հանդերձ չէր կարող ուշադրութիւն չդարձնել այս մեծ վտանգի վրայ: Զբաւականանալով եկեղեցիներում խօսած յաճախակի քարոզներով, նա հրաւիրում էր իւր մօտ մոլորեալներին, քաղցրութեամբ համոզում էր նոցա հաստատ մնալ իրանց կրօնի մէջ, չբաւորներին էլ դրամական օժանդակութիւն էր խոստանում: Այսպիսով շատերին կարողացաւ յետ դարձնել: Մնաց միայն մի խումբ յամառեալների, որոնց վրայ ոչ համոզմամբ և ոչ խոստումներով կարելի եղաւ ներգործել. և ահա նոցա դէմ Պատրիարքը սովորական զէնքը գործ դրեց՝ բանտ և հալածանք: 1846-ի յունիարի 12-ին մի շրջաբերական թուղթ հանեց, որով բանադրում էր բողոքականութեան հետեւողներին, և պատուիրում էր իւր հօտին հաղորդակցութիւն չունենալ մոլորեալների հետ, ոչ ազգական անել, ոչ առնելիք տալիք ունենալ և ոչ անդամ տեսնուիլ նոցա հետ: Բանադրեալները Բ. Դրան կողմից պաշտպանութիւն չը գտնելով, բողոքական տէրութիւնների օգնութեանը դիմեցին: Վերջապէս Անգլիացոց դեսպանը Բէզկլիֆ յաջողեցաւ բողոքականներին հայոց պատրիարքի իշխանութիւնից հանել կայսերական հրովարտակով, և այնուհետեւ հայ-բողոքականները անկախ կրօնական հասարակութիւն կազմեցին առանձին

ցաւ Սահմանադրութեան գործադրութեանը. ուստի և պարտաւորուեցաւ հրաժարուիլ, և նորա տեղ անցաւ Ադրիանուպօլսեցի Սարգիս եպիսկոպոսը: 1860-ի մարտի 24-ին ընդհանուր ժողով գումարուեցաւ, ուր ազգի նշանաւոր եկեղեցականների ու աշխարհականների և ժողովրդի խումբն բազմութեան ներկայութեանը կարգացուեցաւ Ազգային Սահմանադրութիւնը, և նորա մէջ կրօնի ու եկեղեցական կանոնների հակառակ ոչինչ չբզանցուելով՝ բոլոր ժողովականների ստորագրութեամբ վաւերացուեցաւ: Այս սահմանադրութեամբ, որ յետոյ մի քանի փոփոխութիւններով տէրութիւնից էլ հաստատուեցաւ, կառավարութիւնն այժմ Թուրքիայի Հայերը:

Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքները սորա են:

Ա. Ազգին ամեն մէկ անհատը առ ազգը պարտաւորութիւններ ունի. Ազգն ալ իւր կողմէն առ ազգային ամեն մէկ անհատ պարտաւորութիւններ ունի. դարձեալ ամեն մէկ անհատ իրաւունք ունի Ազգէն և ազգն անհատներէն:

Ուստի Ազգն չու ազգայինք փոխադարձ պարտեօր կապուած են իրարու հետ, այնպէս որ մէկին պարտաւորութիւնքը միւսին իրաւունքն են:

Բ. Ազգայնոց պարտականութիւնն է Ազգային պետոյիցը պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իւրաքանչիւրը իւր կարողութեան չափովը. Ազգին խնդրած ծառայութեանցը յօժարակամ յանձնառու ըլլալ և տնօրէնութեանցը սիրով հնազանդիլ:

Ազգայնոց այս պարտաւորութիւնքը Ազգին իրաւունքն են:

Գ. Ազգին պարտաւորութիւնն է՝ ազգայնոց բարոյական, մտաւորական և նիւթական պիտոյիցը հոգ տանիլ. Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու անհրաժեշտ անհրաժեշտ գիտելեաց ուսումը՝ ամեն աստիճանի թէ մանչ և թէ ազջիկ տղայոց հաւասարապէս ծաւալել. ազգային հաստատութիւնքը պայծառ պահել, հասոյթներն օրինաւոր կերպով աւելացնել և ծախքերն իմաստութեամբ անտեսել: Ազգին ծառայութեանը մըշտնջանալէս նուիրեալ անձանց կացութիւնը բարւոքել և ապագայն անդորրել. կարօտելոց խնամ տանիլ հայրաբար, ազգայնոց մէջ ծագած վէճերն արդարասիրութեամբ խաղաղել, և վերջապէս ազգային յառաջադիմութեան անձնանուէր աշխատիլ:

Ազգին այս պարտաւորութիւնքը ազգայնոց իրաւունքն են:

Դ. Զաղըր փոխանորդաբար ներկայացնող, և այս փոխադարձ պարտեաց կանոնաւոր կատարմանը տեսուչ ու մատակարար կարգեալ իշխանութիւնը՝ Ազգային Վարչութիւն կը կոչուի. որում յանձնուած է Օսմանեան Տէրութենէն յատուկ արտօնութեամբ, և Սահմանադրութեան միջոցաւ, Թուրքիոյ Հայոց ներքին գործերի տնօրէնութիւնը:

Ե. Վարչութիւնը՝ ազգային ըլլալու համար՝ պէտք է երեսփոխանական ըլլայ:

Զ. Երեսփոխանական վարչութեան հիմը՝ իրաւանց ու պարտեաց սկզբունքն է, որ արդարութեան մէջ կը կաշտակայ, որ օրինաւորութեան սկզբունք է:

Ազգային Վարչութեան գլխաւոր մարմինը երեսփոխանական Ընդհանուր Ժողովն է, որ բաղկանում է 140 անդամներից. սոցյանից 20 եկեղեցական են, որ Կոստանդնուպօլսում գտնուող եկեղեցականներն են ընտրում. 40-ը՝ գաւառներից ընտրուած երեսփոխաններն են, և 80-ը՝ Կոստանդնուպօլսի թաղերից ընտրուած երեսփոխաններ: Ազգային ընդհանուր Ժողովը տասը տարով է ընտրւում, և երկու տարին մի անգամ հինգերորդ մասը փոխուելով նորոգւում է: Նա իւր վրայ առնում է ազգի ընդհանրական գործերի տնօրէնութիւնը, իսկ սովորական գործերի վարչութիւնը երկու ազգային ժողովների է թուելում, կրօնական գործերի մասը Կրօնական ժողովին, իսկ քաղաքական գործերի մասը Քաղաքական ժողովին: Ընդհանուր ժողովը գումարւում է՝ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսի ընտրութեանը մասնակից լինելու համար. Կոստանդնուպօլսի և Ներսիսայէմի Պատրիարքներին ընտրելու համար. Կրօնական և Քաղաքական ժողովների կամ Պատրիարք ու Ժողովների մէջ պատահած տարաձայնութիւնը բաժնալու համար. Ազգային Վարչութեան երկամեայ ընթացքի տեղեկագիրը լսելու, եկեղեցական պաշտօնատէրների ձեռքով ժողոված ու գործածուած գումարների ընդհանուր հաշիւը քննելու, և յետագայ երկու տարուան մէջ ազգային տուրքը ինչպէս տնօրէնուիլը սահմանելու համար:

Կրօնական ժողովը բաղկանում է 14 եկեղեցական, իսկ Քաղաքական ժողովը 20 աշխարհական անդամներից: Ներկու ժողովներն էլ ընտրւում են Ընդհանուր Ժողովից. և երկու տարին մի անգամ նորոգւում են:

Քաղաքական ժողովը իւր կողմից կազմում է չորս

խորհուրդ՝ ուսումնական, տնտեսական ու դատաստանական գործերի և վանքերի տեսչութեան համար. երեք էլ հոգաբարձութիւն՝ եկեղեցի, կոնսկների և հիւանդանոցի հոգաբարձութիւններ: Սոցա տեսչութեան տակ գտնւում են Թաղական խորհուրդները, որոնց պարտաւորութիւնն է իւրաքանչիւրը իւր թաղի եկեղեցու և դպրոցների պիտոյքները հոգալ, աղքատներին խնամել, և մասնաւոր անձանց մէջ պատահած վէճերը քննել ու խաղաղել:

Ազգային Վարչութեան պաշտօնական գլուխը Կոստանդնուպօլսի Պատրիարքն է և Կենտրոնը՝ ազգային Պատրիարքարանը: Պատրիարքը նախագահում է Ազգային ժողովներին և նոցա գործադիր իշխանութիւնն է վարում:

Այսպէս և գաւառներում Առաջնորդը գաւառական ժողովների նախագահն է, և նոցա գործադիր իշխանութիւնն է վարում: Իւր պարտականութիւնն է գաւառում մէջ Սահմանադրութեան գործադրութեանը հսկել:

Ձէյթունի անցքերը (1862—63).— Պողոս պատրիարք և Սահմանադրութեան դադարումը (1863—69).— Խրիմեանի չորսամեայ պատրիարքութիւնը (1869—1873). — Ընտրութիւն Ներսէս պատրիարքի (1874).— Հասունեանց և Հակահասունեանց վէճերը:

Կիլիկիայի բարձրութիւնների վրայ անյիշատակ ժամանակներից ապրում է մի կէս անկախ հայ հասարակութիւն, որի կենտրոններն են Ձէյթունը և Հաճինը: Ձէյթունը լեռներով շրջապատած ամուր գիրքով մի երկիր է, որ ունի երեք հազար տուն և տասներկու եկեղեցի: Նա կազմում է մի գաշնակցութիւն տասը գիւղերով, որոնց վեցը գուտ հայաբնակ են իսկ չորսը Թուրքմէնների հետ խառն: Այս գաշնակցութիւնը կառավարվում է չորս հայ իշխաններով, որոնք իրանց ձեռքի տակ ունին օգնականներ կամ քեռահաներ (գիւղապետներ): Ձէյթունցիք բարձրահասակ, յաղթանդամ ու քաջ մարդիկ են. լաճախ պատերազմներ ունենալով Խօզան-Օղլու ասած շրջակայ թուրքմէն ցեղի հետ, նորա միշտ քաջութեամբ պաշտպանուել են և իրանց անկախութիւնը պահել են: Նոյն իսկ Օսմանեան տէրութիւնը չկարողացաւ կատարելապէս նուաճել և կանոնաւոր հարկատուութեան տակ դնել այս քաջ լեռնականներին, այլ բաւականացել է լսկ մի թեթև տուրք առնելով նոցանից ի նշան հպատակութեան: Սակայն ներկայ դարու կէսերից՝ Կիլիկիայի կուսակալները դանազան պատրուակներով սկսան միջամուխ լինել Ձէյթունի ներքին գործերի մէջ, աշխատելով մի կերպով

նորա բնակիչներին հնազանդեցնել: Այսպէս, Խրիմի պատերազմից յետոյ, երբ Ռուսաստանից բազմաթիւ մահմետականներ գաղթեցին Օսմանցոց երկիրը, Մարաշի Խուրշիդ փաշան կամեցաւ գաղթականների մի մասը քննի Ձէյթունցոց երկրումը բնակեցնել. բայց հայերը ընդգիմացան և զէնքով ստիպուեցան կուսակալին դիտաւորութիւնից յետ կանգնել (1859):

Աւելի մեծ արիւնհեղութիւն տեղի ունեցաւ Ձէյթունի լեռներում 1862-ի ամառը, որ մինչև հեռաւոր Եւրոպայում արձագանգ գտաւ: Մարաշի Աղիդ փաշան յարմար առիթ համարելով Ձէյթունի գաշնակցութեան ալատկանող Ալաբաշ հայ գիւղի և Փէթման թուրք գիւղի բնակիչների մէջ ծագած կռիւը, 30,000 անկանոն զօրքով յանկարծ կոխեց Ձէյթունցոց երկիրը: Ալաբաշը քանդուեցաւ և հարկւրաւոր հայ բնակիչներ կոտորուեցան. Ս. Փրկչի վանքը կողոպտուեցաւ ու կործանուեցաւ՝ իւր փլատակների տակ առնելով անմեղ վանացաւ՝ իւր փլատակների տակ առնելով անմեղ վանականների դիակները (յուլիս 28): Այս անգթութիւններից յետոյ Թուրքերը գնացին պաշարեցին Ձէյթունը (օգոստ. 2) Ձէյթունցիք իրանց սովորութեան համեմատ՝ եկեղեցական թափորով դուրս եկան թշնամիների առաջ, և պատերազմը սկսուեցաւ: Հայերը թէև սակաւաթիւ, բայց ազատութեան սիրով վառուած՝ քաջութեան հրաշքներ գործեցին. թշնամիների ահեղ զօրութիւնը խորտակուեցաւ և մեծ կոտորածով յետ քշուեցաւ՝ հարուստ աւար ու ռազմամթերք թողնելով յաղթողների ձեռքը: Այդ նշանաւոր օրը այլազգիներից 6,000 հոգի ընկան և իրանց դիակներով ծածկեցին ձորերն ու կրճերը, իսկ հայերը աննշան կորուստ ունե-

յան: Հռուտով տէրութեան կողմից մի յանձնաժողով կազմուեցաւ Մարաշում իբր թէ քննելու և յանցաւորներին պատժելու համար: Մի քանի նշանաւոր Զէյթունցիք խաբէութեամբ բերուեցան Մարաշ ու բանտարկուեցան, և երբ Զէյթունի չորս իշխաններն էլ պահանջուեցան, հայերը բացէիբաց մերժեցին և մի պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Փարիզ նապոլէոն Գ կայսեր պաշտպանութիւնը խնդրելու. ուրիշ պատգամաւորութիւն էլ գնաց Կոստանդնուպօլիս ճշմարտութիւնը տեղով կենտրոնական կառավարութեանը հասկացնելու համար: Գործը ձգձգուեցաւ մինչև որ Փրանսիայի միջնորդութեամբ բանտարկեալ Զէյթունցիք ազատութիւն գտան և կարգը վերահաստատուեցաւ նոցա երկրում: Սուլթանի հրովարտակի հիման վրայ՝ Զէյթունի վարչութիւնը, դատաւորութիւնը և ոստիկանութիւնը բացառապէս տեղացիներին յանձնուեցաւ: Տասանորդը և ուրիշ տուրքերը տեղական իշխանութեան ձեռքով պիտի հաւաքուէին և Մարաշի կուսակալին ուղարկուէին, որի հետ Զէյթունը անմիջական յարաբերութիւնների մէջ պիտի լինէր:

Առաջին սահմանադրական Պատրիարքը հազիւ տարի ու կէս մնաց իւր պաշտօնի մէջ: Երուսաղէմի պատրիարքի ընտրութեան առթով հակասահմանադրական ընթացք բռնելով, Սարգիս պատրիարքը ստիպուեցաւ հրաժարուիլ, և աթոռը երկար ժամանակ պարապ մնալուց յետոյ՝ ընտրուեցաւ Զմիւռնիայի առաջնորդ Թաքեան Պօղոս եպիսկոպոսը (1863): Նորընտիր Պատրիարքն իւր բարեսրտութեամբն ու խաղաղասիրութեամբը հանդերձ թոյլ ու դանդաղ բնաւորութեան տէր:

Քր, և այս յատկութիւնները անընդունակ էին անում նորան ազգային գործերի գլուխը կանգնելու այն դժուար ժամանակում, երբ վարչական մարմինները իրանց անկանոն ընթացքով աւելի ոյժ էին տալիս Մահմադրութեան թշնամիներին, որոնք ամեն կերպով աշխատում էին նոր օրէնսդրութիւնը խափանել: Անկարգութեան գլխաւոր պատճառն այն էր՝ որ Կրօնական ու քաղաքական ժողովները և Խորհուրդները առանձին գիւանական կանոններ չունէին իւրաքանչիւրի իրաւունքների սահմանը և յարաբերութիւնների եղանակը որոշող, որով և յաճախ միմեանց գործերի մէջ խառնվում, միմեանց ընթացքը պախարակում էին. ուստի և իրանց պատիւը ճանաչող ժողովականներ պաշտօնավարութիւնից հրաժարվում էին և գործերը երեսի վրայ էին մնում:

Իրերի այս վիճակի մէջ մի քանի նշանաւոր խնդիրներ առաջ եկան, որոնք շուտափոյթ լուծում էին պահանջում: Աղթամարի և Կիլիկիայի կաթողիկոսները մեռել էին և նոցա տեղ մի մի եպիսկոպոս ապօրինի կերպով կաթողիկոս էր նստել: Հատ հանցաւ՝ Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական կաթողիկոսի մահուան լուրն էլ եկաւ, և Տաճկահայք հրաւիրուեցան նոր Կաթողիկոսի ընտրութեան մասնակից լինելու: Ընդհանուր ժողովը վերջին խնդրի կարևորութեան առաջ Սսի և Աղթամարի խնդիրները լուծումը յետաձգեց և մի յանձնաժողով կազմեց, որի պարտաւորութիւնը պիտի լինէր ա) Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսութեան վիճակը քննել, բ) Կաթողիկոսի ընտրութեան ներկայ եղանակը քննել. և գ) որոշել Տաճկահայոց մասնակցութեան եղանակը այս ընտ-

քութեան մէջ: Յանձնաժողովը այս խնդիրները քննեց և մի տեղակազրով իւր եզրակացութիւնները ներկայացրեց: Ընդհանուր ժողովին: Բայց և այնպէս զլիաւոր կէտերը անվճիռ մնացին և Ընտրութիւնը դարձեալ առաջուան պէս կատարուեցաւ. երկու պատուիրակ, ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան և Յակոբ Նորատունկեան, Ազգային Ընդհանուր ժողովի կողմից էջմիածին Ընտրողական ժողովին ներկայ գտնուեցան և Տաճկահայոց ձայները տուին Բրուսայի առաջնորդ և երբեմն պատրիարք Գէորգ եպիսկոպոսին, որ և Կաթողիկոս ընտրուեցաւ Մատթէոս Ա.ի տեղ (1866) սեպտ):

Այդ միջոցին Թուրքիայի Հայոց ներքին գործերը ցաւալի վիճակի մէջ էին. վարչական ժողովները լուծուած էին, Թաղական Խորհուրդները մէջ դժգոհութիւն էր տիրում. գաւառներից էլ անդադար հարստահարութեան գանգատներ էին գալիս, բայց այս բաների վրայ հոգացող չկար: Նոյն իսկ Ընդհանուր ժողովը շատ քիչ անգամ էր գումարւում, գումարուած ժամանակն էլ անձնական կրքերը շէին թոյլ տալիս մի գործ առաջացնելու: Նոր կարգերի թշնամիները օգուտ քաղեցին այս դրութիւնից: Օսմանեան տէրութիւնը մի քանի հայ մեծամեծների դրդամբ պաղարեցրեց Սահմանադրութիւնը և ազգային գործերի վարչութեան համար իւր կուսակիցներից մի խառն ժողով կազմեց՝ պատրիարքի նախագահութեամբ (1866): Այս դժբաղդութիւնը մեծ ցաւ պատճառեց ժողովրդին, և ամեն կողմից տժգոհութեան ձայներ էին լսվում Պօղոս պատրիարքի դէմ, որ չկարողացաւ Սահմանադրութիւնը պաշտպանել: Վերջապէս ընդհանուր զայրոյթն այնտեղ հառաւ, որ սկսան հրապարա-

կաւ պահանջել պատրիարքի հրաժարականը, և մի քանի եկեղեցիներում մինչև անգամ դադարեցրին նորա անուան յիշատակութիւնը: Զուր պատրիարքի խորհրդականների թեկադրութեամբ մի քանի հայ խմբագիրներ բանտարկուեցան՝ իբրև աղստամբութեան հեղինակներ, խնդրութիւնը քանի վնաց սաստկացաւ, և Աստուծոյ տաճարները կռուի ասպարէզ դարձան: Այս անցքերից յետոյ պատրիարքին ուրիշ ոչինչ չէր մնում անել՝ բայց եթէ ժողովրդի կամբը կատարել, և նա հրաժարուեցաւ 1869-ի սկզբին: Տէրութիւնը ժողովրդին հանդարտեցնելու համար՝ խոստացաւ Սահմանադրութիւնը յետ դարձնել, և ընթացիկ գործերի տեսչութեան համար թոյլ տուեց մի առժամանակեայ խառն ժողով կազմել ժողովրդական ընտրութեամբ, որին պիտի նախագահէր պատրիարքական փոխանորդը. իսկ Պատրիարքի ընտրութիւնը յետաձգուեցաւ մինչև Սահմանադրութեան գործադրութիւնը:

Նոյն տարին Սահմանադրութիւնը ստացուեցաւ և պատրիարք ընտրուեցաւ հանրածանօթ Խրիմեան Մկրտիչ եպիսկոպոսը, որ շատ տարիներէ իվեր Վանի ու Մուշի կողմերը ազգային լուսաւորութեան գործին էր ծառակողմբը ազգային լուսաւորութեան գործին էր ծառակողմբը: Խրիմեան այն չընաղ անձնաւորութիւնից մէկն է, որոնք աշխարհային մեծութիւնները արհամարհելով՝ ամբողջապէս ժողովրդին են նուիրւում, և նորա օգտին իրականապէս աշխատելու համար՝ նորա շրջանումն են գործում: Նա եղաւ որ ամենամեծ արգելքներին յաղթելով՝ առաջին անգամ Հայաստանի մէջ տպարան հաստատեց (1857), և առաջին հայ թերթը հրատարակեց (Արծուի Վասպուրական) Վանի Վարադայ վանքում, ուր և ժա-

աւանդաւորաց գիշերօթիկ դպրոց հիմնեց: Ժողովրդի տա-
ւապանքներին իմօտոյ ականատես լինելով, Խրիմեանը
իւր ձեռքից եկած օգնութիւնը չէ խնայել նորա վշտե-
րը ամօրեւելու, իբրեւ մի վթառատ հայր՝ որ իւր մխիթա-
րութիւնը որդոց երջանկութեան մէջ է որոնում. որով
և իրաւամբ Հայրիկ կոչուելու արժանի եղաւ:

Խրիմեան Հայրիկը պատրիարքական աթոռի վրայ
էլ իւր սիրած ժողովրդին շմռացաւ: Նորա օրով առա-
ջին անգամ լուրջ ուշադրութեան առնուեցան Հայաստանի
գաւառների մէջ բնակող Հայոց կրած հարստահարու-
թիւնները և հրապարակական քննութեան ենթարկուե-
ցան Ընդհանուր ազգային ժողովի մէջ: Երկու տեսակ
հարստահարիչներ կան Հայաստանում. նախ՝ հայ աղա-
ները (չօրպաճի), որոնք ժողովրդի աղքատ դասը կեղե-
քում են, անմեղներին տէրութեան պաշտօնեաների առաջ
զրպարտում ու մատնում են՝ իրանց շահագիտական
նպատակները առաջ տանելու համար. և երկրորդ՝ Քըր-
դերը, որոնք հայաքնակ գիւղերի վրայ յարձակելով՝
ծանր պահանջումներ են անում, և անպաշտպան Հա-
յերը ստիպուած են նոցա ուղածը տալու: Գալով այս
վերջիններին, պատրիարքը յայտնեց ժողովին, որ նոցա
անօրէնութիւնները կը շարունակուին մինչև որ տէրու-
թեան հրատարակած հաւասարութեան օրէնքը չգործա-
գրուի գաւառներում, և Հայերը մահմէտականների հետ
հաւասար՝ վարչական բարձր պաշտօնների հասնելու ի-
րաւունք չունենան: Ազգային ժողովը մի ընդարձակ տե-
ղեկագիր պատրաստեց, որի մէջ Քրդերի գործած հա-
րստահարութիւնները և տէրութեան պաշտօնեաների
գիղձումները միառմի ցոյց տրուելուց յետոյ՝ դանազան

միջոցներ էին նշանակուած Հայոց երկրի բարեկարգու-
թեան համար: Այս տեղեկագիրը Պատրիարքի ձեռքով
մատուցուեցաւ Օսմանեան տէրութեանը, որ խոստացաւ
Հայաստանը բարեկարգել:

Խրիմեանի շորսամեայ պատրիարքութեան գլխաւոր
արդիւնքն այն եղաւ, որ նորա պաշտպանութեամբ Ժո-
ղովրդի միջին դասի ազդեցութիւնը զօրացաւ ազգային
գործերի մէջ. այնպէս որ Ընդհանուր և Քաղաքական
Ժողովները մեծ մասամբ նոյն դասին պատկանող ան-
դամներից էին բաղկանում, մինչդեռ առաջ այդ Ժո-
ղովների մեծամասնութիւնը տէրութեան մեծ պաշտօ-
նեաները կամ հարուստ դասի անձինքն էին կազմում:
Այս բանից տժգոհ մնացին մի կարգ եկեղեցական և
աշխարհական անձինք, որոնք ազգային գործերի մէջ
իրանց անձնական շահն էին որոնում. կազմուեցաւ մի
կուսակցութիւն, որ Պատրիարքին տապալելու համար՝
անդադար յուղում ու գրգռում էր ժողովրդին: Խրիմեա-
նը կամենալով վերջ տալ այդ յուղմունքներին, մի նշա-
նաւոր հրաժարագիր տուաւ, որ մեծ տպաւորութիւն գոր-
ծեց ժողովրդի վրայ և պաշտօնից հեռացաւ (1873
հոկտ. 2):

Յաջորդ տարուան ապրիլի 24-ին պատրիարք ընտ-
րուեցաւ Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան, որ Սիս
ձեռնադրուած լինելով՝ նախապէս Էջմիածին գնացած և
Ընդհանրական Կաթողիկոսի հպատակութիւնը ընդունած
էր, որովհետեւ ըստ Սահմանադրութեան Կոստանդնու-
պօլսի պատրիարք ընտրուողը պէտք է Ս. Էջմիածնում
եպիսկոպոսացած կամ Մայր-Աթոռի միաբան հանաչուած
լինի:

Մինչդեռ Կոստանդնուպօլսի հայք մէկ կողմից մտա-
քառում էին աղգային վարչութեան հաստատութեան
համար, և միւս կողմից խնամք էին տանում աղգային
կրթութեան վրայ, հռոմէական հայոց մէջ էլ սկսան բա-
րոյական մերձաւորութեան նշաններ երևիլ ընդհանուր
ազգի հետ: Այս ձգտման առաջին արտայայտութիւնն ե-
ղաւ Համազգեաց ընկերութիւնը, որ հիմնուեցաւ Կոս-
տանդնուպօլսում 1846-ին Մուրատեան և Ռաիսայէլեան
վարժարանների ուսումնաւարտ աշակերտների աշխա-
տութեամբ: Ընկերութեան նպատակն էր հայաստանի
մէջ ուսում ու կրթութիւն տարածել, երկրագործութիւ-
նը ծաղկեցնել և աղգային հնութիւնների թանգարան
հաստատել: Ընկերութեան անդամ կարող էին գրուիլ ոչ
միայն հռոմէական, այլև Լուսաւորչական աղգայինը, և
արդէն ընկերութեան սկզբունքն էր (ինչպէս որ անու-
նից էլ երևում է) բառնալ ազգի միջից այդ տխուր բա-
ժանումը: Մակայն հռոմէականների պատրիարքը Հասուն
սոյն ընկերութիւնը իւր նստատակներին հակառակ հա-
մարելով, սկսաւ իւր հօտին համողել որ «հերետիկոս»
հայոց հետ հաղորդակցութիւն ունենալու զգուշանան, և
սպառնաց արձակում և հաղորդակցութիւն չտալ այն ան-
ձանց՝ որոնք այդպիսի վնասակար ընկերութիւնից չեն
խորշիլ: Այս շափով գոհ չլինելով, հասունը հռոմի պա-
պից կոնդակ բերել տուեց և ամեն ճիգ թափեց ընկե-
րութիւնը կործանելու. վերջին միջոցն այն եղաւ որ Բ.
Դրան գիմեց և Ընկերութեան անդամների վրայ ամբաս-
տանութիւններ բարդեց, որով և սորա ստիպուեցան
ցրուիլ:

Այդ ժամանակներից հռոմէական աղգայիներն մէջ

սկսաւ մի տժգոհութիւն երևիլ իրանց հոգևոր գլխի դէմ,
որ տարիների ընթացքում ատելութեան փոխուեցաւ՝
Հասունի հետզհետէ ցոյց տուած հակաղգային վարմուն-
քի պատճառով: 1867-ին, երբ հռոմէական հայոց Լի-
բանանի կաթողիկոսը մեռաւ, Հասունը գնաց հռոմ և ա-
ռանց իւր հօտի հաւանութիւնն առնելու՝ կաթողիկոսա-
կան աստիճանն ընդունեց: Այս որ լսեցին Կոստանդնու-
պօլսի կաթողիկ հայերը, և յատկապէս լուսաւորեալ դա-
սը, դէմ կացան և բողոքեցին Պապին. բայց սա պաշտ-
պանեց Հասունին և զրեց այն հռչակաւոր կոնդակը, որով
կաթողիկ հայոց բոլոր եկեղեցիներն ու աղգային այլևայլ
հաստատութիւնները և ստացուածքը պապական աթոռի
իրաւասութեան տակ էր գնում և Հասունին հռոմէական
հայոց եկեղեցու գլուխ էր հռչակում: Կաթողիկ ժողովը-
ղի լուսաւորեալ մասը մերժեց պապի կոնդակը, իսկ մի
կարգ տգէտ ու մոլեռանգ կաթողիկներ ընդունեցին. սո-
րանից առաջինները կոչուեցան Հակահասունեանք և վեր-
ջինները Հասունեանք: 1869-ի սկզբին, երբ Վատի-
կանում դումարուող եկեղեցական ժողովը պատրաստվում
էր Պապի անսխալականութիւնը հրատարակելու, բաղ-
մաթիւ Հակահասունեանք ժողովեցան և դաւանադիր
ստորագրեցին, որով Պապի անիրաւ պահանջումները
մերժում էին: Այս դաւանադիրը ստորագրողները կոչ-
ուեցան «Արեւելեան կաթողիկ հայք»: Կորա Բ. զրան
պաշտպանութեամբ յաջողեցան իրանց կրօնական իրա-
ւունքները պահել և առանձին պատրիարքարան հաստա-
տել: Հասունը ստիպուեցաւ առժամանակ հանդամանք-
ների առաջ խոնարհիլ և իւր կուսակիցներին հովուելով
գոհ լինել: Բայց շուտով բաղարականութիւնը փոխուեցաւ

և Հակահասունեանց ձեռքն եղած բոլոր եկեղեցիները Հասունեանց ձեռքն անցան: Հակահասունեանք յուսահատուելով՝ մեծ մասը ազգային եկեղեցու դիրքը վերադարձան, իսկ մնացած փոքրագոյն մասը հաշտուեցաւ Հասունի կուսակցութեան հետ, երբ սա կարգինալ դառնալով հռոմ գնաց և տեղը պատրիարք ընտրուեցաւ Էղարեան եպիսկոպոսը, որ մինչև այժմ կառավարում է հռոմէական Հայոց:

Հակահասունեանց շարժումը մեծ ազմուկ հանեց Եւրոպայում՝ իբրև առաջին հաւաքական բողոք Պապի անսխալականութեան դէմ. ըստ որում նորա Պապի կոնգակը մերժելով՝ մերժած եղան նաև նորա անսխալականութիւնը:

Է. ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՅ ԱՆՖԻԵՐԻ

89.

Արևելեան վերջին պատերազմի պատճառները:—Ռուսաց յաղթութիւնները (1877—78).—Սան-Ստեփանօի դաշնադրութեան Հայոց վերաբերեալ յօդուածը.—Բէրլինի վեհաժողովը.—Հայոց պատուիրակները և Բէրլինի դաշնադրութեան 61-րդ յօդուածը.—Հայոց կրած նեղութիւնները վերջին պատերազմի ժամանակ. սով: Զէյթունի լուղմունքը.—Տաճկահայաստանի բարեկարգութեան խնդիրը.—Արթական ընկերութիւններ:

Խըլմի պատերազմից յետոյ Արևելեան խնդիրը առժամանակ յետաձգուեցաւ՝ քսան տարի յետոյ նոր դժուրութեամբ արժարժուելու համար: Ռուս-տաճկական վերջին պատերազմը Օսմանեան տէրութեան անխոհմութիւնից ծագեցաւ: Հերցեգովինայի քրիստոնեայ բնակիչները հարկերի ծանրութիւնից նեղուելով՝ 1875-ի

ամառը ապստամբեցան Օսմանցիներէց. նոցա օրինակին հետեցան շուտով Բոսնիացիք, և յաջորդ տարին ապստամբութիւնը տարածուեցաւ նաև Բուլղարիայում: Մինչդեռ եւրոպական տէրութիւնները աշխատում էին խաղաղութեան մի երբ գտնել, Կոստանդնուպօլսում մի յեղափոխութիւն տեղի ունեցաւ, որի հետևանքն եղաւ սուլթան Աբդուլ-Ազիզի գահից զրկուիլը և Մուրադ Ե-ի կայսր նստելը: Սլաւոնական երկու իշխանութիւնները, Սերբիան և Չերնօգորիան, որոնք արևմտեան տէրութիւնների ազգեցութեան շնորհով մինչև այն ժամանակ խաղաղ էին մնացել, վճռեցին վերջապէս օգնութեան ձեռք կարկառել իրանց սլաւոն ազգակիցներին: Թուրքերը, որ մի բուն ժողովրդի ապստամբութիւնը զսպելու անկարող էին գտնուել, երբ կարգաւորեալ բանակների հետ գործ ունեցան, ցոյց տուին որ տակաւին ընդունակ են յաջողութեամբ պաշտպանուելու. մի քանի ճակատամարտերում դաշնակիցների զօրքերը յաղթուեցան, և Չերնօգորիայի մայրաքաղաքը արդէն Օսմանցոյ ձեռքն ընկնելու վրայ էր, երբ յանկարծ գործը ուրիշ կերպարանք ստացաւ: Թուրքաց անկանոն զօրքերի (բաշիրօզուք) և Չէրքէզների Բուլղարիայում գործած անղթութիւնները մեծ զայրոյթ պատճառեցին Եւրոպացոյց, որոնք Բ. Դունից պահանջեցին երկրի ներքին կառավարութիւնը բարեկարգել և հպատակ քրիստոնեաների նեղութիւններին վերջ տալ: Այս նպատակով մի դեսպանաժողով գումարուեցաւ Կոստանդնուպօլսում, և առաջարկուեցաւ տեղական ինքնավարութիւն մտցնել ապստամբող սլաւոնական նահանգներէ մէջ: Այդ միջոցում Մուրադ Ե հիւանդութեան պատճա-

առի վահից հրաժարուել էր հազիւ չորս ամիս իշխե-
լուց յետոյ, և նորա տեղ նստել էր Արդուլ-Համիդ Բ։
Նոր սուլթանի կառավարութիւնը ընդունեց նախ արե-
մտեան տէրութիւնների առաջարկութիւնը, բայց երբ
սորա պահանջեցին որ բարեփոխումները իրանց ձեռ-
քով գործադրուին, Բ. Դուռը մերժեց Եւրոպացոց մի-
ջամտութիւնը Թուրքիայի ներքին գործերի մէջ, պատ-
ճառելով թէ սուլթանը մտադիր է իւր բոլոր հպատակ-
ներին անխտիր ընդարձակ քաղաքական իրաւունքներ
չնորհել։ Այսպիսով գետպանաժողովը լուծուեցաւ ա-
ռանց մի յաջողութիւն ունենալու, և Օսմանցիք պատ-
քաստուեցան պատերազմելու Ռուսաստանի դէմ, որ Եւրո-
պայի անունով գնաց զէնքի զօրութեամբ ընդունել տա-
լու տէրութիւնների պահանջումները (1877 ապրիլ 14)։

Պատերազմը ըստ սովորութեան Եւրոպայի և Ա-
սիայի կողմից սկսաւ միանգամայն և փոփոխակի բաղ-
դով մօտ տասն ամիս տևեց։ Ռուսները սկզբում մեծ
ընդդիմութեան հանդիպեցան Բուլղարիայում՝ Պլէմնայի
մօտ և Հայաստանում՝ Զիվինի բարձրութիւնների առաջ.
բայց ի վերջոյ Օսմանցոց զօրութիւնը խորտակեցին,
նոցա ամուր քաղաքները յարձակմամբ առին և արագ
արագ առաջ գնալով՝ մէկ կողմից մտան Կարին, իսկ
միւս կողմից Կոստանդնուպօլսի առաջ հասան։ Ասիա-
կան բանակի մէջ մեծ անուն հանեցին հետեւեալ հայ
զօրապետները. Լօռիս-Մէլիքեան՝ իւր ճարտար հրամա-
նատարութեամբ, Լազարեան՝ Կարսի առմամբ, Տէր-Ղու-
կասեան՝ իւր հռչակաւոր նահանջովը, Զոլկովիկով և
ուրիշները։

Ռուսաց զինաւոր բանակը Նիկողայոս մեծ իշխանի

առաջնորդութեամբ՝ կանգ առաւ Կոստանդնուպօլսի մեր-
ձակայ Այա-Ստեֆանոս գիւղում. այստեղ ճատեան զեր-
գաստանի ամառանոցի մէջ Ռուսաց և Տաճկաց Հաւատար-
մատարների ձեռքով կնքուեցաւ Սան-Ստեֆանօի դաշնա-
դրութիւնը, որի 16-րդ յօդուածը հետեւեալ բովանդա-
կութիւնն ունի. «Որովհետեւ Ռուսաց զօրքերը Հայաս-
տանի մէջ գրաւած երկրներից յետ քաշուելուց յետոյ՝
յիշեալ տեղերում կարող են կռիւներ ու խառնակու-
թիւններ տեղի ունենալ, որոնք երկու տէրութիւնների
չաւ յարաբերութիւնները կարող են խանդարել, Բ. Դուռը
շանձն է առնում անյապաղ իրացնել այն բարուրդում-
հերն ու բարենորոգումները՝ որ տեղական պիտոյքները
պահանջում են Հայոց բնակած նահանգների մէջ, և ե-
րաշխաւորել նոցա ասպահովութիւնը Քրդերի ու Զէր-
քէզների դէմ»։ Այս առաջին անգամն էր, երկար դարե-
քից յետոյ, որ Հայ և Հայաստան անունները յիշատակ-
վում էին միջազգային դաշնադրութեան մէջ, և այս
բանի համար շատ աշխատեցան Կոստանդնուպօլսի Հա-
յոց մի քանի նշանաւոր եկեղեցական և աշխարհական
անձինք, և մանաւանդ Ներսէս պատրիարքը, որ Նիկո-
ղայոս մեծ իշխանի հետ տեսակցութիւն ունենալով,
յաջողեցաւ յիշեալ յօդուածը դաշնադրութեան մէջ
մտցնել տալ։

Սակայն Ռուսաստանի և Թուրքիայի մէջ կայացած
հաշտութեան պայմանները չափազանց նուաճողացելի
էին այս պետութիւններից երկրորդի համար, որ ոչ
միայն ընդարձակ երկրների տիրապետութիւնից պիտի
զրկուէր, այլ գրեթէ նաեւ իւր գոյութիւնը կորցնելու
էր դատապարտվում իբրեւ անկախ տէրութիւն։ Այս

տեսնելով, եւրոպական տէրութիւնները, և առաւելապէս Անգլիայի, որոնք մեծամեծ շահեր ունին Արեւելքում, պահանջեցին որ Սան-Ստեֆանօի դաշնադրութիւնը քրն-նութեան առնուի: Երկար բանակցութիւններից յետոյ Բէրլինում գումարուեցաւ մի Վեհաժողով, ուր արեւմտեան առաջնակարգ տէրութիւնների զլիսաւոր նախարարները փոխադարձ համաձայնութեամբ մի նոր դաշնադրութիւն խմբագրեցին և երկու պատերազմող կողմերին ընդունել տուին: Այս դաշնադրութեան զօրութեամբ՝ Ռուսաստանը, բացի զրամական տուգանքից, ստացաւ Կարսը, Արդահանը և Բաթումը իրանց շրջականերով. Ռումանիան, Սերբիան և Չերնօգորիան անկախ տէրութիւններ ճանաչուեցան. Բոսնիան և Հերցեգովինան Աւստրիայի հետ միացան. Բուլղարիան առանձին իշխանութիւն կազմեց Օսմանեան տէրութեան հարկատու, իսկ Արեւելեան Ռումէլիային տեղական ինքնավարութիւն շնորհուեցաւ քրիստոնեայ նահանգապետով:

Տաճկահայոց բարեկարգութեան խնդիրն էլ Վեհաժողովի խորհրդածութիւնների նիւթ եղաւ: Երկու բարձրաստիճան եկեղեցականներ ներսէս պատրիարքի կողմից ուղարկուեցան նախապէս եւրոպական արքունիքների կարեւորութիւնը հրաւիրելու Օսմանեան Հայաստանի թըշուառ վիճակի վրայ. Խրիմեան Մկրտիչ սրբազանը ուղևորուեցաւ Հռոմ, Վեննա, Փարիզ և Լոնդոն, իսկ Խորէն եպիսկոպոս Նարպէյ այցելեց Ռուսաստանի մայրաքաղաքը: Այնուհետև երկու պատուիրակները Բէրլինում միանալով՝ մի յիշատակազիր մատուցին Վեհաժողովին, որի մէջ Օսմանեան Հայաստանի համար տեղական ինքնավարութիւն էին խնդրում, նոյն երաշխաւորութեամբ ո-

րով ապահոված է Լիբանանի վարչութիւնը, այն է՝ երկրի կառավարութիւնը հայ պաշտօնեաներին յանձնել, որոնք կարողանային հաւատարակչութիւն պահպանել մահմէտականների ու քրիստոնեաների մէջ: Վեհաժողովը չափաւոր ու արդարացի գտաւ Հայոց պահանջը. մասնաւորապէս Անգլիայի ներկայացուցիչ կոմս Սալիսբըրին նպատաւոր կերպով խօսեցաւ Հայոց համար, ասելով թէ՝ «Պէտք է պահպանել Հայոց շահերը և յառաջագիւմութեան միջոց տալ նոցա»: Այս յայտարարութեան վրայ Վեհաժողովի անդամները ընդհանուր հաւանութեամբ խմբագրեցին դաշնադրութեան 61-րդ յօդուածը, որ հետևեալն է. «Բ. Դուռը յանձն է առնում անյապաղ իրացնել այն բարւորումներն ու բարենորոգումները՝ որ պահանջում են տեղական պիտոյքները Հայոց բնակած նահանգների մէջ, և երաշխաւորել նոցա ապահովութիւնը Զէքքեզների և Քրդերի դէմ: Բ. Դուռը այս նպատակի համար ձեռք առնուած միջոցները պարբերապէս պիտի ծանօթացնէ տէրութիւններին, որոնք պիտի հսկեն նոցա զործադրութեան վրայ»: Այսպիսով Եւրոպան Հայաստանի բարեկարգութեան խնդիրը իւր հսկողութեան տակ է առնում:

Վերջին պատերազմի ժամանակ Օսմանեան Հայաստանի Հայերը մեծ տառապանքներ կրեցին: Քրդերը և տեղ տեղ նաև Զէքքեզները երկրի խառնակ վիճակից օգուտ քաղելով, իրանց վայրենի կրքերին ազատութիւն տուին և շատ յափշտակութիւններ ու սպանութիւններ գործեցին: Ալաշկերտի և Բայազիդի Հայերը այս նեղութիւններից ազատուելու համար՝ Երևանի նահանգը գաղթեցին, բայց շատերը քաղցից ու ցրտից մեռան. մնա-

ցածները բնակութեան տեղ ու մշակելու հող չունենալով, երբ Օսմանեան կառավարութիւնից ապահովութեան երաշխաւորութիւն ստացան մեծ մասամբ իրանց տեղերը վերադարձան: Պատերազմի մի ուրիշ հետեանքն էլ եղաւ սովը, որի աղէտներից Հայաստանի ժողովրդին ազատելու համար՝ Կոստանդնուպօլսոմ կազմուեցաւ «Սովելոց յանձնաժողովը», և մի առանձին ճիւղ էլ Վանում՝ Խրիմեան Հայրիկի հովանաւորութեան տակ: Հայերը ամեն կողմից սկսան առատ առատ նպաստներ հասցնել իրանց աղգակիցներին, որով ոչ միայն շատ խեղճերի մահուան առաջն առնուեցաւ, այլ մի բարոյական կապ հաստատուեցաւ դազթական Հայոց և հայրենի երկրում բնակող ժողովրդի մէջ:

Պատերազմը առանց աղբեցութեան չը մնաց նոյն իսկ Կիլիկիայի հեռաւոր լեռների վրայ: Օսմանեան կառավարութիւնը Զէյթունի վերաբերմամբ ոչ միայն 1864-ին իւր վրայ առած պարտականութիւնները անկատար էր թողել, այլև վերջին պատերազմի ժամանակ ուղեց այս երկրից դօրք առնել: Զէյթունցիք այս նոր հարկից ազատուելու և իրանց շուրջը հաւաքուած շէրքէզներին ու քրդերին հալածելու համար՝ ոտքի կանգնեցան և թուրք կառավարչին (կայմալամ) երկրից դուրս քշեցին: Զինուորագրութեան սովորական հարկը մերժելով, նորա յանձն էին առնում ղինուոր տալու այն պայմանով որ իրանց տուած ղինուորներից առանձին զինքեր կազմուին քրիստոնեայ սպաների հրամանատարութեան տակ: Նոյնպէս նորա պահանջում էին որ ոստիկանութիւնը տեղացիների ձեռքը մնայ, տուրքերը տեղացիք հաւաքեն և յանձնեն Մարաշի կուսակալին, և ի-

րանց երկրի կառավարիչը փոփոխակի թուրք և քրիստոնեայ լինի: Կառավարութիւնը այս պայմանները ընդունեց, բայց քրիստոնեայ սպաների հրամանատարութիւնից և որովհետեւ Զէյթունցիք հաստատ մնացին իրանց պահանջման մէջ, համաձայնութիւնը չկայացաւ: Այս գործի մէջ դօրքն էլ խառնուեցաւ, և շատ հայեր բանտարկուեցան: Ներսէս պատրիարքը շատ աշխատեցաւ մինչև որ յաջողեցաւ բանտարկեալներին արձակել տալ (1879 յունի.):

Մի ուրիշ գործ՝ որի համար Ներսէս պատրիարքը մեծամեծ ջանքեր արաւ՝ Տաճկահայաստանի բարեկարգութեան խնդիրն էր: Հայաստանի այլապլ կողմերում վատարուած հարստահարութիւնները գրի առնելով, մանրամասն տեղեկագրեր հաղորդեց թէ Օսմանեան կառավարութեան և թէ Բէրլինի դաշնագրութիւնը ստորագրող տէրութիւնների գեսպաններին, որոնք միանալով մի ծանուցադիր ուղարկեցին Բ. Դրանը: Տէրութիւնը խոստացաւ շուտով Հայաստանի բարեկարգութեան ձեռնարկել, բայց այդ խոստումը չկատարուեցաւ: Պատրիարքը տեսնելով որ իւր բոլոր ջանքերը ապարդիւն են մնում, 1881-ի աշնանը պաշտօնից հրաժարուեցաւ և մի տարուց աւելի քաշուած կեանք վարեց: Մինչդեռ Աղգային վարչութիւնը սպասում էր որ Բ. Դուռը մի վերջնական տնօրէնութիւն անէ Պատրիարքի հրաժարականի մասին, որի պատճառով աղգային գործերը երեսի վրայ էին մնացել, սուլթան համիդը յանկարծ մերժեց Ներսէս Սրբազանի հրաժարականը և վերահաստատեց նորան իւր պաշտօնի մէջ (1882 նոյեմբ. 29): Պատրիարքը հրաւիրուեցաւ կայսերական պալատը և մեծազին

ընծաներով պատուաւիրուեցաւ Սուլթանից: Այս դէպքը իբրեւ մի բարի գուշակութիւն՝ մեծ ուրախութեամբ ընդունուեցաւ մայրաքաղաքի հայ ժողովրդից, սակայն այն մեծ խնդիրը՝ որի համար էր իսկապէս Պատրիարքի հրաժարականը, դարձեալ նոյն վիճակի մէջ մնաց, և մինչև այսօր Բերլինի դաշնադրութեան 61-րդ յօդուածը դեռ ևս ոչ մի գործադրութիւն ունեցած չէ:

Վերջին տարիներում Պօլսում զանազան ընկերութիւններ կազմուեցան Հայաստանի ժողովրդի մէջ ուսում ու կրթութիւն ծաւալելու համար: Սոցա մէջ առանձին տեղ ունի «Միացեալ ընկերութիւնը Հայոց», որ 1880-ին ձուլուեցաւ մինչև այն ժամանակ առանձին գոյութիւն ունեցող Արարատեան, Արեւեան-Գալոցասիրացի և Գիլիկեան ընկերութիւններից: Միացեալ ընկերութիւնը այսօր 27 ուսումնարան է պահում Հայաստանում, որոնցից 23 արական և 4 իգական: Համանման նպատակ ունի Ալգանուէր, Հայուհեաց ընկերութիւնը (1878), որի հաշուով և Միացեալ ընկերութեան հսկողութեան տակ երեք աղջկանց ուսումնարաններ են պահում զանազան գաւառներում, և Գալոցասէր Տիկնանց ընկերութիւնը (1879). որ գաւառների համար ուսուցչուհիք է պատրաստում: Ուշադրութեան արժանի է նոյնպէս Ասիական ընկերութիւնը (1877), որի նպատակն է օգտակար գրքերի հրատարակութեանը նպաստել:

90.

Գէորգ Գ. Կաթողիկոսի գործերը և մահը (1866—1882).—Նոր Կաթողիկոսի ընտրութեան նախապատրաստութիւնները.—Ընտրութեան արդիւնքը և հետեանքը.—Ներսէս պատրիարքի մահը (1884 հոկտ. 26) և իւր չաջորդի ընտրութիւնը (1885 յունվ. 26).—Ընտրութիւն և հաստատութիւն Տ. Մակար Կաթողիկոսի (ապրիլ 21 և յուլիս 18).

Ժամանակակից դէպքերի մէջ նշանաւոր տեղ են բռնում Ընդհանրական Կաթողիկոսի մահը և նոր Հայրապետի ընտրութեան պարագաները: Գէորգ Գ-ի տամնակեց տարուան կաթողիկոսութեան ժամանակ (1866—1882) մի քանի յիշատակի արժանի գործեր կատարուեցան, որ չէ կարելի զանցառութեան տալ: Իւր օծումը ընդունելուց յետոյ, նորընտիր Հայրապետը մի ճանապարհորդութիւն յանձն առաւ Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքները, նոյնպէս և Լեհաստանի և Աւստրիայի մի քանի տեղերը՝ իւր ջրուեալ հօտի բարոյական և մտաւորական վիճակին անձամբ տեղեկանալու համար: Այս երկար ուղևորութիւնից Ս. Էջմիածին վերադառնալով առաջին գործն եղաւ հիմնել Արարատ կրօնական պաշտօնական ամսաթերթը (1868), որի արդիւնքը յատկացրեց Մայր-Աթոռի տպարանի և ձուլարանի բարւոյմանը: Նոյն թուին Ռուսահայոց օժանդակութեամբ ձեռնարկեց շինել Մայր տաճարին կից՝ արեւելեան կողմից մի ընդարձակ պահարան երեք առանձին բաժանումներով, ուր զետեղուած են այժմ Ս. Էջմիածնի բոլոր սրբութիւնները, հնութիւնները և թանկագին իրեղէնները, Հայ եկեղեցիներում կանոնաւոր և մի

օրինակ երգեցողութիւնը մտցնելու հոգ տանելով, ամեն հայաբնակ քաղաքներից ձայնեղ երիտասարդներ ժողովեց և հմուտ երաժշտի առաջնորդութեամբ հայկական ձայնազրութեան արուեստը ուսուցանել տալուց յետոյ, իրանց տեղերը ուղարկեց նոյն արուեստը ամենայն հաջգալրոցներում ուսուցանելու համար. միանգամայն եկեղեցական երգեցողութեան զրքերը նոր ձայնազրութեամբ տալազրել տուեց և ամեն տեղ ցրուեց, սրալէսդի բոլոր եկեղեցիներում դործադրուին (1874): Վերջապէս եկեղեցականութեան վիճակը բարձրացնելու և ազգային ուսումնարանների համար հմուտ ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով, Գէորգ կաթողիկոսը մտածեց իրացնել այն գաղափարը որ երկու նախորդ կաթողիկոսները յղացել էին հիմնելով Ս. Էջմիածնի հոգևոր ձեմարանը, ուր այսօր խմբուած են 200-ի չափ պատանիներ դանդան հայաբնակ տեղերից և պահվում են Մայր Աթոռի ծախքով: Արդէն ձեմարանը տասներկու տարին բոլորեց և երեք կարգ ուսանողներ հանեց, որոնց պատրաստութիւնից երևում է որ այս հաստատութիւնը մեծ բարիքներ կը տայ ազգին, եթէ կանոնաւոր յարատեւութիւն ունենայ: Սակայն Գէորգ կաթողիկոսը իւր հիմնարկութեան առաջին պտուղները պեռ չտեսած՝ 1882-ին գեկտեմբերի 6-ին վախճանեցաւ հնգամսեայ ծանր հիւանդութիւնից յետոյ:

Ս. Սինոդը ըստ սովորութեան՝ Տաճկաստանի, Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի Հայոց և մուսաստանի բոլոր հայ վիճակներին շրջաբերականներ ուղարկեց, որով ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի մահը ծանուցանելուց յետոյ՝ ազգի եկեղեցական և աշխարհական պատ-

գամաւորներին Ս. Էջմիածին էր հրաւիրում Գէորգ Գ-ին մի արժանաւոր յաջորդ տալու համար, ընտրութեան ժամանակը սովորական տարևոր ժամանակից ուշ նշանակելով՝ 1884-ի մայիսի 7-ի օրը: Թուրքիայի Հայոց Կենտրոնական Վարչութիւնը Ազգային Սահմանադրութեան տրամադրութեան համեմատ՝ ձեռնարկեց ընտրութեան մասնակցութեան նախապատրաստութիւնները տեսնելու: Կոստանդնուպոլսի Մայր եկեղեցում մի մեծ եկեղեցական ժողով գումարուեցաւ, ուր Հայոց եկեղեցու եպիսկոպոսների ընդհանուր յուշակից գաղտնի քուէարկութեամբ եօթը արժանաւորագոյն անձինք որոշուեցան Արարատեան Մայր-Աթոռի գահակալութեան համար (1884 մարտի 12 և 19): Այս ժողովին անձամբ մասնակից եղան մերձաւոր վիճակների առաջնորդները, վանահայրերը և մայրաքաղաքի եպիսկոպոսները, վարդապետները և աւագ երէցները, ընդամենը 96 հոգի, իսկ հեռաբնակ վիճակաւորները և անաղաշօն եպիսկոպոսները իրանց քուէները զրով ուղարկեցին. միայն Սսի Մկրտիչ կաթողիկոսը, որ Խրիմեան սրբազանի պատրիարքութեան օրով կոսը, որ Խրիմեան սրբազանի պատրիարքութեան օրով ալ պաշտօնի համար ընտրուած էր, նախապէս Ընդալդ հանրական Հայրապետի գերազահութիւնը ճանաչելով և ապա նաև ստորագրութեամբ նոյնը վաւերացնելով, — աւանդին զրութեամբ մերժեց առաջիկայ ընտրութեանը մասնակցելու, պատճառ բերելով թէ հանդուցեալ Գէորգ կաթողիկոսը Սսի աթոռը անվաւեր և կաթողիկոսութիւնը հետեալ ու հերձեալ է անուանել իւր կոնդակների մէջ:

Եկեղեցական համագումար ժողովի կազմած եօթը ընտրելիների ցանկը բոլոր անդամների ստորագրու-

Թեամբ ներկայացուցաւ Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովին, որ Կաթողիկոսական յանձնաժողովի առաջարկութեան վրայ և Թուրքիայի սահմաններից դուրս եղած Հայոց ձայները չխեղդելու համար՝ որոշեց 1866-ի ընտրութեան եղանակը բարեփոխել հետեւեալ կերպով. Տաճկաստանի Հայոց Երեսփոխանական Ազգային ժողովը Կոստանդնուպօլսի պատրիարքի իրաւասութեան տակ եղած առաջնորդական վիճակների անունով Համադուժմար եկեղեցական ժողովում նախապէս քուէարկուած ցանկի միջից մէկ քուէարկութեամբ երեք ընտրելի եպիսկոպոս է ներկայացնում ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան համար: Տաճկաստանի Հայոց եկեղեցին պահանջում էր որ իւր եռանուն ցանկը ամբողջապէս ընտրելիների քուէների նշանակութեամբ Ս. Էջմիածնի Տաճարում կատարուած քուէարկութեան տուփի մէջ մտնէ. և այն ընտրելին՝ որի Ազգային ժողովի ստացած քուէների վրայ բարդուելով Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի Հայոց քուէները ձայների մեծամասնութիւն կը ստանայ, նա է ամենայն Հայոց ընտրեալ Հայրապետը: Այս որոշման համեմատ՝ Ազգային ժողովը եօթնանուն ցանկից քուէարկեց երեք ընտրելի եպիսկոպոսներ, և միանգամայն որոշեց որ Պատրիարքը սոյն եռանուն ցանկը հաղորդէ Արարատեան Մայր-Աթոռի Տեղակալին առանձին պատուիրակի ձեռքով, պաշտօն տալով նորան Ս. Էջմիածնի ժողովին ներկայ լինելու և ընտրական գործողութիւններին նշանակեալ պայմանների մէջ մասնակցելու Թուրքիայի Հայոց անունով (ապրիլ 2): Ինչպէս Եկեղեցական ժողովի կազմած եօթնանուն ցանկի, այսպէս և Ազգային ժողովի քուէ-

արկած եռանուն ցանկի գլուխը դասուցաւ Կոստանդնուպօլսի Ներսէս պատրիարքը, Հնայելով որ նա իւր տկարութիւնն ու անկարողութիւնը առաջ բերելով՝ երկու ժողովներին ևս զբաւոր կերպով խնդրել էր որ իւր անունը ընտրելիների ցուցակից հանուի:

Սակայն Եկեղեցական և Ազգային ժողովների նիստերի միջոցում Կոստանդնուպօլսի Ռուսաց դեսպանը յայտնեց, թէ կայսերական կառավարութիւնը պահանջում է որ այս անգամ կաթողիկոսական ընտրութիւնը Պօլսօթէնիայի տրամադրութիւնների համեմատ կատարուի, այսինքն Տաճկահայոց ամեն վիճակներից երկ-երկու (մի եկեղեցական և մի աշխարհական) պատգամաւոր ներկայանան Ս. Էջմիածնի ժողովին և անձամբ իրանց քուէները տան միւս պատգամաւորների հետ միասին. հակառակ դէպքում, այսինքն եթէ միայն երկու պատուիրակ ուղարկուին, լոկ իբրեւ Կոստանդնուպօլսի Հայոց ներկայացուցիչ պիտի նկատուին և միայն երկու ձայն տալու իրաւունք պիտի ունենան: Այս դժուարութիւնից մի ելք գտնելու համար՝ Պատրիարքարանը Ազգային ժողովի քուէարկած եռանուն ցանկը ուղարկեց Ս. Էջմիածին, նշանակելով իւրաքանչիւր ընտրելիի հետեւեալ կարգով. Ներսէս պատրիարք (62 քուէ), Մկրտիչ եպիսկոպոս Խրիմեան (50) և Մելքիսեդէկ եպիսկոպոս Մուրադեան՝ առաջնորդ Զմիւռնիայի (42). միանգամայն առանձին թղթով Օսմանեան Հայոց կողմից պատուիրակ նշանակեց կաթողիկոսական Տեղակալ Ս. Մակար արքեպիսկոպոսին, յանձնելով նորան որ Տաճկահայոց մասնակցութեամբ իրաւունքները ներկայացնէ Ընտրողական ժողովին և Ազգային ժողովի

այս մասին արած որոշումների գործադրութիւնը խնդրէ:

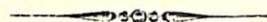
Նշանակեալ օրը ընտրութեան գործը սկսուեցաւ Ս. Էջմիածնի Տաճարում և ըստ սովորութեան երեք օր տեւեց (մայիսի 7—9): Տեղակալ սրբազանի առաջարկութեան վրայ ժողովականները որոշեցին Պատրիարքարանի եռանուն ցանկը անփոփոխ ընդունել, որով թէ օրէնքը անթերի կատարուեցաւ և թէ Տաճկահայոց պահանջմանը զոհացում տրուեցաւ. միայն Պօլօթէնիայի տրամադրութեան համեմատ՝ չորրորդ ընտրելի ևս աւելացուեցաւ, այն է՝ Ս. Երուսաղէմի պատրիարք Տ. Եսայի արքեպիսկոպոսը: Քուէարկութիւնից առաջ կարդացուեցաւ Ներսէս պատրիարքի հրաժարագիրը, որ Համագումար և Երեսփոխանական ժողովների մատուցած հրաժարագրերի բաղդն ունեցաւ. Ներսէս պատրիարք ձայների ստուար մեծամասնութեամբ և Մեղրիսեղէկ սրբազան համեմատական առաւելութեամբ առաջին ընտրեալներ հրատարակուեցան՝ կայսերական հաստատութեանը առաջարկելի, առաջինը որպէս Կաթողիկոս, իսկ երկրորդը որպէս Կանդիտատ: Սակայն Ռուսաց կայսրը այս ընտրութիւնը անլաւեր համարեց զլսաւորապէս այն պատճառով՝ որ Ս. Էջմիածնի ժողովը Կոստանդնուպօլսի Պատրիարքի հրաժարականը ինկատի չէր առել: Ուստի բարձրագոյն իշխանութեան կարգադրութեամբ՝ Սինոդը շտապեց նոր հրաւիրագիր ուղարկել և նոր ընտրութիւն նշանակել 1885-ի ապր. 19-ի օրը:

Այս միջոցում Ներսէս պատրիարքը, որի տկարու-

թիւնը մի քանի ժամանակէ հետէ սաստկացել էր, անախնկալ կերպով վախճանեցաւ (1884 հոկտ. 26) և փառաւոր յուղարկաւորութեամբ թաղուեցաւ Մայր եկեղեցում. նորա մահը բովանդակ հայ ազգին մեծ ցաւ պատճառեց: Ազգային ժողովը մի ամիս սուգ պահելուց յետոյ, ձեռնարկեց նոր Պատրիարքի ընտրութեանը. ընտրուեցաւ Կարինի նախորդ առաջնորդ և Ս. Երուսաղէմի միաբան Յարութիւն եպիսկոպոս Վեհապետեան (1885 յունվ. 26):

Նորընտիր Պատրիարքի հաստատութեան հրովարտակը դեռ չէր եկած, որ Ազգային ժողովը շտապեց դումարուիլ իւր մասնակցութեան եղանակը որոշելու համար առաջիկայ կաթողիկոսական ընտրութեան մէջ. որովհետեւ Ս. Էջմիածնի Սինոդը Բարձրագոյն իշխանութեան կարգադրութեամբ հրաւիրագրերը Կոստանդնուպօլսի Պատրիարքարանից անկախ՝ ուղղակի վիճակաւոր առաջնորդներին էր ուղարկել: Ժողովը որոշեց անցեալ տարուան ընտրութեան եղանակը անփոփոխ պահել և իւր եռանուն ցանկը լրացնելով վերահաստատել, երրորդ ընտրելի դնելով Արմաշու վանքի վանահայր Խորէն եպիսկոպոս Աշըգեանին (մարտ 1). միանգամայն իւր Ատենապետների դիւանին յանձնարարեց պատուիրակութեան եղանակը սահմանել և իհարկին Կոստանդնուպօլսից պատուիրակ ուղարկել: Եռանուն ցանկը Համագույն ընտրողական ժողովի Ատենապետի անունով գրուած պատուիրակութեան թղթի հետ ուղարկուեցաւ Ս. Էջմիածին Տ. Յովհաննէս Մկրեան քահանայի ձեռքով: Ապրիլի 20-ին այս ցանկի վրայ աւելացուեցաւ

չորրորդ ընտրելի՝ Նախիջևանի և Բեսարաբիայի առաջ-
նորդ Մակար Սրբազան, իսկ հետեւեալ օրը վերջնական
քուէարկութեամբ ընտրուեցան Մելիքսեդէկ Սրբազանը
և Մակար Սրբազանը: Յուլիսի 18-ին Տ. ՄԱԿԱՐ Ա
հաստատուեցաւ ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԻՒՍԱԿ

Քր. առաջ

Հայկ	2300
Արամ	1300
Թագաթաթաղապար Ա-ի արշաւանքը Նայիրիի երկիրը	1130
Մագմանասար Գ-ի արշաւանքը Ուրարդիի եր- կիրը	841
Մարութինի պատերազմը Ուրարդիի Ուրսա թա- գաւորի հետ	714
Պարոյր թագաւոր	606
Հրաշեայի արշաւանքը Հրէաստան Բաբելոնացոց դաշնակցութեամբ	600—588
Տիգրան Ա-ի յաղթութիւնը Մարաց վրայ	558
Հայկազանց թագաւորութեան անկումը	330
Հայաստանը Սելեւացոց նահանգ	301
Արշակունեաց հաստատուիլը Հայոց երկրում	149
Վաղարշակ Ա	149—127
Արշակ Ա	127—114
Արտաշէս Ա	114—89
Տիգրան Բ.	89—36
Տիգրանակերտի պատերազմը	64
Տիգրանի հաշտութիւնը Պոմպէոսի հետ	64
Խառնի յաղթութիւնը	53
Բարդափրանի յաղթութիւնը Հռոմայեցոց վրայ	40

Արտաւազդ Ա.	36—33
(Արտաշէս Բ)	33—21
(Տիգրան Բ)	20
(Տիգրան Փոքր և Երատոյ)	5
Արշամ.	33—3
Արգարի թագաւորիլը	3
Ք Ր. յ ե տ ո յ	
(Արիոբարդան)	2
(Երատոյ թագուհի 2-րդ անգամ)	15
(Արտաշէս Գ)	18
Արգարի մահը	35
Անանուն	35
Սանատրուկ	35—65
(Տրդատ)	66
Երուանդ Արշակունի	65—85
Արտաշէս Բ.	85—131
Արտաւազդ Բ.	131
Տիրան Ա.	131—151
Տիգրան Գ.	151—193
Վաղարշ	193—213
Խոսրով Ա.	213—261
Սասանեան հարստութիւնը Պարսից երկրում	226
Ս. Գր. Լուսաւորչի ծնունդը	257
Անիշխանութեան ժամանակ	261—287
Տրդատի թագաւորիլը	287
Քրիստոնէութեան հաստատութիւնը	301
Ս. Էջմիածնի հիմնարկութիւնը	301
Արիստակէս հայրապետը Նիկիայի ժողովում	325
Ս. Գրիգորի մահը	332

Տրդատի մահը	342
Խոսրով Բ.	343—352
Տիրան Բ.	353—364
Արշակ Բ.	364—382
Պապ	382—388
Ներսէս Մեծի մահը	383
Վարազդատ	391—394
Արշակ Գ. և Վաղարշակ Բ.	394
Խոսրով Գ.	396—400
Վռամշատուհ	400—421
Հայոց տառերի գիւտը	406
Ս. Գրքերի թարգմանութիւնը	411—436
Խոսրով Գ 2-րդ անգամ	421
Արտաշէս Գ	426
Արշակունեաց թագաւորութեան բարձումը	432
Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահը	440
Աւարայրի ճակատամարտը	451
Սահակ Բագր. մարդպան և Վահան Մամիկո- նեան սպարապետ	481
Նուարսակի դաշնադրութիւնը	484
Վահանի մարդպանութիւնը	485—511
Քաղկեդոնի ժողովի մերժումը Վաղարշապատի ժողովում	491
Մժէժ Գնունի մարդպան	518—548
Հայոց տօմարի նորոգումը	551
Դաւիթ Սահաւունի մարդպան	600—623
Դայլ Վահանի յաղթութիւնը	604—606
Արաբացոց առաջին արշաւանքը	640
Նոյա պատերազմները Յունաց հետ հա-	

յաստանի տիրապետութեան համար	647—693
Արարացոց անմիջական իշխանութիւնը Հայոց վրայ	694—859
Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխան	859—885
Աշոտ Ա. թագաւոր	885—889
Սմբատ Ա.	892—914
Վասպուրականի թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը	908
Աշոտ Բ. Երկաթ	915—928
Աբաս թագաւոր	928—951
Աշոտ Գ. Ողորմած	951—977
Կարսի թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը	968
Սիւնեաց թագաւորութեան հաստատութիւնը	970
Սմբատ Բ	977—999
Լօռու թագաւորութիւնը	988
Գաղիկ Ա	990—1020
Յովհաննէս Սմբատ	1020—1040
Վասպուրականի թագաւորութեան վախճանը	1021
Գաղիկ Բ	1042
Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումը	1045
Անիի առումը Ալիասլանի ձեռքով	1064
Կարսի թագաւորութեան վախճանը	1065
Գաղիկ Բ-ի մահը	1079
Ռուբինեան իշխանութեան հաստատութիւնը Գիլիկիայում	1080
Ռուբէն Ա	1080—1095
Մէլիքշահի իշխանութիւնը Մեծ Հայքի վրայ	1086—1091

Կոստանդին Ա.	1095—1100
Թորոս Ա.	1100—1123
Լևոն Ա	1123—1136
Լևոն Ա-ի մահը	1141
Թորոս Բ.	1145—1168
Մլէհ	1170—1175
Ռուբէն Բ	1175—1185
Լևոն Բ	1185
Լևոն Բ թագաւոր Գիլիկիայի	1198
Լևոն Բ-ի մահը	1219
Զապէլ և Փիլիպոս	1222—1225
Հեթում Ա	1226
Թաթարաց արշաւանքի սկիզբը	1236
Հեթում Ա-ի ուղեորութիւնը Թաթարստան Մեծ-Հայքի կանոնաւոր հարկատուութիւնը [թաթար խանին	1253 1254 1270
Հեթում Ա-ի մահը	1270—1289
Լևոն Գ	1298—1305
Հեթում Բ	1293
Թորոս Գ	1305
Լևոն Գ	1307
Հեթում Բ-ի և Լևոն Գ-ի մահը	1308—1320
Օշին	1320—1341
Լևոն Ե	1342
Կոստանդին Գ Լուսինեան	1343—1345
Դուլդոն	1345—1362
Կոստանդին Դ	1365
Լևոն Զ վերջին	1375
Լևոնի գերութիւնը	

Հանկթամուրի արշաւանքը Հայաստան . . .	1387
Լեոն Զ-ի մահը	1393
Կաթողիկոսութեան տեղափոխութիւնը Կի- լիկիայից Ս. Էջմիածին	1441
Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքու- թեան հաստատութիւնը	1461
Ուզուն Հասան միահեծան տէր Հայաստանի	1468
Օսմանցոց և Պարսից պատերազմների սկիզ- բը Հայաստանի տիրապետութեան հա- մար	1473
Օսմանցիք զբաւում են արևմտեան Հայաստանը	1514
Օսմանցոց տիրապետութիւնը ամբողջ Հա- յաստանի վրայ	1585
Չահաբասի արշաւանքը	1603
Հայոց տարագրուիլը Պարսկաստան	1605
Նիկոլ Թորոսովիչ	1626—1681
Հայաստանի բաժանումը Օսմանցոց և Պար- սից մէջ	1639
Փիլիպոս Աղբակեցի կաթողիկոս	1633—1655
Լեհաստանի Հայոց անջատուիլը ազգային եկեղեցուց	1689
Դաւիթ-Բէկ Սիւնեցի	1722—1728
Նազըր շահի պատերազմները Օսմանցոց հետ	1733—1746
Աղա-Մահմատ-խանի արշաւանքը	1795—1797
Լազարեան ճեմարանի բացումը	1816
Ներսիսեան դպրոցի բացումը	1825
Ատրպատականի Հայոց Ռուսահայր գաղ- թիւր	1828

Յաճկահայրից դուրս եկած գաղթականու- թիւնը	1830
Կաթողիկոսութեան հաստատութիւնը	1830
Յարութիւն Պէղճեանի մահը	1834
Պօլսոժէնիայի հաստատութիւնը	1836
Թանգիմաթի հրատարակութիւնը	1839
Ներսէս Ե Աշտարակեցի	1843—1857
Բողոքականութեան հաստատութիւնը	1850
Դէորդ Դ կաթողիկոս	1866—1882
Բէրլինի Վեհաժողով	1878
Ներսէս պատրիարքի մահը	1884
Ընտրութիւն և հաստատութիւն Տ. Տ. Մա- կար կաթողիկոսի	1885

Արաղս խան թաթարներ 361.
362. 365—367.
Աբաս թաղատ 294, 295.
Աբաս սպարապետ 280—282, 291.
Աբասապատ 493.
Աբասեանք 270.
Աբաս-Միրզա 491—494.
Աբգար Եղեսիայի թաղատ 116,
117, 119, 121, 157, 158.
Աբգար Յովհաննիսեան 504.
Աբգալ-Մելիք 267.
Աբգիւ-Աղիկ 549.
Աբգիւ-Համիկ 550,
Աբգիւ-Մէջիկ 520.
Աբղլայ ամիրապետ 270.
Աբղլայ զորավար 268, 269.
Աբղլայ 452. 134.
Աբղրահման 265.
Աբղրահմանք 77.
Աբղրիկ 134.
Աբղրեան 25.
Աբղրեանք 294. 300.
Աբու-Բէքիր 274.
Աբու-Սուր 302, 309, 415, 416.
Աբուսէթ 273.
Աբրահամ Բ կաթողիկոս Կրեաղի
451, 454.
Աբրահամ Նահապետ 70.
Ագաթանգեղոս 166, 256, 257
Ագաթանգիւ 71.
Ագջակալէ 435, 436.
Աղարեանացիք 85
Աղամ պալ 354, 356, 488.
Աղգէ կաթողիկոս 119, 120.
Աղգէ կոմս 186.
Աղգին 105.
Աղրամիւլէք 42.
Աղրիանոս 134.
Աղրիանոսյան 429, 495, 512,
518, 534.
Աղա 39, 40.
Աղալ 332.
Աղատ զեռ 174.
Աղանուէր Հայունաց Ընկերու-
թիւն 556.
«Աղգատէր» օրագիր 479.
Աղգալին սահմանադրութիւն 533,
—537, 540, 543, 545, 559.

Աղարեան կաթողիկոս 548.
Աղարք թաղատ Գրադ 129.
Աղէգին-Քէլքատ 354, 360.
Աղիկ փաշա 539.
Աթանազիէն 164.
Աթեան 155.
Աթէնք 253, 254.
Այդահակ թագ. Մարաց 46—48.
77.
Աժաէրիան 463, 488, 489, 500.
501, 503.
Ալարազ գիւղ 539.
Ալալէգլին 358, 429.
Ալանդան 183.
Ալանայ դռներ 102.
Ալանք 113, 128 130.
Ալաշկերտ 553.
Ալեքս 402
Ալեքս Անդելոս 349.
Ալեքս Կոմսեան 328, 401.
Ալեքսի Միսաիլովիչ թագ. Ռու-
սաց 483.
Ալեքսանդրով (Գիւմրի) 494,
496.
Ալի-Արմէն 279.
Ալիզա 351.
Ալիս զեռ 12, 23.
Ալմախ 366, 367.
Ալպեան լեռներ 92
Ալփապան 314, 315, 413, 468,
Ալալցիս 280, 495. 496.
Առաքելաք 496.
Ախուրեան զէռ 11. 19. 123, 125,
127, 299. 316, 454.
Ակլ զիւղ 11.
Ակոսի գիւղ 228.
Ակներ փանք 355.
Ակոսի 86.
Ահար 492.
Ահարեան 313.
Ահատ 284, 285.
Ահատան 130.
Ահմէդ 386—388.
Ահմէդ Գ 453.
Ահմէդ-Մալէք 335.
Ահարա Մաղլա 60.
Աղաթան 533.
Աղա-Մահմադ-խան 489, 490.

Աղասարական ուսումն. 501.
«Աղբիւր» պատկերազարդ ածա-
ցիր 504.
Աղէքսանդր Մակեդոնացի 54, 70,
75, 327
Աղէքսանդր, Անտոնիոսի որդին
100, 103.
Աղէքսանդր, իշխան Կիւլի. 482.
Աղէքսանդր Ե պապ 476.
Աղէքսանդրիա Սեբրոս կայսր 139.
Աղէքսանդրէտա բերդաքաղաք
384,
Աղէքսանդր թագուհի Երուսաղէմի
85.
Աղէքսանդրիա քաղաք. 100, 104,
253, 254, 339, 370, 384.
Աղթամար. 442, 541.
Աղիւսիտ. 79, 135.
Աղձնիք. 11, 12, 33, 66, 78, 173,
174, 213, 284, 414, 427.
Աղուանք. 11, 75, 85, 99, 173,
186, 202, 204, 210, 222, 226,
295, 307, 319, 414, 419, 456,
462.
Աղքաւ 182.
Ամասիա 20, 432.
Ամանոս 328.
Ամատունիք 130, 149, 195, 221.
Ամերիկա 522.
Ամիկ 414.
Ամիսոս 89.
Ամիրաներ Կ, Պօլսի 504, 507.
Ամիրզունա 435, 436.
Ամնիա 86.
Ամպակ 30.
Ամօրի 370, 380.
Աբոս 327, 377, 378, 394, 348.
Այիա Ստեփաննոս 561. տ. և
Սան Ստեփանո.
Այծեամն 416.
Այրարատ. տ. Արարատեան նա-
հանգ.
Այրարատեան դռնը 151.
Անակ Պաշտօններ 140, 159, 160.
Անահիտ 59, 134, 155, 160.
Անանի 119.
Անանիա Սահաճնեցի 325.
Անանուն 120, 121.
Անապա 495.
Անատոլ զօրավար 197, 201, 210.
Անարդարա քաղաք 327, 331, 333,

334, 336, 338, 340, 374, 386.
Անարդարացիք 333.
Անա տառ 239.
Անգեղ տուն 78, 164.
Անդրիա 384—389, 390, 481, 553.
Անդրիայիք 477, 478, 481, 531,
552
Անդր զիւղ 208.
Անդեկան 237.
Անդուկ 179, 181, 182.
Անդուլար 389.
Անդրանիկոս Եփերբէն 339, 341,
Անդրան. Կոմնենոս 336, 337, 341.
Անդրանիկոս Բ. պալեօլօգ կալսեր
370.
Անէէիք 410, 416.
Անթիդարա 51.
Անի ամրոց, կամ Անի բերդաքա-
ղաք 103, 122, 142, 144, 155,
156, 182, 227.
Անի մայրաքաղաք 141, 280, 295,
297—299, 301, 302, 306—
312, 415, 417.
Անկիւրիա 426
Անձիա 177.
Անձեացիք 135, 265, 278, 324.
Անյուշ բերդ 184, 194.
Աննիւրալ զօրավար 56, 92.
Անոյ 48.
Անուշան 30, 31, 62.
Անուիդոնոս 96, 97.
Անուիք քաղաք 96, 116, 210,
324, 330, 332—334, 337,
343, 350, 352, 357, 367.
Անուիքացիք. 332—334.
Անուիքոս Գ 56.
Անուիքոս Եպիփան 72.
Անուիքոս Եսեբոս 84.
Անուիքոս Բ Թէոս 71.
Անուիքոս վերակացու 173.
Անտոն Կարիճան վարդապետ 518.
Անտոն (Ս) 256.
Անտոնիոս եռապետ 97, 98, 99,
100, 103, 104, 114.
Աշխաղար 144.
Աշխէն 144, 163
Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշ-
խան 271, — 282.
Աշոտ Բագրատունի Մսակեր 299.
Աշոտ, Գագիկ Ա ի կրտսեր որդին
301, 302, 305.

Աշոտ, Գագիկ Բ-ի թոռ 317.
Աշոտ իշխան Գուգարաց 291.
Աշոտ Ա 279—282, 320.
Աշոտ Բ Երկաթ 285, 287, 289—
294, 320.
Աշոտ Գ Ողորմած 285, 295, 297,
298, 299, 409.
Աշոտ Բ իշխան և թագաւոր Վաս-
պուրականի 296.
Աշոտ սպարապետ 284, 291,
Աշոց 141, 144.
Աշուշալ լոյւնի 225.
Աշտիշատ 155.
Աշրան Շարան 386.
Աչէ տ. հաճին
Ապահունիք 313.
Ապար աշխարհ 221.
Ապիրատ իշխան 302.
Ապիրատ իշխան, Ներսէս Շնոր-
հալու հայր 329.
Ապրօ Պետրոս 674.
Արեւրանի 79, 135.
Առան 320.
Առան 49.
Առաւելեանք 130, 149.
Առիւծ բերդ 336.
Առնակ 30
Ասիա 25, 53, 54, 70, 84—87, 94,
133, 249, 348, 409, 482, 550.
Ասիա վերին 428.
Ասիական ընկերութիւն 556.
Ասիական լեռնաղաղա 418.
Ասիկ (Միքայէլ զօրավար) 308.
Ասողիկ տ. Ստեփանոս Տարօնեցի.
Ասուղ Բագրատունիք 115
Ասուր 40
Ասուրան 313.
Ասուր-Նաղիր-Հարալի 34, 35.
Ասպահապետեան Պաշտօն 138.
Ասորեստան, կամ Ասորոց երկիր
9, 11, 15, 24, 26, 27, 30,
34, 36—8, 40—42, 43, 56,
61, 64, 70, 72, 73, 93, 94,
96, 102, 117, 132, 136, 139,
173, 184, 264, 265, 327
Ասորեստանցիք 22, 25, 28, 31, 59.
Ասորիներ, կամ Ասորիք 44, 55,
85, 96, — 97, 111, 112, 114,
134, 224, 248, 257, 326, 340,
348 և այլն
Աստարտա 59.

Աստեղօն 244.
Աստուածատուր Կախկապոս 525.
Աստուածատուր տ. Բագրատուր.
Աստղիկ 59, 155.
Ասքանապետ զօրնդ 48.
Ատանա 327, 333, 336, 375, 386.
Ատամ Գնունի 210.
Ատարկա 214.
Ատրնեստէ զօրավար Պարսից 230.
Ատրնեստէ իշխան և թագաւոր
Վրաց 282, 286, 287.
Ատորմիզ 218, 223.
Ատրատական 55, 72, 99, 140,
173, 210, 227, 228, 282, 283,
286, 296, 426, 427, 433, 434,
452, 493, 494.
Ատրպատականցիք 85.
Ատրլիշատ 223, 227—230.
Արարացիք, կամ Արարներ 13, 85,
178, 255, 260, 263—273, 298,
316, 328 406.
Արարիա 117, 241, 458,
Ատրնաղիր 34, 35,
Արա Արապեան, տ. Կարդոս.
Արա գեղեցիկ 26, 27, 30, 31, 152.
Արաղած 10, 19.
Արաղածոտն, 19.
Արագոն 388.
Արամանի գետ 90.
Արամ 22, 23 24, 25, 26, 36, 45,
63, 64, 327
Արամ Ուրարեցի 18.
Արամաղ 60, 61, 155.
Արամայիս 19, 20.
Արաման 377.
Արատ 19.
Արարատ կամ Մեծ Մասիս 11, 14,
20, 560.
«Արարատ» թերթ 503.
«Արարատ» ամսագիր 504, 557,
Արարատեան դաշտ 337, 439.
Արարատեան ընկերութիւն Կալ-
կաթալի 479.
Արարատեան ընկերութիւն Կ Պօլսի
556.
Արարատեան թագաւորութիւն 12,
32, 48, 82.
Արարատեան նահանգ, երկիր 14,
15, 52, 66, 142, 181,
190, 212, 232, 266, 273,
277, 279, 419, 434, 435.

Արաքս. տ. Երասխա:
Արբակ 30.
Արբելայ 53.
Արբուն 31.
Ա. զամ Մուրադյան 124, 125, 127, 131, 132.
Արգիստարիս 41, 42.
Արդաշան 280, 495, 552.
Արդեբիլ 493.
Արդուարդ Հալիալն 55.
Արդուին 280.
Արեգ (աստուած) 58.
Արեգակ (աստուած) 58, 78.
Արեւ 118.
Արեւ (աստուած) 58, 61:
Արեւեկան- Դսրոցասիրաց ընկերութիւն 556.
Արեւինք գաւառ 58.
Արեւ որդիք 58.
Արիարաթ 55, 57.
Արիոբարդան թագաւոր Կապադովկացոյ 86.
Արիոբարդան, Մարաց թագաւորի որդին 105.
Արիստակէս կաթողիկոս 159, 165, 166.
Արիստակէս Լաստիվերացի 322.
Արիստոն Փելլացի 153.
Արիստոտել 262.
Արիք 47, 236, 239.
Արիանդել 483.
Արծկէ. 314, 431.
Արծկէացիք 314.
Արծն 298, 312.
«Արծուի փառաբանական» 543.
Արծրունիք 77, 202, 221, 264, 272, 275, 277—279, 336, 323, 390, 393.
Արհիման, Արհմն 60.
«Արձազանք» շարաթաթերթ 504.
Արձան, քրամապետ 164.
Արձան, բրուր 214.
Արդու 369.
Արձէշ 32, 425 431.
Արմաղէլի 129.
Արմաշու փանք 563.
Արման իշխ. 376.
Արմաշիր 19, 20, 22, 281, 74, 78, 85, 123, 127, 183.
Արմենակ 19, 25, 61.
Արմենիա 25.

Արմէն 25.
Արմէնիէնշտատ տ. Հալաքաղաք:
Արմիա 40.
Արմոյ 49.
Արնիէ 36.
Արշակ Ա. թագաւոր Հայոց 74, 79, 81, 115.
Արշակ Բ. 178 180, 182—184.
Արշակ (Բ) Պարթև, թագաւոր Հայոց 106.
Արշակ Գ. 189, 190, 191, 192.
Արշակ Ա. թագաւոր Վրաց 80, 81.
Արշակ քաջ, Պարթևաց հիմնադիր 71—73.
Արշակ 2 Մեծ կամ Միհրդատ Ա, Թագաւոր Պարթևաց 71, 73 —75, 77.
Արշական 82—84.
Արշակաւան 182.
Արշակունիք 59, 72—74, 76 — 80, 103, 114, 136, 138, 139, 142, 146, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 170, 172, 182, 190, 196, 198, 200, 234, 254, 258, 275, 277, 317, 321, 328, և այլն.
Արշամ 114, 115, 116, 117, 120, 121.
Արշարունիք 187.
Արշաւիր Կամուրաբկան 176, 216, 219, 225.
Արշաւիր, Պարթևաց թագաւոր 118.
Արտէն Ընծայեցի 216.
Արտիստ տ. Մուսայիր.
Արտադերս 105, 184.
Արտաղ, կամ Տաւարշան 130, 214, 229, 230, 236.
Արտաղեան գաղթականութիւն 126.
Արտակ Պալունի 216.
Արտաշամայ 82.
Արտաշատ. 56, 90, 101, 103, 106, 107, 109, 110, 113, 117, 127, 132, 133, 135, 140, 148, 160, 162, 205, 214, 227, 233.
Արտաշէս Ա. 79, 81, 82, 83, 85, 150, 154.
Արտաշէս Բ. 104, 122, 124—126, 128, 130—132, 134.
Արտաշէս Գ. 106, 195.

Արտաշէս թագաւոր պարսից 52, 142, 149, 150, 154, 158.
Արտաշիր Ստահրաբի 138, 140, 141, 142.
Արտաշէս, Արտաշաղ Ա-ի անդրանիկ որդին 114.
Արտաշէս Մամիկոնեան 235.
Արտաշիր, կամ Արտաշէս վերջին 197, 198.
Արտաշիր, Շապուհի որդին 193.
Արտաշիր Ստանեան 457, 458.
Արտաշիրական 142.
Արտաշիստ 54, 56, 57.
Արտաշաղ 55, 56.
Արտաշաղ թագաւոր Մարաց 101.
Արտաշաղ Ա. 98, 99, 100, 103, 104, 114, 149.
Արտաշաղ Բ. 135, 152.
Արտաշաղ, Արտաշիսի որդին 57, 131, 133, 134.
Արտաշաղ իշխան 104.
Արտաշաղ Մանդակունի 141, 144, 160, 167, 175.
Արտաշաղ տղարապետ 175.
Արտաշաղ, հոռմալեցի պատմիչներ 113.
Արտաշան Գ. 106, 107.
Արտաշան Գ. 138, 139.
Արտեմիս 155.
Արտու լեռն 10.
Արցախ 11, 217, 328, 414, 445, 446.
Արտաշատ տ. Ախտրեան.
Արքակաղին փանք 326.
Արքեղալուս, զորավար Պանտաղոյ 87.
Արքեղալուս, թագաւոր Կապադովկիայի 111.
Արքեղալուս իշխան 169.
Աւարայր 214.
Աւարացիք 460.
Աւարիա 466, 518, 552, 557.
Ափրոդիտէ 155.
Արեմնեանք 327.
Արեմնիկ 113.
Ափրանիստան 444, 474, 486.
Ափղաններ 444, 445, 486.
Ափղին, զորապետ 273.
Ափղին ոստիկան 282—286, 294.
Արաշ 273.
Արաքէն կաթողիկոս 240.

Արաքէն Սիւնի 231.
Արաքէստան 462.
Արաքիացիք 25, 44, 48, 85.
Արաքիւն 16, 24, 32, 43, 68, 327, 384.
Արաքիկ կամ Բարբիկ 103, 122, 313, 315, 430, 511.
Արաքարդու 41.
Արաքատար 39.
Արաքամ 49.
Արաքալուսից զիւղ 155.
Արաքան 123, 127, 280, 281.
Արաքատ Բագրատունի Ա. 76.
Արաքատ Բագրատունի Բ. 168, 173, 174.
Արաքատ Բագրատունի Գ. 272, 273.
Արաքատ թագաւոր Վրաց և Արխաղայ 310.
Արաքան 136, 142, 164, 201.
Արաքատունիք 78, 80, 114, 122, 264, 272, 275, 277, 278, 293, 297, 299, 316, 317, 320 —322, 328, 329, 468.
Արաքանդ գաւառ 164, 209.
Արաքիա 67, 458.
Արաքիացիք 71, 72.
Արաղ 19.
Արաղի 31.
Արաղնի 329.
Արաթամ 552.
Արաղին 383.
Արաղուն 332, 340.
Արաղուր, Աղձնեաց բղիշխ 173, 174.
Արաղուր, Որոգէս Գ-ի որդին 94, 96, 97.
Արաղրակերտ 134.
Արաղրիա 263.
Արաշ 418.
Արաղաղ 270, 273, 274, 279, 280, 286, 423, 424.
Արաղշ 298.
Արաղիկ (քաղաք) 495, 496, 511, 542, 429.
Արաղիկ, տ. Բարբիկ, Բաղուն 372.
Արաղիկան լիճ 422.
Արաշ 359, 421.
Արաշան, Բաշան 52, 133, 136, 233.
Արաիք 137, 167.

Բառ 122.
 Բառապահ 481.
 Բարգուշատ 448.
 Բարդուղիմէոս 10.
 Բարդուղիմէոս առաքեալ 157, 158, 159.
 Բարդանէս 30 տ. և Արամ: Բարդափրան Ռշտունի 96, 97.
 Բարձրերդ 327, 329, 371.
 Բարձր Հայք. տ. Հայք. Բարձր. Բարձրամ իշխան Ասորոյ 23, 28.
 Բարձրամ (աստուած) 59.
 Բար-Շէմ 59.
 Բարսեղ Վսարաղի 253.
 Բաւարիա 475, 485.
 Բաբու 486, 488.
 Բենեդիկտոս ծԲ պապ 379, 382.
 Բենեմային 478.
 Բենեկանի 361.
 Բեսարաբիա 488, 564.
 Բեր, թագաւ Արխաղայ 294, 295.
 Բղնունեայ ծով, կամ Վանայ լիճ 10, 16, 19, 21, 28, 32, 41, 314, 414.
 Բղնունեայ գաւառ 19.
 Բղնունիք 173, 419.
 Բերէք 522.
 Բէլ, կամ Ներքովթ 15, 17, 24, 25.
 Բէլիգորիս Ա 37.
 Բէյուքիստան 453.
 Բէնկէնդորֆ 493.
 Բէշիր 292, 293.
 Բէտաիա 82.
 Բէրլին 552.
 Բէրլինի դաշնադրութիւն 552, 553, 555, 556.
 Բէրլինի վեհաժողով 552, 553.
 Բիւրարս, կամ Ֆնդլստար 361—363, 365.
 Բիլու քաղաք 311.
 Բիլատ 59.
 Բիլարդու 374.
 Բիլաիա 59. տ. և Բիլատ.
 Բիննա, Լեոն 2-ի աղջիկը 387.
 Բեն-Նիրարի 36.
 Բիստիստ Ժալո 50, 52, 67.
 Բիւթանիա 56, 86—88, 429.
 Բիւզանդիա կամ Բիւզանդիոն 13, 171, 179, 180, 184, 185, 194, 201, 239, 244, 253, 254, 265, 289, 290, 350. ևայլն.

Բոհեմոնց 322, 333, 345, 350, 356.
 Բոհեմոնց Միականի 350, 357.
 Բոմբալ 481.
 Բոսնիա 552.
 Բոսնիացիք 551.
 Բոտտա 39.
 Բուդան 118.
 Բուդաբիա 461, 464, 549, 550.
 Բուլղարներ 461, 463.
 Բուլոյն 389.
 Բուխարա 418.
 Բուկովինա 467.
 Բուլա 273, 278.
 Բլնի բերդ 303.
 Բրատսկի 386.
 Բրի քաղաք 390.
 Բրոսէ 411.
 Բրուս 429, 507, 533, 542.
 Բրբիշով 199.
 Գարեգեանք 77.
 Գարիանոս 94.
 Գարրիէլ Եպիսկոպոս Ալվաղեան 503.
 Գաղ 173.
 Գաղիկ Ա 297, 299—301, 322.
 Գաղիկ Բ 305, 307, 308—310, 316, 317, 329, 409.
 Գաղիկ Արծրունի, բռնաւոր 284, 285.
 Գաղիկ Արծրունի, իշխան 287, 288.
 Գաղիկ, թագաւոր Կարսի 313, 315.
 Գաղիկ, թագաւոր Վասպուրականի 292, 294.
 Գաղիշով Խորխոռունի 206, 223, 225.
 Գաղատն Կամարական 191, 192, 193, 195.
 Գալիցիա 468, 469, 477.
 Գալլիացիք 71.
 Գամիրք տ. Կապադովկացիք.
 Գանձակ 411, 420, 454, 487, 492.
 Գանձասար 485, 488.
 Գաղատացիք 514, 517.
 Գաղատիա 93.
 Գալիանեան Կոստանարան 502.
 Գալիանէ կոյս 160, 161, 163.
 Գալիոս 104.
 Գալլ զեա 10.
 Գալլ Վահան 244, 245, 260, 265, 276.

Գառնի 20, 108, 419.
 Գարգարացիք 226.
 Գարեգին Սրուանձտեան 216.
 Գարջով Խորխոռունի Ա 175.
 Գարջով Խորխոռունի Բ 229.
 Գլինոն Սիւնի, 223, 230, 233, 234.
 Գեղրեհոն թագաւոր Բասլայ 167.
 Գեհոն զեա 19.
 Գեղամ 20.
 Գեղամալ ծով, կամ Սեանայ լիճ 10, 20, 292, 420, 445.
 Գեղամի աւան 24 տ. և Գառնի:
 Գեղարքունի 20.
 Գեղեղմանք 17.
 Գերլա տ. Հալաքաղաք:
 Գերմանացիք 348, 386.
 Գերմանիկ տ. Մարաշ:
 Գերմանիկուպոլիս 361.
 Գերմանոս 324.
 Գերմանիկոս 106.
 Գենուալ 447.
 Գեաուր զաղ տ. Սեա լեռան:
 Գեօք խան 428.
 Գէորգ Բ Նաթողիկոս 280, 282—284.
 Գէորգ Դ Կաթողիկոս 557—559.
 Գէորգ պատրիարք 533, 542.
 Գէորգ Մանուկեան 481.
 Գէորգ Մարգարեան 292, 293, 295, 296.
 Գիլան 486.
 Գիւորդի Ա թագաւոր Վրաց 301, 302, 304.
 Գիւորդի Բ 416, 417.
 Գիւսակ 125, 127.
 Գիւսանէ 164.
 Գիւսո 390.
 Գիւլիստան 484, 487, 488, 491.
 Գիւմրիստէ 511.
 Գիւմրի տ. Ալեքսանդրապոլ.
 Գիւս կաթողիկոս 224, 225, 250.
 Գլակ 30.
 Գնէլ Գնունի 97.
 Գնէլ, Տրդատի որդին 180, 181, 183.
 Գնթունիք 77.
 Գնունիք 77, 221.
 Գոթք 143.
 Գոթիւղ 372.
 Գողթն գաւառ 66.
 Գողթան երգիչներ 48.
 Գող Վասիլ 328, 331.

Գոռ, զօրապետ 296.
 Գոռ, Տիրան Բ-ի եղբայրը 91.
 Գոռակ 30.
 Գոռանդով զիւղ 329.
 Գուգարացիք կամ Գուգարք 11, 78, 167, 279, 281, 282, 291, 414.
 Գուիգոն 381—383.
 Գուրգէն Արծրունի 284.
 Գրիգոր (տ.) Ա Լուսաւորիք 159, 160, 162, 163, 164, 195, 166, 169, 171, 193, 194, 195, 199, 247, 257, 260, 300, 317, 370, 408, 439, 514, 546.
 Գրիգոր Բ Վկայաւոր 458.
 Գրիգոր Դ Տղայ 348, 403, 404, 408.
 Գրիգոր Զ 349.
 Գրիգոր Է Անաւարդեցի 373.
 Գրիգոր Արծրունի 504.
 Գրիգոր Երէջ 410.
 Գրիգոր Մաղիսարոս 308, 313, 323, 406.
 Գրիգոր Մամիկոնեան կառավարիչ 267, 271.
 Գրիգոր, Մամիկոնեան վերջին շա- աւիղ 280.
 Գրիգոր Մուսաբէգեան կաթողիկոս 442.
 Գրիգոր Նապիանջացի 253.
 Գրիգոր Նարեկացի 323, 324.
 Գրիգոր Շղթալիկի 510.
 Գրիգոր Պալեան 513.
 Գրիգոր Պաշտունի 407.
 Գրիգոր Տաթևացի 406.
 Գրիգոր Տաւեռնի 404.
 Գրիգոր Օտեան 533.
 Գրիգոր-Գեղեցիկ Արծրունի 279.
 Գրիգորիսով 488, 500.
 Գրիգորիս կաթողիկոս Աղուանից 319, 173.
 Գրոու լեռան 10.
 Գրիշ Արամաղայ 60.
 Գրոլ 60.
 Գաղարսէս 50, 51.
 Գամաակոս 269, 270, 347, 365, 371, 424.
 Գանիէլ ասորի Եպիսկոպոս 249.
 Գանիէլ ձերունի, քահանայ 177.
 Գանիէլ կաթողիկոս 527.
 Գանուր զեա 87, 460.
 Գարա Սիւնի 191, 192.

Դարանայի գառա 156.
Դարբանդի կիրճ տ. ձորալ կապան:
Դարեն, թաղատը Պարթևաց 122,
127.
Դարեն Կողմանու 52, 53.
Դարեն Վշտասպեան 50—52.
Դարենից բերդ 175, 279.
Դարխալան 129.
Դալիթ Անհողին 307, 310.
Դալիթ Անհողի 250, 261, 262,
403.
Դալիթ միտիթար. 446—448, 450,
451.
Դալիթ Բեդ Սինեցի 446, 450, 486,
Դալիթ Ա կաթողիկոս 272, 324,
Դալիթ Բ կաթողիկոս 442.
Դալիթ թաղատը Սերաստիպի
311.
Դալիթ թաղատը Վրաց 416.
Դալիթ, Գաղիկ Բ-ի որդին 317.
Դալիթ, Գր. Լուսատրչի աները
159.
Դալիթ Մամիկոնեան 271, 272.
Դալիթ կիրապաղատ 246, 297.
Դալիթ մարգարե 256, 322.
Դալիթ Սահառունի 246.
Դալիթ, Սենեքերիմի որդին 303.
Դարեժ տ. և Թարիզ. 168.
Դեմոթ ամրոց 129.
Դեմետր 164.
Դեմետրե (կուռ) 164.
Դեմետրիոս Սոսեր 72.
Դեմոսթենէս 404.
Դենշապուհ սարսիկ իշխան 204,
205.
Դենշապուհ մարգարե 242.
Դերջան 430, 511,
Դե (որդի) 60.
Դէոդատ 384.
Դէրբէնդ 486, 488, 489.
Դեմիթ 60.
Դիմաքսեանք 127, 149.
Դիոդորոս Սիկիրիացի 24, 72.
Դիոկղեախանու 143, 144, 161.
Դիոկլիս 43.
Դիոփանէս 88.
Դիլլորիէ 411.
Դողս 284.
Դուգախ, կամ Տիգակ 484, 488.
Դուրն 174, 190, 223, 227, 228,
232, 233, 235, 237, 265, 266,
268, 271, 283, 284, 286, 290,
291, 293, 294, 302, 309, 324,
415, 417.
Դուր 203, 204, 225, 237, 514,
516, 523, 524—527, 530, 531,
546, 550, 551, 553.
Դուրդուք 38.
«Դարոց» ամսագիր 504.
Դպրոցատէր տիկնանց ընկերու-
թիւն 556.
Դրազարկ վանք 326, 332.
Դոն դեա 488.
Եադուք 338.
Եաքսարաէս դեա 67.
Եգերացիք 11, 73, 233, 287.
Եղիպտացիք 44, 133, 327, 366,
372, 384, 385.
Եղիպտոս 32, 94, 99, 348, 361,
363, 365, 368, 370, 372,
378, 382, 383, 386, 423, 458,
Եղեսացիք 121.
Եղեսիա 101, 102, 103, 118, 119,
120, 121, 158, 340, 361, 407,
410.
Եղուարդ Ռաֆայել Ղարամեան 480
Եղիպուէ 519, 532.
Եղիզ 270, 271, 272.
Եղնիկ Կողբացի 249, 261, 262.
Եղուխներ 473—476, 511.
Եթովպացի 31.
Երեթերոպոլ 119.
Ելլադա 82.
Եկրատան 47.
Եկեղեցի գառա 135, 190, 192,
249,
Եզրմալիս 72.
Եղնիզ զիւղ 236,
Եղիշէ 250, 259, 261, 262.
Ենանու Բագրատունի 114, 115,
116.
Ենիշէնի 429.
Ենիշէնիներ 440, 453.
Եսայի սպարաբարք 562.
Երախնաու 135.
Երանեակ 135.
Երասի 10, 11, 19, 20, 49, 56,
58, 66, 67, 74, 99, 100, 123,
127, 132, 136, 140, 227, 233,
280, 437, 438, 441, 453, 454,
489, 491, 493, 494,
Երատոյ թաղուհի 104, 105.

Երեմիա մարգարե 48.
Երեան 432, 435, 440, 441, 449,
452, 454, 455, 493, 494, 503,
Երեմի գառա 192.
Երէզ զիւղ 234,
Երզնկա 428, 430.
Երիզա 134, 155, 160, 190.
Երիզվանիկ 448.
Երկինք (Պարսիս) 61.
Երնջակ 238, 427.
Երուալ քրմապետ 155, —123, 127.
Երուանդ Արշակունի 102, 121,
122, 123, 124, 125, 126, 127.
Երուանդ Սակառակեաց 44.
Երուանդակերտ 102, 435.
տ. և Ագջապուէ:
Երուանդաւա 123, 124, 125, 126,
127, 183.
Երուանդավան 102, 126.
Երուանդ 95, 97, 118, 119, 121,
261, 339, 340, 343, 348, 352,
353, 360, 361, 387, և այլն.
Եւդոկիա 439
Եւթաղ 159.
Եւթենէս 55.
Ետրիա 46.
Եսեբիոս Աստրացի 165, 410.
Եւրոպա 350, 360, 375, 376, 379,
384, 388, 389, 392, 395, 397,
418, 429, 474, 484, 502, 517,
548, 550, 553.
Եւրոպացիք 398, 407.
Եփեսոս 87, 89.
Եփրատ 9—12, 14, 23, 33, 52,
67, 68, 72, 92, 96, 97, 112,
143, 176, 329, 348, 366,
372, 428.
Եփրեմ կաթողիկոս 496, 527.
Եքարպոն զիւղ 97.
Չանդի ամիրալ 410.
Չանդի սուլթան Հալէպի 340.
Չանդաւան 209
Չապլի, Լեոն Բ-ի աղջիկը 356—
358.
Չապլի, Լեոն Գ-ի աղջիկը 370,
380, 381.
Չաւրապուէ 36.
Չարապ լեան 23.
Չարեն թաղատը 49, 56.
Չարեն, Արատաւէս Բ-ի որդին 133,
129.
Չարեն, Պերոպի որդին 237.
Չարենաւան 209, 220.
Չարենիզ գառա 175, 214, 230,
235.
Չարմալ 31.
Չարմանդուխտ 190.
Չարմիշը Հաղարաւիտ 233.
Չարունի 47.
Չաւան 30.
Չաքարիա սպարաբարք 417.
Չենոր Գրակ 257.
Չենորիա թաղուհի 110.
Չենդ-Անտատ 60.
Չենան թաղատը 106 տ. և Արատ-
շէս (դ).
Չեւ 155.
Չէլթուն կամ Ուլնիա 327—539,
540, 554.
Չէլթունցիք 538, 539, 554, 555—
Չեկարաու 40.
Չիլին 550
Չիւսնիա 525, 540, 561.
Չրադաւ 60.
Չորս Գնթունի 115.
Չորս Ռաւունի 176, 177.
Չիւսա 431.
Չըլէֆ 452.
Չիւթիմանի 439, 441—443, 454,
471, 473, 476, 493, 497, 503,
527, 532, 541, և այլն.
Չիւթիմանի ճեմարան 558.
Չիւթիպուլ 428, 429.
Չիւթիպուլ Թաթարներ 423.
Չնձաք 30.
Չնձաքիարս 10.
Փաղպաթ փաղատար տ. Թուղաթ-
շարալ-ատար:
Փաղեստ առաքեալ 119, 121, 157,
158, 159.
Փաթարներ 359—362, 366,
—368, 370, 372, 374, 376,
378, 411, 414, 417, 419, 455,
463, 464.
Փաթարատան 372, 398, 463, 470.
Փաթուլ Վանանդեցի 216.
Փաթուլ կորիճ 313.
Փահալ շահ, Հիսեկինի որդի 444,
449, 450, 452.
Փահալ զուլի. տ. Դաւար-Ալի:
Փահալ 431, 432.
Փամար, թաղուհի Վրաց 417—

Քանգիմաթ 520.
Քարիզ (Գարեթ) 430, 431, 433, 434, 440, 449, 451, 452, 493.
Քեաղիա 461.
Քեղոս Ա 185, 189, 190.
Քեղոս Բ 197, 201, 210, 214.
Քեղոս զորապետ 178, 180.
Քեղոսիա, կամ Քէֆէ 463, 464, 503.
Քեղոսու Ռշտունի 247, 266.
Քէհրան 489, 494.
Քէրէք զեռ 484.
Քիւ ամրոց Նիկիկալի 336, 338, 340.
Քիւ աւան 155.
Քիւմուրթաշ 376, 377.
Քիւմուրթենի—տ. Լանկիթամուր:
Քիֆլիս 489, 491, 492, 502, 503, 532.
Քովմաս Արծրունի 320, 321.
Քովմաս առաքեալ 118, 119, 479, 674.
Քովմաս Պալլ, Թորոս Բ-ի աները 341.
Քորգում 15, 16.
Քորդան զիւղ 169.
Քորոս Ա 330-332, 334, 335.
Քորոս Բ 334, 335, 342 345.
Քորոս Գ 370, 371, 373.
Քորոս, իշխան Չամբուրի 447, 448.
Քորոս, Հեթում Ա-ի որդին 361, 362.
Քուզլաթ-Հարալ սասար Ա 33, 34.
Քուզլաթ-Հարալ-սասար Ե 37.
Քուլիս կղզի, կամ Խալանդիա 189.
Քուրբաստան 428.
Քուրբեր 13, 343, 372, 504, 506, 533, 539, 549, տ. և Օսման-ցիք Տաճիկներ:
Քիւրբիա 484, 499, 507, 511, 520, 528, 534, 542, 551, 559.
տ. և Տաճկաստան:
Քուրբմէններ 330, 342, 376, 377, 423, 448, 538.
Քուրբմէնչալ 493.
Քրակիա 82, 460, 461.
Քրիսթի 130.
Իբրահիմ բէլ. տ. Կարամանլը
Իբրահիմ բէլ:
Իբրահիմ խան 489.

Իբրահիմ փաշա 431.
Իգնատիոս փարգապետ 403.
Իզիրիա ամրոց 40.
Իլլով, կամ Լէմբէրդ 468, 471, 472, 475, 476.
Իլլովցիք 468, 471, 472, 474, 476.
Իկոնիա 330, 338, 340, 344, 347, 348, 351, 354, 355, 358, 365, 376, 410, 412, 429,
Ինդոս զեռ 72, 418.
Իննոկենտիոս Գ պապ 352.
Իշտար 59.
Իսաուս 55.
Իսահակ, որդի Յովհ. Կոմնենոսի 333.
Իսաւրիա 339, 348, 358, 361.
Իսրուինիա Ա 37.
Իսլանդիա տ. Թուլիս:
Իսկէնտեր (շահի Արմէն) 426, 427, Իսմայէլ շահ Սէֆեան 430, 431.
Իսոսի ծոց 384.
Իսրայէլ Օրի 484, 485.
Իսալիա 68, 254, 461, 480.
Իրանդու Վանեցի 38, 40.
Իւանէ Աթարէզ 417, 419.
Իսկիստար 510, 521.
Իսկիստարի ճեմարան 528, 532.
Իսոսֆ 286,—288, 291,—293.
Լազարեան զորապետ 550.
Լազարեան տոհմ 494, 499.
Լազարեան ճեմարան 501.
Լազիկացիք 74.
Լալա Մուստաֆա 432.
Լամբրոն 327, 328, 337, 338, 344, 359, 380.
Լամբրոնացիք 358.
Լանկիթամուր, կամ Թեմուրլէնկ 423,—426, 429, 464.
Լասիկացիք, Լասիկներ 240, 334, 517.
Լեզգիներ 445.
Լեհաստան 465, 467—470, 473, 482, 484, 556.
Լեհացիք 466, 408, 470, 473, 482.
Լեոն Ա թագաւոր 331—336.
Լեոն Բ 345—355, 357, 358, 360, 373, 392, 394, 405.
Լեոն Գ 358, 361, 362—367, 369, 373.
Լեոն Դ 373, 374.

Մեոն Ե 375, 376, 381, 382, 383.
Մեոն Զ վերջին 385—391.
Մեոն Ա Կալար 224.
Մեոն Զ 281, 283, 288.
Մեոն Խաւարցի (Գ) 269.
Մեմբէրդ տ. Իլլով:
Միրանան 547, 553.
Միրանանցիք 514.
Միկայելիա 348.
Միկիանոս կոմս 142, 143.
Մեկարիա թագաւոր Վրաց 313.
Միլոցիք 48.
Միլոս 51.
Մոնղոլացիք 188, 189.
Մոնղոն 384, 552.
Մուղոլիկոս Թ թագաւոր 360.
Մուկիանոս Վերոս Կալար 136.
Մուկուլոս 88—92, 150.
Մուսին 61, 78.
Մուսինեանք 353, 380, 391.
Մուսեր 552.
Մովնաս զեռ 211.
Մոսի 278.
Մոսի—Մէլիքեան 550.
Մագերք 136.
Մալիֆներ կամ Ամիրապետներ 235, 267, 269.
Մալիսալ 140, 212.
Մաղաթիք 52, 74, 217, 233.
Մաչակիրներ 330, 340, 343, 348, 389, 410, 458.
Մաչատուր փարգապետ Կեսարացի 472, 473.
Մաչատուր Տարօնցի 408.
Մաչէն 414, 484.
Մաչիս 476.
Մաւան 95, 99, 121.
Մարասու-Բազար 467.
Մարբերդ 11.
Մարթ 415, 419, 428, 431.
Մեմբէրք 451.
Մոլ 430.
Մոս 19.
Մոսրան Արծրունի 118.
Մոսրով Ա Մեծ 137, 139, 140, 149, 158, 457.
Մոսրով Բ 273, 174, 175, 185.
Մոսրով Գ 190—195.
Մոսրով Նուշիրման, թագաւոր Պարսից 242—245.
Մոսրով Բ Նուշիրմ. թագ 243, 246.

Մոսրով Կալիսկոյոս Անձեպեայ 324.
Մոսրովակերտ 174.
Մոսրովանոյ 299.
Մոսրովիկոս 144, 163.
Մորասան 452, 458.
Մորենացի, տ. Մովսէս Մորենացի:
Մորէն Կալիսկոյոս Աշրգեան 563.
Մորէն Կալիսկոյոս Նար-Բէլ 552.
Մորէն Մորխոսունի 216.
Մորխոսունիք 19.
Մորասպատ զիւղ 48, 50.
Մոր վրապ 160, 162.
Մուարէզմ 418.
Մուստան 184, 458.
Մուստարանտ 602.
Մուրլի փաշա 539.
Մուրի 463—465, 468, 469, 488, 539, 548.
Միրմեան, Միրմեան Հալիկ, կամ Միլաթի Կալիսկոյոս Միրմեան 543—545, 552, 554, 559.
Միլաթիա 461.
Մոզան ոլլու, թիւրքմէն զեռ 538.
Մոջա Նազարէթ 479.
Մաղկէս լեռներ 158.
Մաղկոսն գաւառ 208, 230.
Մաղկոցաձոր 300.
Մանդա բերդ 315.
Մովք զղեակ 329.
Մովք լիճ 11.
Մովք, ծովաց աշխարհ 12, 24, 33, 89, 93, 169, 173, 175, 177, 421.
Մարբիլ 118.
Մաղմեանք 20, 23, 78.
Մաղմոս, Հալիկ թոռն 15, 16.
Մաղմիք Գ թագաւոր Լեհաց 468.
Մալիկուլա 107.
Մալիկանոս զեռ 348.
Մալիկաթա 478, 479, 481.
Մամէնեց 468.
Մամասարկանք 176, 189, 187, 195, 221, 230, 233, 234, 237, 279, 299.
Մալալ 31.
Մանդանար 444, 452.
Մաշմ 270.
Մապաղովկացիք, կամ Գամիրք 22, 23, 74, 89.
Մապաղովկիա 55, 68, 73, 74.

84, 85, 87, 91, 93, 211, 124, 133, 136, 310, 316, 326, 331, 359.
 Վազան 327, 335, 354, 386, 387, 414.
 Վապույտ բերդ 288.
 Վապույտ լեռան 217.
 Վապուտան ծով. տ. Ումիտյ լիճ:
 Վափոս 96.
 Վասպրական, Վասպրից ծով 11, 34, 67, 70, 73, 131, 418, 449, 462, 483, 488.
 Վասպրից դռներ. տ. Ալանաց դռներ:
 Վասպր 73.
 Վասպրոս 86.
 Վաստաղոն վանք 330.
 Վաստրիկա 388.
 Վատալոնիացիք 398.
 Վատարինէ Բ Կալարունի Ռուսաց 487, 500.
 Վատրամիդէ թագուհի 300.
 Վարակորում 422.
 Վարամանը Իրրանիմ բէշ 391.
 Վարապետ եպիսկոպոս, Վարինի առաջնորդ 496.
 Վարապետ պատրիարք 515, 517.
 Վարապետ Պալեան ամիրայ 521.
 Վարդէղոնացիք 56.
 Վարդոս, կամ Արաւեան Արայ 30, 61.
 Վարինեան Պահլա 138.
 Վարրոս 2 թագաւոր Ֆրանսիայի 389, 466.
 Վարրոս 2 կապր Աստրիայի 472, Վարրոս 143.
 Վարմիր գետ 11.
 Վարին 1—10, 33, 197, 244, 315, 421, 432, 433, 440, 460, 495, 496, 511, 550.
 Վարնեցիք 433.
 Վարս 278, 280, 285, 294, 295, 297, 313, 315, 415, 420, 432, 435, 436, 455, 494, 496, 511, 550, 552.
 Վատա 241.
 Վարքի, կամ Վարքիէ 30.
 Վերլայու 429.
 Վեդեստինեան վանք 389.
 Վեդեստինոս Գ պապ 349.
 Վենաց զիրք 79.
 Վեսարիա 24, 141, 144, 159, 164, 165, 315, 317, 340, 472, 514,
 Վէր Պորթըր 50.
 Վիաքասար Ա 43.
 Վիել 482.
 Վիլեկոն 88.
 Վիդիստրա 317, 331, 332.
 Վիլիկեան դռներ 333.
 Վիլիկեան բնակարաններ 554
 Վիլիկիա 85, 88, 92, 93, 69, 326—329, 331, 332, 335, 336, 338, 339, 341 343, 345—347, 348. և ալլին
 Վիկերոն 92, 96, 404.
 Վիլարացիք 398.
 Վիարոս 339, 353, 360, 370, 375, 377, 380, 381, 384, 385, 386, 391, 461.
 Վիանոս գետ 327.
 Վեռ Մանուէլ.տ.Մանուէլ Վաննեոս:
 Վիրակոս Գանձակեցի 411, 420.
 Վիրակոս կաթողիկոս Վիրապեցի 442.
 Վիրակոս քահանայ 304.
 Վիրիկեան Բաղրատունիք 278.
 Վիրոս 46, 48.
 Վղեմէ 2 պապ 382, 384.
 Վղէսպատրա թագուհի Եղիպատոսի 100, 101, 103.
 Վղէսպատրա թագուհի Պաղտմալիսի 85.
 Վղոցիոս 107.
 Վոլէճցիք 574.
 Վոլոնիա 74.
 Վոլք 280.
 Վոլքիսացիք 86.
 Վոմիտա կաթողիկոս 256.
 Վոմնեոս զօրավար 313.
 Վոնրադ կարդինալ 349.
 Վոռնակ 44.
 Վոստանդ 173, 176.
 Վոստանդ Բ 266.
 Վոստանդիա 333.
 Վոստանդիանոս Մեծ 166, 316.
 Վոստանդին աւագ պարոն 354, 356, 357, 358.
 Վոստանդին Ա թագաւոր 329, 330.
 Վոստանդին, Հեթում Բ-ի եղբայրը 371.
 Վոստանդին Գ կամ Յովհաննէս Պապ 381—383.

Վոստանդին Գ 383—385.
 Վոստանդին, թագաւոր Եգերացոյ 287.
 Վոստանդին իշխան Լամբրոնի 359.
 Վոստանդին Վալամանոս 341.
 Վոստանդին Ե Վոլարունիմոս, կապր 400, 460.
 Վոստանդին Ե. Պորթիւտոմէն 290.
 Վոստանդին Թ 304.
 Վոստանդին Ժ Մոնոմախոս 308—310.
 Վոստանդնուպոլիս 188, 189, 190, 242, 281, 290, 309—312, 316, 334, 370, 429, 452, 453, 459, 460, 465, 471, 475, 507, 509, 512, 514, 517, 519, 520, 523. և ալլին.
 Վովկա 88, 128, 133, 137, 445, 463, 486, 492, 502, 503.
 «Վովկա» շարաթաթերթ 503.
 Վովկասեան աղբեր, կամ լեռնականեր 73, 92, 139.
 Վովկասեան լեռներ 82, 99, 468.
 Վոտաան 87, 88.
 Վորրուզոն 110, 111, 112.
 Վորդիք 23, 52, 93, 102, 419.
 Վորիւն Սքանձեւի 249, 257.
 Վորճայք 12.
 Վոռշ տան 177, 181.
 Վոտլինա կամ Քեօթանեա 429.
 Վուր գետ 9, 11, 49, 67, 128, 137, 210, 231, 295, 441, 486, 494.
 Վուրլան 453.
 Վուրքիէ, տ Վարքի:
 Վուցիանաի 514.
 «Վուռնի» ամսագիր 504.
 Վրասոս եռապետ 94, 95, 96, 99.
 Վրասոս, Վրասոս եռապետի որդին 95, 152
 Վրեսոս, Լիւդացոյ թագաւոր 48.
 Վրեսացիք 398.
 Վրեսէ կղզի 461.
 Հազարատախտ մարդպան 233—235.
 Հալովիա 40, 61.
 Հալէպ 336, 340, 347, 353, 361, 362.
 Հալիճար 447. 449—451, 486.
 Հակահաստունեանք 548, 549.
 Հաղրոս 299, 404.
 Հաղրատոցիք 404.
 Հոճին, կամ Ա.է.է 327, 508.
 Համադան 42, 453.
 Համադգեաց բնակարաններ 559,
 Համբարսո 59.
 Համադասոյ, իշխան Վասպուրականի 272.
 Համադասոյ Մամիկոնեան, կիւրացադատ 266.
 Համադասոյ Մամիկոնեան, սպարապետ 195, 196.
 Համադասոյ Մամիկոնեան, վարդան Մամիկոնեան սպարապետի եղբայրը 216.
 Համդա 432, 433.
 Համո 507,
 Համոս 405, 409,
 Հայ աղգ, Հայեր 9—14, 17, 25, 26, 28, 34, 42, 43 44, 46, 49, 51, 58, 59—61, 63, 65, 67 72, 74 85, 89, 90, 94, 97 և ալլին:
 Հայաքաղաք, կամ Քերլա 466, 467.
 Հայաստան, Հայոց աշխարհ 9—14, 17, 29, 22, 30, 38, 42, 44, 46, 50, 52—55, 56, 59, 64, 65, 67—69, 73, 75, 78, 80, 83—85, 89, 93, 97, 98, և ալլին
 «Հայաստան» օրագիր տ. «Մասիս», Հայկ 15 20, 25, 28, 31.
 Հայկազեան դպրոց 472.
 Հայկազանց հարստութիւն 45,
 49, 58, 61, 64, 76, 152, 321.
 Հայկակ Ա 30,
 Հայկակ Բ 44.
 Հայկազն 16, 28,
 Հայոց աշխարհ, երկիր, տ. Հայաստան:
 Հայոց ծար 17,
 Հայրիկ տ. Երիմեան Հայրիկ:
 Հայր Ա Ներքինապետ 101,
 Հայր Բ Ներքինապետ 177,
 Հայք Առաջին 12, 27,
 Հայք Բարձր 10—12, 279, 281, 425, 428.
 Հայք Երկրորդ 12, 23,
 Հայք Երրորդ 12, 23,
 Հայք Մեծ, 11, 24, 56, 73, 93, 505.
 Հայք Չորրորդ կամ Ծովաց աշխարհ 12, 24.

Հայք Փոքր 9, 11, 23, 56, 73, 74, 93, 315 505.
 Հայք դատական 20.
 Հայտանք 79, 121, 173,
 Հայի Մուստաֆա փաշա 449, 450.
 Հասան Գալե 511.
 Հասան ոստիկան 271.
 Հասան Սելճուկեան իշխան 303.
 Հասուն 546—548.
 Հասունեանք 547.
 Հարմա 20, 22.
 Հարուն-ալ-Ռաշիդ 272.
 Հարք 16, 17, 19.
 Հացիկ դիւղ 247.
 Հաւանակ 30.
 Հեթում Ա 357—362, 394, 411, 419.
 Հեթում Բ 369, 370, 373, 380,
 Հեթում, տէր Լամբրոսի 338, 344,
 345, 353.
 Հեթումեանք 358.
 Հեթումեանք Լամբրոսի 358.
 Հեղինէ թագուհի 121.
 Հենրիկոս Բ 380.
 Հենրիկոս Գ 349.
 Հենրիկոս, Զապէլ թագուհու որդին 381.
 Հեր ցաւառ 122, 175, 214, 230, 235.
 Հերակլ կալսր 239, 246.
 Հերակլ թագաւոր Վրաց 489.
 Հերակլէս 49, 155,
 Հերոդոտոս 68.
 Հերովդէս թագաւոր 115, 116, 117, 118.
 Հերովդէս Չորրորդապետ 97, 118.
 Հերովդէս քահանայապետ 30.
 Հերցեգովինա 548, 552.
 Հեփեստոս 155.
 Հեփթաղք 226, 233, 234, 244.
 Հէշա 173.
 Հէրաթ 453.
 Հէքիմզադէ Ալի փաշա 453.
 Հին-Նախիջևան 132, 228, 270, 287, 298, 432, 435, 437, 447, 449, 455, 494.
 Հին Ջուղայ 438, 479, 499.
 Հիւղ 353.
 Հիւսէին շահ 444, 485, 486.
 Հիւսիսականք 257.
 «Հիւսիսափայլ» ամսագիր 503.
 Հիւրբնականք 351, 371, 393.
 Հիւրկանիա 71, 72.
 Հիւրկանիա 96, 97, 114, 115.
 Հմայեակ Դիմաքսեան 216.
 Հմայեակ Մամիկոնեան 210, 217, 225.
 Հնդկներ Հնդիկք 298, 478.
 Հնդկահայք 477, 478, 481.
 Հնդկաստան, Հնդկաց աշխարհ 72, 140, 398, 418, 424, 462, 477, 478, 480, 481, 483, 560.
 Հոլ ոստիկան 272.
 Հոլանդացիք 481.
 Հոլանդիա 475.
 Հոլանդիայի Հայեր 477.
 Հոյ 31.
 Հոնաց աշխարհ 210, 462.
 Հոնք 204, 211, 214, 217, 219, 228—230, 242.
 Հուլաղու 361, 422, 423.
 Հունգարացիք 461.
 Հունգարիա 467.
 Հոսպամիլդ 108, 109, 110.
 Հոփիսիմեանք 162, 256.
 Հոփիսիմէ կուս 161, 162, 163, 261.
 Հոդոս կղզի 384, 461.
 Հոմ 94, 97, 104, 107, 109, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 141, 142, 143, 254, 350, և այլն
 Հոմալեցիք 13, 56, 82, 83, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 111, 114, 118, 122, 128, 133, 134, 135, 137, 138, 139.
 Հոմիկայ 343, 403, 404.
 Հուէ թագաւոր Թիսաց 117.
 Հրադգան գետ 11.
 Հրահատ Սրշակունի իշխան 106.
 Հրահատ Սամսարական 229, 231, 232, 237.
 Հրահատ Դ թագաւոր Պարթէւայ 98, 104.
 Հրանա 30.
 Հրաշեայ, կամ Հրէէ, թագաւոր Ուրարդիի 38.
 Հրաշեայ, Պարուրի որդին 44, 276.
 «Հրատէր Սիրու» թուղթ 513, 514.
 Հրեայք, Հրէաներ 44, 97, 127, 406.

Հրեշտակ 60.
 Հրէաստան 115, 119, 330, 348.
 «Ե. և Պաղեստին»
 Հրէէ տ. Հրաշեայ Ուրարդիի թագաւոր:
 Հօրոյ 30.
 Չորագետ 414.
 Չորագետի Բագրատունիք 414.
 Չորագետիք 404.
 Չիրա դաշտ 186, 370, 372.
 Չուիկ 225.
 Ղազան խան 370—372 379.
 Ղազան քաղաք 370, 463.
 Ղաղար Լազարեան 494, 500.
 Ղաղար Փարսեցի 224, 250, 259.
 Ղազարոս 261.
 Ղազէղ Արթին. տ. Յարութիւն Պէղճեան:
 Ղալաթիա 510, 517.
 Ղալաթեցիին Ղաղի 353.
 Ղալաթեցիին Քէյ-Խիւսեօ 359.
 Ղարաբաղ 445, 453, 484, 486, 487, 489, 491, 492.
 Ղարաբաղ 492.
 Ղարա-Խաւֆ 424—426.
 Ղարա-Չորրու 446.
 Ղարաբաղեցի 372.
 Ղափան 447.
 Ղեկք 186.
 Ղեռնդ Մեղրապոլիս 164.
 Ղեռնդ երէց պատմագիր 320.
 Ղեռնդ երէց Վանանդեցի 208, 215, 218, 249.
 Ղեռնդեանք 407, 408.
 Ղղար 488, 489, 500.
 Ղուկաս Աւետարանիչ 403.
 Ճարմանայն 230.
 Ճենք 167.
 Ճորայ կապան, Ճորայ Դուռ, Ճորայ պահակ, կամ Դարբանդի կիրճ 137, 210, 211.
 Ճորոխ գետ 67.
 «Ճաւաբաղ» ամսաթերթ 503.
 Մագնէսիա 56.
 Մաղրաս 478—481.
 Մաղրիք 389.
 Մաղանդարա 444, 458.
 Մաղբաթք 174, 175.
 Մաժան 132, 133, 134.
 Մաժան քրմապետ 136, 137, 139.
 Մաժաք. տ. Մշակ քաղաք:
 Մաժնարեղ 414.
 Մակարայեցիք 215.
 Մակարէ 215.
 Մակար կրօնաւոր. տ. Հեթում Ա:
 Մակար Ա Վաթողիկոս 561, 564.
 Մակեդոնական-Սելեւկեան իշխանութիւն 55.
 Մակեդոնացիք 71.
 Մակեդոնիա 53, 461.
 Մանմաղ Ջաֆր 279.
 Մանմէղ մարգարէ տաճկաց 263, 274.
 Մանուտ Ա 453.
 Մանուտ Բ 495—517.
 Մաղաքիա արեւդայ 412.
 Մաղսուտ 338.
 Մամարէ, վերձանող 250, 261.
 Մամուր 167.
 Մամուրեանք. տ. Մամիկոնեանք.
 Մամստիա կամ Մախ 327, 332, 333, 336 338, 340, 341, 344, 356, 386, 397.
 Մամիկոնեանք 167, 195, 221, 225—237, 265, 275, 279, 415.
 Մամուրեանք 360—363, 366, 372, 375—377, 379, 384, 386, 424.
 Մալք Աթուռ. տ. Եմփաճին:
 Մանազկերտ 314—416.
 Մանազկերտցիք 314.
 Մանաճիհ Ռշտունի 168, 173, 174.
 Մանանաղի ցաւառ 191.
 Մանաւաղ 19.
 Մանաւաղեանք 19, 173.
 Մանգու-Թամուր 366, 367.
 Մանգու-խան 360, 361. 422.
 Մանգալեան եղբայրներ 317, 331.
 Մանգալունիք 141.
 Մանեայ ալք 169.
 Մանիքեցիք 406.
 «Մանիկալարժական թերթ» ամսագիր 504.
 «Մանիկալարժանոց» 504.
 Մաննա 32—38, 41.
 Մանուկ. տ. Արշամ:
 Մանուէլ Մամիկոնեան սպարապետ 276.
 Մանուէլ Մամիկոնեան իշխան 242.
 Մանուէլ Վանանդեան, կամ Վիւ Մանուէլ 336, 338—340, 344, 402, 403.

Մանուէլ 415.
«Մասեաց Ազանի» ամսագիր 503.
«Մասիս», նախկին «Հայաստան»
9, 10, 20, 48, 163, 182, 228,
529.
Մատթեան իշխան 492, 496.
Մատեան զունդ 216.
Մատթէոս Աւետարանիչ 403.
Մատթէոս պատրիարք 525—532.
Սատթէոս Ա. Կաթողիկոս 533, 542.
Մատթէոս Ուսապետ 409, 410.
Մատնի 35.
Մար, Մովսէս նախարար 126, 173.
Մար Արամ Կատինա 75, 76, 156,
258.
Մարանդ զատա 134.
Մարանդ քաղաք 493.
Մարաշ, կամ Գերմանիկ 67, 327,
332, 539, 540, 554.
Մարաս 361.
Մարտտան Մարաց Երկիր 9,
11, 26, 39, 46, 48, 50, 70,
77, 99, 113, 122, 138.
Մարգարիտիան ճեմարան 479.
Մարգարիտիան զունդ 151.
Մարգրտան 522.
Մարիամ Թադուհի 385, 387, 388,
390.
Մարիամ, կին Լուսաւորչի 159.
Մարիամ, քույր Հեթում Բ-ի 370.
Մարիամեան-Յովնանեան ուսում-
նարան 502.
Մարինոս 119.
Մարկիանոս կալս 214.
Մարկիոն 261.
Մարկոս Աղաբեգեան 504.
Մարկոս մեարապոլիտ 317.
Մարմա 126. տ. և Երուանդաշատ
Մարտիրոսյէ 398.
Մարք 22, 25, 43, 44, 49, 52, 72,
85, 88, 104.
Մարտիրոս 165.
Մեկրիս 33, 460.
Մեկրի րահ 413—416.
Մեկրիսեղեկ կաթողիկոս 434, 442,
471.
Մեկրի-Նաղար 376, 377.
Մեկրիսեղեկ Մուրատեան 561,
562, 564.
Մեծամոր գետ 11.
Մեծ-Բրիտանիա 475.

Մեծ Մասիս. տ. Արարատ.
Մեղրեցիք 448.
Մեղրի 448.
«Մեղրի Հայաստանի» լրագիր 503,
504.
Մեղրի գետ 245.
Մեղրի քաղաք 244.
Մեխիս 229.
Մեսրոպ Մաշտոց 194, 197, 203,
247, 249—152, 255—257,
389.
Մեսրոպ Կախկոպոս 471.
Մեսրոպ Թաղթաթեան 479.
Մերութեան Արծրունի Ա. 183, 184,
185, 186, 187, 202.
Մերութեան Արծրունի Բ, իշխան
Վաստուրկանի 272.
Մէլիք-Արու 488.
Մէլիք-Աղամ 487.
Մէլիք-Բախդամ 488.
Մէլիք-Էլ-Աշրաֆ 369.
Մէլիք-Էլ-Աշրաֆ Շարան 387.
Մէլիք-Էլ-Նաղար Մահմուտ 379.
Մէլիք-Մէջլում 488.
Մէլիք-Նաղար, սուլթան Հալէպի
361.
Մէլիք-Յովսէփ 487.
Մէլիք-Շահնազար 487.
Մէլիք-Փարսապան 621.
Մէլիք-Մալախ Բ 429, 430, 507.
Մեկթ Գնունի 242.
Միարարներ. տ. Ունիթուներ:
Միացեալ Ընկերութիւնք 556.
Միլան 461.
Մեղրիս 33, 39, 40.
Միլիդ 33.
Միհր 60, 155.
Միհրան զօրավար 230—232.
Միհրան իշխան պարսիկ 244, 245.
Միհրան կոտակալ 54.
Միհրան, Վրաց Թագաւոր և Գու-
գարաց լրագիր 167, 173, 174,
175.
Միհրդատ Ա. Պարթեաց Թագաւոր.
տ. Արշակ 2 Մեծ.
Միհրդատ Բ Պարթեաց Թագաւոր.
տ. Արշակունի
Միհրդատ Ե Նաղար 82, 85, 87,
89—93.
Միհրդատ, Վրաց իշխան 106,
107, 108.

Միհրդատ, որդի Միհրդատ Նաղա-
տորի 94.
Միհրնէրէն 201, 205, 124, 219.
Միհրդարդան 56.
Մինաս վարդապետ 485.
Միջագետք 11, 14, 72, 73, 85, 89,
91, 93, 99, 114, 116, 117,
121, 123, 124, 138, 158, 173,
174, 190, 194, 201, 241, 271,
284, 295 303 և այլն
Միջագետք 510.
Միջերկրական ծով 23, 67, 82,
326, 348, 423, 461.
Միսիանդի 40.
Միր-Մահմուդ 444, 452.
Միքայէլ Ե կալս 305—307.
Միքայէլ, Հեթում Բ-ի փեսան 370.
Միքայէլ Նալբանդեան 503.
Միքայէլ պատրիարք 402, 403.
Միքէ 336, 341—344.
Միսիթար Սարիփանցի 412.
Միսիթար սպարապետ 447, 448.
Միսիթարեան միաբանութիւն,
Միսիթարեանք Վենետիկ 480,
514.
Միսիթարեանք Վենետիկ 514.
Միքին 75, 76, 79, 91, 101, 102,
103, 111, 114, 118, 151, 174,
201.
Մկրտիչ Կախկոպոս Խրիմեան տ.
Խրիմեան:
Մկրտիչ կաթողիկոս Սսի 559.
Մկրտիչ ձեզալիլեան 529.
«Մշակ» լրագիր 504.
Մշակ կոտակալ 24.
Մշակ քաղաք 24. տ. և Վեստրիա:
Մոզպաշէ 127.
Մոզոք 488, 500.
Մոզախ 465—468.
Մոլդաւիացիք 466.
Մոլդո-Վալաքիա. տ. Ռումանիա:
Մոկ 12.
Մոհամմէտ 418.
Մոհմատ 269.
Մոզոներ 13, 418, 422, 464.
Մոսկիթեան լեռներ 11.
Մոսկաւ 483, 500, 501, 503.
Մոստաին 272.
Մովսէս Խորենացի 29, 53, 70,
103, 156, 250, 254, 256, 258,
259—262, 276, 320.

Մովսէս Բ կաթողիկոս 242.
Մովսէս Գ. կաթող. 442, 474.
Մովսէս Կաղանկատուացի 319,
320.
Մովսէս, Ուտիացոց իշխան 291,
292.
Մորիսիդիկէս 77.
Մուսլիա 266.
Մուլան 11, 454.
Մուղաս 361.
Մուշ քաղաք 32, 245, 431, 543.
Մուշ Գիմաքսեան 211.
Մուշեղ Թագաւոր Կարսի 295, 297.
Մուշեղ Մամիկոնեան Ա. 186, 187,
276, 276.
Մուշեղ Մամիկոնեան Բ 232, 233,
234.
Մուշեղ Մամիկոնեան Գ 243,—245.
Մուշեղ Մամիկոնեան Դ 271.
Մուշեղ, Սմբատ Ա-ի որդին 287,
Մուշեղ Նիսապատուր 214, 215,
217—220.
Մուսաօր, կամ Արսիս 32, 33,
39, 41, 61.
Մուսի, Միջագետքի իշխան 271.
Մուսի 39.
Մուսու Ա. 429.
Մուրադ Գ 432, 455.
Մուրադ Դ 440.
Մուրադ Ե 549, 550.
Մուրադեան վարժարան 480, 546.
Մուրադյանք 48.
Մուրեան 90.
Մուրց գետ 136.
Մուշ դաշտ 176.
Մսեր մագիստրոս Մսերեան 503.
Մսես. տ. Մամեստիա.
Մսուս Ա. 269. 270.
Մրտան ոստիկան ամիրապետ Բ 261
Մրժիւնիկ քաշանալ 182,
Մցիկէթ 129.
Մոլի 2 հայկազն կալս 239,
243, 244, 460.
Յարեթ 15.
Յաղկերտ Ա. 195, 196, 200.
Յաղկերտ Բ 201, 202, 204, 206,
223, 219, 221—223, 239,
458,
Յաղկերտ Գ 263.
Յակոբ առաքեալ 322.
Յակոբ Միքայիլ հայրապետ 174.

Յակոբ Նորատունկեան 542.
 Յակոբ վարդապետ Մանուէլեան 518.
 Յակոբոս պատրիարք 522—527, 531—533.
 Յարութեզք 59.
 Յարութիւն եպիսկոպոս Վահագնեան 563.
 Յարութիւն Պէղճեան 513, 519, 519, 520.
 Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեան 501.
 Յեսու փոխ-Նախարար 478.
 Յիսէ 280.
 Յոյներ 31, 45, 49, 52, 54, 64, 65, 82, 84, 85, 87, 90, 154, 180, 182, 184, 185 և այլն
 Յոնիա 44.
 Յովակիմ պատրիարք 507.
 Յովակիմ Լազարեան 501,
 Յովան Անձնացի 230.
 Յովան Եկեղեցացի 249.
 Յովան եպիսկոպոս Մամիկոնեան 260.
 Յովան կաթողիկոս 237, 238, 287, 320, 321.
 Յովան Երզնկացի 403, 408.
 Յովան Իմաստասէր Օձնեցի 322—324.
 Յովան Մանգալունի 228, 250, 256, 261.
 Յովան Վանական 410.
 Յովհաննէս թագաւոր Կաստիլիայի 388.
 Յովհաննէս կաթողիկոս Պատմիչ 290, 292, 295.
 Յովհաննէս կաթողիկոս Գանձասարի 488.
 Յովհաննէս կաթողիկոս Կարբեցի 497, 527.
 Յովհաննէս կաթողիկոս Մեծարարոյ 352.
 Յովհաննէս կալսար Կոմնենոս 333, 335, 410.
 Յովհաննէս կալսար Զմէլիկ 296, 409.
 Յովհաննէս Ուտէացոյ իշխան 445.
 Յովհաննէս ԻՖ պապ 375, 381.
 Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարք 509.
 Յովհաննէս Մկրտիչ 164.
 Յովհաննէս Որոտնեցի 406.

Յովհաննէս Պալլ. տ. Կոստան-գին ծ.
 Յովհաննէս սարկաւազ 407.
 Յովհաննէս-Սմբատ 301—306.
 Յովհաննէս քահանայ Մկրեան 563.
 Յովհաննէս Քարմատանեանց 476.
 Յովհաննէս Գաղիկ Բ-ի որդին 317.
 Յովսէփ Ամիրխան 481.
 Յովսէփ Արղունեան արքեպիսկոպոս 488.
 Յովսէփ կաթողիկոս Վաչոյ Զորեցի 205, 210, 215, 218, 249.
 Յովսէփ Պաղնացի 249.
 Յուդալ, թագաւորութիւն 44.
 Յուլիանոս Ուրացոյ 176, 177.
 Յուլիոս Կեսար 24.
 Յունաստան, Յունաց աշխարհ 68, 87, 141, 152, 154, 176, 278, 179, 183, 188, 189, 192, 219, 233, 244, 246, 382.
 Յուշկապարիկ 59.
 Յուսակ 31.
 Յուսիկ կաթողիկոս 177, 178.
 Յուստինիանոս Բ կալսար 267, 269, 460.
 Յուստինոս կալսար 242.
 Նաղըր Ալի Խորասանցի, Նաղըր շահ 452—455, 487, 488, 499.
 Նարուզդուստ 43.
 Նարուզդուստ 56.
 Նախիճկան. տ. Հին և Նոր-Նախիճկան:
 Նախոտ 480.
 Նանա, Նանէ 59, 155.
 Նալիբի 33—6.
 Նապոլէոն Գ 540.
 Նապոլի 461.
 Նաւարին 512.
 Ներքովթ. տ. Բէլ:
 Նեղոս գետ 359.
 Ներշապուհ Արծրունի 206, 210, 216.
 Ներսէ 110, 111, 112, 113.
 Ներսէհապատ 230.
 Ներսէ Երտանդունի 229.
 Ներսէ թագաւոր Ասորեստանի 119.
 Ներսէ թագաւոր Հազկաղն 49.
 Ներսէ Կամսարական Ա 183.
 Ներսէ Կամսարական Բ 229.

Ներսէ Կամսարական Գ պատրիկ 267, 269.
 Ներսէ Գաջարունի 216.
 Ներսէ, Շապուհ Բ-ի եղբայրը 176.
 Ներսէ իշխան 243.
 Ներսէ Լամբրոնացի 337, 348, 404, 405.
 Ներսէ Ա կաթողիկոս Մեծ 178, 180, 182, 183, 185, 187, 193, 247, 257.
 Ներսէ Գ կաթողիկոս 266.
 Ներսէ Գ կաթողիկոս Շնորհալի 329, 343, 401, 404, 406—408, 501.
 Ներսէ Ե կաթողիկոս Աշտարակեցի 493, 499, 527.
 Ներսէ ձինճրակացի 196.
 Ներսէ պատրիարք Վարժապետեան 542, 545, 551, 552, 555, 561, 562.
 Ներսէ, Գիսակի որդին 127.
 Ներսիսեան զարոյց 501. 502.
 Նէլման դերմանացի 233.
 Նէոպոլիտէոս 55.
 Նիզ զատա 303.
 Նիկոր 235—237.
 Նիկիա 429.
 Նիկոլ Թորոսովիչ 470—476.
 Նիկողայոս զորապետ 309.
 Նիկողայոս մեծ իշխան 550, 551.
 Նիկողայոս Ա կալսար 492, 493.
 Նիկողայոս Գ պապ 369.
 Նիկողայոս պատրիարք Յունաց 290.
 Նիկողայոս Պալեան 533.
 Նիկոմիդէա 86.
 Նիկոպոլիս 527.
 Նինոս 24, 26, 31.
 Նինոսա 31.
 Նինուէ 31, 34, 39, 43, 75.
 Նիւշապուհ 221.
 Նիւքար 22, 23.
 Նոյ 16, 17.
 Նովգորոյ 483.
 Նորայր 30.
 Նոր-Պարս քաղիւր 504.
 Նոր-Նախիճկան 469, 488, 493, 500, 503, 564.
 Նոր-Ջուղա 439, 440, 444, 499.
 Նոր-Ջուղալեցիք 477.

Նոարդ 32.
 Նուարակի գիւղ 235, 237.
 Նուրէզգին 336, 340, 343, 344, 410.
 Նպատ լեռն 186.
 Նարր ոստիկան 292.
 Նահարա 443—437, 438—440, 500.
 Նահան իշխան 387, 388.
 Նահան Ջրպետ 501.
 Նահապիւլան 181, 209.
 Նահի Աբմէն 415.
 Նահ Միհր, Նահ-միհր-կերտ 58.
 Նահնամէ 156.
 Նահրուխ 426, 427.
 Նամախի 488.
 Նամրաթ 56.
 Նամիրամ 26, 27, 28, 30, 31.
 Նամիրամակերտ 28.
 Նամբոր 491.
 Նապոլ զորավար 303.
 Նապոլ Ա թագաւոր 166, 167.
 Նապոլ Բ 174, 175, 176, 177, 179, 182, 184, 185, 186, 189, 190, 193, 200, 202, 458.
 Նապոլ Միհրանեան 233—235.
 Նապոլ պարսիկ 196.
 Նապոլ, Սմբատ Ա-ի որդին 285.
 Նաոիկ ընդ 297.
 Նարա 19, 20.
 Նարալ 30.
 Նարալ Կամսարական 193, 194.
 Նարալ. տ. Արտազ:
 Ներգեր 186.
 Նելի 278.
 Նիրազ 436.
 Նիրակ 19, 20, 187, 225, 281, 295, 299, 416, 417.
 Նիրակացիք 404.
 Նիրակեան 280, 282, 287.
 Նորձապուհ 222.
 Նմերդ մոզ 50.
 Նմուէ Ասորի 199.
 Ննորձ Մկրտիչ 521.
 Նորիփիլիպ 550.
 Նուշիկ 226.
 Նուշի 489—492.
 Նուէ գիւղ 233.
 Նորադեալ. տ. Նիրակ:
 Ոգոհի 159.
 Ոգոմն դատա 122.

Ոթոն 386.
Ոլոռ զիւղ 11.
Ոկտաւրիանոս եռապետ 98, 104, 114.
Ողիմպիական 178, 181.
Ողիմպիական խաղեր 143, 151.
Ողկան բերդ 164, 166.
Ոմիսէս 51, 52.
Ոնոն 106.
Ոնորիոս 190.
Ոպարիոս 86.
Ոսկեանք 158.
Ոսկեմայր. տ. Սնահիտ:
Ոստան 58.
Ոստիկաններ 369.
Ուկրաինոս Հնդկաց 187.
Որդիք որոտման 322.
Որմիա բերդ 493.
Որմիոյ ծովակ, լիճ 10, 39, 431.
Որմզդատ 222.
Որմզդուխտ 185.
Որմիզդ (աստուած) 50, 142.
Որոգէս, Պարթևաց արքայորդին 107.
Որոգէս Գ Պարթևաց թագաւոր 93, 94, 96, 152, 153.
Որդունիք 173.
Որոնդ գետ 96.
Ուզուն Հասան 428, 430.
Ուշիա, տ. Զէյթուն:
Ուլլուտուն Վանեցի 39—41.
Ուխաթա 419.
Ունիթուններ 378, 382, 400, 401, 405, 406.
Ուռնայր 186.
Ուռնացիք 125, 291, 414.
Ուտի 11, 66, 124, 140, 414, 445.
տ. և Ղարաբաղ:
Ուրարդի 32, 33, 36, 37, 38.
Ուրբանոս Զ պապ 389.
Ուրբանոս Ը պապ 474.
Ուրզանա 39.
Ուրսա Ուրարդեցի 38, 39—41.
Ռքսոս գետ. 67.
Չալդըրան դաշտ 430.
Չանդուր 447, 448.
Չարմաղան 412—421.
Չերնոյօրիա 549, 552.
Չէրքէզներ 551, 553, 554.
Չինաստան 418 423, 481.
Չիչրա 478—479.

Չմէկիկ. տ. Յովհաննէս կայսր
Չմէկիկ:
Չրմէս աւան 135.
Պալատ 310.
Պալեան գերդաստան 508.
Պահլաւներ 138.
Պաղեստին 44, 68, 85, 96, 114, 330, 344, 348, 368, 372, 376, 379, 458. տ. և Հրէաստան:
Պաղեստինացիք 133.
Պահուճ 44.
Պամիրիւիա 86, 326, 339.
Պաշապիս, կամ Բաղեայ 23.
Պաշապիս 466.
Պապ աշխարհագիր 259.
Պապ թագաւոր 184, 186, 187, 188, 189.
Պապէոն 358.
Պասկերի 493—49.
Պատուա 480.
Պարակամանոս 311.
Պարգե Ամատունի 193, 194.
Պարէա 30.
Պարթևամասիր 113.
Պարթևամասպատ 113.
Պարթևական իշխանութիւն 137.
Պարթևներ 13, 53, 67, 70, 72, 74, 82, 84, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 103, 105, 107, 108, 109, 110, 112, 117, 118, 122, 124, 128, 133, 137, 138, 276, և այլն:
Պարիկ 59.
Պարիսար լեռն 217.
Պարուր թագաւոր 30, 42, 43, 44, 276.
Պալուրի Հայկազն կամ Պրուրե-սիոս 253.
Պարսիկներ, Պարսիկք, Պարսք 13, 48—54, 59, 60, 64, 20, 82, 34, 137, 138, 139, 140, 141, 142, և այլն:
Պարսից ծով 376.
Պարսից, Պարսկալի ծոց 477, 483.
Պարսկաշաք 12, 494.
Պարսկաստան, Պարսից աշխարհ 11, 26, 43, 53, 65, 118, 128, 131, 137, 139, 182, 272, 327, 398, և այլն:
Պարիզացիներ 86.
Պերսոնէս 87.

Պետերբուրգ 483, 485, 501, 503.
Պետոս 111, 112.
Պետրոս առաքեալ 322.
Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս 301, 304, 309—310, 312, 323,
Պետրոս Գ թագաւոր Արագոնի 388.
Պետրոս թագաւոր Նիպոսի 384.
Պետրոս կարդինալ 352.
Պետրոս Մեծ կայսր Ռուսաց 441, 483—487.
Պետրոս Ոսկանեան 479.
Պետրոս վարդապետ 527.
Պետրոս Սպրո 484.
Պերգամ 86, 87.
Պերճ 31.
Պերդ թագ. Պարթևաց 135, 136.
Պերդ թագաւոր Պարսից 222, 225, 226, 233—235, 237, 239, 241.
Պերտիկաս 54, 55.
Պէրա 517, 522.
Պէքիր 271.
Պիեմոնտ 391.
Պիզա 461.
Պիզացիք 397.
Պիզատոս 120.
Պիոնոս իմաստասէր 256.
Պիրամոս, կամ Ջիւնոն գետ 377.
Պլեյմա 550.
Պլուտարքոս 85, 149, 152.
Պոյոլիա 468.
Պոլիման 106.
Պոլիս 55.
Պոմպէոս 92, 93, 94, 327.
Պոնտացիք 74, 80.
Պոնտոս դասառ 82, 86, 88, 89, 91, 106.
Պոնտոս տ. Սև Ծով:
Պոտեոմիկին 490.
Պորոս 72.
Պաղոմալիա 85.
Պաղոմէոս աշխարհագիր 259.
Պարսպ 99.
Պրիամոս 31.
Պրորոս 142, 143.
Պրոքլեստիոս. տ. Պարսպ Հայ-կազն:
Պրովանցիք 398.
Պոլիս, տ. Վոստանդնուպոլիս:
Պոլսեան 497, 561, 562.
Պոլոս առաքեալ 322, 404.

Պոլոս Բ պատրիարք Թաթարեան 540, 542.
Պոլոս Ա կայսր Ռուսաց 490.
Պոլոս Ա պատրիարք Աղբիւնու-պոլսեցի 512, 513—516.
Ջահալ 280.
Ջաւախք 129.
Ջաւա կղզի 481.
Ջաւացիք 481.
Ջենովա 461.
Ջենովացիք 350, 396, 397, 399, 463, 1464.
Ջէլալեդդին 418, 419.
Ջէլանբուլաղ 493.
Ջիւնոն. տ. Պիրամոս:
Ջիւղիկեան 418, 419, 423, 428.
Ջիւղիկներ 446, 487.
Ջիւղիկ 427, 428.
Ջիւնաշ 427.
Ջղալեզաղէ Սինան փաշայ 435, 436, 440.
Ջուանշէր 320.
Ջուլայ. տ. Հին, Նոր Ջուլայ:
Ջուլայեցիք 438, 439, 444.
Ջարբերդ 484, 487, 488.
Ռալմանդ 350.
Ռալմալէ Ղարամեան 480.
Ռալմալէեան վարժարան 480, 481, 546.
Ռշտունիք 174, 278.
Ռոմեր 332.
Ռոմանոս Գիողինէս 315.
Ռուբէն Ա. 343, 344, 346.
Ռուբէն Բ 344 346.
Ռուբէն, Եղբայր Լեոն Բ-ի 351.
Ռուբէն Թորոս Բ-ի որդին 342, 343.
Ռուբէն, Լեոն Ա-ի որդին 329, 334.
Ռուբէն-Ռալմանդ 351, 352, 356, 357.
Ռուբինեանք 80, 330, 332, 335, 344, 358, 379, 380, 391—394, 396, 397, 399, 410, 441, 461.
Ռուդնալի 351, 352.
Ռոմանիա 465—467, 552.
Ռոմէլիա 552.
Ռուսաշաք 497 499, 501—503, 504, 532, 557.
Ռուսաստան, Ռուսիա, Ռուսաց Երկիր 423, 483—485, 487, 490, 492, 494, 500, 502, 539,

551, 552, 557, 558, 560.
 Ռուսներ, Ռուսք 423, 445, 449, 461, 482, 484, 490, 493—495, 516, 532, 550, 551, 561, 562.
 Ռուսներն 533,
 Ռուսներն 347.
 Ռուսի կոչ 136.
 Ռուսներն 136.
 Սաղարի 36.
 Սաթինիկ 128, 129, 130, 131, 158, Սալահեդդին 348.
 Սալիսթրի 553.
 Սահակ Արծրունի 278.
 Սահակ Բագրատունի ասպետ 191, 195, 227, 258.
 Սահակ Բագրատունի մարզպան 231, 232.
 Սահակ Բագրատունի պատրիկ 271.
 Սահակ Եպիսկոպոս Ռշտունեաց 212.
 Սահակ իշխան Վասպուրականի 272.
 Սահակ Ա. կաթողիկոս Պարթև 193, 194, 197, 198, 199, 147, 149 —253, 255, 256, 268.
 Սահակ կաթողիկոս Չորախորեցի 269, 322.
 Սահակ Սինի Ա. 272.
 Սահակ Սինի Բ. 287.
 Սահակ Աշոտ Բ-ի աները 291, 292.
 Սահականուշ 190.
 Սահլ Բագրատունի 273.
 Սահուռ Անձնացի 265.
 Սամաթիա 510.
 Սամոսատ 67, 310.
 Սամուել Գերջանեցի 461.
 Սամուել Երեց Անեցի 410.
 Սամուել Մամիկոնեան 187, 191, 192.
 Սամուել Մուրատեան 480.
 Սաղամուռ Անձնու իշխան 177.
 Սաղմանասար Գ. 36.
 Սաղմանասար Դ. 37.
 Սամի-Բին Գ. 36.
 Սան Ստեփանո 551, 552.
 Սանահին 299, 325.
 Սանասար 42.
 Սանատրուկ թագաւոր 113, 120, 121.
 Սանատրուկ թագաւոր (Հոմալեցի պատմ.) 126.

Սանատրուկ իշխան 151, 173.
 Սանդուխտ կոչ 121.
 Սանեան 174.
 Սասան Պարսիկ 138.
 Սասանեանք 13, 138, 142, 170, 171, 179, 199, 238, 243, 260, 263, 457.
 Սասուն 423, 424.
 Սասունցիք 273.
 Սալֆ-Եղգին-ալ Ալֆի 366, 369.
 Սարալ 463
 Սարակոս 43.
 Սարգիս Շնորհալի 403.
 Սարգիս պատրիարք 534, 540.
 Սարգիս Սինի. տ. Վեստ Սարգիս:
 Սարգա 37, 54.
 Սարգարապատ 493.
 Սարը Մուստաֆա իրաշայ 454.
 Սալֆեան տոհմ 391.
 Սարմատացիք 48, 107.
 Սարուբին 39.
 Սախար Վասիլեան 484.
 Սաքոնիա 475.
 Սեաւեան Գեաւոր զորք 328, 340.
 Սերաստիա 303, 311, 315, 340, 426.
 Սերէոս եպիսկոպոս Բագրատունի 260.
 Սերուխտ 210, 211.
 Սեւեկացիք, Սեւեկեանք 54, 56, 70, 84
 Սեւեկիա 327, 333, 357, 358.
 Սեւեկոս Բ. 71.
 Սեւեկեանք, Սեւեկներ 264, 303, 313, 316, 328, 330, 359, 360, 413, 428.
 Սեղբեստրոս պապ 166.
 Սեմ 15.
 Սենասար 15.
 Սենեակ Վահագնի 59.
 Սենեքերիմ թագաւոր Ասորեստանի 42.
 Սենեքերիմ թագաւոր Վասպուրականի 301, 303, 304.
 Սեպուհ լեռան 61.
 Սեստար 85.
 Սերբիա 549, 552.
 Սերկիլոյ լեռան 303.
 Սերմանց լեռան 10.
 Սև ծով, կամ Պոնտոս 23, 34, 67, 68, 73, 80, 82, 462.

Սևաղա 272.
 Սևան կղզի 292, 293.
 Սևանայ լիճ. տ. Գեղամայ ծով.
 Սեւերիանոս 136.
 Սեղապատ 478.
 Սէլիմ Ա. 430, 431.
 Սէն-Գընի 390.
 Սէն-Մարտէն 411.
 Սեֆեան տոհմ 452.
 Սերմաշ 418, 423, 424, 426,
 Սիրիւրիա 418.
 Սիդիմուշ 473.
 Սիրանոս 106.
 Սիրլա 87.
 Սիկիլիա 378.
 Սիկիլիացիք 339, 398, 399.
 Սիլոն 97.
 Սիմ լեռան 166.
 Սիմանակալ 387, 336.
 Սինգափոր 481.
 Սինոգ Էմիլիան 497—499, 558.
 Սիս 327, 344, 349, 353, 355, 357, 358, 364, 370, 373—375, 381, 382, 386, 395—397, 441, 442, 443, 541, 545, 559.
 Սիսակ, Գեղամի որդին 20, 320.
 Սիսական. տ. Սինիք:
 Սիսականք 21, 23.
 Սիլոնիք 166.
 Սիւլէման նախնի Օսմանեանք 428.
 Սուլէման Ա. 431, 452.
 Սինիք, Սիսական աշխարհ 11, 20, 66, 179, 191, 202, 208, 212, 220, 221, 273, 275, 277, 278, 287, 411, 419.
 Սինիք (նախարարութիւն) 446, 445, 181, 206, 414, 424.
 Սկաւորդի 31, 41, 42.
 Սկիթացիք 70, 73, 92, 107, 141.
 Սկիթիա 87.
 Սղնալ 489.
 Սղուկ 166, 167.
 Սմբատ Ա. Բագրատունի Բիւրատեան 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 197.
 Սմբատ Բ. 144.
 Սմբատ Գ. 186.
 Սմբատ Դ. 198.
 Սմբատ Ե. Բաղմալաղթ 233, 244.

Սմբատ Զ. Բիւրատեան, կիւրապատ 266, 269.
 Սմբատ Է. Խոստովանող 272—274, 276.
 Սմբատ Գունդոստալ տ. Սմբատ Սպարապետ
 Սմբատ Ա. թագաւոր 281—289, 320.
 Սմբատ Բ. թագաւոր 297.
 Սմբատ իշխան, Հեթում Բ-ի եղբայրը 370, 371.
 Սմբատ Մամիկոնեան 276.
 Սմբատ սպարապետ, Հեթում Ա-ի որդին 358, 365, 411.
 Սմբատ Գալլ Վահանի որդին 245, 246.
 Սմբատ, Գաղիկ Ա-ի որդին տ. Յովհաննէս Սմբատ:
 Սմբատաբերդ 312.
 Սմբատանուշ 122.
 Սմբատունի 122.
 Սոգոթացիք 67.
 Սողոմոն 405.
 Սոլեմոս 113.
 Սոնատ 91.
 Սուանդաքու 38.
 Սուր 30
 Սուրբ Գրիգոր (առաքելութիւն) 511.
 Սուրբ Երկիր. տ. Պաղեստին, Հրէաստան.
 Սուրբ Իգնատիոս (առաքելութիւն) 511.
 Սուրբ խաչ վանք 471.
 Սուրբ Վարապետի վանք 257.
 Սուրբ Յակոբի վանք 388, 390, 510.
 Սուրբ Նաղարէթի վանք 479.
 Սուրբ փրկչի վանք 519, 532, 539.
 Սուրեն ասպետ. Պարթևաց թագաւոր 95.
 Սուրեն մարզպան 242.
 Սուրեն, Պարսից զօրապետի եղբայրը 246.
 Սուրենեան Պահլաւունի 138, 140.
 Սուրաէտ լեռան 10.
 Սուլաա 468.
 Սուսամիշ 371.
 Սուրատ 478.
 Սուրաբին 38.
 Սուրմակ Երեց 198, 199.

Սուրմառի 308.
Սուրիա 159.
Սուրբեանք 352.
Սուրբեանք 158.
Սպահան 439, 444, 452, 483, 485, 494, 499.
Սպանդարատ Կամարական 183, 186, 187, 191.
Սպանիա 388, 389.
Սպեր, գառա 66, 122, 279.
Սպեր, քաղաք 103, 280, 511.
Ստեփան պատրիարք 524, 525.
Ստեփանէ իշխան 336, 338, 340, 344.
Ստեփանոս Առողիկ, Տարօնեցի 321, 322, 461.
Ստեփանոս եպիսկոպոս Աղերեան 513.
Ստեփանոս կաթողիկոս 370.
Ստեփանոս Նաղարեանց 503.
Ստեփանոս (ս.) Նախավկայ 322.
Ստեփանոս Շահումեան 447, 448.
Ստեփանոս Սիւնեցի 324.
Ստեփանոս Օրբէլի 411.
Սրապիոն կաթողիկոս 442.
Սասուն 390.
Սօգոր 362.
Սօսանուէր 62.
Սօսեաց անտառ 61, 62.
Վազգէն 226.
Վախթանգ, բղեր Վրաց 226, տ. և Վախթանգ Ա. թագաւոր Վրաց:
Վախթանգ, զօրապետ Պարսից 245, 246.
Վախթանգ Ա. թագաւոր Վրաց 228—231, 233.
Վախթանգ Բ. թագաւոր Վրաց 486.
Վահագն 49, 59, 78, 62.
Վահան Ամատունի Ա. զօրավար 168, 173, 174, 175, 178.
Վահան Ամատունի Բ, հաղարապետ 205, 206.
Վահան Գնունի 216.
Վահան Կամարական Մամիկոնեան Գալլ Վահանի թողը 246.
Վահան Մամիկոնեան 183, 184, 187.
Վահան Մամիկոնեան Բ մարզպան 225, 226, 227, 229—238, 241, 259, 276.

Վահան տ. Գալլ Վահան:
Վահանեանք 238.
Վահէ Հակոբ թագաւոր 49, 53, 76, 322.
Վահկայ բերդ 327, 329, 332, 334, 336.
Վահունք 78, 155.
Վահրամ Պահլուունի 306—308.
Վահրամեանք 307, 310.
Վաղարշ թագաւոր Հայոց 136, 137.
Վաղարշ թագաւոր Հայոց (Հոռմպատմ.) 113.
Վաղարշ Ա. (Վոյոգէս) թագաւոր Պարթևաց 109, 110, 111, 112.
Վաղարշ թագաւոր Պարսից 235, 237, 238, 241, 242.
Վաղարշ, որդի Արտաւան (Գ)-ի 107.
Վաղարշի Ա. թագաւոր 72, 74, 75, 77—80, 114, 115, 146—148, 150, 276.
Վաղարշակ Բ 189, 190, 191, 320, 322.
Վաղարշապատ, կամ Վարդգէս աւան 85, 101, 136, 161, 162, 163, 174 232, 235, 237, 240, 247, 249, 442.
Վաղարշաւան 134.
Վաղեմախան 178.
Վաղերիանոս 141.
Վաղէս 180.
Վաղինակ Սիւնի 178, 182, 202, 220.
Վայոց ձոր 249.
Վան թագաւոր 49.
Վան 29, 32, 34, 40, 42, 58, 61, 96, 285, 313, 431, 543, 554, 192, 249, 269, 277, 281, 295, 313.
Վանաչ լիճ տ. Բղնունեաց ծով:
Վան գառա 192, 249, 269, 277, 281, 295, 313.
Վանանդեցիք 191.
Վանեցիք 425.
Վաշտակ 30.
Վաշագան Գ 320.
Վաշէ 175.
Վասակ Գուգարաց իշխան 286.
Վասակ Մամիկոնեան Ա. սպարապետ 179, 184 276.

Վասակ Մամիկոնեան Բ, Վասակ Սիւնիի համամար 214.
Վասակ Մամիկոնեան Գ, Հմայեակի որդին 225, 231, 232.
Վասակ Պահլուունի սպարապետ 303, 306.
Վասակ Սիւնի մարզպան 202, 203, 212, 217, 221.
Վասակ-Գարուս Սիւնի 279.
Վասիլ Ա. կայսր 281.
Վասիլ Բ 303, 204, 461.
Վասպուրական 12, 79, 277, 284—287 301, 303, 414, 421, 424.
Վատիկան 350, 547.
Վատնեան զաւտ 173.
Վարազ 543.
Վարազդատ 188, 189.
Վարազկերտ զիւղ 228.
Վարազ-Շապուհ Ամատունի 227.
Վարազիլաղան Սիւնի 203, 221, 223.
Վարազիլոց Բագրատունի 246, 266.
Վարազ 82.
Վարամունիք 77, 149.
Վարացիարտ զիւղ 233.
Վարանդա 484, 487.
Վարապէս 47.
Վարդ Մամիկոնեան 225, 230, 241.
Վարդ Մամիկոնեան Ա, Արշակ Բ-ի զինակիրը 179, 181.
Վարդան Մամիկոնեան Բ սպարապետ 127, 206, 209—216, 219, 259, 275.
Վարդան Մամիկոնեան Գ 242.
Վարդան Յունանեան 477.
Վարդան վարդապետ Մատենաղիւր 410, 411.
Վարդանակերտ 269.
Վարդանեանք 238, 407.
Վարդգէս աւան. տ. Վաղարշապատ:
«Վարժարան» ամսագիր 504.
Վեհմիւրշապատ 198, 203.
Վենդիկոս 97.
Վենետիկ 384, 391, 461, 480.
Վենետիկցիք 349, 396, 397, 399.
Վեննա 552.
Վեննացիք. տ. Միւրթաւեանք Վեննայի:

Վեստ Սարգիս 306—309.
Վեստ-Սարգսեանք 308.
Վիլլարէալ 389.
Վիշապազունք 48.
Վիշապազաղ 49.
Վիտելլիոս 107.
Վիրք, Վրացիք 11, 49, 73, 85.
Վլադիմիր 474.
Վլոն-ձիւն 243.
Վոլգա գետ 463, 464.
Վոլոգէս տ. Վաղարշ Ա. Պալմէ:
Վոլինիա 468.
Վոլոյր 310.
Վոլոն Ե 196, 197, 198.
Վոլոնայուս 194, 195, 197, 247, 249.
Վոտանկար 30.
Վրաստան 99, 107, 109, 110, 117, 124, 125, 128, 167, 182, 202, 210, 226, 230, 233, 282, 286, 287, 302, 304, 312, 416, 419, 432, 433, 446, 454, 489, 501, 502.
Վրթանէս կաթողիկոս 159, 160, 173, 175, 176, 177.
Վրէն Վանանդեցի 237.
Վրկանք 110, 111.
Վրտը 133.
Տակիտոս Պալար 142.
Տակիտոս պատմիչ 105, 109, 113.
Տաճատ Աշոցալ իշխան 141, 144, 160.
Տաճարական առաքնութիւն, Տաճարականներ 343, 351—352, 383.
Տաճիկներ 430, 517, 551, տ. և թուրքեր, Օսմանցիներ:
Տաճկահայաստան 515, 555.
Տաճկահայք 527, 531, 532, 541, 552, 561.
Տաճկաստան 484, 506, 557, 560.
տ. և թուրքեր:
Տաճիկ-քոր բերդ 340.
Տալք 11, 52, 66, 191, 225, 232, 269, 279, 285, 297.
Տատեան գերդաստան 508.
Տարսոն 327, 329, 332, 333, 339—340, 349, 356, 363, 364, 374, 398, 404.
Տարօն 59, 68, 164, 166, 167, 264, 265, 273, 276, 284, 296, 321.

Տառ 2 414.
Տառա 125, 328, 329, 346, 348, 398.
Տերնախան 186, 188.
Տերիբաղ 52.
Տերտուղիանոս 158.
Տետառ 31.
Տետոնեանք 393.
Տէր-Աւետիք քահանայ 447, 448, 450, 451.
Տէր-Գարրիէլ Պատկանեան 503.
Տէր-Ղուկասեան 550.
Տէր-Ստեփան Մանգրիեան 503.
Տիասպաս. տ. Արև:
Տիրերիս 104, 106, 118, 119.
Տիրբան Ա. Երանդեան 44, 48, 49, 52, 62, 64.
Տիրբան Բ. ՄԼԾ 82—85, 86, 89, 90, 94, 96, 97, 98, 100, 104, 115, 125, 149, 152, 151, 327.
Տիրբան (Գ) 105, 135, 136.
Տիրբան (Դ) 111.
Տիրբան փոքր 93, 104, 105.
Տիրբանակերտ 48, 89, 90, 103, 109, 111, 150, 179, 182, 427, 454.
Տիրբանակերտցիք 111, 180.
Տիրբանուհի 47.
Տիրբիս զեա 10, 11, 14, 32, 67, 303, 453.
Տիրակ. տ. Դուգախ:
Տիրբոն 107, 139, 177, 179, 180, 193, 194, 199, 200, 203, 217, 223, 233, 239, 244.
Տիր կամ Տիր 60.
Տիրան Ա. Թաղատոր 133, 134, 135.
Տիրան Բ 176, 177, 178, 180.
Տիրան Մամիկոնեան 265, 276.
Տիրիթ 176, 179, 181.
Տիւղեան զերդաստան 508, 512, 519.
Տիր տ. Տիր:
Տիրոս 68.
Տղմուտ զեա 11, 214.
Տմորիք 132, 177, 217.
Տուրիլ-բէզ 303, 312, 313, 413.
Տուր 127.
Տուրաբերան 12, 66, 279, 284, 414, 421, 424, 427.
Տրալիանոս 133, 134.
Տրանսիլվանիա 466, 467.
Տրապիզոն 511.
Տրդատ Ա. ՄԼԾ 141, 142, 143, 144, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 169, 171, 172, 173, 256.
Տրդատ Բ) 113.
Տրդատ Գ 113.
Տրդատ Արշակունի իշխան 106, 107, 110, 112, 113.
Տրդատ Բագրատունի 135.
Տրդատ Հարտարապետ 300.
Տրդատ Պարթև իշխան 106, 107.
Տրդատ, Վաղարշ Ա-ի եղբայրը 109, 110, 111.
Տրդատ, Տիրան Բ ի որդին 176, 178, 180, 181, 185.
Տրիարիոս 91.
Տրիպոլիս 351, 352.
Տրոյիայ 31.
Տրոնիք 127, 149.
Տորոսի լեռներ 10.
Րէդիկիֆ 531.
Րէնո-զը Շատիլեան 338, 339.
Րիչարդ Բ 390, 391.
Րուլա 20.
Յոլակերտ 20, 58.
Փալատարան 11, 66, 173, 214.
Փանահ խան 487, 489.
Փաննիոս 91.
Փառախոս 20, 28.
Փառանձեմ 181, 184.
Փառնակ 92.
Փառնաս 30.
Փառնառազ Հալոց նահապետ 44.
Փառնառազ Վրաց Թագաւոր 73.
Փառնառազեան հարստութիւն 73.
Փառոս 20.
Փատրոն Ա 416.
Փատրոն Բ 416.
Փարիզ 384, 489, 390, 465, 480, 501, 503, 540, 552.
Փարսազան 447.
Փարսման 106, 108, 125.
Փառս 44.
Փառտոս Բ իւզանդացի 188, 257.
Փիլիպպոս Թագաւոր Աղտանից 295.
Փիլիպպոս Դ Գեղեցիկ Թագաւոր Ֆրանսիայի 369.
Փիլիպպոս Զ Վալուա Թագաւոր Ֆրանսիայի 375, 379.
Փիլիպպոս իշխան Անտիոքի 357.

Փիլիպպոս իշխան Ասորոց 84.
Փիլիպպոսի իշխան Տարեմտացի 386.
Փիլիպպոս կաթողիկոս Աղբակեցի 442, 475.
Փիլիպպոս կայսր Հռոմայեցոց 139.
Փիրմիլիանոս պատմիչ 158.
Փինիկեցիք 44, 85, 327.
Փինիկէ 68, 84, 93, 96.
Փոթի 496.
Փոկաս 244.
Փորթն ածաղիք 504.
Փոքր-Ասիա 9, 11, 23, 25, 61, 74, 82, 84—86, 136, 154, 326, 328, 358, 419, 426, 430, 456, 459, 517.
Փոքր Մասիս 10.
Փոխադարձ 74.
Փոխիկ 55, 141, 339, 456.
Փրանկներ 342.
Փրատափերնէս 54.
Փրատորդէս 43.
Փահիրէ 387, 378, 387.
Փաղեալ. տ. Պալապիս Փաղեալ.
Փաղեղոն 88, 240, 324, 325, 459.
Փամ 15.
Փաջ 59.
Փասախ զեա 11.
Փարթիս Յիսովրէբա 129.
Փարձամ 133.
Փեսուն 328.
Փեղուրա 70.
Փեթաթիա. տ. Վուտինա:
Փեթիլիլու Արդուլլահ փաշայ 449, 454.
Փէֆէ. տ. Թէոդոսիա:
Փիլիսէ-Չամի 374.
Փիրմանշահ 50.
Փուշ 16.
Փուշանք 140 221.
Փուրց բէզեր 423.
Փսենտփոն 52, 65, 66, 151.
Փսերքսէս 82.
Քրդեր 495, 544, 551, 553.
Օգոստոս Ոկտաւիանոս 104, 105, 114, 116, 117, 139. տ. Ոկտաւիանոս եռապետ:
Օձ քաղաք 244.
Օմար 265, 274.
Օմէլեան հարստութիւն 266, 270.
Օշական զիւղ 175.
Օշին Թագաւոր 374, 375, 380.
Օշին Ա իշխան Լամբրոնի 338, 345.
Օշին Բ, Ներսէս Լամբրոնացոյ հայրը 337.
Օշին պալ 375, 378, 381.
Օսման ամիրապետ 266.
Օսման հիմնադիր Օսմանեան տէրութեան 429.
Օսմանեան Հալաստան տ. Տանկա-Հալաստան:
Օսմանեան տէրութիւն 429, 430, 431, 433, 440, 452, 506, 511, 512, 516, 535, 538, 542, 545, 552, 554, 555.
Օսմանցիք 13, 391, 426, 428, 430, 434, 437, 440, 449, 451, 453, 454, 464, 465, 486, 488, 495, 496, 505, 549, 561.
Օսեր 174.
Օտա Ամատունի 141, 142, 144, 162, 166.
Օրբէլեանք 417.
Օրխա 429.
Ֆարիս Վուկաստոր 88, 91.
Ֆաթալի խան 448.
Ֆաթալի շահ 491, 493.
Ֆէթման զիւղ 539.
Ֆլանդրիա 375.
Ֆնդխտար տ. Բիրարս:
Ֆրանգուլ 448.
Ֆրանսիա 360, 369, 375, 379, 380, 384, 388, 389.
Ֆրեդերիկոս Ա Բարբարոս 348.
Ֆոքան քաղաք 466.

222

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0410996

14082

9(47.925)

9(47.925)

7-13